

ЧИТАЛЬНЯ

Динб Абасов

84 (1130)
A13

ЗЭНКЭЗУР

РОМАН

(Иккинчи китоб)

38293

В. И. Ленин adına Bakı
 Mərkəzi Kitabxanası
 Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
 Azərbaycan Respublikası
 Uşaq və Kəncilər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı
 Bakı — 1957

К И Т А Б Х А Н А С И

Биринчи фәсил

Каро, Арменакын вә онун аиләсинин башына ачдығы фәлакәтдән совра Коруса гайытмамышды. Бир тәрәфдән, Грикорун гатилини тапмамышды, дикәр тәрәфдән дә Нвард кийәвини көзүндән кәнар гоймаға разы олмурду. Горхурду ки, Каро узун мүддәт эвдән араланар, Сиранушдан союяр, ахырда гыздан тамам әл чәкәр. Анадан олса иди, гызыны нишан күнүнүн сәһәри көчүрәрди. Онун бу истәйинин гаршысыны һәр заман Сирануш алырды. Той һаггында сәһбәт дүшәндә, э'тираз әдир, «мән көнүлсүз тикәни зорла смәк истәмирәм, ана!» дейә ағлайырды.

Каро өзү дә, Сиранушла эвләнмәк истәмирди. Чүнки, Ираванда нишанлысы варды. Анчаг бу барәдә һеч кәсә бир сөз сөйләмәмишди. Нишанлысындан узагда, гүрбәт ердә яшадығындан, Сирануш кими ләтиф бир гыздан истифадә эләмәк, нәфсини өлдүрмәк фикриндә иди. Тифлисдә охудуғу вә хидмәт әтдийи заман о чох гызла кәзмиш, алмаг адыила истифадә әдиб бурахмышды.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
Azərbaycan Respublikasının
İşlər İdarəsi Təşkilatı Şöbəsi

КЫТАПХАНАСИ

Библиотека государственного отдела
Управления Делами Президента
Азербайджанской Республики

Төзө халчаларла дөшөнмиш тэмиз, исти отагда отурмуш, байырын гарыны, шахтасыны хисс этмэйэн Каро чибиндэн нишанлысы Арпикин шэклини чыхардыо бахды. Ону Сиранушла мугайсэ этди. Сирануш Кароя Арпикдэн даһа көзэл көрүндү. Бир ан хаялы доланды... Өз-өзүнө данышмаға башлады: «Йох, йох, Арпикдэн эл чэкэ билмэрэм. Дайысы парламент үзүдүр. Ахы, мэни Зэнкэзурун генерал-губернатору тэйин этдирэн одур. Бачысы гуызына дөнүклүк элэсэм, түкүмү дидирэр. Вэзифэми элимдэн алдырар...»

Каро шэкли чибинэ гойду. Столун оийиртмэсиндэн бир говлуг чыхартды. Язы макаынасында язылмыш бир вэрэг кағызы онун ичиндэн көтүрүб охумаға башлады.

Дахили ишлэр назирлийиндэн Зэнкэзур генерал-губернаторуна көндөрлмиш мэхви кағызда язылмышды:

«...Саак Мравян Сисянын Энкөлэвид кэндиндэндр. Савадсыздыр. Анадан олдуғу тарихи өзү дэ билмир. Нэким тэгриби олараг она 55—56 яш вермишдир. Бу йохсул кэндли болшевиклэрин тэсири алтына дүшэрэк, мүлкөдарларын үзүнэ ағ олмушдур. Мэчбуриййэт вэ сыхышдырма нэтичэсиндэ күнаһыны бойнуца алмышдыр... Саак горхагдыр. Нэбсхана шэраитинэ, физики чезая дөзүмсүздүр. Саакы, бөйүк чинайэти олмадығы үчүн бурахдыр. Анчаг бу горхаг адамдан истифаде этмэк лазымдыр...»

Каро вэрэги о бири үзүнэ чевирди... Бу вахт кешиш ичэри кирди. Салам вериб отурду. Каро кағызы говлуга гойду. Месропун үзүнэ дик бахыб сорушду:

— Нэ вахт кэлдин? Ишлэр нэ һалдадыр?

— Букүн кэлмишэм. Бир нечэ кэнд мэктэблэрини йохладым. Вэзиййэт неч яхшы дейил. Кэндлилэр ушагларыны мэктэбэ гоймаг истэмирлэр.

— Нэ үчүн?—Каро башынын һэрэкэтилә сачларыны алнындан керй атды.—Сэн ки, эрмэни мэктэблэри ачдырмаг үчүн дэриден чыхырдын. Бэс инди милләт нийэ ушагыны мэктэбэ гоймур?

— Чүнки биз мэктэблэри лазыми шейлэрлэ тэмһиз эдэ билэммишик. Никалайдан галмыш скамялар, язы тахталары телэф эдилмишидир. Дэрс китаблары, дэф-

тэр, гэлэм тапылмыр. Одун, кэрмэ йохдур. Аягялын, чылын-чылпаг ушаглар синифлэрдэ союгдан отура билмирлэр. Вэзиййэт белэdir...

— Кэндлилэри мэчбур этмэк лазымдыр ки, мэктэблэри одучла тэмһин этсинлэр. Экэр боюн гачырсалар, бу гыш мэктэблэри бағламалы олачайыг.

— Намыны һэр шейэ мэчбур элэмэк-олмур...

— Инди нэ эләйэк?—Каро сәсини бир гэдэр галдырды.—Сэн дэ шикайэтэ башладын, ишлэр дүзэлди... Онсуз да кэндлилэр мәним зәһләми төкүрлэр. Күндэ нечәси шикайэтэ кәлир. Бири дейир, күлфәтим ачын-дан батыр, һөкүмәт мәнэ тахыл версин, бири дейир, чамаат дузсузлугдан корлуг чәкир, мал-һейван гырылыр. Даһа баша дүшмүрлэр ки, Нахчыванла элагәмиз кәслиб, дуз кәтирә билмирик. Нэ исә, ери кәлдикчә чамааты баша салмаг лазымдыр ки, һөкүмәт онларын гейдинэ галыр. Вахт олачаг ки, һамья торпаг, чөрәк, палтар верәчәк. Демәк лазымдыр ки, Каро кечә-күндүз милләтин дәрдини чәкир. Баша дүшдүн, кешиш аға? Эһалини элдэ сахламаг үчүн һэр шейдэн истифаде этмэк лазымдыр. Йохса, шикайәтдән, инилтисызылтыдан бир шей чыхмаз.

Мэктэблэрин вэзиййәтини яхшылашдырмаг үчүн неч бир көмәк алмаян Месроп, динмәз-сөйләмәз дуруб кетди.

Каро Саак һаггында алдығы кағызын далыны охумаг истәди. Лакин Багратын ичэри кирмәси она мане олду.

Баграт:

— Карочан, гайнанан сәни көзләйир ахы!—деди.—Яхшы сүфрә һазырлайыб. Тоюг гызартмасы, янында да Гәмәрлинин гырмызы көзү. Дур кедәк.

— Һалә емәйә иштаһам йохдур. Отур. Сәнэ сөзүм вар.

— Нечә йохдур?—Баграт отурду.—Күн-күнорта олуб, сәһәрдән едийиндир. Емәк лазымдыр, Карочан, емәк. Һалә ки, аллаһа шүкүр, варымыздыр.

— Дүзү, сизә эзиййәт вердийимә хәчаләт чәкирәм. Мәни әлими чибимә атмаға гоймурсузуз.

— Элә сөзлэри данышма. Самвел я сән, бизим үчүн бирдир. Кийәв дэ адама оғулдур. Дур, дур кедәк.

Каро диллэнмэди.

— Карочан, кефсиз дейилсэн ки?

— Кефсиз дейилэм, фикирлийэм.

— Баша дүшүрэм, бу бойда маһалын кенерал-наһанкапети¹ фикирсиз олмаз. Чаван олсан да, һөкумэт адамысан, милләтин дәрдинн сән чәкирсән... Амма дейирләр ки, эл үчүн ағлаян көз кор галар. Гәрәз, дур кедәк.

— Мәним яныма инди адам кәләчәк сән кет, мән бир аздан кәләрәм.

— Чох юбанма, хөрәк союяр.—Баграт кетмәк үчүн аяға дурду.

— Баграт аға, бир дәгигә даян!—дейә Каро ериндән галхыб, онунла үзбәүз даянды.

— Ахы, Грикорун арвады мәни чох нараһат эдир. Дүнән дә яныма кәлмишди.

— Нийә? Онун сәнинлә нә иши вар? Нәясызын биридир, үз вермә.

— Нейләйим, мән гуллуғ адамыям. Ө арвад әрини өлдүрәни тапмағы мәндән тәләб эдир. Дейир, тапма-сан Иравана шикайәт язачағам. Бәлкә, бу ишдә мәнә, йәни һөкумәтә сән дә бир көмәк эләйә биләсэн? Ағлын нә кәсир, Грлжору өлдүрән ким олар?

Баграт көзләнилмәдән верилән суаллара нә чаваб верәчәйини билмәди. Чинайәт ишләр көрмәкдә тәч-рүбәсиз олан Баграт бир аз гызарды. Бир-ики аддым керн чәкилиб, деди:

— Нә дейим, валлаһ. Дүняда анасынын әмчәйини кәсэн чохдур...—Каро. онун үзүндә, көзләриндә чинайәт изләри көрмәсин дейә, Баграт башыны ашағы салды.—Һәр һалда бу иш, енә о болшевикләрин иши олар.

— Болшевикләрин төрәтдийн ишләр башгадыр. Һәр шейн онларын үстүнә йыхмағ, бизи йолумуздан азды-рар. Онларын тәк-тәк адамлары өлдүрмәклә ишләри йохдур...

Һәр икиси сусду. Баграт отагдан тез чырмағ истәди. Каро дилләнди:

¹ Кенерал-губернатор (эрмәничә).

— Баграт аға, Шәләйә Грикорла бир ердә кедиб, бир ердә дә гайытмысыныз, эләдирми?

Баграт позулду.

— Буну ким дейир?

— Эшитмишәм ки, Шәләкдән бир ердә чыхмысы-ныз. Нечә олду ки, сән кәндә тәк кәлдин?

Каро суалына чаваб алмамыш, Карпов ичәри кирди:

Каро:

— Кет, Баграт аға!—деди,—сонра данышарығ.

Үрәйинә мин шүбһә долмуш Баграт кетди. Каройла Карпов отурду.

— Кәшфийәт рәнси тәзә хәбәр кәтирибми?—дейә Каро сорушду.

— Кәндә данышдырмадығым бир адам галмады. Нечә кәс Грикорун гатили ким олдуғуну дейә билмәди. Чинайәткары ашкара чыхартмағда, дүзү, чәтинлик чәкирәм.

— Һәр нечә олурса-олсун, чинайәткар тапылмалы-дыр. Йохса, чамаат арасында нүфузумузу итирәрик. Бизә инанмазлар. Өлкәдә һәрч-мәрчлик яранар, өлүб-өлдүрмәк һәддини ашар. Билдинми?

— Чәнаб кенерал-губернатор дүз буюрур. Мән бү-түн гүввәми өлкәдә асайишин бәрпа олмасына сәрф эдирәм. Хәфийәләрә мөһкәм тапшырығ вермишәм ки, гулаглары чамаатын ағзында олсун. Һөкумәт әлей-һинә данышанлары дәрһал мәнә, я сәнә хәбәр версин-ләр. Самвели гәсдән Шәләкдә гоймушам. Бәлкә, ондан-бундан Грикорун гатилини өйрәнә билди.

— Бәс сәнин күманын кимә кедир?

— Һәләлик һеч кимә.

— Баграты нечә адам таныйырсан?

Карпов тәәччүблә Каронун үзүнә бахды.

— Баграты? О ки, сәнин гайнатан, мәним дә көһнә достумдур... Мән Баграт ағаны пригав вахтымдан һөрмәтли бир адам кими таныйырам. Мәнә элә кәлир ки, о, эрмәни һөкумәтинә сәдагәтли бир адамдыр. Нечә чәлым кәсмир ки, Баграт чинайәт эләйә...

— Зәнниндә янылмамысан, чәнаб Карпов.—Каро күлә-күлә әлини Тимофей Тимофеевичин чийининә вурду.—Баграт аға бизим архамыз, көмәйинмиздир.

Мэн сәни йохлайырдым. Нә иеә, хаһиш эдирәм өз ишини һәр ердә мөһкәм тутасан. Мәнимлә башга ишин йохдурса кедә биләрсән.

— Бир мәсләһәтим вар. Даһа доғрусу сәни бир мәсләдән хәбәрдар этмәк истәйирәм. Акент мәлуматларындан вә хәфийәләрин шифаһи сөйләдикләриндән мәлум олур ки, бә'зи кәндлиләр наразыдырлар...

— Нәдән? Қимдән?—дейә Қаро бирдән ғышғырды.

Карпов Каронун әксинә оларағ, алчагдан чаваб верди:

— Һөкүмәтин көрдүйү ишләрдән бә'зиләри наразыдыр. Дейирләр, мүсәлман кәндләрини дағымат эрмәниләрин хейринә дейил: әһтиячымыз оlanda мүсәлманлардан тахыл алырдығ, от, саман кәтирирдик. Аллаһ баисләрин эвини йыхсын ки...

Қаро онун сөзүнү кәсди:

— Бу мәним үчүн ени хәбәр дейил. Ит һүрәр, карван кечәр. Биз Корус вә Кафан әтрафындакы мүсәлман кәндләринә дә әл гатачайығ...

— Демәк, белә сөzlәрә, данышығлара әһәмийәт вермәк лазым дейил, эләми?

Ғарнынын йоғунлуғундан күчлә нәфәс алан Тимофей Тимофеевичә Қаро әйри-әйри бахды.

— Мән сәнә енидән вәзифә өйрәтмәйәчәйәм. Авам чамаат һәр шей даныша биләр. Намыны ғырмағ, һәбә этмәк олмаз. Кәндлиләрин ағзына дил атанлары, йолдан чыхарданлары тапмағ лазымдыр. Анладымыз: Болшевикләрин көкүнү кәсмәк лазымдыр. Бүтүн ғүввәни, бачарығыны буна вер. Кет, мәним ишим вар.

Карпов бир гәдәр пәрт кетди.

Қаро Саак барәдә язылмыш кағызы сона гәдәр охуду. Күлүмсүнә-күлүмсүнә говлуға гойду. Башыны гапыдан байыра чыхардыб Ашоту сәсләди. Она, кедиб Саакы чағырмағы тапшырды.

— Кийәвимиз нийә кәлмир, а киши?—дейә, әлиндә тәзә йорған сырыян Нвард әринә мүрачиәт эләди.— Хәрәк очағын үстә галды... Бәлкә, бир дә далынча кедәсэн...

Бағрат дилләнмәди.

— Сәнә нә олуб, а киши? Каронун янындан кәлән-дән кефин позулуб.

— Онун букүнкү һәрәкәти һеч хошума кәлмәди, арвад. Үзүнү бозартды. Мәнимлә чох сәрт данышды.

— Әһ, һәр сөзү сөз эләмә, сән атанын қору, һөкүмәт адамыдыр. Күндә янына шикайәтә кәлирләр, зәһләсини төқүрләр, ганы гаралыр, йорулур.

— Йох, арвад, мән онун данышығындан башга шей анладым. Сән ағзындан бир сөз гачырыб эләмәмисән ки?

— Нә барәдә?

— Грикорун өлүмү барәдә.

— Нечә бәйәм?

— Неч...

— Яйыны атыб охуну кизләтмә. О, сәнә нә деди?

— Шәләйә Грикорла бир ердә кедиб гайымтағымы Қаро хардан билир? Бәлкә, сәнин ахмағ ғызын дейиб?

— Сирануш онуңла тәкликдә данышмыр. Дейир, ити көрүм, гурду көрүм, Карону көрмәйим... Яхшы, а киши, Грикору өлдүрдүйүнү Қаро биләндә нә олар? О екаликдә һөкүмәт адамы өз гайнатасыны да сахлая билмәйәчәк? Сәни дама басачағ? Биз онуңла тәзә гоһум олмушуг. Ғызы көчүрәндән сонра, олачағ чанымыз, чийәримиз. Амма, ғызын хәстәлийи мәним овғатымы тәлх эләйиб...

— Бу барәдә Сирануша бир сөз демә.

— Нә дейәчәйәм ки. Анчағ, элә элә ки, ғызы тез көчүрәк.

Бағрат һирсләнди:

— Нә эләйәчәйәм? Көрмүрсән ғызын өлмүш ипәсапа ятмыр! Зорла нишанладығымыз бәс дейил, дейирсән голундан тутуб Каронун гойнуна да салым?

Нвард әринни һирсләндийини көрүб бир ан дилләнмәди. Лакин өзүнү сахлая билмәйиб деди:

— Эви дағылмамышын оғлу, һеч билирсән ғызы нийә тез көчүрмәк истәйирәм? Нә тәһәр шейдирсә, Сирануш Арменақын оғлуну үрәйиндән чыхарда билмир. Мән фикир вермишәм, ғыз кечәләр юхусунда да ондан данышыр. Билмирәм, бәлкә, ғыз, элә о кедә

өлөндөн сонра дэрдэн, фикирдэн йорған-дөшөйө дүшүб?

— Сурен өлмөйиб, арвад.

— Нечө? Сурен өлмөйиб?!

— Һә. Каро ону бәрк ахтарыр. Йәгин Сирануш буну билир. Онун үчүн дә...

Каро кәлди. Багратын сөзү ярымчыг галды.

— О эвдән бу эвә кәлмәйин нә узун чәкди, башына дөнүм.—Нвард йорғаны йығышдырыб бир тәрәфә гойду.

— Кеч отур.—Баграт Кароя янында ер верди. Һәрнкиси янашы отурду.

Каро йорғана ишарә эдәрәк сорушду:

— О нәдир, ай хала?

— Йорғандыр, гадан алым.

— Йорған?—Каро күлдү.—Баграт аға чох касыбдыр, һә? Нә алтына салмаға дөшөйи вар, нә үстүнә өртмөйә йорғаны.

— Һә дайна, агрын үрәймә, Баграт едди етимлә бир дәрәдә галыб...—дейә Нвард да Каронун зарафатына зарафатла чаваб верди.—Валлаһ, мән бу кишиә йорған нәдир, һеч бир чиб дәсмалы да тикмәрәм. Һа... Һа... Һа...

Нвардын күлүшү отағы көтүрдү.

— Сәнин бу гайнана даһа мәнә мәнәл гоймур. Деһир, бир оғлум вар, икинчи оғлум да кийәвимдир. Бундан сонра һәр шейи онлар үчүн эләйәчәйм. Онларын габагда хейир ишләри вар.

— Һә, баша дүшдүм...—Каро үзүнә төкүлмүш сачларыны кери верди.—Нвард хала Самвелин тоюна йорған-дөшәк һазырлайыр. Лап яхшы олар. Ананын борчудур.

— Белә ачыг данышмасайдын, мән дә ачыг демәйәчәкдим. Тәзә йорғаны Самвелә йох, Сиранушла сәнә гайырырам, агрын үрәймә. Валлаһ, сизә бир эв дүзәлдәчәйм ки, падшаһда да олмасын.

Каро гәһгәһә чәкди:

— Мән эв истәмирәм, хала... Зәһмәт чәкмә. Биз буну бурдайыг, сабаһ ким билир һарда.

— Элә данышыб үрәйими сыхма, оғул. Эввәлдән демишәм ки, мән сәни дә, гызымы да көзүмдән кәнар гоймаячагам.

— Яхшы арвад, яхшы, дур чөрәк кәтир.

Нвард кедиб чөрәк-хөрәк кәтирди.

— О балача тулуғу, буйнузлары да бура вер, арвад.

Нвард һәр шейи һазыр эләди.

О бири эвдән Сиранушун «Ана! Ана!» дейән сәси эшидилди. Нвард кетди.

Ағзынын дөврәсинә күмүш һалга салынмыш узун, әйри буйнузлары Баграт шәрабла долдурду...

... Каро кеф һавасына каһ охуюр, каһ гышгырыр, каһ о яндан, бу яндан данышырды. О, әлиндән ерә гоймадығы буйнузу юхары галдырыб деди:

— Буну да ичирәм сәнин сағлығына! Баграт аға, горхма, нә гәдәр ки, мән варам, сәнин көзүнү пүләйән олмаз... Һә, истәйирсән күнү букүн, лап индичә Шүкарын, Мәликленин, Пулкәндин, дағыдылмыш мүсәлман кәндләринин һамысынын торпағыны алыб сәнә верим. Мән Кароям, мән Зәнкәзурун кенерал-губернаторуям. Бир сөзүм, ики ола билмәз!..

— Эләдир, эләдир, мәнним кийәвим маһалын килиди, ачарыдыр. Ичәк!—Баграт буйнузу башына чәкди.

Каро ичмөйиб, данышығына давам этди:

— Мән Кароям! Мән кенерал-губернаторам. Һеч бир чинайәткар башыны мәнән кизләдә билмәз. Тапачагам, Грикорун гатилини көйүн едди гатында, ерин дибиндә олса да тапачагам! Ону ити өлдүрән кими, өзүм өлдүрәчәйм. Мән һөкүмәтәм...

Каро әлини тапанчасына атмағ үчүн буйнузу ерә гойду, шәраб төкүлүб сүфрәни батырды. Баграт ону тапанчаны чыхармаға гоймады.

— Сакит ол бала!—деди.—Грикору өлдүрәни өзүм тапыб сәнә верәчәйм.

— Вер, вер!—дейә Каро сәрхошлугдан ахан көзләрини Багратын мис кими гызармыш үзүнә дикди.—О гатил бәлкә мәнним көзүмүн габағындадыр, көрмүрәм?!

Нә гәдәр ичсә дә һушуну итирмәйән, өзүнү-сөзүнү билән Багратын кефи енә позулду. Фикринә чүрбәчүр шейләр кәлди: «Бәлкә, Каро бир судур анлайыб? Өзү-

нү сэрхошлуга вуруб мэндэн сөз алмаг истэйир? Йохса, яхшыча ейиб-ичдийимиз ердэ Грикор мөсэлэсини нийэ орталыга атырды?!»

— Йох, Баграт ага, мэн һәр шейи көрүрәм: сәни дә, эви дә, бах, бу эйри өкүз буйнузуну да... Мэн Кароям, мэн генерал-губернаторам!.. Сән кимсэн? Де, кимсэн? Диллән!

Баграт дилләнмәди. Ону сакит элэмәйэ чалышды.

Ашот ичәри кириб, Саакы кәтирдийини сөйләди. Каро деди ки, ону ичәри бурахсын. Ашот чыхды, дәр-һал Саакла бәрәбәр гайытды.

Саак салам вериб, Ашотун янында, гапынын ағзында даянды. Каро ериндән галхды, сәндәләйэ-сәндәләйэ кедиб Саакын габағында дурду.

— Сән кимсэн?

Бу суал Саака гәрибэ кәлдисә дә, чидди чаваб верди:

— Мэн Саакам, чағыртдырмысан, кәлмишәм.

— Йох, йох, өзүн өзүнү танымырсан... Сән чыртдансан, хортдансан. Ха... ха... ха...

Баграт ериндән дилләнди:

— Эрә, мәним дәрзләрими апаран көнөк оғлу, га-заматдан гачмысан?

— Мәни данламага, сөймәйэ чағырмысыныз?

— Кәс сәсини, утанмаз! Бәс һаны сәнин болшевик йолдашларын?

Каро:

— Баграт ага, сән өз ишиндә ол, шәрабыны ич!— деди.— Ашот!

Ашот тез фарағат вәзийәтиндә дурду:

— Бәли, ага!

— Бу болшевик Саакы апар сал зирзәмиһ.

— Наһанкапет ага, ахы мән...

Каро Саакын сөзүнү кәсди:

— Узун данышма! Ери, сонра данышарыг!.. Апар!

Ашот Саакы апарды. Баграт да дуруб онларын ардынча кетди.

Каро сәндәләйэ-сәндәләйэ кәлиб ериндә отурду.

Күрәйини мүтәккәйэ сөйкәйиб, охумага башлады:

Сәма парлаг, һава хош,
Һәр ян чичәкди, күлдү.

Булбул дә өз күлүндән
Этир чәкмәйэ кәлди.

Сән дә май чичәйи тәк
Ачылмыш һалда, ай гыз,
Севкилинни янында
Кәл отур, гойма ялгыз!...

Нвард дахил олду.

— Бый сәсинә гурбан олум! Белә көзәл охумағын да вар?— дейә сүфрәни йығышдырмаг истәди.

— Гой сүфрә галсын, кәл мәним янымда отур.— Каро Нвардын голундан тутуб өз янына чәкди. Голуну бойнуна салыб үзүндән өпдү.

— Бый, ай. бала, мәни өпүнчә, кет нишанлыны өп дә... Кефлилик нә пис олар!— дейә Нвард кәнара чәкилди.— Сәнин кәл кими нишанлын вар.

Онун бу сөзләри элә бил ки, оғрунун ядына даш салды.

— Нечә? Нишанлымы?— Каро аяга дурду, охуя-охуя Сирануш ятан отага кечди.— Нә ятыбдыр нишанлым, мәним гәшәнк нишанлым, мәним мәләк нишанлым!..

Каро Сирануша яхынлашыб, янында отуруб элини гызын габарыг снәсинә атды. Сирануш бәрк-бәрк йорғана бүрүндү. Каро онун гырмызы янағындан өп-мәк үчүн әйилди. Түнд шәраб ийи гызы вурду. Башыны яна чевириб, дирсәйи илә Карону керя итәләди.

— Ай гыз, нийә гоймурсан?..

— Дур чәһәннәм ол, һәясыз!..

— Мән сәнин нишанлынам ахы!..— Каро Сиранушу бирдән гучаглады...

Сирануш күчү кәлдикчә гышгырыб анасыны чағырды. Каронун вәһши һәрәкәтләринә йол вермәмәк үчүн балыг кими ердә чабаламага башлады.

Нвард гызынын пулагбатырычы гышгырыгына ичәри кирди.

Сирануш:

— Бу кефли айыны мәним яныма нийә бурахмысыныз?— деди вә һирсиндән агламага башлады.

— Вахтсыз гышгырыг салмайын, оғул!— Нвард Каронун голундан тутуб кәнара чәкди.

¹ Шенр Ғ. Һованесянындыр.

Каро Нварда һирслэнди:

— Сән кимсэн? Чәкил кәнара! Мән кенерал-губернаторам. О, мәнним нишанлымдыр. Мән Сиранушу өпәчәйәм, мән Сиранушу...—Каро өзүнү гызын үстүнә салмаг истәди.

— Бәсдир, бәсдир, оғул, һәр шейин тәһри вар, вахты вар. Гыз нахошдур. Дур кедәк ерини салым ят.— Нвард Каронун голундан япышыб зорла отагдан чыхартды.

Аягы ялын, башы ачыг, юн кими ағ вә пәришан сачлары чийинләринә төкүлмүш бир арвад дөнкәни бурулду. һәмишә вурд этдийи сөзләри һәзин бир сәслә охуя-охуя килсәйә тәрәф үз гойду:

Саралды күлүм,
Учду бүлбүлүм,
Мән нийә галдым?
Һардасан, өлүм?..

Онун килсәйә кетмәкдә мөгсәди, күман ки, орада дуа әләмәк, бүтүн һәяты бою көнлүндә яшатдығы аллаһдан дәрәләринә чарә диләмәк иди.

Килсәнин габағында гар топу ойнаян ушаглар ону узагдан көрдүкдә, һамысы бир ағыздан гышгырды:

— Тайкөз арвад дәли арвад енә охуя-охуя кәлир...

— Кәлин кедәк габағына, чәкиб кәтирәк бура, әлә салыб күләк.

— Кетмәк лазым дейил, өзү бизә сары кәлир.

Балача бойлу, көк, пәлә гулаг, екә бурун бир ушаг элини юхары галдырыб деди:

— Ушаглар, сизә мәзәли бир шей данышым. Үч күн бундан габәг бу дәли арвад кәлмишди бизим һәйәтә. Тез итимизи ачыб онун үстүнә гысгыртдым. Арвад эвин гапысыны ачыб ичәри кирәндә, көзүнә дөндүйүм Думан ону далдан сүпүрләди. Сиз өләсиниз, арвад лап ат кими кишнәди. Мәни күлмәк апарды. Әлә бу вахт аңам әвдән чыхыб итә ачыгланды. Думан тайкөзүн балдырыны бурахды Анам арвады ичәри салды, мәни данлады, дөймәк истәйирди, гачдым...

Һәр күн күчәләри, һәйәтләри кәзиб-долашан, бу бәдбәхт инсаны һамы таныйырды. О, Аракси иди.

Оғлунун ерини демәдийинә көрә дөйүлмүш, олмәзын әзаблар верилмиш бу ананы дәли олдуғу үчүн һәбсханадан бурахмышдылар.

Бир айдан бәри дәли олуб сәфил-сәркәрдан галмыш Араксийә кәндлиләрин мүнәсибәти мүхтәлиф иди. Бә'зиси гапыдан говур, бә'зиси һалына ачыйыр, ону бу күнә саланлара гарғайыр, бә'зиси кәндлилик вә гоншулуғ хатириә кечәләмәк үчүн өз эвиндә ер вә чөрәк верирди.

Аракси килсәнин һәйәтинә кирмәк истәдикдә, ушаглар онун габағыны кәсдиләр. Аракси ериндә даяныб, һеч бир сөз демәдән, каһ онун, каһ да бунун үзүнә мат-мат бахды.

Ушаглардан бири: «Нә гәшәнк палтар кейиб!..» дейә онун чырыг вә кирли туманынын этәйиндән чәкди. О бири ушаг: «Эрә, она дөймә, ойнаячаг. Башла, голуну галдыр!» дейә әл чалмаға башлады. Башга бир ушаг: «Ойнамасын, охусун. Оху а дәли, тайкөз, оху!» дейә гәһгәһә илә күлдү.

Бир аз кәнарда дуран чайдаг бир оғлан: «Онун чаны бир күлләдир...» дейә гар топу Араксинин синәсинә вурду. Аракси өзүнү мудафиә этмәк үчүн голларыны, гуру тахта кими синәсиндә чарпазлайыб, додаг алтындан нә исә деди.

«Эрә, сиз өләсиниз, бу тайкөз бизи сөйүр», дейә чайдаг, хатакүн ушаг енә Араксийә гар топу атаңда, йолдашы гоймады. «Языгдыр, дөймә. Сәнин анан белә олса хошуна кәләрми?..» дейә вуруб гар топу онун элиндән салды.

Аракси бирдән башыны керн атды, шагга чәкиб күлдү. Сонра ағлады. Онун күлүшү илә көз яшлары бир-биринә гарышды. О бирдән чеврилиб, туманы аягларына долаша-долаша күчә ашағы гачмаға башлады.

Ушаглар дәстә илә, һай-күй сала-сала Араксинин далынча дүшдүләр. Кими ону гар топуна, кими даша басды, кими гышгырыб фит чалды...

Габагдан, күчә юхары кәлән Арзо дәчәлләрә ачыгланды: «Әләбсизләр, ганачагыслар... языгла нә ишиниз вар. Сүрүкүн бурдан!»

Ушаглар кері гайытдылар.

Аракси үркәк-үркәк этрафына баха-баха йолуна давам этди. Гоча Арзо бир ан ериндә даяныб фикрә кетди. Сонра дәриндән көксүнү өтүрүб өз-өзүнә деди: «Зәманәнин үзү дөнсүн. Языг Арменақын очағыны сөндүрдүләр...».

... Аракси һәйәтә кирди. О яна, бу яна нәзәр салды. Әлә бил, кими исә, нәйи исә ахтарырды. Көзүнә ағ чәтир кими көрүнән тәк алма ағачындан башга, һеч нә дәймәди. Гара бата-бата кедиб ағача янашды. Башыны онун яш көвдәсинә сөйкәйиб сакит даянды.

Бичарә арвад, енә өз әвинә, һәйәтинә кәлмисән. Ондан әл чәкә билмисән. Доғма юрд-юва-ширин олар. Лакин, сән бу хәрәбә әвиндә кими тапачагсан?.. Йохса, әринин вә ғызынын мейитини ахтарырсан? Каро вә Самвел кечә ярысы сәни сачларындан тутуб сүрүйә-сүрүйә һәбсханая апардылар. Сәһәр мейрибан гоншун Арзо киши сизә кәлди. һамы сәнин фәлакәт-индән хәбәрдар олду. Гонум-гоншу ағлады, яс тутду. Әринин вә ғызының мейитини чамаат басдырды...

Үрәйинин һәр кушәсиндә мин дәрә, мин гәм олан Аракси ағачын алтында чох даянмады. Гапысы тай-батай ачыг олан әв санки ону чағырды. Бәдәни буза дөнмүш гадын ичәри кирди. Ичәриси гарла долмуш әвинә бахды. Бирдән әлини әлине вуруб гәһгәһә чәкди. һәмишә очаг галайыб, газан асдыгы бучаға кетди, чәмәлтмә отуруб, дизләрини гучағлады, башыны чий-нинә гоюб көзүнү бачая зилләди.

Ким билир о, нәләр дүшүнүрдү... Фыртыналы дәнизи андыран дәли көнлүндән кимләр кәлиб кечирди...

Саатларла әләчә отуран Аракси башыны чийиндән, әлләрини дизләриндән көтүрдү. һисдән, түстүдән гаралмыш, ясты очаг дашыны әйлиб өпдү, сонра башыны онун үстүнә гоюб узанды. Көзүндән килә-килә яш төкә-төкә охуду:

Сарағды күлүм,
Учду бүлбүлүм,
Мән нийә галдым?
Һардасан, өлүм?..

Каро дәрә-беш саат ятандан сонра оянды. Еринин ичиндә әснәди, кәрнәшди. «Чох ичмәк дә бир шей дейил, адам ләмс олур» дейә кейинди. Әл-үзүнү юду. Байырда гапынын арзында даянмыш Ашоту ичәри чағырды.

Ашот отаға кириб рәсм-тә'зим этди:

— Гуллуғунда һазырам, аға!

— А чыртдан, кет Нвард ханыма де ки, ағам дур, чай истәйир. Сонра Саақы яныма кәтир.

— Баш үстә, аға!—Ашот кетди.

Каро, сәнәдләр сахланан говлуғу сийиртмәдән көтүрүб, столун үстә гойду...

Чох кечмәдән Ашот Саақы кәтирди. Байыра чыхмаг истәркән, Каро она Карпову чағырмағы әмр әләди. Ашот кетди.

Каро, горхудан сифәти саралмыш Саақы башдана аяға сүзүб, күлүмсәйә-күлүмсәйә столун архасына кечди. Сонра чидди тәрздә деди:

— Сәнин һагғында язылмыш кағызлар, сәнәдләр бах, будур.—О, говлуғу кестәрди.—Сән өзүн дә мәним әлимдәсән. Инди сәнә чох вачиб бир тапшырығым вар. Отур, гулаг ас...

... Дейирләр дәлиләр дәвә кими кинли олурлар. Нә дүшмәнләрини унудурлар, нә дә онлардан көрдүк-ләри пислийн.

Аракси яваш-яваш икинчи мәртәбәйә галхды. Эй-ванда азачыг даяныб, сонра ики отағын арасындакы дәһлизә кирди. Бир тәрәфә чәкилиб, сакит даянды. Көзүңу диварда бир нөгтәйә зилләйиб әлә бил ки, дәрин фикрә кетди.

Чох кечмәди ки, дәһлизин сол тәрәфиндәки отағын гапысы ачылды. Кәлән Нвард иди. Онун әлиндәки падносада чай вә гәнддан варды. Нвард Араксини көрән кими диксиниб падносу әлиндән салды. Стәкандә гәнддан чилик-чилик олду.

— Ай чамаат, эвә гудябань кирди!—дейә Нвард тышгырды вә Аракси отаға кириб гапыны баглады. Лакин чох кечмәдән Бағратла бәрабәр дәһлизә чыхды.

— Чых байыра, кетди мәним әвимә нийә сохуур сан?!

2 Зәнкәур

78726

Азербайжан Республикасы
Ишләр Идарәси
«КИТАБХАНАСЫ»
Библиотека
Управления Делами Президента
Хөзүрәтәли

Аракси төк көзүнү Баграта бәрэлтди.

— Бу итин гызыны тез рәдд элэ, Баграт, горху-рам!—дейэ Нвард аддым-аддым керн чәкилди.

Баграт Араксинин голундан тутуб эйвана тәрәф чәкди. Лакин, Аракси учадан гәһгәһә чәкиб, Багратын экә гарнына бир-ики тәпик вурду. Баграт элини онун голундан чәкиб гарныны тутду. Данышмаға имканы олмады. Нвард өзүнү итирмиш һалда гышгырды. Онун гулагбатырычы сәсинә Каро илэ Саак ичәридән чыхдылар. Сирануш да ятағындан дуруб кәлди.

Аракси Карону көрән кими, гызмыш аслан тәкин дәрһал она һүчүм эдиб, ики эли илэ богазындан япышды.

— Һаны мәннм гызым, әрим? Һаны мәннм юрдум-ювам?—дейэ Каронун үзүнә бир ломба түпүрдү.

Каро дартыныб Араксинин элиндән бурахылды. Үзүнүн түпүрчәйини силиб, Араксинин баш-көзүнү юмуға долады. Бунула үрәйи союмады. Тапанчасыны кәтирмәк үчүн отаға кирди.

Баграт санчыдан ики гат олуб уфулдая-уфулдая Араксини сөймәйә башлады. Сонра:

— Мәни эвә апар, санчы гарнымы доғрайыр,—дейэ арвадына мүрачнәт этди.

Нвард үзүнү Сирануша тутду:

— Ай гыз, бу дәли сәнә дә хәтәр етирәр, кеч эвә,— дейнб әрини ичәри апарды.

Саак һеч бир сөз демәдән чыхыб кетди.

Аракси Сирануша яхынлашды. Гыз ондан горхуб керн чәкилмәди. Аракси онун бойнуну гучаглайыб үзүндән өпәрәк деди:

Гарадыр гашын, өрдәк
Яшылдыр башын, өрдәк.
Һәмншә чүт кәзәрдин,
Һаны йолдашын, өрдәк.

Һаны Суреним, ай бала, а мәннм кәлиним?—Аракси ачы-ачы күлдү, бир ан сонра исә һычгырыгла агламаға башлады.

Сирануш да өзүнү сахлая билмәлиб һөнкүрдү...

Каро ичәридән чыхды.

— Сирануш, айрыл бу дәлидән!—дейэ тапанчаны юхары галдырды.

— Буна тохунмаячагаһ!..

— Мән онун сағ көзүнү юмуругла кор этмишәм, сол көзүнү дә күллә илэ дешәчәйәм. Чәкил кәнара!

— Мән гоймаячагам...

— Билирәм, Суренин хатиринә онун дәли анасынын тәрәфини сахлайырсаһ!

— Языг Аракси хала...—дейэ Сирануш ону бәрк-бәрк гучаглады вә енидән һөнкүр-һөнкүр аглады.

— Чәкил дейирәм!—Каро Сиранушун голундан тутуб кәнара фырлатды. Тапанчаны Араксия тушлайнда, Нвард ичәридән чыхды. Сирануш чыгырыб өзүнү габаға верди.

— Кәнара дурмасан сәни дә өлдүрәчәйәм!—дейэ Каро бармағыны тәтийә апарды.

Нвард:

— Мәннм эвимдә ган салма, оғул!—дейэ Каронун биләйиндән тутуб, дөшүндән керн итәләди.

Аракси Кароя бахыб-бахыб:

— Сәни аллаһа тапшырдым, аллаһа!—деди вә сәнә онун үзүнә түпүрүб бәркдән күлдү...

Каро Араксинин үстүнә дартынды. Нвард ону бурахмады. Ялвара-ялвара отаға апарды.

Сирануш Араксинин голундан япышыб чәкә-чәкә дәһлиздән чыхартды, һәйәтә эндирди.

Бирдән Аракси дартыныб гызын элиндән бурахылды. Гача-гача һәйәтдән чыхды.

Сирануш сонсуз бир кәдәр ичиндә эвә дөнәркән, күчәдән кәлән сәс ону ериндә даяндырды. Бу сәс Араксинин түкүрпәдичи ачы гәһгәһәси иди.

Икинчи фәсил

Күнүн батан чағы иди. Гыш олса да, һава сакит вә хош иди.

Һәким Аракелин мүаличәси сайәсиндә яралары уюшмуш, лакин тамамилә сағалмамыш Сурен пәнчәрәнин габағында отуруб папирос чәкир, Корусун мәһзун көрүнән гарлы дағларына, әһрам шәкилли гаяларына тамаша эдирди.

Сурен һәлә бир «ишдән» япыша билмәдийинә дарыхырды: «Нийә кәрәк һәр хата, һәр мәчәра мәннм

башыма кэлсин? Нэ ата-анама-яхшы оғул олдум, нэ мәнәббәтдән ярыдым, нэ дә чамааты бир хош күнә чыхара билдим...»

Онун гәлби санки бир китаб кими вәрәгләнди: «Өзүңү талесиз вә һәр шейдән эли үзүлмүш сананлар—ачизләрдир. Һәр күнүн, һәр илин бир һөкмү вар. Гаршында һәлә чох чәтин, говгалы йоллар дурур. Сән о йоллары кечмәйинчә, нэ сәадәтә говуша биләрсән, нэ мәнәббәтә. Гәләбә әлдә этмәк, ағачдан алма дәрмәк кими асан дейилдир. Гышсыз баһар олмадығы кими, дөйүшсүз, әзнийәтсиз, гурбансыз да гәләбә, хошбәхт һаят йохдур.

Көзәл вә сәрвәтли өлкәни ишғал этмиш гара гүвәләр сәпинлә йолдашларынын үрәйинә ийирми алты дағ чәкди. Лакин, ийирми алты нәр оғул итирмиш вә сәпин мәнсуб олдуғун фиргә сарсылмамышдыр...»

Сурен хейли дүшүндү. Тамаша әтдийи мәнзәрәләр даһа көрүмәз олду. Арасы кәсилмәдән яған ири, гуш башы гар пәнчәрәйә боз бир пәрдә чәкди. Шүшәләрдә Суренин хәялы кими, мүхтәлиф шәкилләр, нахышлар әмәлә кәлди.

Сурен атасынын, бачысынын өлүмүндән, анасынын һалындан хәбәрсизди вә онларын индийә кими көчүб кәлмәмәси ону бәрк дарыхдырырды.

О дүшүндү: «Онлар һара кетдиләр? Әкәр, Шәки дағылмаса иди, Нәбикилә келә биләрдиләр».

Суренин Сиранушдан да хәбәри йох иди. Кароя адахландығыны да билмирди. О, әшитмирди ки, өз әшгинин әсири олан Сирануш бу саат хәстәлик ятағында, һәрарәт ичәрисиндә сайыглайыр: «Сурен! Һардасан, Сурен?» дейир.

Ахшам дүшдү, һәр ерә үрәксыхычы бир гаранлыг чөкдү.

Мәһрибан бир бачы кими, Суренә гуллуғ әдән, онун гүввәтә кәлиб, сағалмасы үчүн варыны-йохуну әсиркәмәйән Клавдия ичәри кириб лампаны яндырды. Пәнчәрәнин тахтасыны өртдү, сонра гайыдыб чай-чөрәк кәтирди.

Сурен Клавдиянын солгун үзүнә, әринин интизарины чәкән кәдәрли көзләринә бахды, көксүнү өгүрүб деди:

— Сәнә дә зәһмәт веририк, Клавдия бачы. Бизи бағышла—иш белә дүшүб.

— Һеч бир зәһмәти йохдур. Серкейин хатири үчүн әлимдән кәләни сиздән әсиркәмәйәчәйм. Амма Серкей йоха чыхды.—Клавдия дәриндән көксүнү өтүрдү.—Мән ондан тамам әлими үзмүшәм...

— Әлә демә, Клавдия бачы. Валлаһ, бир дә көрәчәксән ки, гапы ачылды. Серкей күлә-күлә ичәри кирди.

— Йох, Сурен, о сағ-саламат олсайды кәлиб чыхарды. Билмирәм һара кедим, ону һарада ахтарым, киминлә данышым...

Сурен Клавдияя нә гәдәр тәсәлли вердисә дә, бу вәфалы, чаван гадын овунамады. Өзүнү ағламагдан зорла сахлайыб деди:

— Сән чөрәйини е, Сурен.

Клавдия кетди, лакин чох чәкмәди ки, о бири отагдан һөнкүртүсү әшидилди...

Сурен чай ичмәйә башлады.

Байыр гапы ики дәфә кәсик-кәсик дөйүлдү. Гапынын бу чүр вурулмасындан кәләнин ким олдуғуну баша дүшән Клавдия кедиб ачды. Серкейи, Гуркени, Саакы вә башга душтағлары азад әтдирмәк үчүн Иравана кетмиш Ваһан дәһлизә кирди. Үст-башынын гарыны тәмизләйиб отаға дахил олду. Клавдия өз отағына кетди.

Сурен стәканы нәлбәкийә гоюб, тез ериндән галхды. Узун сәфәрдән гайыдан атасыны севинчлә гаршылаян бир ушағ кими, Ваһанын габағына ерийиб, бойнуну гучаглады, бир шад хәбәр сөйләйәчәйини көзләди. Ваһан Суренин кефини сорушду. Һәр икиси отурду.

— Йолдашлары көрә билдинми? Бурахдыра билдинми?

— Нә көрмәк мүмкүн олду, нә бурахдырмағ. Парламент үзвү олан бир коммунист йолдашла данышдым. О да бизимкиләрин азад олмасы үчүн чалышыр. Лакин дашнакларла дил тапыб данышмағ чәтиндир. Хатисов һөкүмәтинин үзвләри инкилис-американ нүмайәнләринин ичазәси олмадан, һеч бир иш көрмүрләр. Импералистләр өзләрини өлкәдә чох сәрбәст һисс әдирләр. Һәтта онлар Ираванда айрыча һәбсхана

ачараг, полис дәстәләри сахлайырлар. Буяларын һамысы Эрмәнистанда, бүтүн Загафгазияда Совет һакимийәтинини гурулмасы урунда кедән мүбаризәни сөндүрмәк үчүндүр. Американлар кәшфийәт вә часуслуг органына чевирдикләри «Гырмазы хач» тәшкилатынын васитәсилә дашнаклара көмәк эдирләр. Әйни заманда коммунистләрини көкүнү кәсмәйи дашнаклардан тәләб эдирләр. Онлар Нахчыван өлкәсини Эрмәнистанын ихтиярына вермәйи вәд эдирләр. Дашнаклары Ведибасар, Зәнкибасар мүсәлманлары үзәринә һүчума ширникдирир, түркләр вә алманлар кими, онлар да милләтләр арасына әдавәт салырлар. Онсуз да диләнчи һалына дүшмүш өлкәнин сәрвәтини чәкиб апарырлар!—Ваһан бир ан нәфәсини дәриб, сөзүнә давам эләди:—Иш кетдикчә чәтинләшир, Сурен. Инди биз, дашнак һөкүмәтийлә мүбаризә апармаг үчүн партизан дәстәләри дүзәлтмәлийик.

—Партизан дәстәләри?

—Бәли. Вәзийәт инди белә тәләб эләйир. Дөрд дивар арасында галмаг бизә әл вермәз. Һәләлик Корусдан чыхмалыйыг!

Онлар ени мүбаризә үсуллары, формалары һаггында хейли данышдылар.

Клавдия ичәри кириб бир тәрәфдә отурду.

—Серкейдән бир хәбәр өйрәнә билмәдин ки, Ваһан Бархударович?—дейә сорушду.

Ваһан нә чаваб верәчәйини билмәди, бир ан тәрәддүд ичәрисиндә галды. Әринин һәбс әдилдийини индийә гәдәр билмәйән гадыны руһу эзаблардан гуртармагы лазым билди.

—Серкейин ерини өйрәнмишәм,—деди.—Сағ-саламатдыр.

—Саламатдыр?—Клавдиянын көзләри севинчлә парлады. Бу шад хәбәрә көрә Ваһаны бир гардаш кими пучагламаг истәди.—Серкей һардадыр?

—Ираванда, һәбсдәдир.

—Нечә? Һәбсдә?—Әлә бил Клавдиянын үстүнә бир газан союг су төкдүләр. Бир ан әввәл севинчлә күлән көзләри гаралды, гәлбинә матәм чөкдү. О, бирдән гышгырды:—Мән сәнсиз нечә яшаячагам, Серкей!!

Ваһан:

—Өзүнүзү әлә алын, Клавдия Семйоновна,—деди.—Көз яшы неч бир дәрдин чарәси олмамышдыр. Инди әлә зәманәдир ки, инсан кәрәк һәр эзаба мәрдиклә дөзсүн.

Өз отагына кетмәк үчүн Клавдия көзләрини силәсилә аяға галхды. Бу ан дәһлизин гапысы бир нечә дәфә дөйүлдү. Сурен кедиб ачмаг истәди. Клавдия ону гоймады.

—Ким олдуғуну сорушуб билмәмиш ачмайын,—дейә Ваһан Клавдияя мүрачият эләди.

—Сиз кизләнин!—дейә Клавдия кетди.

Ваһан дөшәмәдән зирзәмиә ачылан балача гапыны ачыб Суренә мүрачият эләди:

—Һәләлик ашағы әнәк. Бәлкә мәни көрүбләр, изләйрләр?!

—Әввәлчә Сурен, сонра Ваһан ашағы әниб гапыны өртдү.

Клавдия гапыны дөйәнин ким олдуғуну сорушаркән, байырдан назик бир сәс эшидилди:

—Горхма, ач! Серкейин янындан кәлирәм.

Клавдия әринин адыны эшидән кими гапыны ачды. Саак ичәри кирди. Чухасынын әтәйи илә чарығларынын гарыны тәмизләди, гыллы папағыны көтүрүб силкди, башына гояраг Клавдиянын үзүнә бахды... Клавдия биринчи дәфә көрдүйү, чансыз-чәлимсиз, орта бойлу, саллаг бығлы бу адама дигтәтлә нәзәр етирди. Саак күлә-күлә деди:

—Тәәччүб эләмә, Клавдия бачы. Мән дост адамам. Она көрә бу кечә вахты сизә кәлмишәм. Сәнә шад хәбәр кәтирмишәм. Әрин Серкей сағ-саламатдыр. Өзү дә бир-ики күнә кими эвдә олар. Мән болшовоям. Онун йолдашыям, Газаматдан гачмышам.

Клавдия Саакы отаға дәвәт эләди. Зирзәминин балача гапысыны ачыб, кәләнин ким олдуғуну Ваһанла Суренә деди. Онлар зирзәмидән чыхдылар.

Саак онлары көрчәк севинчлә:

—Оһо, әзиз йолдашлар, сиз дә бурда имишсиниз!—деди.—Бәс нийә зирзәмиә кирмишдiniz? Йохса горхурдунуз?

Ваһан:

— Горхмаг нэдир, эһтият лазымдыр, — деди. — Нэ яхшы олдү сәни бурахдылар.

Һәр үчү көрүшүб отурду.

— Даныш көрөк, Саак, нечә азад олдун? Галан йолдашлар һардадырлар?

— Эһ, ай Ваһан йолдаш, аллаһ неч кәси газамата салмасын. Чәһәннәм дейилән ер орады. Мән чәкди-йим эзабларын һамысыны данышсам башынызын түкү габарар. Гәрәз, мәни, Гуркени вә Серкейи салдылар дар, һавасыз бир ерә. Харабанын нә пәнчәрәси варды, нә бачасы. Бизи беш-алты кәрә данышдырдылар. Силлистчи мәнә деди: «А чулу чырыг, сәни ким өйрәтмишди ки, Бағрат ағанын үзүнә ағ олурдун. Дәрзләрини чөлдән дашыйыб өз эвинә апарырдын?» Дедим, ким өйрәдәчәк, йохсуллуғ, ачлығ... Деди: «Сәни йолдан чыхаран болшовоыларын ерини де». Сәнин чанын үчүн, Ваһан йолдаш, неч биринизин адыны демәдим. Силлистчи көрдү ки, йох, мән ағзындан сөз гачыран адам дейиләм, башымы, көзүмү долады юмруға. О гәдәр дөйдү ки, бир ай еримдән тәрпәнә билмәдим. Габыргаларым инди дә ағрыйыр. Амма, гардашлар... — Саак сөзүнүн далыны нәдәнсә демәйиб сүсдү.

Сурен сорушду:

— Де көрөк, Гуркенлә Серкейи инди һардадырлар? Сән өзүн газаматдан нечә гуртардын?

Саак көксүнү өтүрүб чаваб верди:

— Ийирми күн олар ки, Серкейдән хәбәрим йохдур. Ону мәнән айырдылар. Кечәнин бир ярысында Серкейи чыхардыб апаранда мән ағладым. Элә билдим, языгы өлдүрмәйә апарырлар. О, мәнә үрәк-дирәк верди. Деди: «Ағлама, сағ галсаг енә көрүшәрик. Ишдир, сән мәнән тез бурахылсан, кедәрсән Коруса, арвадыма дейәрсән ки, мәнән никаран олмасын, һәлә сағам. О, күлфәтинин һансы күчәдә яшадығыны, адыны мәнә габагча демишди. Инди мән Серкейин хәтринә, бу гарда-союгда дуруб кәлмишәм. Сизи дә бурада көрүб шад олдум. Гуркен барәдә нә дейим?! Ону айры ерә салмышдылар.

Көз яшы ахытмайыб, үрәйинда ағлаян Қлавдия, еринин талейни вә өзүнүн кәлчәйини дүшүнүрдү.

Сурен Саакдан сорушду:

— Газаматдан сән өзүн нә тәһәр бурахылдын?

— Мән гочаглығ эләмишәм. Дүзү, һийлә гуруб гачмышам.

Ваһан көзүнү Саакын түк басмыш үзүнә дикиб сорушду:

— Һийлә гурмусан?

— Бәли, йолдаш Ваһан. Көрдүм ки, газаматдан, дашнакларын элиндән гуртармағ үчүн һийләдән башга чәрә йохдур. Бир кечә гапыны бәрк дөйдүм. Кешикчи кәлди. Дедим, началники чағыр, она вачиб сөзүм вар. Кетмөк истәмәди; ялварыб яхардым, дедим, газаматдан чыханда сәнә пул да верәрәм. О, бир аз юмшалды. Элә бу вахт началник өзү кәлди. «Сәнин нә ихтиярын вар дустагла данышырсан?» дейиб кешикчинин шаллаглады. Мәнә дә һәдә-горху кәлди. Дедим, началник, мән һәр шейи демәк истәйирәм. Началник күлүмсүндү, анчаг бир сөз демәйиб кетди. Икинчи кечә мәни бир әли түфәнклинин габағына гатыб деди: «Буну апар силлистчинин янына». Мән габагда, салдат да мәним далымча кедирдик. Гаранлығ, адамсыз, дар бир күчәнин башына чатанда, көтүрүлдүм... Салдат: «Даян! Даян!» дейә далымча ики-үч күллә атды. Мән тез дөнкәни бурулдүм, бир нечә дөфә йыхылыб галхдым, ахыры өзүмү салдым бир һәйәтә. О яна, бу яна бахыб неч кими көрмәдим, о саат кирдим су гуюсуна. Орда нә гәдәр галдығымы билмирәм. Гәрәз, нә башынызы ағрыдым, гуюдан чыхдым. Тез өзүмү вурдум дағлардашлар. Күндүзләр каһаларда, мағараларда кизләндим, кечәләр йол кетдим. Ачлығ, йорғунлуғ мәни тагәтдән салмышды... Гәрәз, сраға күн кәлиб чыхдым Әнкәләвидә. Мәним гачмағым белә олдү. Тапсалар дәримә саман тәпәчәкләр. Инди фикриниз нәдир, биз нә эләйәк? Һара кәдәк ки, горхусуз олсун?

— Саак әми, кәндә оlanda бизә кетдинми? Эвимиздән бәрк никаранам...

— Дүзү, Сурен, мачал тапа билмәдим. Саламат оларлар, никаран галма...

Ваһан:

— Сән, Саак, өз эвинә гайыт, — деди. — Сәнинлә әләгә сахларығ. Анчаг элә элә ки, элә кеммәйәсэн.

— Бу саат дуруб кедирэм. Бәс сиз? Бурда галачагысыңыз, йохса бир ерә кедәчәксиниз? Бир дә мәнә иш тапшырын. Ахы, мән болшовойм...

Ваһан онун сөзүнү кәсди:

— Гөләлик эвинә кет. Ишимиз сонра олачаг. Биз дә бу эвдә галачайыг. Кетмәйә башга еримиз йохдур.

— Яхшы, онда мән юбанмайым...—Саак ериндән галхды.

Клавдия Саакын бу кечә вахты кетмәсинә разы олмады, лакин о, галмаг истәмәди.

— Ериниз дардыр. Бурда гонагчым вар, кечәни онун эвиндә галарам. Даһа, саламат олун!—Саак онларла көрүшдү.—Кәнддә галмаг мәним үчүн горхулу олса, сизин яныныза кәләчәйәм. Худаһафиз.

Саак гапыя тәрәф кетмәк истәркән, Сурен ону даяндырды.

— Саак әми, атама да де ки, тез йыгышыб кәлсин. Мәндән дә никаран галмасын.

— Дейәрәм, архайын ол.

Саак кетди. Ваһан онун архасынча бахыб нә исә фикрә далды. Клавдия дуруб өз отағына чәкилди.

Элләрини шалварынын чибләринә гоюб отагда вар-кәл эдән Қаро Самвелин гаршысында даянды. Ону башдан аяға сүзүб сорушду:

— Бир шей өйрәнә билдинми?

— Хейр.

— Хейри даһа нә олду, малбаш!

— Кәндлиләр һеч бир шей демирләр, өзүм дә ачыгдан-ачыға кимдән сорушайдым.

— Багратла Грикорун Шәләкдән Әнкәләвидә бир кәлдикләрини сөйләмирдиләрми?

Самвел чаваб вермәйиб, чийнини атды. Қаро амиранә тәрздә суалыны тәкрарлайыб, әләвә этди:

— Сән хәфийәсән, малбаш. Кәрәк һәр шейи биләсән. Өзүн дә дүз данышасан. Һеч бир шейи һөкүмәтдән кизләтмәйәсән. Яхшы, де көрүм Багратла Грикор күнүн һансы вахтында Шәләкдән йола дүшүбләр.

Самвел удғуна-удғуна чаваб верди:

— Дүзү, билмирәм.—О, нә исә фикирләшди, сонра күлүмсүнәрәк деди:—Йохса, өз гайнатандан да шүбһәләнирсән, эзиә?

— Езнә-мезнә билмирәм,—дейә Қаро үз-көзүнү туршутду.—Мән кенерал-губернаторам, сән хәфийә. Чинайәттин үстү ачылмалыдыр. Өзү дә сән ачмалысан. Атан да чинайәт эләмиш олса, кизләтмәмәлисән. Баша дүшдүнмү?

— Бәли.

Қаро сөһбәти дәйишдириб Араксидән сөз салды. Ону тапыб кизлинчә өлдүрмәйи әмр этди.

Самвел ериндән галхды:

— Кедә биләрәмми?

— Кет. Тапшырыгларымы еринә етир.

Самвел кетди. Қаро столун архасына кечиб нә исә язмага башлады. Бу вахт Саак Багратын һәйәтинә кирди. Икинчи мәртәбәйә галхмамыш, пилләкәнин ашағысында нәфәсини дәрмәк үчүн даянды. Фикир ону көтүрдү: «Һәр шейи дейимми? Онлары әлә веримми? Ахы, бу намәрдлик олар. Ваһанла Сурен мәнә нә пислик эдибләр? Һеч нә. Анчаг онларын әлиндә һеч бир ихтияр йохдур. Истәдикләрини дә элийә билмәдиләр. Инди өзләри орда-бурда кизли яшамаға мәчбур олублар. Мән белә адамлардан нә хейир көрә биләрәм? Һеч нә. Күч, ихтиярат Қаро кимиләрин әлиндәдир...».

...Саак фикир-хәял ичиндә гапыны ачды. Лакин отага кирмәйиб астанада даянды.

Қаро башыны галдыраркән, Саакы көрүб ичәри чағырды, отурмаг үчүн ер көстәрди.

— Һә, даныш көрәк нә хәбәрлә кәлмисән.

— Тапшырыгларыны еринә етирмишәм.

— Ай сағ ол! Белә һа!—Қаро стулуну чәкиб онунла янашы отурду.

Саак, Ваһанла Сурени көрдүйүнү мүфәссәл данышыб, ахырда деди:

— Онларын башынын үстүнү тез алмаг лазымдыр. Йохса, әлдән чыхарлар.

Қаро әлини Саакын чийнинә вуруб күлә-күлә:

— Горхма, чыхмазлар,—деди.—Бизим сәпин кими сәдагәтли адамымыз вар. Әлә дейилми, Саак киши?

— Бэли, бэли! Мэн өз эрмэни һөкүмәтимизин йолунда чанымы әсиркәмәрәм. Мэн...

Каро онун сөзүнү кәсди:

— Яхшы, яхшы, өзүнү мәнә танытма, сәнин барәндә мәнә мүфәссәл языблар, өз сәдагәтини һәбсханада кәстәрмисән. Эрмәни һөкүмәти сәнин кими адамларын гәдрини билир, йохсуллуғ чәкмәсинә разы олмур.

— Һә, гадап алым, һаһанкапет, мәни яй кими әйән анчаг йохсуллуғдур.

— Мән, болшевикләр кими ялан вәдләр дейил, сәнә торпаг верәчәйәм.

— Бәс һачан?

— Элә бу саат.

Саак Кароңун үзүнә дик бахды. Элә күман этди ки, ону әлә салыр.

— Йохса инанмырсан? Суренин атасы Арменақын эвини, һәйәтини, торпағыны вердим сәнә, бүкүндән саһиб ол.

— Башына дөнүм, ахы чамаат мәни гынаяр. Де-йәрләр намәрд...

Каро она сөзүнүн далыны демәйә имкан вермәди.

— Дүшмәнин эвинә, һәйәтинә, малына саһиб олмағ өзү бөйүк мәрдликдир, намәрдлик дейил. Баша дүшдүн? Сәнин вә бүтүн эрмәниләрин ики дүшмәни вар: болшевикләр, бир дә мүсәлманлар. Кәләчәкдә бизим үчүн яхшы ишләсән, мүсәлман кәндләриндән сәнә о гәдәр торпаг верәчәйәм ки, әкиб гуртара билмәйсән.

— Мүсәлман кәндләриндә торпаг галмайыб, һамысыны эрмәниләр өз араларында бөлүшдүрүбләр...

— Яхшы, даһа сөз күләшдирмә, дур кет. Ики саатдан сонра мәнимлә Коруса йола дүшәчәксән.

— Коруса? Мән ордан индичә кәлмишәм. Һәлә дә гычларым гырылыр.

— Доғрудан да сән авам адамсан!—дейә Каро күлүмсәйиб, башыны булады.—Һәбсханадан гуртармысан, анчаг баша дүш ки, ихтиярын мәним әлимдәдир. Өзүн дә горхма, пияда кетмәйәчәксән. Болшевикләрин Корусда кизләндийи юваны сән кәстәрмәлисән, онлары сән тутуб мәнә вермәлисән. Баша дүшдүн?

Болшевикләрин ерини өйрәниб демәклә өз вәзифәсини битмиш һесап эдән, горхусундан хәфийәчилик тәләсинә дүшән Саак ериндән галхды. Ағзыны ачыб нә исә демәк истәди, лакин Каро ону габаглады:

— Данышдыларымыз бурада галмалыдыр. Ағзындан бир сөз гачырсан, боғазына гургушун төкдүрәрәм. Кет!

Саак бир сөз демәдән, мә'юс һалда башыны ашағы салыб отагдан чыхды.

«Ваһанла Сурени әлә кечирдикдән сонра, онлары һансы ағыр чәзаларла өлдүрәчәйәм?—дейә Каро сонсуз бир севинч ичиндә дүшүнмәйә башлады.—Күллә-ләйимми? Дар ағачындан асдырыммы? Йох, йох, әв-вәлчә дилләрини кәсәчәйәм, сонра, дири-дири чармыха чәкәчәйәм. Әһ, бунлар йүнкүл чәзадыр. Тәзә, һеч кәсә мә'лум олмаян тәзә чәзалар тапмалыям...».

Аһот ичәри кирди:

— Кенерал-һаһанкапет аға, сәни ханым чағырыр!

— Һансы ханым?

— Нвард ханым. Дейәсән, Сиранушун кефи мәхшушдур. Һәким далынча кетмәк лазымдыр...

— Яхшы. Кедәк.

Һәр икиси отагдан чыхды.

Үчүнчү фәсил

Дүняда һәр чәһәтчә бир-биринин эйни олан ики адам йохдур. Адамлар ялныз заһири көрүнүшчә дейил, арзу, хасийәт вә идракча да бир-бириндән фәргләнирләр.

Адам вар күләр үзлү, шән вә зарафатчылдыр, адам вар гашгабағындан зәһәр яғыр. Адам вар хейирхандыр, рәһмдилдир, адам вар худпәсәнд, пахыл, кинли, рәһмсиз вә зүлмкардыр. Адам вар бир сөздән мин мәнә чыхарыр, адам вар ки, йүз сөздән бир мәнә дуймаға габил дейилдир. Адам вар, нәфәси дә копла кедиб кәлир, адам да вар ки, истәсә дә ялан бир сөз даныша билмәз. Адам вар бир гәпийә күманы кәлсә достдан, гоһумдан әсиркәмәз, адам да вар ки, мал-дөвләти ашыб-дашса да, диләнчи көкүндә яшаяр. Адам

вар, илдэ бир дэфэ данышдырмасан агзыны ачыб данышмаз, адам вар ки, сөздөн-сөһбөтдөн һөзз алар.

Һәким Аракел Кочарян да үрөйинә ятан һәр кәслә—истәр чобан олсун, истәр зиялы, данышмагдан һөзз алыр. Онун фикринчә, сөз инсанын гәлбинни айнасыдыр. Бир адамын нә арзу вә нә әгидәдә олдуғуну билмәк үчүн онунла азачыг сөһбәт этмәк кифайәт эдәр.

Аракелин сөһбәти Ваһанла, Суренлә тутурду. Онлар таныш оландан, хүсүсән Кочарян Сурени мүәличә этмәйә башлаяндан даһа яхын олмушдулар. Һәким бекар вахтларында онларын янына кәлиб саатларла сөһбәт эдәрди.

Онлар букүн дә ахшамдан кечә саат он икийәдәк о яндан, бу яндан, өлкәдәки вәзийәтдән данышдылар. Аракел Тифлиسدә кимназияда тәһсил алдығындан, Петербургда охуюб һәким олдуғундан сөһбәт эләди. Корусда хәстәхана ачмаг арзусунда олдуғундан сөз ачды. Лакин тәәссүфлә гәйд этди ки: «Мәним бу фикрләримни еринә етирмәк үчүн һәлә имкан вә шәраит йохдур».

Ваһан екә, чуғун саатыны голтуг чибиндән чыхарыб бахды.

—Вахт нә тез кәлиб кечир,—дейә енә чибинә гойду. Сонра киминсә кәләчәйини көзләйирмиш кими, гапыя бахды.

—Бәлкә бир ерә кедәчәксиниз? Мәним кәлишим вә узун сөһбәтим сизә мане олду?

—Һеч ерә кетмәйәчәйик, доктор,—дейә Ваһан чаваб верди.—Сөһбәт эләйрик, нараһат олма.

—Йох, йох һисс эдирәм ки...—о, сусду, сонра көк сүнү өтүрүб әлавә эләди:—Сизи ғынамырам. Инди инсанларда э'тибар галмайыб. Гардаш гардаша, ата оғлуна инанмыр, үрәк ғыздырмыр. Бунун һамысына күнаһкар зәманәдир.

Ваһан чешмәйини көзүндән көтүрүб чиб дәсмалы илә силә-силә деди:

—Адамларын һамысыны э'тибарсыз зәнн этмәк дүз олмаз. Нечә дейәрләр, дүня хали дейил. Әлбәттә, гоюн дәриси кейиб сүрүнүн ичинә сохулан гурдлар да вар. Сән һа эләйиб онун гурд олдуғуну билинчә, о бә-

йүк зиянлар вурур. Һәким Аракели исә биз эһтибарсыз адам һесаб эләмирик.

Сурен ериндән сөз атды:

—Мән һәкимин яхшылығыны һеч вахт унутмаячағам. Анчаг онун диггәти, гайғысы сайәсиндә сағалмышам. Ону да билирәм ки, һамы Кочаряна яхшы бир һәким, меһрибан вә инсанпәрвәр бир адам кими чох һөрмәт эдир. Дейирләр ки, доктор хәстәләринин чохундан пул алмыр.

Ваһан Суренин сөзүнә гүввәт верди:

—Эләдир. Доктор Аракел инсанлара шәфа вердийн үчүн фәхр эдә биләр.

Аракел күлә-күлә:

—Меһрибан вә инсанпәрвәр олдуғуну билмирәм,—деди.—Анчаг чалышырам ки, һәкимлик вәзифәми лайиғийлә еринә етирим. Амма, бурасы да вар ки, элин яраларыны сағалтмаг үчүн беш, он һәким кифайәт дейил. Халғын үрәйиндә чох ағыр, дәрин көк салмыш дәрдләри вар. Онлары сағалтмаг үчүн бөйүк вә мөһәрәтли әмәлийәт лазымдыр.

Аракелин сөзләринин башга бир рәнк алдығыны дәрһал анлаян Ваһан сорушду:

—Элин дәрди дейәндә нәйи нәзәрдә тутурсан, доктор?

—Ону сизин һәр икиниз мәнән яхшы билирсиниз. Чүнки бу саһәдә сиз мәнән тәчрүбәли һәкимсиниз...

Үчү дә бир-биринин үзүнә бахды. Аралыға чөкән ани сүкутдан сонра һәким дилләнди:

—Аталар дейәр ки, көз көрмәк, гулаг эшитмәк үчүндүр. Эрмәни кәндлиләринин диләнчи, ачыначағлы һәяты көз габағындадыр. Өз юрд-юваларындан дағыдылмыш мүсәлман кәндлиләринин аһы-наләси һәлә дә гулаглардан кетмәйиб... Мән дәрд бунлары һесаб эдирәм, Ваһан!..

Һәкимдән белә сөзләри илк дэфә эшидән Ваһанла Сурен тәәччүбләндиляр. «Бәлкә, бу да дашнакларын адамыдыр... биздән сөз алыр», дейә үрәкләриндә фикрләшдиләр. Лакин шүбһәләрини бирузә вермәдиләр. Аракел аяға галхыб:

—Мән кедирәм,—деди,—сәһәр Әнкәләвиддә олмалыям. Бағрат ағанын ғызы хәстәдир, онун янына ча-

гырыблар. Нэ заман лазымыңыз олсам, эвими таны-
йырсыңыз. Гуллугунузда дурмага назырам.

Ваһан һәкимә тәшәккүр этди. Сурен истәди десин
ки: «Доктор, атам Арменақы орада көр, де ки, ондан,
анамдан, бачымдан чох никаранам. Саак мәним тап-
шырығымы онлара етирмәйибми? Атам даһа Коруса
кәлмәсин. Мән өзүм эвимизә кәләчәйәм...». Лакин
демәди.

— Кечәниз хейрә галсын!—дейә Аракел гара драп
палтосунун яхасыны галдырды...

Сурен ону һәйәтдән өтүрүб гайытды.

— Нава нечәдир?

Сурен Ваһанын суалына фикирли чаваб верди:

— Бәрк союгдур, гаранлыгдыр.

— Нийә фикирлисән?

— Доктор мәним элими сыхыб айрыланда деди:
«Чамаатын яраларыны сагалтмаг истәйән әсли һәким
сизсиниз. Сән гочаг оғлансан, амма, бундан сонра, дө-
йүшә кирәндә, әлә эт ки, яраланмаясан...». Дүзү, бу
сөzlәр, бир дә онун бу ахшамкы данышығы мәни шүб-
һәләндирир.

— Бурада шүбһәли вә тәәччүблү һеч бир шей йох-
дур. О, бизим мәгсәдимизи чох яхшы баша дүшүр...
Лакин ачыг бир сөз демир. Мән белә анлайырам ки,
нә бизә яхынлашмаг истәйир, нә дашнаклара.

— Мәнчә беләләринә о гәдәр дә бел бағламаг ол-
маз.

— Доктор Аракел һаггында мән белә дүшүнмүрәм.
О, нәчиб зиялыдыр. Беләләрини һәят һәгигәтләрилә
өз тәрәфимизә чәкә биләрик.

— Бизи әлә верәчәйиндән эһтияг эдирәм.

— Буна инанмырам,—дейәрәк Ваһан енә саатына
бахды.—Нә исә, йығышмаг лазымдыр. Саат он икидир.
Кәндә кедиб чыхынча сүһ ачылар.

Онлар палтарларыны, сәнәдләрини йығышдырды-
лар. Шапирографы тахта чамадана гойдулар. Башлыг-
ларыны боюнларына долайыб, тифтик әлчәкләрини
кейдиләр.

Ваһан һәйәтә чыхыб әтрафа көз кәздирди, тез га-
йытды. Әлини чамадана атыб:

— Кедәк!—деди.

Сурен бағламаны көтүрдү. Әвдән чыхдылар. Ваһан
гапыны бағлайыб, ачарыны чибинә гойду.

Онлар о тәрәфә, бу тәрәфә баха-баха шахталы ке-
чәдә һәйәтдән араландылар.

...Обашданды. Хорузлар сәс-сәсә вериб банлайыр-
ды. Бир аздан сонра, нава ишыгланачагды...

Союгдан әлләрини гара шал пенчәйинин чибләринә
гоймуш, бойнуну гысыб тоюг кими бүзүшмүш Саак
һәйәтә кирди. О яна, бу яна нәзәр салыб, яваш-яваш
эвин гапысына янашды. Гапыны явашча дөйду. Ичәри-
дән сәс кәлмәди. Икинчи, үчүнчү дәфә бәркдән дөйду,
енә чаваб верән олмады. Гапыны күчү кәлдикчә итә-
ләди, лакин ача билмәди. Һәм ачығындан, һәм союг-
дан әсә-әсә өз-өзүнә дейинмәйә башлады: «Бу лә'нәтә
кәлмишләр, гапыны нийә ачмырлар...»—О доланыб,
Клавдия ятан отағын пәнчәрәсинин габагына кәлди.
Бир нечә дәфә шүшәни ара верә-верә дөйду. Отагдан
сәс чыхмады. Әрини гайыдачагындан үмидини кәсмиш
Клавдия ики күн бундан әввәл көчүб Бакыя, ата-ана-
сынын янына кетмишди.

Саак керн чәкилиб фикрә кетди: «Онлар гачыблар,
йохса, гәсдән гапыны ачмырлар?»

О, даяныб көзләмәк гәрарына кәлди. Титрәтмәли
адамлар кими дишләри бир-биринә дәйә-дәйә пәнчәрә-
нин алтында чөмәлтмә отурду.

Сәһәр ачылды. Шахта санки ганыны, иликләрини
дондурмуш Саак пәнчәрәдән ичәри бахды.

«Эвин йыхылсын чаным!—дейә ики әли башына
вурду.—Отагларда бир адам йохдур... Онлар гачыб
кедибләр. Аллаһ, мән енә бәлайә дүшәчәйәм!.. Очағын
сөнсүн чаным, мән наһанкапетә нә дейәчәйәм...».

Саак яхасыны Каронун әлиндән нечә гуртарача-
ғыны фикирләшә-фикирләшә, өз-өзүнә тәдбир төкә-
төкә ичәри кирди. Баш әйиб, гапынын янында даян-
ды. Сәһәр саат еддийә кими Саакын кәлмәсини көзлә-
йән вә әмәлийят үчүн һазыр олан Каро күлә-күлә деди:

— Саак киши, кэлдин? Даныш көрөк. Бу саат кедиб онлары чайнагымыза кечирэчэйикми? Яхына кэл, нийэ элэ бүзүшмүсөн? Олмая, кеченин шахтасы сени пурудуб... Анчаг көрдүйүн иш чох шэрэфли ишдир, дөвлөт ишидир. Нэ даныш!

Саак эллэрини дөшүндө чарпазлайыб ирэли аддымлады, кэлиб Каронун столунун габагында даянды. Кечен кечэки «фээлийэтиндэн» горха-горха данышды. Нэһайэт, күчлэ эшидилэчэк бир сэслэ деди:

— Онлар гачыблар.

Санки Каронун башына бир күллэ вурдулар. Яралы пэлэнк кими нэрилдэди:

— Сус, дэйюс оғлу, сус!—дейэ стулдан галхыб Саакын янына кэлди.—Де көрүм нечэ гачыблар? Нара гачыблар? Бэс эв саһибэси Мусатова һардадыр?

— Билмирэм, һаһанкапет.

— Билирсэн? Яхшы билирсэн, шан ворди¹.—Каро онун түклү үзүнэ бир тэрс силлэ вурду.—Онлары гачыран сэн өзүнсэн, хаин, түлкү!—Каро вар күчүйлэ икинчи силлэни вурмаг истэйэндэ, Саак өзүнү керн верди.

— Наһанкапетин чанына анд олсун ки, мэн һөкүмэтэ хаин дейилэм. Бу сифэт мэндэ олсайды, газаматдан бурахмаздылар. Нэ элэйим ки, онлар...

Каро гышгырыб Саакын сөзүнү кэсди.

— Газамат, газамат!—Сэни бурахдылар ки, болшевиклэри элэ верэсэн, я йох? Шан ворди! Амма, көрүнүр ки, сэн көһнэ эгидэндэн дөнмэмисэн.

— Хейр, башын үчүн, мэндэ һеч бир эгидэ йохдур, нэ көһнэ, нэ тэзэ. Мэн кишийэм, сөз вермишэм, ахыр нэфэсимэ кими эрмэни һөкүмэтинин гулу олачагам.

Каро истеззалы бир тэбэссүмлэ:

— Буна бах, кишийэ бах!—деди,—һэр бығы, сагалы олана киши демэзлэр.—Һирсиндэн өзүнү элэ ала билмэйэн кенерал-губернатор Саакын, гэлян түстүсүндэн саралмыш саллаг бығындаи япышыб дартды...—Бу киши бығы дейил, кэдэ бығыдыр, кэдэ! Мэн бундан бир түк гоймаячагам галсын.

¹ Шан ворди—ит оғлу (эрмэничэ).

Үзүнү бир тэрэфи эйилиб, ағы ачыла галмыш Саак, бығыны Каронун элиндэн гуртармаг үчүн ялвара-ялвара ерэ чөкдү. Каро ону тэпиклэ вуруб дөшөмэйэ сәрди. Керн чэкилиб маузерини чыхартды.

Өлүмүнү йэгин эдэн Саакын бэдэни горхудан титрэди... Каронун кителинин этэйиндэн япышыб ялвармага башлады:

— Балаларым сэнэ гурбан, һаһанкапет, мэни өлдүрмэ!.. Рәһмин кэлсин!.. Ваһанла Сурени ерин алтында да олсалар тапачагам, мөһлэт вер.

Каро маузери гобуруна гойду.

— Яхшы, сэни энэ йохлаярыг. Сөзлэрин ялан чыхса, өзүнү дэ, аилэни дэ мөһв эдэчэйэм! Кет о болшевиклэрин ерини өйрэн, мэнэ хэбэр вер.

Ағасындан аман вэ мэрһәмэт көрмүш бир гул кими, Саак севинэ-севинэ кетди.

Дөрдүнчү фэсил

Сиранушун кетдикчэ шиддэтлэнэн хэстэлийи атаанасына ағыр бир дэрд олмушду.

Бағрат гызынын сағалмасы үчүн пул төкмэйэ, һэтта вар-йохундан чыхмага һазыр иди. Нвард исэ, кечэ-күндүз аллаһа ялварыр, етимэ-есирэ нэзир элэйир, килсэдэ шам яндырыб, дуа охутдуруп вэ ара һәкимлэрини чағыртдырыб Сирануша бахдырыды.

Хэстэнин һалыны сорушмага кэлэн гоншуларын, гоһум гардашын тэсэллисн ананы сакит эләмирди. Нвард аз-чох тэсэллиснн анчаг көз яшларында тапырды. Гызынын ястығынын бөйрүндэн кэнара кетмэйэн ана, кечэлэр ятмайыб, Сирануша кешик чәкирди.

Нвард бу сәһэр эркэн энэ Сиранушун ятағынын янында отурмушду. Эллэрини гойнуна гоюб, башыны синэсинэ эйэрэк, фикир-хәял ичиндэ өз-өзүнэ данышырды:

«Караминэ шүкүр, аллаһ! Көрөк элэ меним гызымы азара-безара салайдын?! Эй худа, сенин янында нэ үзүгаралыг, нэ пис бэндәчилик эләмишэм ки, синэмэ дағ чәкирсэн! Һәфтэлэрлэ гарны чөрәклэ доймайларын чаны буз балтасы кимидир. Ахы, мэн Сиранушуму наз-не'мэт ичиндэ бөйүтмүшэм. Мэнэ язығын

кэлсин, рәһмин кэлсин! Сәнин йолунда едди базар күнү килсәйә аяг ялын кедиб дуа эдәрәм. Едди һәфтә пас¹ сахларам. Бир күн дә тамам ач галарам...»

Нвард башыны галдырыб, гызынын тутәун сифәтинә бахды. Сиранушу оядыб она демәк истәди:

«Үрәйим партлайыр, бала, ананы бәдбәхт эләмә, Сирануш!» Лакин ону нараһат этмәйә гыймады. Енә өз көнлү илә данышмаға башлады: «Бәлкә, гызыма көз дәйиб? Бәлкә, онун көзәллиһинә, фираван яшамасына һәсәд апаранлар вар. Сирануш, ахы, малымыз-дөвләтимиз һәддән ашыб. Сәнсиз онлары нейнирәм, бала! Бәлкә мәни Араксинин, Грикорун арвадынын гарғышы тулуб? Йохса, Сирануш о дәли арваддан горхуб, дуалыг олуб? Самвел дә ушаг вахты дағда чанавардан горхмушду, кәдә бир ай өзүнү-сөзүнү билмәйиб ятды. Шәкили молла Һейдәрин янына кедиб дуа яздырдым. Сағалды. Инди молла Һейдәри һардан тапым? Билмирәм өлүб, галыб. Ахы бу мусурман кәндләрини нийә дағытдылар?! Енә о молланын янына кедиб Сирануша дуа яздырардым...»

Нвард чох фикирләшди ки, нә эләсин, кимин янына кетсин. Әнкәләвиддә вә башга яхын кәндләрдә олан биличиләри, ара һәкимләрини чағыртдырмышды. Һәрә бир сөз дейиб, пулууну, пайыны алыб кетмишди. Кәндин гоча, мө'мин кишиләри, диндар арвадлары исә Сиранушу Шинһер ванкына² апармағы мәсләһәт көрмүшдүләр. Лакин хәстәнин һалы позулдуғу үчүн ора апара билмәмишдиләр. Варсеник гары Нварда демишди ки, бир хоруз өлдүрүб әтини едди эвә пайласа, хәстә анандан доғма олар. Нвард ону да эләмишди. Амма, Сиранушун хәстәлиһи даһа да артмышды.

Сирануш юхунун ичиндә бир нечә дәфә бәрк өскүрүб, көзүнү ачды. Үзүнү анасына тәрәф чевирди. Додаглары титрәди, лакин, Нвард онун нә дедийини, нә истәдийини эшитмәди.

— Чаным, чийәрим бала!—дейә Нвард Сиранушун һәрарәтдән алышыб янан янағындан өпдү. Әлини онун

¹ Пас — дини адәт. Эрмәниләр пас сахлаянда эт, яғ, юмурта емирләр.

² Ванк — пир, очаг.

әниб-галхан синәсинә, үрәйинин үстүнә гойду.—Балам тәндир кими яныр. Дәрдин нә ағыр олду, Сирануш!.. Сәнә нә олду, гызым? Һансы бәднәзәрин көзү дәйди...»

Сирануш һеч бир сөз демәйиб, үзүнү яна дөндәрди, гашларыны чатыб, көзләрини юмду.

— Көзүнү ач, Сирануш. Бир көр сәрчәләр пәнчәрәдә нечә чивилдәшир... Бир бах, күн чыхыб, гар әрийир. Букүн, сабаһ һачагуйруг гарангушлар да кәлиб әйванымыза гоначаг, яз ачылачаг, бағчамызда күл күлү чағырачаг. Сәнин той мәчлисини орда гурамагам... һәсрәтими үрәйимдә гойма, Сирануш!..✓

Нвард гәһәрләнди. Хәстәни, һөнкүртүсү илә нараһат эләмәмәк үчүн, чийиннә салдығы шалынын учуну ағзына тутду.

Саатлар өтүб кечди. Күн күнорта еринә кәлди.

Гапынын далындан сәс эшидилди:

— Буюр, бжишк¹, буюр!

Бағратла Аракел ичәри дахил олду.

Нвард тез аяға галхды.

Бағрат Аракелә стул верди.

— Отур, бжишк. Мәним нахош гызым будур.

Аракел балача эл чамаданыны пәнчәрәйә гойду.

Стулу Сиранушун ятағынын янына чәкди вә Нварда мурачиәт эләди:

— Зәһмәт олмаса, тәмиз чай гашығы кәтирин.

Һәкимин кәлмәсилә гашгабағы бир аз ачылмыш Нвард кетди.

— Бу көзәл хәстә гызын ады нәдир?

Бағрат гәмкин һалда чаваб верди:

— Сиранушдур.

— Аһа, Сирануш, чох яхшы...—дейә Аракел стулу бир аз да хәстәйә яхын чәкди. Гызын үзүнә диггәтлә нәзәр салды. Онун нә вахтдан хәстәләндийини, яшыны сорушду.

Бағрат онун суалларына ағыр-ағыр чаваб верди.

Аракел гызын нәбзини тутду, саата баха-баха онун үрәйинин дәйүнтүсүнү саймаға башлады.

— Үрәйи нормадан чох вурур,—дейә Сиранушун

¹ Бжишк—һәким (эрмәничә).

голуну йорғанын алтына гойду вэ гыздан сорушду:—
һаран ағрыйыр, нэдэн шикайэт эдирсән?

Һушу өзүндә олмаян Сирануш чаваб вермәди.

Бағрат бир аз габаға кәлди, хәстәнин башы үстүндә даяныб деди:

— Сәни һәким данышдырыр, чаваб вер, гызым.

Сиранушдан сәс кәлмәди.

— Гыз, күрәйинин ағрысындан шикайэт эләйир. Чох өскүрүр, тәнкәнәфәс олур,—дейә Бағрат үзүнү гызына тутуб әләвә этди:—Өзүн даныш, бала, дәрдинн һәкимә де.

Сирануш бирдән көзүнү ачды, лакин онларын үзүнә чох баха билмәйиб, башынын ағрысындан дәрһал көзүнү юмду.

Нвард кәлди, гашығы һәкимә вериб бир тәрәфдә даянды. Аракелин көстәриши илә Нвард Сиранушун башыны галдырды вә әрннә:

— Ястығы бәри чәк,—деди.

Бағрат екә бир ястығы көтүрүб Сирануша сөйкәк гойду. Гызы еринин ичиндә отуртдулар. Ону боғучу бир өскүрәк тутду, сакит оландан сонра, һәким нәвазишлә деди:

— Сирануш, бир ағзыны ач көрүм.

Башы үстүндә дурмаян Сирануш ганы гачмыш додағларыны бир-бириндән айырды...

Һәким хәстәнин чийәрини, үрәйини мұайинә этди.

Нвард Сиранушу еринә узатды, йорғаны онун үстүнә чәкәрәк янында отурду.

Һәким нә исә дүшүнүрдү. Нвард, онун фикрә кетмәсиндән, гызынын сағалмаз бир хәстәлийә тутулдуғуну күман этди. Ярпаг кими титрәйән ана гәлбинә бир матәм чөкдү.

— Башына дөнүм һәким, гызын хәстәлийи нәдир? Азары горхулу дейил ки?

Нвард һәкимдән яхшы сөzlәр, тәсәлли верәчәк бир чаваб көзләйирди.

— Она бәрк союг дәйиб, вахтында мұаличә олунамадығы үчүн сәгәлчәмә чевириб. Нә үчүн гыз хәстәләнән кими һәким чағырмамысыныз?

— Кәндә һәким, дава-дәрман нә кәзир, а гадян алым.

— Оланда да, гачырсыныз. Касыблар һәкимә, дава-дәрман вермәйә пул тапмыр, авамлар, диндарлар һәкими шейтан әмәлли бир адам һесаб эләйиб, үмидини пирә, очаға, нәзир-һияза бағлайыр, дөвләтлиләр дә, фикирләрини чан сағлығына йох, чох газанмаға, сүрү, мал-һейван артырмаға верирләр. Элә сизин өзүнүз... әвләдсыз нәйә кәрәксиниз? ✓

Һәкимин «әвләдсыз нәйә кәрәксиниз» сөzlәри Нвардын үрәйинә бир үмидсизлик көлкәси салды.

— Йә'ни дейирсән...—Сөзүнүн далыны демәйә Нвардын дили кәлмәди.

Һәким онун нә сорушачағыны баша дүшдү.

— Бәли,—деди—гызынызын хәстәлийи ағырдыр.

Анчаг...

Аракел сөзүнү гуртармамыш Нвард:

— Аһ, балам әлимдән кедәчәк!—дейә ағламаға башлады.

Бағрат арвадына ачығланды:

— Бир сәсини кәс көрәк һәким нә дейир, гызын дәрдинин чарәси нәдир.

Нвард сәсини кәсмәди:

— Мәнә рәһмин кәлсин, ай һәким! Она һәлә той эләмәмишәм. Сән элә бирчә гызымы сағалт, бах, бу әв-әшик, дөвләт-мал һамысы олсун сәнин...

Аракел Нварда вә нитги гурумуш кими аяғ үстә донуб галмыш Бағрата тәсәлли вериб ахырда деди:

— Әсл һәким үчүн пулун, пайын һеч бир әһәмийәти йохдур. Онун вәзифәси инсанлары сағалтмағ, вахтсыз өлүмдән хиләс этмәкдир. Гызынызын сағалмасы үчүн әлимдән кәләни әсиркәмәйчәйәм.

Аракел о күндән Сиранушун мұаличәси илә мәшғул олду.

«Дәрд адамын чанына халварла кирир, мисгалла чыхыр».

Күнорта вахты иди. Аракел Сирануша дәрман вердикдән сонра, стулуну чәкиб пәнчәрәнин габағында отурду вә китаб охумаға башлады.

Аракел ялыз өз ихтисасы чәрчивәсиндә галмаян, тәбиәтдән, бәдин әдәбийятдан зөвг алан бир һәким иди.

О, эрмәни шифаһи әдәбийятына да яхшы бәләд иди. Ушаг вахтында атасы она чох нағыл, гошма, аталар сөзү, тапмача сөйләмишди.

Кимназияны ә'ла гуртаран Аракел, Москвая кедиб Лазарев институтуна дахил олмаг, шәргшүнаслыг ихтисасы газанмаг фикринә дүшмүшдү. Лакин атасы буна разылыг вермәйиб оғлуна демишди: «Истәйирәм ки, һәким оласан, һәм чамаата пуллуг эләйәсэн, һәм дә мәни гочаланда, нахошлайида өзүн сағалдасан».

Кәич Аракел һөрмәтини чох сахладығы атасынын сөзүндән чыха билмәмишди.

Һәкимлийн гуртарыб кәндә кәлдийн ил атасы вә-фат этмишди. Бөйүк торпаг, мүлк саһиби олан, анчаг һеч кәси инчитмәйән, ери дүшдүкчә йохсула, дилән-чийә әл тутан Багдасарын өлүмүндән сонра, айләйә Аракел башчылыг этмәли олмушдү. Анчаг о, мүлкә-дар олмаг, мал-дөвләт йығмаг эшгинә дүшмәмишди. Атасындан галан һәр нә варса, өзү илә гардашларынын арасында бөлмүш, пайына дүшән пулу көтүрмүш, әкин вә бичәнәк ерләрини кәндлиләрә бағышламышды.

«Аракел дәли олуб, мал-дөвләтини дағыдыр» дейә ону мазәммәт әдән кәндлиләрә вә өз доғма гардашларына чаваб вермишди: «Мәнә торпаг, мешә, мал-дөвләт лазым дейил. Котанын дәстәсиндән тутуб ер әкән дә дейиләм. Амма, бир чанаг дары сәпмәк үчүн бир парча торпаг һәсрәтиндә оланлар чохдур. Әсл дөвләт—саваддыр, һәкимликдир. Ону мәним әлимдән һеч кәс ала билмәз. Мән онун васитәсилә һәр ердә чәрәк тапачағам...»

Аракел әввәлчә кәнддә амбулатория ачыб чамааты пулсуз мүәличә эләмәк фикринә дүшмүшдү. Бу фикир онда, һәлә институтда охудуғу заман әмәлә кәлмишди. Лакин кәнддә шәраит олмадығы үчүн амбулаторияны Корусда ачмаг гәрарына кәлмишди. Бу мөгсәдлә дә 1915-чи илдә Корус шәһәринә көчмүшдү. Лакин чаһан мүһарибәси дөврүндә лазыми аваданлыг, дава-дәрман ала билмәдийинә көрә арзусу үрәйиндә галмышды. Элә о замандан Корусда яшамаға, һәкимликлә мөш-ғул олмаға мөчбур олмушдү.

...Бирдән сакит отағы айдын бир сәс көтүрдү: «Һарадасан, Сурен? Ай бивәфа... Яхшы, күсмә, кәл...»

Һәким дәрһал китабы бүкүб, хәстәйә диггәтлә бахды, онун һәрәкәтләринә фикир верди...

Дүняда ән чох севдийи, һәсрәтиндән санки үрәйи яныб күл олдуғу бир адамы бағрына басмаг истәйир-миш кими, Сирануш голларыны кениш ачыб, енә сайыгламаға башлады:

«Мән ә'тибарсыз дейиләм, Сурен. Кәл, тез кәл!»

Гызын бә'зән күнәш кими күлүмсәйән, бә'зән булут кими гаралан симасына тамаша әдән һәким өз-өзүнә фикирләшди: «Онун юхуда «кәл, кәл» дейә чағырдығы Сурен кимдир?»

Сирануш о бири яны үстә чеврилди.

Аракел енә китабы охумаға башлады.

Нвард ичәри кирди. Һәкимә салам вериб, Сиранушун ятағынын янында отурду. Әлини гызынын алиһна гойду.

— Балам од ичиндә яныр,—дейә гойнундан бүкүлү кағыз чыхарыб ястығын алтына гойду вә үрәйиндә деди: «Әй дуа саһиби, өзүн гызымын дадына ет!»

Сирануш енә сайыглайыб Суренин адыны чөкди.

— О кәдәнин ады енә гызын дилиндән дүшмүр. Пәрвәрдиқара, мән нечә эләйим?!—Нвард башыны әйиб Сиранушун атлас кими гызармыш үзүнә бахды.— Сәнә дуа яздырмышам ки, сағаласан, юхуда сайыгла-маясан, гызым. Атан букүн сәнә гурбан кәсәчәк, бала! Анасыны бәдбәхт эләйән көзәл, көйчәк бала!..

— Хәстәлийә гурбан нейләсин?!.

— Элә демә, һәким, мәним оғлуму дуа гуртарды. Ефремвердийә бахдырмышам. Сирануш дуалыгдыр. Бир аз яхшылашан кими Шинәтәкдағы «Сурп һованес!» ванкына апарачағам.

Нвардын сөзләринә әһәмийәт вермәйән Аракел сорушду:

— Сурен кимдир ки, Сирануш юхуда тез-тез онун адыны чәкир?

— Дәрәнин бир туласы. Дүнән һәйәтдә көрдүйүн о дәли Араксинин оғлудур.

— Бәс Сиранушун онунла нә әлагәси?

— Нә дейим вәллаһ, халга ит һүрәндә, бизә дә чағ-

1 Очаг адыдыр (эрмәничә).

гал һүрәр. Белә, аллаһдан кизлин дейил, бәндәдән нә кизлин: куя, бизим гыз о кәдәйә, о да бизим гызә бәндә олуб. Нечә дейәрләр, итин гәләт эләмәйидир ки, гай-гаһагдан пай ума. Аллаһа гурбан олум ки, Сурен эвиндән-эшийиндән дидәркин салдылар, хәбәрини инди һеч гаргалар да кәтирмир. Гызын нишанлысы, о ахмаг кәдәни тапса, тәпәсинә бирчә күллә чахачаг.

— Сиранушун нишанлысы кимдир?

Нвард тәәччүблә сорушду:

— Маһалын бөйүйнү танымырсан?

— Каро һампарсумян?

— Даһа ондан башга ким олачаг.

— Бәс кенерал-наһанкапетин Суренлә нә иши вар?

— Мәним башым чыхмаз. Кийәвимиз Каро, элә бизим киши дә, дейирләр ки, Сурен болшовойдур. Ону билирәм ки, бизим дөвләтимизи, еримизи алыб, аягы чарыгылы-патавалы кәндлиләрә вермәк истәйирди. Худавәнд элә иш ишләди ки, өз юрду-ювасы тармар олду.

Аракеллә Нвард хейли сөһбәт эләдиләр. Каронун адамлары һәбс эләмәсини, эвләри дагытмасыны бир гәһрәманлыг санан вә бир гайнана кими, онун бу һәрәкәтләрини өзүнә шөһрәт билән Нварддан Аракел чох шей өйрәнди. Арменакын, Анаһидин өлдүрүлмәсинин, Араксинин дәли олмасынын сәбәбини билди. Багратын аиләсинин дахилинә бәләд олду. Лакин бир сөз демәди.

Һәр икиси сусду. Аракел пәнчәрәдән байыра бахан-да Баграты вә онун янында танымадыгы гоча бир кишини көрдү. Икиси дә эйвана чыхыб, о бири отага кетдиләр.

Аракел бир саат иди ки, Багратла Арзонун данышыгына диггәтлә гулаг асырды. Сөһбәт алвер барәдә кедирди. Арзо вар-йоху бир парча әкин ерини Баграта сатмага кәлмишди. Лакин онлар гиймәт үстүндә разылыга кәлә билмирдиләр.

Өзүнү стула йыйб, гычыны гычынын үстүнә ашырага, тулуг кими шишмиш гарныны габага верән Баграт:

— Һә, Арзо киши, разысанмы?—деди.

— Чох учуз гиймәтә истәйирсән, аз верирсән, Баграт ага. Мәним әлачымы аллаһ кәсиб, йохса, кәндли да торпагыны сатармы?.. Амма, кәрәк сән дә элә элийәсән ки, нә аллаһа нахош кетсин, нә бәндәйә. Нечә дейәрләр, нә шиш янсын, нә кабаб. Сәнин әлин истидир. Баграт ага, артыг версән дә итәр ерә кетмәз. Бир аз да кәл үстүнә.

— А киши, ону бил ки, мән еринин долу гиймәтини верирәм. Ики пуд арпа, бир пуд буғда... Даһа нә истәйирсән? Бир парча ерә үч пуд тахыл... Бу ачлыг илләриндә һәлә чох верирәм. Ону да бил ки, Арзо киши, бу гәдәр тахылы сәнин еринә һеч ким вермәз. Әввәла, ерин деми ердир, икинчи, дашлыдыр, гангаллыдыр, үчүнчүсү, хам дейил, һәр ил әкилиб, ерин чаны кедиб, ширәси алыныб. Валлаһи вә биллаһи кәндли олдуғумуз үчүн сәнә күзәштә кедирәм. Истәмирәм ки, күлфәтин ачындан корлуг чәксин. Элә сәнин күлфәтинин дә намусу мәнимдир.

— Сөз йох, эләдир. Дейир, гоншунун намусуну чәкмәйән, өз намусуну да чәкмәз. Бу барәдә аллаһ атана чох рәһмәт эләсин...—Арзо фикирләшәндән сонра, мәһзун-мәһзун,—йох, йох, үрәймдән кәлмир!—деди.

Баграт бығларыны эшә-эшә күлдү:

— Үрәйин кәлмирсә, нийә кәндин ичиндән далыма дүшүб әвимә кәлирдин. Мән ки, сәнә ерини сатмага мәчбур әләмирәм. Өзүн мәнә ағыз ачдын, мән дә разылыг вердим. Гәрәз, ахырынчы сөзүн нәдир? Мән истәмирәм ки, диләнчи кими она-буна әл ачасан. Енә дейирәм, биз бир кәндлийик...

Багратын сөзләриндән, бәрк тутулан Арзо:

— Мән һәлә һеч кәсин гапысына кедиб әл ачмамышам,—деди.—Буну һәмишә өзүмә ар билмишәм. Аз тапмышам, аз емишәм, чох тапмышам чох. Амма инди эһтияч бир илан олуб долашыб күлфәтимин бойнуна. Мән аталарын бу мисалыны инди баша дүшүрәм, тохун ачдан хәбәри олмаз!—Арзо хәчаләтиндән башыны ашағы эйди. Дамарлары назик көй гайтан кими көрүнән, гырыш-гырыш алныны союг тәр басды. Сөзүнә давам әдиб деди:—Мән өзүм һеч, гоча кишийәм, бир аяғым эвдәдир, бир аяғым корда. Амма нәвәләрим,

кәлиним вар. Нә дейим, Баграт аға, күлфәт, ушаг дәрди адамы яй кими әйир...

Баграт:

— Яхшы, Арзо, яхшы,—деди.—Башыны юхары галдыр көрәк доғрудан ерини сатмаг истәйирсән, йохса адам ахтарырсан ки, үрәйини бошалдасан? Өзү дә элә языг-языг данышдын ки, үрәйим бир төһәр олду. Беш кирвәнкә арпа артырырам. Һамысы бир ердә олду үч пуд, беш кирвәнкә тахыл. Аллаһ хейир версин, әлини бәри вер!

Арзо әлини она узатмады. Бир сөз демәдән, ериндән галхмаг истәди.

— Һара дурусан?

— Даһа кедим...

— Нә олду, фал бәд вурду? Пишик асгырды?—

Баграт учадан күлдү.—Демәк, сөвдәмиз баш тутмады?

— Мән фикримдән дөндүм. Гой күлфәт ачындан гырылсын, батсын. Амма о гиймәтә... Йох, йох, инсаф дейил. О бизи ярадан һаггы һеч инсаф дейил...—Арзо аяға галхды.—Аллаһ адамын әлачыны кәсәндә, бәндә көрәк онун бойнуну вурмасын... Бағышла Баграт аға, сәнә баш ағысы вердим...

Фүрсәти әлдән вермәк истәмәйән Баграт стулдан галхыб, Арзонун голундан япышды:

— Отур, а киши, отур!—дейә ону отургду,—нийә ушаг кими күсүб, инчийирсән? Мән сәнә нә пислик эләйирәм ки? Мән истәйирәм...

Арзо онун сөзүнү кәди:

— Мән һеч кимдән нә күсүрәм, нә инчийирәм. Өз бахтымдан күсүрәм ки, оғлум рус-османлы давасынлан гайытмады. Арвады, ики балача ушағы дүшдү үстүмә. Мән дә кирдән, гүввәдән дүшмүш бир гоча... Ону да билирәм ки, сән Баграт ағанын ерә, мүлкә әһтиячы йохдур. Амма, дейәрләр ки, артыг тикәнин зияны йохдур...~

Баграт Арзонун сөзләриндән пәрт олду. Истәһзайла күлүмсүнәрәк деди:

— Аталар ону да дейиб ки, һәр шей назиклийиндән сынса, инсан йоғуилуғундан сынар. Һәр һалда, мән Баграт ағаям. Сәнә дә яхшылыг эләмәк истәйирәм... Яхшы,

белә дейәк ки, мәнә сатмадын, нә элийәчәксән? Торпаг ейәчәксән?.. Чамаат бир кирвәнкә арпа унуну тапанда, папағыны көйә атыр. Сән үч пуд беш кирвәнкә тахылы аз билирсән? Һә, енә нә фикирләширсән? Аллаһ хейир версин, әлини бәри вер!

Арзо үрәйиндә көтүр-гой эләйирди: «Нә эләйим? Веримми? Вермәйимми? Қечән ил чөнкәни кәсиб әтини сатдым, бу ил палазымы, кәбәми дәйәр-дәймәзинә вердим. Инди ахырынчы үмидим бир парча торпағымадыр. Ону да сатым—нейнийим, сатмайым—нейнийим?..»

— Мән сәндән чаваб көзләйирәм. Нийә дилләнмирсән?

Арзо Багратын сөзләрини эшитмәди. О, хәялән өз эвинә гайытмышды... Севинә-севинә, күлүшә-күлүшә, чийнинә атылан, саггаллы үзүндән өпән нәвәләри дейирдиләр: «Бабамыз кәлди, ун кәтирди. Доюнча чөрәк ейәчәйик. Сән нә яхшы бабасан...»

— А киши нә фикрә кетмисән? Сатмырсан, бир дәфәлик де сатмырам. Кет, ким чох верир она сат.

Арзо, көзләринин үстүнү өртмүш чал гашларыны юхары дартды. Ачы һәятын, дөзүлмәз мәшәгәтин изләри сезилән, янлары гырышмыш балача көзләрини, гарны тох, лакин көзү ач мүлкәдара зилләди. Бир гәдәр эләчә, динмәз бахандан сонра деди:

— Мән гачырам, сән гов, нейнәк... Амма нәфәсими кәсмә, Баграт аға! Ери сәнә верирәм, анчаг, сән оғлунун чаны, үстүнә бир пуд буғда да кәл.

Баграт учадан күлә-күлә деди:

— А киши, биз бурда маһал сатыб алмырыг ки... Йохса, о бир гырыг дашлы, гангаллы ер сәнин көзүндә дүня бойда гызыл көрүнүр? Һәлә мәним оғлумун чанына да анд верирсән...—Баграт сакит отуруб, гулаг асан Аракелә мұрачиәт эләди:—Һәким, элә. бизим сөвдәмизи сән кәс. Аллаһа шүкүр, ганачаглы, баша дүшән адамсан. Индики зәманәдә бу кишинин, бир гулаг еринә нә гәдәр вермәк олар?

— Бәли, зәманә...—дейә Арзо көксүнү өтүрдү.— Мәним белими әйән, ил-илдән пис кәлән зәманә!

Багратын торпаг ачы, торпаг дәлиси олдуғуну онларын данышығындан баша дүшән Аракел:

— Сизин ал-веринизэ нэ гарышым,—деди. Баграт ага, ер вар, ер вар, адам вар, адам вар. Һәр һалда, бу ағыр илләрдә кәндлини доландырмаг лазымдыр. Эһ-тиячы оланлара эл тутмаг өзү яхшы ишдир. Мән һәлә беш ил бундан эввәл әкин вә бичәнәк ерими вердим өз кәндлиләримизә. Көрдүм ки...

Баграт онун сөзүнү кәсди:

— Атана аллаһ рәһмәт эләсин, сөзүнүн арасында әзизләрин дурсун. Бурадача даян. Ерин нечә десятиң иди? Нечәйә сатдың?

— Мән мүфтә вердим.

— Мүфтә дейәндә, йә'ни нечәйә? Йүз маната? Икә йүз маната?

— Пулсуз вердим. Дедим: әкин, бичин, доланын.

Баграт эввәл тәәччүбләнди, сонра гәһгәһә чәкди.

— Бағышла, һәким, сән я бизи элә салырсан, я нағыл данышырсан. Бу Арзо киши дә элә биләр ки, дүня тәзә һатәм кәлиб, мүфтә торпаг бағышлайыр.

— Дүзү беләдир, Баграт ага.

Баграт даһа да тәәччүбләнди.

— Эшитмәмишәм, көрмәмишәм ки, бир адам өз торпағыны башгасына пешкәш эләсин. Ачыгына кәл-мәсин, Аракел, маһалда танынмыш бир һәким олма-сайдын, сәнә дәли дейәрдим.

— Дүняда чох шейләр вар ки, биз нә көрмүшүк, нә эшитмишик. Юнан философу Сократ дейир ки, инса-нын билмәдийини аяғынын алтына йығысан, башы көйә тохунар.

Аракеллә Багратын арасында сөһбәт тәзәдән гы-зышдығы заман, Нвард кәлиб һәкими хәстәнин янына чағырды.

Аракел Нвардла бәрабәр кетди.

Баграт:

— Арзо киши, сән дә кет,—деди.—Бжишкин сөз-ләрини эшидәндән сонра, даһа сөвдәмиз неч баш тутмаз.

Арзо янында гойдуғу чәлийини көтүрдү. Она дая-ныб, ағыр-ағыр ердән галхды.

— Вер, Баграт ага, нә гәдәр верирсэн, вер.

— Яхшы, сабаһ күнорта вахты кәлиб тахылыны

апарарсан. Өзүн дә кәрәк мәнә гол кағызы верәсэн ки, бир дә о ерини дәббәләмәйчәксән. Баша дүшдүн?..

Үрәйиндә һәм севинч, һәм кәдәр апаран гоча Арзо чәлийинә даяна-даяна пилләкәнләрдән һәйәтә энәндә, ону әт ийи вурду. Сирануша гурбан кәсидмиш боз эркәйин әтиндән чобан Арсен гара дамда кабаб биши-рди...

...Бир нечә күн иди ки, Багратла Нвард фәрәһ ичин-дә идиләр. Сирануш өзүнү чох яхшы һисс әдирди.

— Баграт гызынын сагалмасыны һәкимин диггәтли мүәличәсиндә көрүрдү. Нвард исә үрәйиндә дейирди: «Сиранушу тәзәдән мәнә гайтаран килсәдә эләдийим дуа, касыба-кусуба вердийим нәзир, кәсдийим гурбан олду; аллаһын мәнә язығы кәлди...».

Аракел өз әвинә гайытдығы күн Багратла Нварда демишди: «Гызынызын сәтәлчәмини сагалтдыг. Ан-чаг мән мүшаһидә әтмишәм, гызынызын икинчи «хәс-тәлийн» дә вар ки, ону сагалтмаг мәнән асылы дейил. О, сиздән асылыдыр. Сирануш севир, ону өз севдийи-нә верин. Йохса, гыз фикирдән, гүссәдән азара дүшә биләр. Үрәйә зор эләмәк олмаз. Сонраки пешманчы-лыг файда вермәз...»

Бешинчи фәсил

Малыны, пулуну өзү илә апармаға мүвәффәг ол-муш дөвләтлиләр вә бә'зи кәндлиләр истәсна олунарса, Зәнкәзур гачынларынын күзәрәны кетдикчә пилә-ширди. Минләрлә инсан сәфаләт ичиндә иди, онларын әкмәйә торпаглары, емәйә чөрәкләри, кеймәйә палтар-лары йох иди. Боғазларына кечмиш фәлакәт зәнчи-рини гырыб атмаға неч бир йол вә имкан тапа билмир-диләр. Яхшы яшамаг үчүн дейил, ялныз өлмәмәк үчүн һәр бир әзаб-әзийәтә, тәһгирә дөзмәйә мәчбур иди-ләр.

Дүняда һәятдан ширин шей йохдур. Инсан чан ағ-зындан чыхана гәдәр яшамагдан үмидини үзмүр. Күзәран пиләшидикчә, инсанын яшамаға, өзү дә чох яшамаға һәвәси, арзусу артыр. Элә зәнн әдир ки, яша-дығы букүнки пис, бәлалы, кәдәрли күнүн архасында

көзөл, эһтиячсыз күнлөр вардыр. Инсаңда бу төбиэт олмасайды, яшайыш мәнәсыз вә мүбаризәсиз оларды. Мәһз, буна көрә дә Зәнкәзур гачгынлары фәлакәтли, сәфаләтли бир һәят ичиндә, һараданса, хошбәхтлик күнәшинин доғачағыны көзләйрдиләр. Һамы яндырылыб, виран әдилмиш дә олса, өз кәндиңә, юрд-ювасына гайытмаг, енидән яшайыш гурмаг һәсрәтиндә иди.

Лакин дашнакларын һөкмранлыг этдикләри бир торпага гайытмаг мүмкүн дейилди...

Дейирләр, суда боғулан әлини саман чөпүнә атар. Һәят вә эһтияч башы бәлалы инсанлары һәр ишә мәчбур әдирди. Кими башгасына мажкәллик әдир, кими нахыр отарыр, кими ер суварыр, кими чәһрә әйирир, ким дарайыр, кими әлиңә һараданса мая салыб чәрчәликлә мәшғул олур, кими дә диләнчилик әдирди.

Гачгынлардан бә'зиләри кәлиб әйләндикләри кәндләрдән тәрпәнмир, «өлсәк дә бурда өлчәйик» дейир, бә'зиләри дә һеч олмаса, бир дәфә гарын долусу чәрәк тапмаг арзусу илә кәндләри кәзиб долашыр, мүнасиб иш ахтардыр.

О күн олмазды ки, гачгынлардан бу вә я дикәр кәнддә хәстәликдән, ачындан өлән олмасын. Вәтәнләриндән дидәркин дүшдүкләри он ай мүддәтиндә минләрчә гачгын яйда иситмәнин, гарын яталағынын, гышда исә сәтәлчәмин гурбаны олмушду.

1919-чу ил, апрел айынын ахырлары иди... Һавалар тез-тез ачылыб тутулурду. Бә'зән шиддәтли яған яғышлар ики-үч күн кәсилмирди. Бә'зән дә күнәш сәһәрдән ахшамачан һәр ери гыздырдығындан, торпаг бухарланырды.

Яғышдан сонра күнәшин шүалары алтында даһа да көзәлләшән, санки чаванлашан ағачлар, бағ арасы чәмәнләр ямяшыл олмушду. Бир тәрәфдән мүхтәлиф гушларын сәси, икинчи тәрәфдән саһилләрини ашыбдашан Бәркүшад чайынын гыжылтысы әтрафа яйылырды. Кәндиң яхынлығындакы чайлагларда чәлтик үчүн ер экән чүтчүләрин һолавар сәси дә бир тәрәфдән йүксәлирди.

Баһарын бу хош чағында нә инсан дөрд дивар арасында галмаг истәйир, нә чүчү, бөчәк, һәшәрат өз юва-

сында кизләнирди. Төбиәт санки һәр бир чанлынын ганыны дамарларында ойнадыр, әмәйә, чалышмаға чағырырды...

Төвләнин гапысы ачылды. Нәби ичәридән чыхыб ағыр аддымларла һәйәтә кәлди. Алчаг диварын үстүндә отуруб аягларыны ашағы салады. Гышда одсуз-очагсыз, союг төвләдә буза дөнмүш бәдәнини гыздырмаг үчүн өзүнү күнә верди.

Яз күнәшинин исти шүалары алтында гызышыб хошланан Нәби кәрнәшиди. Чиркдән, битдән готур тутмуш чаныны хартахартла гашыды. Сонра гәляныны долдуруб, чакмаг-говла яндырды. Ону синә долусу сүмүрә-сүмүрә, Бәркүшад чайына, кәндиң алтындан узаныб кәдән чичәкли мейвә бағларына хейли тамаша әләди. Ону фикир-хәял көтүрдү. Доғма кәнди Шәкини, виран галмыш комасыны хатырлады. Фикирләшдикчә гәһәрләнди, өз-өзүнә данышмаға башлады: «Инди бизим ерләрдә дә яздыр. Чөл-байыр көйәриб, сөйүдләр яраглайыб, чайын, булагларын гырагларында ярпыз баш галдырыб... Һәмишә бу заман мән дә бел көтүрүб кәрди-күлә гайырырдым, пахла әкирдим, гызыл күл колларынын дибини бошалдырдым, чәрчөпүңү арытлайырдым. Әһ, көрәсән мәнним эв-әшийим, пал-палтарым, торпағым һансы залимә гисмәт олду? Көрәсән, гызыл күлләрим гырыб тәләф әләмәдиләр ки?.. Пахлалығымда нә әкибләр? Биз кәндә гайытсаг, эрмәниләр һәр кәсин эвини, торпағыны өзүнә верәчәк-ләрми? Чомәрд дейирди: «Дарыхма гаға, яман күнүн ахыры айдынлыгдыр. Енә өз кәндимизә гайыдачайыг. О заман нә эрмәни дашнаклары олачаг, нә мүсәлман мүлкәдарлары». Амма мән буна инанмырам. Төкүлән долмаз. Әлә өз гардашымын да әлләшиб, вурушмасындан, онунла, бунунла дөш-дөшә дуруб дава-далаш салмасындан бир шей чыхмады. Андроник көкүмүзүн үстүндә од галады. Аллаһ баисләрин эвини башына учурсун... Ахы, биз эрмәниләрә нә әләмишдик?.. Нийә мәхлуғу ериндән, юрдундан әләдиләр?.. Көрәсән Арменаккилин доланышығы нечәдир? Көрәсән, һеч бизи ядларына салырлармы? Инанмырам ки, биздән үз дөндәрәләр. Мән ки, Арменақы таңыйырам, валлаһ әлачы олса, ерими билсә, аягялын кәлиб мәнни тапар.

Иәгин ки, о да мән дейәни дейир: аллаһ досту-достдан айыранларын очағыны гаралтсын.»

Нәби енә чаныны гашыды, сөнмүш гәляныны тәзәдән яндырды...

Нөврәстә элиндә ямаглы, кирли, боз чуха кәлди.

— Күн олса да, сәнә союг дәйәр, ата!—дейә чуханы Нәбинин чийнинә салды.—Нахошлугдан тәзә дурму-сан, зәифсән.

Нөврәстә атасы илә янашы отурду.

Нәби гәляныны сүмүрүб:

— Нә, гызым,—деди,—әввәлчә гыздырма-титрәтмә, сонра да бу зәһирмар готур мәни әлдән салды. Бу Бәркүшад чайынын лилли; исти сую биз дағ адамларыны пуча чыхартды. Бу ерин мығмығасы чанымызы гыздырмая салды. Көрүнүр ки, бу эзаб-эзийәти алнымыза аллаһ язмышдыр. Нейнәк, кәрәминә шүкүр...—Нәби енә бәдәнини гашыа-гашыа сөзүнә давам әләди:—Әлә бу готурлуг, гашынма бәдәнимдән чыхса, енә бир ишдән-күчдән япыша биләрәм. Дейирәм, ай Нөврәстә, нә яхшы ки, Чомәрдлә Шаһмәрдан ишләйиб, бир аз дәндән-дүшдән алыб эвә гойдулар, йохса биз нечә доланардыг?!.

Нөврәстә динмәди. Атасына демәди ки, онларын газандыглары ун, дүйү гуртарыр. Дағарчығын дибиндә он-он беш юхалыг ун, ики биширимлик дүйү галмышдыр.

Нөврәстә Нәбинин голундан япышыб:

— Чаныны гашыма, ата!—деди.—Готур артар, бүтүн бәдәнини көтүрәр. Инди Юсиф одун кәтирәр, су гыздырыб көйнәйини, дизлийини юярам. Өзүн дә кирәрсән суя.

— Нә дейирәм, бала. Аллаһ сәни мәнә чох көрмәсин. Амма, неч билмирәм бу гүрбәт ердә ахырымыз нечә олачаг?! О кәнддән бу кәндә, бу кәнддән о кәндә көчмәк бизи әлдән салды... Юхарымоллудан бу кәндә көчдүк ки, бәлкә бурда доланачаг тапаг... Эһ, һәр ер бирдир.—Нәби дәриндән көксүнү өтүрдү.—Чомәрдлә Шаһмәрдан да Гиясы көтүрүб кетдиләр. Ики айдыр ки, кағызлары, сораглары йохдур. Нә билим, башларына нә кәлди. Аллаһ чанларыны бары сағ әләсин. Амма бөйүк бир сәһв әләмишәм, гызым. Кәрәк бурда

галмаяйдыг. Онлар ки, бизи апарырдылар, әлә кәрәк һамымыз бир ердә Бакыя кедәйдик. Эрмәни дейәр ки, мүсүрманын сонракы ағлы мәним олайды. Нә билим, дедим, кедәрик, орда яшамаға ер-юрд тапылмаз, ушаглар ишә кирә билмәзләр, галарыг дүзләрдә. Неч ол-маса, бу кәнд ериндә, бир төйлә бучағында олуруг. Бир ай да көзләрик, кәлиб чыхмасалар, көчәрик башга кәндә.

Нөврәстә көксүнү өтүрүб деди:

— Эһ ата, һара кедәчәйик ки, бурадан яхшы олсун. Валлаһ, әлә әмим дә, о да¹, бизи бурда гоюб, һаһагча кетдиләр. Инди һа көзлә ки, кәлиб чыхачаглар. Сәнин нахошлугун үрәйими һәр шейдән бетәр сыхыр.

Ата илә гыз хейли дәрдләшдиләр.

Юсиф далында одун шәләси, һәйәтә кирди.

Нөврәстә аяға дуруб:

— Бачын сәнә гурбан, гардаш!—дейә шәләни алыб ерә гойду.—Йорулдун? Нечә дә тәрләмисән, ай Юсиф...

— Йох, бу нә шәләдир ки, йорулам.—Юсиф голунун ағзы илә алнынын, үзүнүн тәрини силди.

Нөврәстә одуну көтүрүб ичәри апарды. Юсиф атасынын янында отурду.

— Нечәсән, ата?—Юсиф, бир тәрәфи сүрүшүб ашағы дүшмүш чуханы Нәбинин чийнинә чәкди вә көзүнү атасынын авазымыш үзүнә зилләди.

— Сән яхшы ол, бала. Дейәсән шәлә сәнә күч кәлиб, йорулмусан. Эйби йохдур, иш адамын чөһәридир. Мән бикарчылыгдан дарыхырам.

— Шәлә ағыр дейилди. Гача-гача кәлмишәм.

— Яваш кәлә билмирдин? Далынча атлы-зад говмурду ки...

— Атлы говмурду, горухчу Ибадуллаһ говурду.

— Ә, онун сәнинлә нә иши вар?

— Сәнә индийә кими демәмишәм, ата. Мән һәмишә одуна кедәндә, о көпәк оглу мәнә көз верир, ишыг вермир. Гоймур ки, бағларын гурумуш ағачларындан доғрайыб кәтирәм.

¹ Әринә ишәрәдир.

— Балкә, яш ағачлары кәсирсән, онун үчүн гоймур.

— Йох, валлаһ, ушаг дейиләм һа. Билірәм ки, яш ағача дэймәк олмаз. Гуру көтүкдән-заддан доғрайырам.

— Бәс нә дейир, нийә гоймур?

— Нә билим, ағзына кәләни данышыр. Һә, әввәлчә гоншумуз Шамхал әминин бағындан бир аз одун гырдым, шәләм долмады, кечдим Бахыш бәйин бағына. Чыхдым екә дағдаған ағачынын тәпәсинә: Башладым гурумуш будаглардан кәсмәйә. Дәһрәмин сәсини һардан эшитдисә, бир дә көрдүм сөйә-сөйә кәлди. Ағачын алтында даяныб, түлкү кими алтдан-юхары мәнә бахабаха деди: «Ә, дүш ашағы! Оғру пишик кими ора нийә дырмашмысан?». Билдим ки, һирсләниб, мәни эзишдирәчәк, дүшмәдим. Ағачы силкәләмәк истәди ки, йыхылым, күчү чатмады. Бир нечә дәфә даш атды. Инчәвара һеч бири мәни тутмады. Деди: «Яхшы, а гачгын оғлу гачгын, әлбәт ердә әлимә дүшәчәксән, көр сәнин башына нә кәтирәчәйәм... Зәнкәзурдан бура бағ таламаға кәлмисиниз? Кәрәк эрмәниләр сизин һамынызы ит кими гырайдылар... Бигейрәтләр...» Мән дә она элә яхшы чаваб вердим. Дедим, сиз дә бизим күнүмүзә дүшсәниз, гачгынлығын нә олдуғуну онда биләрсиниз...

Нәби гәляныны тәзәдән долдура-долдура сорушду:

— Сонра нә олду?

— Һеч нә. Нә гәдәр эләди ағачдан дүшмәдим. Ачығындан аяғы илә шәләми дағытды. Мыртылдана-мыртылдана кетди. Ағачдан дүшдүм, одунлары йығыб шәләни бағладым. Элә бағдан чыханда, гышгырды: «Даян, гачгын көпәк оғлу!». Демәйнән мәни көзләйирмиш. Һара даянырдым ки... шәлә далымда көтүрүлдүм. Дүшдү далыма. О говду мән гачдым, о мәни һәдәләди, сөйдү, мән дә она чаваб вердим. Бирдән чарығымын бағы аяғыма долашды, йыхылдым. Ердән дурунча, аз галды мәни һагласын. Бу дәһкәдә Бахыш бәй атлы бөйүрдән чыхды. Ибадуллаһа нә деди, нә демәди, мәнән әл чәкди...

— Сән кәрәк бәйин горухчусуна ағыр сөз демәйәйдин, оғул. Кәнд онларын, бағ-бағча онларын. Бундан

сонра һеч кәсин бир чөпүнә дә әлини вурма. Сәни тутарлар, дөйәрләр. Бизим дә көмәйимиз йох, архамыз йох. Гачгын бабайыг. Аталар дейәр: «Гәриб итсән, гыврыл ят...»

— Йох, ата, мән һеч кәсдән сөз көтүрмәйәчәйәм. Нә олар гәриб оlanda. Бизә доланмаг лазым дейил?.. Нийә һәр етән үстүмүзә аяг алыр?..

Нәби, бой атмыш, бығ ери тәрләмиш оғлуна бахыр, һәм севинир, һәм дә үрәкдән гәмкин олурду. Онун арзусу Юсифи охутдуруб адам чәркәсинә гошмаг иди. Һәят бу меһрибан атанын арзусуну көзүндә гойду.

Нәби аһ чәкиб гәляныны сүмүрдү.

— Аһ чәкмә, ата. Фикир дә эләмә. Биз һәмишә башгасынын төйләсиндә галмаячайыг. Мән кедиб биринә нөкәр оларам, аздан-чохдан газанарам, доланарыг. Бәс оғул атанын һансы күнүндә лазымдыр...

Оғлундан илк дәфә белә сөzlәри эшидән Нәби фәрәһләнди. Юсифин ағыллы гара көзләринә бахыб-бахыб деди:

— Аллаһын кәрәминә шүкүр олсун ки, сәни мәнә вериб. Оғул, элә она севинирәм ки, сән даһа бөйүмүсән, яхшы илә яманы, дост илә дүшмәни айырырсан. Амма оғул, сәни нөкәрчилиә кетмәйә гоймаячағам. Гәм чәкмә, бала, гүввәтә кәләрәм, енә биринә дүйү дөйәрәм, биринин ерини суварарам, биринә бичинчи оларам, доланарыг.

Нөврәстә атасыны ююнмаг үчүн чағырмаға кәлди. Нәбинин голундан тутуб:

— Дур кедәк ичәри, ата,—деди,—су гыздырмышам, ююн.

Нәби ериндән галхды. Һәр үчү кетмәк истәдикләри заман, Бахыш бәй һәйәтин ашағысында көрүндү. Нөврәстә атасынын голуну бурахыб, тез эвә кетди.

Нәбинин үрәйинә шүбһә долду: «Йәгин ки, бәй Юсифи дөймәйә кәлиб». Бахыш бәй яхынлашанда, Нәби биринчи олараг она салам верди.

Бахыш бәй саламы алыб, диварын үстдә отурду вә Нәбинин дә отурмасы үчүн әли илә ишарә верди. Нәби әйләшди. Юсиф бир тәрәфдә аяг үстә даянды. Көзүнү бәйә дикиб үрәйиндә фикирләшди: «Кәрәсән. бәй атама мәнән нә дейәчәк?...»

Бахыш бэй нэлэ агзыны ачыб бир сөз демэмш, Нэби күнайкар адамлар кими, алчагдан деди:

— Бахыш бэй, кэрэк бизи багышлаясан, тагысырмыздан кечэсэн. Оғлум ганмайыб бир аз чыр-чырпы йырмаг үчүн сөнин багына кириб. Өзүм ону данламышам. Бир дэ бундан сонра элэ иш көрмэз. Дүзү, бэй, мөним ушагым дэлэдуз ушаг дейил, эйтияч вадар элэйир... Юсиф мөнэ һәр шейи данышыб. Аллаһ өмрүнү узун элэсин, сән олмасаймышсан, горухчу Ибадуллаһ кэдәни дөйүб өлүсүнү гоярмыш... Енэ төвөггэ элэйирәм багышлаясан...

Бахыш бэй күлэ-күлэ деди:

— Бу барэдэ ким сәнэ сөз дейир, Нэби киши. Нэ олар Юсиф бир шэлэ одун йыганда. Лап яхшы элэйиб. Агачлары да көкүндөн чыхарыб кәтирсэ, көзүнү пүлэйән олмаз. Э, Юсиф, бундан сонра Ибадуллаһдан-заддан горхма. Тапшырмышам сәнэ дөйиб долашмасын. Әкәр бир дэ сәнэ бир сөз десэ, чэзасыны өзүм верэрәм.

Юсиф үрәкдән шад олуб күлдү.

Нэби, бөйин аличәнаблыгына көрә тәшәккүр элэди.

— Нэби киши, мән сөнин кефини сорушмаға кәлмишәм. Атам Әһмәдалы бэй һәмишэ мәнэ дейәрди ки, оғул гәрибин һалыны сорушмаг савабдыр. Йохсулун дәрдинэ галмаг, көмөк элэмәк варлы адамларын борчудур. Өзү дэ һамыя әл тутан адам иди. Касыба, фүгәрая, нөкәрэ, пуллуғчуя күлдән ағыр сөз демэзди. Мәнэ дэ нәсифәт вериб дейәрди, бир көнүлү ки, тикмәйчәксэн, ону йыхма. Нэ, инди нечэсэн? Эйтиячын нәйәдир, де, утанма.

— Аллаһ атана рәһмәт элэсин, өмрүн узун олсун, бэй, бир тәһәр доланырыг...

— Аллаһдан кизлин дейил, Нэби киши, бәндәдән нэ кизлин: сиз бу кәндэ кәләндән сәнэ яман гушум гонуб... Нәдән ки, дүня көрмүш адамсан, ширин сөһбәтин вар. Мән дэ сөһбәтчил, ағыллы адамларла ашнаям. Сөнин чанын үчүн, мән өзүнү беш шаһылыг бечэ кими чәкән адамлардан дейиләм. Рәйийәтэ эндирмәйән, буйнуз көстөрән бөйләрдән дейиләм. Доғрудур, аллаһ мөним нәслими, ата-бабамы бэй ярадыб, рәйийәти рәйийәт, амма адамын ганачагына нэ кәлиб...

Бах, сөнинлә бу диварын үстэ, янашы отурмушам. Нэ олар. Шәнимэ шикәстлик кәлмир ки? Бир ерим әксиямир ки?! Элбәттэ йох! Мән элэ кәндлиләрин һамысы илэ яхынам. Мән онларын һамысынын, лап о лүтүнүн дэ эвинэ кедиб, кефини сорушурам. Инди, Нэби киши, мән беләйәм. Ону дейим ки, рәйийәтдән дэ чох разыям. Мәнэ олдуғча һөрмәт элэйирләр. Тутуб гоюн кими башларыны да кәссәм, бир сөз демәзләр. Мән адам сәррафыям, Нэби киши. Сөнин сифәтинэ баханда, ики кәлмә данышмагыны эшидәндэ билдим ки, ганачаглы, мәрифәтли адамсан. Нэ олсун ки, гачгынсан. Элбәт өз ериндэ бир адам имишсэн...

Нэби:

— Бәли, Бахыш бэй,—деди,—биз дэ өзүмүзә көрә бир адам идик. Фәләйин чархы чеврилсин. Араны гызышдыранларын, бизи элимиздән, обамыздан элөйәнләрин комасы дағылсын.—Нэби сусуб чаныны гашыды, сонра бирдән үзүнү оғлуна тутду:—Бай сәни, лап ядымдан чыхыб... Юсиф, кет Нубар гарыкилдән бир кәбэ кәтир, бөйин яныны даш-дивар әзди. Багышла бэй, өзүмүздэ сөнин алтына салмаға лайингли палтар-палаз йохдур. Демә ки, Нэби ганачагсыздыр, мәни эвә чағырмайыр. Бөйин төйләйә чағырмаг әдәбсизликдир. Нийә дурмусан оғул, сән кет.

— Палтар-зад лазым дейил, Юсиф. Анчаг Нөврәстәйә де ки, кетсин бизэ. Эв төкүбләр, палтар ююрлар. Анам дейир Нэби кишинин гызы кәлсин, бир аз бизэ көмөк элэсин. О күнү эвдэ сөһбәт дүшмүшдү, анам данышырды ки, Нөврәстәйә бир нечә дөфә иш көрдүрмүшәм, әлли-аяглы кәлиндир, сәлигәлидир, бөй эвинин гуллуғчусу олмаға лайинг адамдыр. Әслинэ бахсан, Нэби киши, мәни сөнин янына элэ анам көндәриб. Де-ди, кет Нэби илэ өзүн даныш. Нөврәстәни бизэ һәмишәлик гуллуғчу версин. Емәйини ейәр, палтарыны кейәр, сизэ дэ пайдан-заддан кәтирәр доланарсыныз. Дейир, Нөврәстәни өз гызым кими сахлаячағам. Она башга гуллуғчулар кими бахмаячағам. Нэби киши, буна сөнин сөзүн нәдир?

— Нэ дейим, бэй... Афтаб ханым чағырыр—кетсин. Бир күн ишләмәклә адама һеч бир шей олмаз. Амма һәмишәлик гуллуғчу олмасына сөз верә билмәрәм.

Чүнки, ихтияры мөндө дейил. Гыз ата эвиндөн чыккандан сонра, кечир эринин ихтиярына. Шаһмөрдан көлөр, данышарсыңыз, разы олса, мөним нө сөзүм ола билер.

— Ha... ha... ha!

Нәби Бахыш бәйин бирдән гәһгәһә чәкмәсиндән диксинди.

— Ай рәһмәтлийин оғлу, элэ данышырсан ки, куя сәнин гызыны ейәчәкләр... Анам бу сөзү мәнә чохдан демишди. Һәлэ Нөврәстә бачынын әри бурда оlanda. Анчаг мән бу барәдә бир сөз ачмырдым, дейирдим, бәлкә, адамдыр дә, Шаһмөрданын дамағына дейәр, гейрәтинә тохунар. Дейәр: «нийә, мән о күнә галмышам ки, арвадымы гарабаш верим...» Инди о йохдур, гызын сәнин ихтиярындадыр. Һә, бәлэ, Нәби киши... Күзәрәныңыз да мәнә мә'лумдур. Мәним борчум сәнин кими эви дағылмыш, гәриб адамлары өз ганадымын алтына алмагдыр, көмәк эләмәкдир. Гачгын оlanda нә олар, һамымыз мүсүрманыг, әти дырнагдан айырмаг олмаз... Инди хәстәсән, бир аз дирчәләрсән, бостан ишини сәнә тапшырарам. Бу гочаг Юсиф оғлун да бизим мала кедәр... Һә, бир гачгын аилә мөним һесабыма доланар.

Нәби гәляныны долдура-долдура:

— Чох разыям, бәй,—деди,—сән ки, өз аяғынла кәлиб һалымызы сорушурсан, мәнә бир ат бағышламагдан артыгдыр. Сөз бурасындадыр ки, нийәтим ушаглары да көтүрүб даг кәндләринин биринә кетмәкдир. Бу аран еринин аб-һавасы бизә дүшмүр.—Нәби гәляныны яндырыб чәкмәйә башлады.

— Әши, ай рәһмәтлийин оғлу, аб-һава һамысы сөздүр. Онда кәрәк бизим бу Һәкәри-Бәркүшадда бир сағлам адам олмаяйды, һамы гырылайды. Һәр шейин башы емәкдир. Нә даг, нә аран, нә аб-һава...—Бахыш бәй үзүнү Юсифә тутуб деди:—Кет бачына де, юбанмасын, көзләйрләр. Бизим сәһбәтимиз Нәби киши илә бәрк тутуб.

Юсиф атасынын үзүнә бахды. Нәби башы илә разылыг ишарәси верди.

Юсиф кетди.

Нәби деди:

— Билмирәм Зәнкәзур кәндләрини көрмүсән, я

йох. Чан бәсләмәйә бизим ерләр... Бизим гыз-кәлинләрин янағындан ган дамыр, кишиләринин...

— Ha... ha... ha...—Бәйин күлүшү Нәбинин сөзүнү ярымчыг гойду.—Мән өлүм, ай Нәби киши, ериниз аз тәрифлә. Валлаһ, бизим бу Һәкәри-Бәркүшадда элә оғулар вар ки, гатырын гуйругуну дибиндән гопарар, ha... ha... ha... Билирсән нийә элә гүввәтлидирләр? Чүнки онлар күндә дүйү һәлими ичиб, плов ейирләр. Нә-нәси өлмүш ағ дүйүнүн пловундан! Сән өл, Нәби киши, биздә элә оғланлар вар ки, өкүзү чийнинә алыб, бир нәфәсә, бурдан сизин о Шәки кәндинә кедәр...

Нәби өзүнү сахлая билмәйиб, күлдү.

— Нийә күлүрсән? Элә билирсән зарафат эләйирәм? Һаны Гачаг Нәби кими бир ийид сизин ердә? Өлдүсә дә, ады дилләрдәдир...

Нәби чаваб вермәди.

Нөврәстә онларын янындан кечиб, Бахыш бәйкилә кетди.

Бахыш бәй:

— Бәли, Нәби киши, башга кәндә кетмәйи ядындан чыхарт,—деди.—Мән өлмәмишәм ки, кәндимә пәнаһ кәтирән бир гачгын аиләсини дә доландыра билмәйим...

Нәби разылыг эләди.

— Фикирләш, енә данышарыг,—дейә Бахыш бәй ериндән галхды. Ағ вәзнәли, көй маһуд чухасынын этәкләрини силкди. Чал бухара папағыны көтүрүб сығаллады, тәзәдән башына гоюб, сол көзүнүн үстә эйди. Ики әли илә йоғун, чод бығларыны эшиб, учларыны кечи буйнузлары кими юхары галдырды.

Нәби онун шалбан кими һүндүр боюна, бафта тәкин энли гашларына, дибнә назик, пәрәләри көрүк ағзы кими яллара ачылмыш вә учу гартал димдийи кими додағынын үстүнә әйилмиш бурнуна, байгуш көзләрини хатырладан юмру, ири көзләринә диггәтлә бахды.

Бахыш бәй шаллағы чәкмәсинин боғазындан чәкиб элинә алды, һавада товлая-товлая кетди. Нәби, дәвә кими ләһләйә-ләһләйә ерийән бәйин далынча бахыб өз-өзүнә деди: «Кәрәминә шүкүр аллаһын!..»

Һәр күнки хырда, тәмизлик ишләрindən башга, Бахыш бэйкилдә, илдә ики дөфә эв төкүлүр, әсаслы йығ-йығыш олур. Халы, халча, йорған-дөшәк үзләри, әйин палтарлары ююлур. Дөшәкләрин юну чырпылыр, дидилир вә тәзәдән салыныр. Отаглар, азы илдә бир дөфә ағардылыр, лазым олан ерләри тәмир олунур. Бир сөзлә, бэй аиләсинин истираһәти, көзәл вә гейдсиз яшамасы үчүн һәр шей гайдая, сәлигәйә салыныр. Белә вахтларда бэй әвиндәки гуллуғчулардан, гарабашлардан, нөкәрләрдән әлавә, кәнд адамларындан да бәзиләри көмәйә чағрылыр. Бу ишләрә Афтаб ханым өзү нәзәрәт әдир.

Букүн дә Бахыш бэйкилин әвиндә, һәйәтиндә гызғын иш кедирди. Кими Бәркүшад чайындан мис сәһәнкләрдә су дашыйыр, кими екә, ағ дәмир тәкнәләрдә палтар ююр, кими әлиндә әски парчасы столларын, стулларын, чарпайыларын тозуну алып, кими кениш вә узун әйванын бу башындан о башына чәкилмиш шәритдән палтар асырды.

Башына ағ кәләғайы бағламыш, әйнинә бәнөвшәйи кофта, яхасы гызыл дүймәли, гырмызы мәхмәр күрдү, әтәйи сары бафталы, узун гара туман кеймиш, күмүш кәмәрли, балача бойлу, синәси вә гуршагдан ашағысы бәдәнинә нисбәтән чох әтли олан Афтаб ханым һамыя көстәриш верирди. О, каһ бунун, каһ онун янына кедиб, бир сөз дейир, бә'зини пис ишләдийи үчүн мезәмәтләйир, бә'зини «бах белә һа, сағ ол гызым, һамы иш көрмәйи сәндән өйрәнсин» дейә тә'рифләйирди.

Афтаб ханым һәйәтин ортасында бөйүк бир кәбәни силкән Нөврәстәнин янына кәлди. Әлини белинә вуруб, онун нечә ишләдийинә нәзәр салды.

Нөврәстә чөнүб, алтмыш-алтмыш ики яшларында олан ханымын гараяныз сифәтинә, гырғы бурнуна, галын додагларына, хырдача гонур көзләринә бахды вә енә башыны ашағы салыб өз ишилә мәшғул олду. Нөврәстә үрәйиндә деди: «Бу нә чиркин ханым имиш... Индийә кими көз гоймамышдым. Белә дә бэй арвады олар?!»

Өмрүндә бэй вә бэй арвады көрмәйән Нөврәстә әлә билирди ки, ағалар, ханымлар, онларын оғул-ушагла-

ры кәрәк ән көзәл адамлар олсунлар, чүнки, аллаһ онлары хошбәхт ярадыб, гара күн чәкмирләр. Кәндли-ләр кими сәһәрдән ахшамачан тоз-торпағын ичиндә әлләшмирләр.

Нөврәстә енә белини дүзәлдиб, она баха-баха деди: — Ханым, бәлкә. ишим хошуна кәлмир?

Афтаб ханым күлүмсүндү:

— Яхшы ишләйирсән, чәлд ишләйирсән,— деди.— Әввәлдән ишинә бәләдәм. Амма. тәләсмә, яхшы чырп, сонра да яш сүпүркәйлә сүпүр. Гуртарандан сонра әйвана чыхардыб, мәһәччәрин үстүнә сәрәрсән. Сәнин гадаһ олсун бизим о тәнбәл, өзүнү ишә вермәйән ики кәнизин үрәйинә. Көз гоймушам, ит гызлары бир отурумда едди бүкүм юха ейирләр, һеч дойдум да демирләр; һәлә яванлығы, хөрәйи демирәм. Енә иши ярыдалар, дәрәд ярыдыр. Нә гәдәр дә өйрәдирсән, бэй әвинин сәлигәсинә, низамына алышмырлар. Кәндли-күндлүдүрләр дә... Башлары дағча олса, дибләри гылчадыр. Икисини дә ити гован кими говуб, сәнчийәзи өзүмә кәниз көтүрәчәйәм. һәялы-исмәтли кәлинсән. һә, нә дейирсән, биздә галарсанмы?

Нөврәстә:

— Йох, ханым,— деди,— мән һәмишәлик сиздә гуллуғчу ола билмәрәм. Букүн, сабаһ саһибим кәләчәк, йығышыб башга кәндә кедәчәйик. Атам Бахыш бәйин сөзүндән кечмәди, мәнә, букүнлүк ишләмәйә ичазә верди. Гуртаран кими кедәчәйәм. Атам нахошдур. Кәрәк онун да пал-палтарыны юям.

Афтаб ханым үз-көзүнү туршутду:

— Яхшы, яхшы, ишини көр, кедәрсән, сәни бурда зорнан мыха бағлайыб, сахлаян йохдур. Яхшы дейиб-ләр, буғда чөрәйинин буйызуу вар, касыб-кусубун гарныны дешир. Билирәм атанын нахошлуғу ачлыгдан-дыр. Гарны тох адама күллә дә кар әләмәз. Ишлә, она да, гардашына да бир парча чөрәк апар. Языглар, ахы, аллаһын һоррасыны, гындысыны да тапа билмирсиниз. Афтаб ханым ондан араланыб палтар юян кәнизин янына кетди.

Һәятя гәм-гүссә ичиндә кечән Нөврәстә кәләчәйинин даһа фәлакәтли олачағындан горхурду. Онун үрәйиндә шүбһә яранмышды ки, атасы чох яшамайчағ,

эмиси, әри Бақыдан тез гайытмаячаглар, гардашы илэ бэрабэр галачаг чөллэрдэ.

Шаймэрдан кедэндэ, она бир сөз дейиб, мане олмышдыса да, инди үрэйиндэ далынча дейинирди: «Гой бир кагызы, сорагы кэлсин, ерини билим, язачагам ки, «нэ үчүн мэни бу яд кэндэ гоюб кетдин? Бурда нэ эзаблар чэкдийими, кору көзүмлэ көрдүйүмү билмирсэнми? Бақыдан мэнэ пулму, палтармы көндөрэчэксэн? Неч бири мэнэ лазым дейил. Өзүн тез гайыт кэл. Биби оғлу, бурда гачгынларын гыз-кэлинлэринэ раһатлыг йохдур. Ашағымолдулу Башир кэндлимиз Чэваһири зорла көтүрүб гачды. Мэгсуд дайынын гызы Шамама, эвиндэ галдыгы киши намусуна эл атдыгы үчүн өзүнү һэкэридэ боғду. Гоншулуғумузда яшаян Зейнэб халанын гызы Мәһлуғәни гачырмаг үчүн бир нечэ дөфэ, кечэ вахты эвлэринэ басгын эләйиблэр... Даһа нэ язым, һәр шэйи өзүн баша дүшүрсэн... Биби оғлу, башыны орда ислат, бурда гырхдыр...»

... Афтаб ханым туманынын этэйини элиндэ дөстөлэйиб, яваш-яваш пиллэкәнлэ икинчи мәртәбәйә галмаға башлады. Көклүйүндән үрэйи ачыды, бир аз һөфәсини дәрмәк үчүн даянды.

Баягдан бәри эйванда дуруб һэйәтдә ишләйәнләрэ тамаша эләйән Бахыш бәй, эниб анасынын голундан тутду, күлэ-күлэ деди:

— Дейәсэн чыха билмирсэн, ай Афтаб ханым! Ахы, бу бойда бәдәнлэ нийә ашағы энирсэн. Билмирәм, Әһмәдалы бәй сәни нейләйирди... Боюн көдәк, голун мәнним ортамдан йоғун, машаллаһ, өзүнү чәкиб апара билмирсэн...

Афтаб ханым эйвана чыхыҕ, элини үрэйинин үстә гойду, төйшүйә-төйшүйә деди:

— Эй, ай Бахыш, яшын гырха да чатса шит зарафатындан эл чәкмәйәчәксән. Нейләйим ашағы энмәйим, көзүм үстләриндә олмаянда, кәнизләр ишә чан яндырмырлар. Аналыгын Дүня ханым да хәстәликдән йорған-дөшәкдән чыхмыр, арвадын Шә'лә ханым ики ушағы илэ мәшғулдур. Эвин һәр бир гарғашасы төкүлүб мәнним үстүмә.

— Сәрфиназлыгы, һөкмранлыгы онлардан чох сән эләйирсэн, ай ана. Де көрүм, тәзә кәнизин иши сәни ярыдырмы?

— Гачгын гызы дейирсэн?

— Бәли, Нөврәстәни.

— Тәмиз иш көрүр, чан яндырыр. Амма, бир аз баш-аяг атыр. Дейир, иши тез гуртарыб кетмәк истәйирәм. Бәс атасы илэ данышмадын ки, гызы һәмишәлик бизим кәнизимиз олсун? Ахы, мән сыртылмыш Ну-барла Һәлимәнин нохтасыны тез башларына доламаг истәйирәм.

— Данышмышам, Нәби разы олмур.

— Нийә? Гачгын киши варланыб, ялланыб?

— Нә билим. Сән ишини көрдүр, сонра атасыны да, өзүнү дә йола кәтирәрик. Лап зорла да олса, Нөврәстәни сәнин кәнизин эләйәчәйәм. Анчаг сән она чөрәкдән, яванлыгдан-заддан чох вер, ширникдир...

Оғлунун, сөзү һарадан кәтирдийини баша дүшән Афтаб ханым:

— Мәнә йол өйрәтмә,—деди,—нә верәрәм, нә гәдәр верәрәм өзүм биләрәм. Өзүн дә ки, эйванда дуруб аз бах, бала, көзүнүн гарасы кедәр. Атана охшама. Чаван вахтында онун элиндән эвдә бир айдан артыг кәниз сахлая билмәздим. Нә, Әһмәдалы бәй мәнни чүрүтдүйү кими, сән дә Шә'ләни чүрүтмә, көзүнү йығ.

Афтаб ханым эвә кетди. Бахыш бәй һэйәтдә иш көрән гуллуғчулара баха-баха үрэйиндә деди: «Авам анам элә билир ки, сүмүк азарыны тәркитмәк асандыр...»

Бахыш бәйин бири доғма, икиси анадан өкәй үч гардашы вар иди. О һамысындан яшча бөйүк иди. Гардашлар айрылмамышдылар. Лакин, онлардан икиси кәндә яшамырды. Зейнал бәй Кәнчәдә кенерал-губернаторун янында катиб вәзифәсиндә ишләйирди. Мүсават ордусунда забит олан Һилал бәй Гарабағда иди. Бақыда кимназия гуртармыш Аға бәй кәндә яшайырды. Гардашларын һамысындан савадлы, тәрбийәли вә дүшүнчәли олан Аға бәй, эв, тәсәррүфат ишинә гарышмазды. Гардашы Бахыш бәй кими һөкмранлыг эләмәк арзусунда да дейилди. Кәндлиләрлэ һеч бир иши олмадыгы кими, онларын арасында да аз-аз көрүнүрдү.

О чох сакит бир һаят сүрүр, вахтыны китаб охумагла, бағларда, замиләрдә, Бәркүшад чайынын саһилиндә кәзмәклә кечирирди.

Кәндлиләр она, һеч кәси инчитмәдийинә, һеч бир адамын арвадына, гызына әйри көзлә бахмадығына көрә һөрмәт эдир, хатирини истәйир, өзүнә дә «гузә бәй» дейирдиләр.

Әһмәдалы бәй өлөндән сонра эв, тәсәррүфат ишләрини Бахыш бәй өз элине алмышды. О, бели хәнчәрли, әли гамчылы, ат үстә кәзән, һөкм верән мүлкәдар бәй иди. Нөкәр-найиб, чобан, мейтәр онун көстәриши илә отуруб дурарды.

Адыны яза билмәйән бу адам, бәйүк тәсәррүфаты бачарыгла идарә эдирди. Өзүнү элә көстәрмишди ки, һамы ондан зағ-зағ әсирди. Онун горхусундан эвдән бир шей әскик олмазды, мал-гарадан бири тәләф эдилмәзди. Бир кәндли онун ичазәси олмадан тахылыны өз хырманындан эвинә апара билмәзди. Бахыш бәй, дөйүлүб һазырланмыш тахыла бахандан, нечә дейәрләр, онун дуру ериндән, онда бир фаиз бәһрәсини көтүрөндән сонра, кәндли өз малына саһиб ола биләрди. Алынан бәһрәни, өз атында, улағында апарыб бәйин эвинә вермәк дә кәндлиләрин борчу иди.

Бахыш бәй сиясәт аләминдән узағ бир адам иди. Онун фикри-зикри мал-дөвләтини артырмағ, гызылынын сайыны чохалтмағ, беләликлә, Губатлы, Күрдүстан вә Гарабағ бәйләриндән даһа гүввәтли, адлы-санлы олмағ иди.

Һәр шейдә мөһкәм, сөзүнүн үстә дуран, инадчыл, амансыз олан Бахыш бәйин бир зәиф чәһәти варды: чох шоркөз иди. Яша долдугча бу мәрәз онда даһа шиддәтләнирди.

Уча бойлу, ағ, нәчиб сифәтли, гара гашлы, ала көзлү арвады Шө'лә ханым онун көзүнү кәнардан йыға билмирди. Чох заман бу барәдә араларында сөз, инчиклик олурду. Шө'лә ханым ушағларына вә намусуна боғулуб Бахыш бәйдән бошанмырды.

Шө'лә ханым башгасынын арвады олсайды, Бахыш бәй йәгин ки, онун гаршысында диз чөкүб ялварар. мүхтәлиф васитәләрлә элә кәтирәрди. Анчағ о, һәр күн көзүнүн габағында олан пак бир көзәллик мүчәссәмә-

синә гаршы кор вә лағейд иди. Она көрә дә арвадынын юмшағ рәфтарыны, э'тибар вә аиләпәрәстлийини гиймәтләндирмирди. Даһа доғрусу, Шө'лә ханымда олан бу мүсбәт чәһәтләри дәрк эдә билмирди. Адәтән, Бахыш бәй кими позғун вә зөвгү корланмыш адамлар, инсанын дахили вә харичи мәзиййәтләрини көрүб, гиймәт вермәк габиллийәтиндән мәһрум олурлар.

Бахыш бәйин фикринчә, «һарама әл гатмаян киши, һеч киши дейил». О, истәр зорла, истәр хошла элә салдығы адамларын сайыны артырмағы өзүнә хүсуси мәһарәт вә шөһрәт санырды. Бахыш бәйи бүтүн һәкәри-Бәркүшад кәндиләри бу чәһәтдән дә яхшы таныйырдылар. Сөһбәт дүшәндә дейирдиләр: «Узунгулаға да туман кейдириб, башына яйлығ өртсән, Бахыш бәйин тамаһы дүшәр.» Лакин һеч кәс чәсарәт эдиб бәйин бу хасиййәтини онун үзүнә демирди.

... Чийини эйванын дирәйинә сөйкәйиб, гәләмә кими димдик даянмыш Бахыш бәй көзүнү Нөврәстәдән чәкмирди. Каһ онун дирсәйә кими чырманмыш әтли голларына, каһ илик кими ағаран ярашығлы балдырларына бахырды. О, Нөврәстәнин нә тәһәр бәдән саһиб олдуғуну онун голларындан вә гычларындан тәсәввүр эдирди, көксүнү өтүрүб үрәйшдә дейирди: «Йох, гачгын гызы, Шәки маралы әлимдән гуртара билмәз.»

Нөврәстә эйвана бахсын дейә, Бахыш бәй бир нечә дәфә учадан өскүрдү. Нәинки Нөврәстә, һеч кәс бу өскүрмәйә фикир вермәди, бәлкә дә эшитмәди. Бахыш бәй зүмзүмә эләмәйә башлады. Нөврәстә енә она тәрәф бахмады. Бахыш бәй өзүнү сахлая билмәйиб, һәйәтә энди, Нөврәстәйә яхынлашды. Нөврәстә туманынын әтәйини белиндән ачыб гычларыны өртдү, палтарынын голларыны ашағы салды.

Бахыш бәй үрәйиндә деди: «Ай кафирин баласы, гол-гычыны нийә кизләдирсән? Мәни еримдән ойнадан ахы онлардыр. Йохса, мәним, сәнин атан Нәбинин янында нә ишим варды...»

Бахыш бәй:

— Гыз, үзүмә нийә бахмырсан?— деди.— Сәни чағрымырдым? Эшитмирдин?

Нөврәстә дилләнди:

— Эшитмәмишәм, ага.

Бахыш бәй Нөврәстәйә сары әйлиб, гулагына нә исә демәк истәди... Утанан вә бир гәдәр өзүнү итирән Нөврәстә керн чәкилиб, фәрши йығышдырмаға башлады.

Бахыш бәй онун гаршысына кечиб күлә-күлә, астандан деди:

— Утанма, бала. Анама демишәм ки, сәнин һаггыны артыгламасы илә версин.

— Нә дейирәм, ага, версә дә, вермәсә дә, Афтаб ханымын өз ишидир...

— Сән фикир эләмә, вәзийәтинизи яхшылашдырачагам. Ишини көр!—дейә Бахыш бәй ондан араланыб, һәйәтдән чыхды.

Бәй кедәндән сонра кәнизләр өз араларында пычылдашмаға башладылар. Нубар сабынлы элини тәкнәдән чәкиб, һәлимәнин гулагына деди: «Бахыш бәй чархы хоруз кими Нөврәстәнин ян-йөрәсиндә нийә доланыр? Дейәсән, араларында бир шей вар ахы...» Һәлимә явашдан Нубара чаваб верди: «Бәй яман шоркөздүр. Амма Нөврәстә барәдә иманымы яндыра билмәрәм. Бир дә бизә нә... Чан онун, чәһәннәм таңрынын, ишини көр. Сән гоча, мән гоча, кимин бизә тамаһы дүшәчәк. Арпая гатсалар ат емәз, кәпәйә гатсалар ит. Ишләйиб бир парча чөрәйимизи ейрик...»

Нөврәстә фәрши күчлә чийнинә галдырыб әйвана чыхартды.

Афтаб ханым ону һагг вермәк үчүн отаға чағырды.

... Нөврәстә эвләринә кетмәк үчүн һәйәтдән чыханда Бахыш бәй дарвазанын янында дурмушду. Бәлкә дә Нөврәстәни данышдырмаг, бир ағзыны йохламаг үчүн көзләйирди.

Нөврәстә сакит өтүб кечмәк истәдикдә, бәй күлә-күлә сөз атды:

— Гызым, кедирсән?

— Бәли, ага!

— Эшитмәдим, сәсини нийә гысырсан, күчүк. Адам ағасындан утанмаз.

— Дедим, кедирәм...

— Һә, инди эшитдим. Наразы кетмирсән ки?

— Хейр.

— Белә һа. Барәкаллаһ, гызым. Бизә тез-тез кәләрсән, иш көрәрсән, һаггына да чөрәкдән, дүйүдән, яванлыгдан алыб апарарсан атана, гардашына.

Нөврәстә даһа бир сөз демәйиб аддымларкән, бәй енә «гызым» дейә-дейә ону данышыға тутду. Лакин үрәйиндәкиләри ачыб дейә билмәди. Ашағыдан ики атлы онлара тәрәф яхынлашырды. Бунун бири Әли Садиги, икинчиси Фәрман иди.

Нөврәстә араланыб кедә-кедә Фәрмана, Фәрман да она бахды. Анчаг бир-бирини данышдырмадылар...

Пәнчәрәси Бәркүшад чайына бахан кениш отагда ширин сөһбәт кедирди.

Әли Садиги адәти үзрә элини-голуну ойнада-ойнада дейирди:

— Бәли, Бахыш бәй, мәним чаным, үрәйим милләтин, мүсаватындыр. Мән мүсават гурулушу үчүн аз эзийәт чәкмәмишәм. Амма һәлә ки, эзаб-эзийәтимә лайиг гуллуғ, вәзифә тутмамышам. Эйби йохдур, бу да кечәр. Милләтим бир заман гәдрими биләр...

Бахыш бәй сөз атды:

— Бундан артыг нә гуллуғ истәйирсән? Бәркүшадын приставысан!

— Һм, пристав... Мәндән савады аз, дәрракәси аз оланлар парламент үзүдүр, назирдир. Анчаг үмид варам ки, бизим һөрмәтли сәдр-әзәм ки, ибарәт олсун чәнаб Фәтәли хан Ханхойскидән, бир күн мәни ядына салачаг. Чәкиб апарачаг Бакыя, дейәчәк, отур назирликләрин биринин башында. Әлбәттә, әкәр, белә иш олса, мән маариф назирлийиндән башга һеч ерә кетмәрәм. Чүнки мән о саһәдә узун илләр гәләм чалмышам. Гәзетләрә мәгалә языб, бәдбәхт мүсәлман милләтими оятмышам. Бир дәфә милләт дейәндә, додағым он ердән партлайыб. Нә исә, инди ат белиндә приставлыг эләйирәм.—О, өз-өзүнә истәһза әдирмиш кими, сөзүнә давам эләди:—Кәндләрдә гайда-ганун дүзәлдирәм. Инзибати иш апарырам. Ағаларын, дөвләтчиләрин, сәнин кими бәйләрин малыны, чаныны

горуярам, асайшини тәмин эдирәм. Амма, сән Бахыш бәйин мәнним эзийәтмдән хәбәри йохдур. Күндүз кефиндә-дамағында, кечә дә гычыны узадыб ятмағындасан...

Бахыш бәй:

— Йох, пристав,—деди,—Николай тахтдан дүшәндә, бизим маһалын бәйләри, элә мән өзүм дә, бәрк горхуя дүшмүшдүк. Чүнки һәр ерә сөз яйылмышды ки, торпағымызы, маһалымызы алыб касыблара верәчәкләр. Бизи эләйәчәкләр лүт әтчәбала... һа... һа... һа... Әһмәдалы бәйин оғлу Бахыш бәй олачагды лүт әтчәбала!.. Һә, сонрадан бу мәсәлә ятды. Дүзүнә бахсан, кәндлиләр бир нечә ердә баш галдырдылар, варлыларын үзүнә ағ олдулар. Анчаг гәза нәчәннийи яхшы габағыны алды: кимини горхутду, кимини дама басды...

— Амма, Бахыш бәй, сән элә күман эләмә ки, варлыларын үзүнә ағ олан кәндлиләр даһа лал олуб ерләриндә отурублар. Онлар сәнин кими бәйләрин малына-мүлкүнә гәсд әтмәк үчүн енә фүрсәт көзләйирләр. Зәманә һәр күн башга рәнк алып. Бә'зи кәндләрдә бәйләрин кәндлиләрдән бәһрә ала билмәдикләри мәнә мә'лумдур. Нә исә, ери кәлмишкән сорушум ки, Аға бәй һардадыр, һеч сөһбәтимиздә иштирак эләмир?

— Онун белә сөһбәтләрдән хошу кәлмәз. Онунки кәзмәк, китаб охумаг, бир дә ейиб-ятмагдыр. О, биз гардашлара охшамайыб. Әкәр дейәчәк бир сөзүн варса; чағыртдырым.

— Хейр, элә бир вачиб сөзүм йохдур. Ону билмәк истәйирәм ки, нийә гуллуға кирмир. Савадлы адамдыр. Һөкүмәтимизә чох хейир верә биләр. Мән истәрдим ки, бизим гәзанын бөйүйү о олсун. Дейир, зәр гәдрини зәркәр биләр. Ону демәк истәйирәм ки, мәнним кими адамлары о гиймәтләндириб, бөйүк ерләрә чәкә биләр.

Кәниз Һәлимә ичәри кириб дәйирми столун үстүнә тәмиз сүфрә салды, сонра кедиб күмүш падносада чай, гәнд вә күл мүрәббәси кәтирди. Гайыдыб кедәндә Бахыш бәй деди:

— Приставын стражникинә дә де бура кәлсин, һәр нечә олса гонагдыр, бу киши илә кәлиб.

Һәлимә кетди. Бахыш бәй сөзүнә давам эләди:

— Һәрдәнбир чарыхлы-патавалы гонағын да эйби йохдур. Һа... һа... һа...

— Бахыш бәй, элә күман эләмә ки, мән һәр адамы яныма салыб, сәнин эвинә кәтирәрәм. О чарыхлы стражник Зәнкәзурда мәшһур бир адамын—шәкили Һачы Атакишинин оғлудур. Мән онларда гонаг олмушам. Һачы Атакиши чәрәйинин, малынын гәдрини билән адам дейилди. Малы, дөвләти, торпағы бәлкә, сәнинкиндән дә чох иди. Андроник давасында ки, өзүн яхшы билирсән, кәндиңдән гачтын олду. Нечә дейәрләр, даш әйди, гәриблийә дүшдү. Инди бу стражник Фәрманын өз ата-анасынын өлдү-галдысындан хәбәри йохдур. Ахтарыр, тапа билмир.—Әли Садиги чайына мүрәббә салыб гарышдырды, сонра сөзүнә давам эләди:—Инди сән де ки, бу Фәрманы мән һардан өзүмә стражник кәтүрмүшәм. Бир күн Падар кәндиңә оғру ахтармаға кетмишдим. Фәрманы да орда чамаатын ичиндә көрдүм. Мәни таныды. Вәзийәтиндән шикайәт эләди. Мәндән көмәк истәди. Өз-өзүмә дедим: сәни виран галасан дүня... Вары-дөвләти бир маһалы доландыран кишинин оғлу көр нә күнә галыб... Гәрәз, гуллуға кәтүрдүм ки, башыны доландырсын. Инди, Бахыш бәй, сән о аяғы чарыхлы стражникә алчаг көзлә бахма...—Әли Садиги чайыны ичмәйә башлады.

— Сән мәнним сөзләримә башга ерә йозма, Әли Садиги. Вахта ки, о, сәнинлә кәлиб, һөрмәт эләмәк борчумузду. Хаһиш эләйирәм инчимәйәсән.

— Йох, йох, башын үчүн инчимәрәм. Мәгсүдим, Фәрманы сәнинлә таныш эләмәк иди. Өзү дә фикир вә әгидәчә әсл бизим һөкүмәтин адамыдыр...

Һәлимә әлиндә бир стәкан чай Фәрманла бәрәбәр кәлди. Һәлимә стәканы столун үстүнә гоюб кетди.

— Сизә дөрд ил бундан габаг олмуш бир әһвалат данышым,—дейә Бахыш бәй тәзә сөһбәт ачды:—Бизим кәнддә Нәчәф адлы бир кәндли варды. Амма чох дик-баш иди. Һәтта мәнә дә әндирмирди. Гәрәз, бир күн бизим дарға кәлиб мәнә деди: аға, Нәчәфлә бачара билмирәм ахы... Дедим: ә, нә олуб? Деди: кәндлиләрин һамысындан бәһрәни алмышам, бир Нәчәфдән башга, о нә чәлтикдән бәһрә верир, нә арпа-буғда-

дан. Өзү дэ мэни хырмандан говду. Деди: «Итил бурдан, көзүм сэни көрмэсин, мүфтэхор, гарны йогун... Бундан сонра, бэйэ бэһрэ вермэйэчэйэм... Бахыш бэй мэнимлэ тахыл шэрики дейил». Һэ, Эли Садиги, мэним еримэ сэн олсайдын нэ элэйәрдин?

Фәрман сөз атды:

— Элә адамын ганы һалалдыр.

— Ай сағ ол, стражник, лап дүз дейрсэн. Мэн дэ онун ганына сусадым. Гардашым Зейнал бэйи, дарға Маһмуду, нөкәр-найиби көтүрүб, кетдим Нәчәфин хырманына. Көрдүм нар дәнэси кими сарыбуғданы долдуруп чуваллара. Дедим, э, арвады көйчөк, ағзыны һара егирмисэн ки, мэним бэһрәми вермирсән, дарғамы кери гайтарысан? Деди: «Дилини өзүндә сахла, сэнин арвадындан көйчэйи йохдур. Мэн сэни танымырам. Торпаг мэним, өкүз, чүт мэним, өзүм әкиб, өзүм бичирәм, нийэ сәнэ бэһрә верим». Дедим, мэн бэйәм, бэй оғлуям. Бэйләрэ бу ихтияры падшаһ вериб. Деди: «Мэн дэ өзүм үчүн бэйәм». О деди, мэн дедим, сәс-күйүмүз кәнди көтүрдү. Чамаат төкүлүб кәлди. Тахылла долдуруб һазырладығы чуваллары бизә апармаг үчүн кәндлиләрэ әмр эләдим. Үзү дөнүк, бигейрәт көпөк ушағларынын һеч бири ериндән тәрпәнмәди. Дарғая ишарә эләдим. О, чуваллара тәрәф кәдәндә, Нәчәф әлини атды дәмир ябая. Деди: «Бир адам яхына кәлсә, тахылымын бир дәнәсинә әлини вурса, чәһәннәмлик эләйәчэйэм. Бундан сонра, һеч кәс бэйә бэһрә вермэйәчөк». Көрдүм, хейр, ашна-ашна, чы-хыр очаг башына, кәндлиләрин янында мэни биүзм эләйир; хәнчәри чыхартдым, дарғая көз эләдим. Маһмуд, әлиндә гәмә она һүчүм эләйәндә, Нәчәф ябаны әндирди. Дарға йыхылды. Башындан ган булаг кими фышгырды. Көзү гызмыш көпөк оғлу, мэним үстүмә чуманда, һарайчылыг эләйән ики кәндли онун голларыны тутду. Гардашы Чамал мейдана атылды. Ону да тутуб сахладылар. Фүрсәти фота вермәйиб, хәнчәри сохдум Нәчәфин гарнына. Дедим, көпөк оғлу, бэйлә бэйлик эләмәк, бир тәрәзийә кирмәк олмаз. Бағырсағлары байыра төкүлдү, ағлашма-шивән гонду, мэн адамларымы көтүрүб тез кетдим. Нәчәфин гардашы Чамал бу хәбәри тез гәза приставына чатдырды. О да

мэни тутуб бир баш Кәнчәйә көндәрди. Газаматда чох ятмадым. Атам күллү мигдарда пул төкүб мэни гуртарды. Һэ, инди кәндлиләр мэним янымда чынгырларыны чәкә билмирләр... Нечә дейәрләр, юмурта йүкү апарырлар.

— Бахыш бэй, о адам билирсәнми ким имиш?

Бахыш бэй онун суалындан тәәччүбләнди.

— Нечә ки, билмирәм? Бәс баягдан бәри кәндли Нәчәф һаггында данышмырам? Көрүнүр, сөзләримә яхшы мүлтәфит олмамысан, чәнаб пристав!

— Хейр, хейр, башын үчүн, лап яхшы мүлтәфит олмушам. Демәк истәйирәм ки, о кәндлинин мөгсәдини, фикрини сән яхшы баша дүшмәнисән. О адам йәгин ки, болшевик имиш. Өз бэһрәсини вермәмәклә, кәндлиләрин дә ағзына дил атырмыш ки, онлар да вермәсинләр.

Бахыш бэй тәәччүблә чийнини атараг:

— Йә'ни, Нәчәф кими кәндлидән дә болшевик олар?

— Бәли, бәли, элә болшевик эләләриндән олур. Сөз өз арамызда галсын, онларын Һәкәри-Бәркүшадда дә тәшкилатлары вар. Дейирләр, Мүсканлы кәндиндә дә бизим һөкүмәтин бәдинә данышырмышлар. Йәгин ки, сизин кәнддә дә болшевик вар.

— Варса, мэн нийә онлардан бирини танымырам.

— Йәгин таныйырсан, амма болшевик олдуғуну билмирсән. Мэн онларла Бакыда, Зәнкәзурда чох дөш-дөшә кәлмишәм. Чох мүбаризә апармышам.

Әли Садиги Шәкидәки «фәалийәтиндән» данышды. Сөзү Чомәрдлә Шаһмәрданын үстүнә кәтириб, онлары ахтардығыны сөйләди.

— Сән шәкили, гачгын Чомәрдлә Шаһмәрданымы дейирсән?—Бахыш бэй һейрәтлә Әли Садигидән сорушду.—Йә'ни онлар элә зәрдидә, көпөк оғлу адамларды?

— Бәли, бәли, чох начинс адамлардыр. Сэнин кими бэйләрин гәддар дүшмәнидирләр.

— Бай сәни. Ә, Әли Садиги, онлар һа бизим кәнддә идиләр. Нечә билмәмишәм э... Йохса, онлары тутуб һөкүмәтә верәрдим. Һеч олмаса, ерләрини хәбәр верәрдим. Бакыя кетдиләр. Амма, Чомәрдин гардашы,

Нәби вә гардашы ушаглары бизим кәндәдирләр. Өзләри дә ачлыгдан, хәстәликдән чох яман күндәдирләр.

Әли Садиги:

— Хейр, хәстә, ушаг-мушаг һөкүмәтә лазым дейил. Анчаг сән көз ол, онлар кәндә кәләндә мәнә билдир. Фәрман:

— Аллаһ онлары даһа пис күнә салсын,—деди.— Оғраш адамлардыр. Бәй, биз. сизә кәләндә бир арвад көрдүм. Нәбинин гызы Нөврәстә дейилдими?

— Бәли, о иди. Бизә иш көрүр. Нечә ки?

Фәрман башыны булаяраг күлдү:

— Һай, һай!

— Нийә күлүрсән? Нөврәстә нә тәһәр арваддыр ки!

— Нә дейим, бәй. Кимин үчүн яхшы, кимин үчүн пис. Икиниз дә мәнә бағышлайын, әйб дә олса, дилимә кәлиб дейәчәйәм: онун аяғы бәрк сүрүшкәндир. Ону Шәкидә бармагла көстәрдиләр. Нечә олуб ки, тәмиз бәй аиләсинә элә бир адам сохулуб...

Көһнә әдавәти һәлә дә үрәйиндән чыхармаян Фәрман Нөврәстәнин барәсиндә чох ялан, бөһтан данышды.

Фәрманын сөzlәри Бахыш бәйин үрәйинчә олду, Нөврәстәни элә кечирмәк үчүн она чәсарәт верди.

Һәлимә кәлиб стәканлары апарды. Бир аздан сонра, әлиндә плов, тоюг, шораба илә долу олан екә мәчмәйи кәлди. Мәчмәйини столун үстә гоюб кедәркән, Бахыш бәй ону сахлады:

— О шүшәни дә кәтир!

Һәлимә кетди, дәрһал бир бутулка, үч гәдәһ кәтирди.

Онлар зәфәранлы пловдан емәйә башладылар. Бахыш бәй гәдәһләри долдурду.

— Сағ ол, пристав!—дейә бәй гәдәһини онун гәдәһинә вурду.—Үч дәфә эвимә гонаг кәлмисән. Дүзү, сәнә бу чүр бәләд дейилдим. Башлы адам имишсән. Бүкүнкү сөһбәтиндән чох шей өйрәндим. Сағ ол, бизим чанымызы, малымызы гору, көзлә, биз дә сәни көзләрик...

— Мән өлүнчә сәнин кими сүфрәси ачыг, нәчиб бәйләрин гуллуғунда, кешийиндә дурмаға һазырам.

Адама, адамлыг галачаг, Бахыш бәй!.. Пул, дәвләт кәлди-кәдәрдир.

Онлар ичдиләр.

Бахыш бәй:

— Ә, Фәрман, сән нийә ичмирсән?—деди.—Молласан, я сейид өвләдысан? Ич! Көтүр ич!

— Мән һеч ичмәмишәм, бәй.

— Наһаг ерә. Күнаһ бу приставдадыр ки, индийә кими сәни белә көзәл шейә өйрәтмәйиб. Ә, һеч билирсән, бу нәдир? Буна дейәрләр, аб-көвсәр, гандын, а дүнядан бихәбәр кәндли?! Көтүр, чәк башына, көр чечә арағынын нә ләззәти вар!..

— Валлаһ, мән ичә билмәрәм, бәй!..

— Көтүр, гырышмал! Утанчаг гыз кими наз эләмә! Бах, бу приставын чанына дуа элә ки, сәни өз янында стражниклийә көтүрүб, йохса, кәндләрин арасында диләнчилик эләйән, ачындан көпүк гусан гачгыларын бири дә сән олардын... Амма өз арамыздыр, Әли Садиги, зәнкәзурлулар бизим кәндләрдә абыр-һәя гоймадылар. Әши, бу гәдәр дә лүт, ач гачгын олар?! Буналарын ахыры нечә олачаг, аллаһ билир. Һә, гәрәз, ичәк!..

Әли Садиги Фәрмана бахыб күлүмсәди.

— Көтүр, ич! Бәйин сөзүнү ерә салмаг олмаз. Ону да бил ки, Бахыш бәй стражниклә-задла отуруб-дуран адам дейил. Онунла бир сүфрәдә отурмағын мәним хатиримәдир. Бахыш бәй, ичирик сәнин сағлығына. Аллаһ сәнин көлкәни Бәркүшад чамаатынын үстүндән әксик эләмәсин.

Бахыш бәйлә Әли Садиги гәдәһләрини бошалдыб, емәйә башладылар.

Фәрман, бир аз фикирләшди: «Ичмәсәм, приставын, бәйин сөзүнү ерә салмыш оларам. Чәһәннәм, зәһәр дә олса ичәчәйәм...» О, әлини санки горха-горха, долу гәдәһә апарды. Көзләрини юмуб, су кими ичди. Лакин, о саат, бәркдән вә бир нечә дәгигә арасы кәсилмәдән чечәди, сонра, далбадал асгырды, гыпгырмазы гызарды, һәтта көзләриндән яш кәлди. Хәчаләтиндән аяға дуруб, отағын бир тәрәфинә чәкилди.

Бахыш бәй уғунуб кетди.

— Ай пристав, ай Әли Садиги, сәнин бу стражни-

кин ека оюнбаз имиш ки!.. Эши, буна неч төрпу дэй-мэйиб ки! ha... ha... ha...—Бахыш бэй аяга галхыб, сөндөлэйэ-сөндөлэйэ Ферманын янына кетди.

—Кэл бэри, сүфрэнин башына кэл, чөрөк е!—деди вэ ону голундан тутуб кэтирди. Нэр икиси отурду. Бахыш бэй енэ шагга чэкиб күлдү...

Эли Садиги Ферманын эвэзинэ хэчалэт чэкди. Башга стражник дейил, Ферманы өз янынча көтүрмэсинэ пешман олду вэ бөйдөн үзр истэди.

Бахыш бэй:

—Йох, пристав, үзр истэмэ,—деди,—валлаһ бунда кеф вар. Сэни гэм чэкмэйэ гоймаз.—Бахыш бэй үзүнү, утандыгындан башыны ашагы салмыш Фермана тутду.—Инди мэн сэнэ чечэмэйин сөбөбини дейим. Эввэла, инандым ки, индийэ бэри ичмэмисэн. Икинчи, нэр ичкинин өзүнүн ичмэк гайдасы вар. Мэсэлэ, чыхыры су кими ичөрлөр, амма арагы бирдөн атарлар, баша чөкөрлөр. Бах, белэ!—Бахыш бэй долу гэдэни бирдөн ичди.—Көрдүн? Инди мэним кими ич!—Онун гэдэнини долдуруб элинэ верди.

Ферман эввал ичмэк истэмэди, сонра бэйин тэкиди илэ, ичди. Үз-көзүнү туршудуб тез гэдэни ерэ гоюраг, емэйэ башлады.

—Бах, белэ ha! Инди өйрэндин. Хам дайчаны да өйрөдирлөр, нэинки, сэнин тэкин бурунлу-пулаглы...—Бахыш бэй сөзүнүн далыны демэди. Анчаг Эли Садиги онун нэ дейчэйини баша дүшдү.

Сөһбөт узанды.

Бахыш бэй гэдэһлэри енэ долдуранда, Эли Садиги гоймады.

—Кифайэтдир, бэй. Гэсдин бизи о гэдэр ичиртмэкдир ки, атын үстүндэ дура билмэйэк?!

—Сизи кетмэйэ гоймаячагам. Сабаһ ахшама кими мэнэ гонагсыныз. Сөһөр сизэ эмлик кабабы верэчэйэм.

—Чох сағ ол, Бахыш бэй. Гала билмэрэм. Бир нечэ кэнди кэзмэлийэм. Ахыр заманларда оғру, эйри, йол кэсэн, адам өлдүрөн чохалыб. Онлар мэним папағымы көрмөсөлөр, даһа чох ишлэрдөн чыхарлар.

Бахыш бэй, Эли Садигинин э'тиразына бахмаяраг, гэдэһлэри долдуруб деди:

—Оғру-эйри ки, дейирсэн ha, чоху Зэнкэзур гач-гынларыйдыр. Валлаһ, мэн разы олардым ки, эрмэни-лэр онларын һамысыны гырайды, лап тохумларыны кэсэиди. Бу нэдир, кэлиб долублар кэндлэрэ, зилан күрдлэри кими, гапылардан эл чэкмирлэр.

Эли Садиги она эйри-эйри бахды:

—Адам да өз милләти һагғында белэ фикирдэ олармы? Биз кэрэк онлара көмөк элэйэк, Бахыш бэй!

—Милләт? ha... ha... ha... Зэнкэзурун лүт-мүтлэриндөн, эл-аяга долашан дилэнчилэрдөн сэнэ, мэнэ милләт олмаз. Көтүр ичөк. Бу ахырынчы гэдэһдир. Ичмэк истэсэн дә даһа арагым йохдур. Өзүм неч, сэнин кими эзиз гонағым кэлэндэ, билмирэм нэ эдэчэйэм. Мэним чечэ арағым һэмншэ Кэрэвичдэки достум Аванесдөн кэләрди. Яхшы араг чэкэндир. Нечэ вахтыдыр ки, йол бағланыб, кедиш-кэлиш кэсилиб. О да мэнэ араг көндэрэ билмир.

Эли Садиги:

—Кедиш-кэлишин кэсилмэсинин эйби йохдур,—деди.—Нэлэ аллаһ бундан бетэриндөн сахласын. Ола билсин ки, эрмэнилэр Зэнкэзурун мүсэлман кэндлэрини дагытдығлары кими, һэкэри-Бөркүшад кэндлэринэ дә һүчүм эдиб виранэйэ чевирсинлэр. Амма ону дейим ки, бизим һөкүмэт ятмайыб, тэдбир көрүр. Эрмэнилэрин габағына чыхмаг үчүн эслэһэ, гошун һазырлайыр. Гардашын һилал бэй неч данышмайыб? О ки, мүсават ордусунда көркәмли забитдир... Эскөрлэрэ тэлим верир, давая һазырлашдырыр... Мэн ону Көнчэдэн танийырам. Икид оғландыр. 1918-чи илдэ чөһбөдөн гайыдан рус гошунларыны Шамхорда тэрк-силаһ этмэкдэ бөйүк иш көрмүшдүр. Мэн эминэм ки, о, кэлэчөк эрмэни-мүсэлман давасында да гөһрэманылыг кэстэрсин...

Бахыш бэй:

—Дава нэдир, ай пристав,—деди,—алнына күллэни вуралар, кэллэни бир дэфэлик гоясан ерэ. Адама кеф лазымдыр, кеф. Көтүр ичөк!—Бахыш бэй ичди.

Эли Садиги гэдэһини юхары галдырды, лакин ичмэйиб, деди:

—Сэнин фикринлэ неч разы дейилэм. һөкүмэт дава элэйиб, торпаг, кэнд-кэсэк алмаса, гүввөтлэнмэз.

Әһалиси артмаз. Бәс, нийә эрмәниләр һәр ердә чығыр-бағыр салырлар ки, биз дәннздән-дәннзә узанан, бөйүк Эрмәнистан һөкүмәти яратмаг истәйирик. Биз онлардан әксийик? Өз арамыздыр, сәнә дейирәм. Бизим һөкүмәт дә газдан айыгдыр, Зәнкәзуру Азәрбайчана мүлһәгт эләмәк, йә'ни гатмаг фикриндәдир. Бу да да-васыз, гансыз олмаз. Она көрә мұсават гошуну Әскәран тәрәфдән Шушая, Нахчыван полку исә Әрикли вә Салварты дағларындан Зәнкәзура һүчүм эдәчәкдир. Баша дүшүрсәнми, Бахыш бәй, эрмәниләр галачағлар һалгада; беләликлә, тәслим олмагдан башга чарәләри галмаячаг. Мән, бах, о күнүн шәрәфинә ичирәм.—Әли Садиги гәдәһи бошалдыб, тоюг әтиндән ейә-ейә сөзүнә давам эләди.—Загафгазияда ән бөйүк, нүфузлу дөвләт кәрәк бизим Азәрбайчан дөвләти олсун. Нә гәдәр ки, эрмәниләрлә күрчүләрин арасында чәкишмә гуртармайыб, биз, Гарабағы эрмәниләрдән тәмизләмәли вә Зәнкәзур мәсәләсини гуртармалыйыг. Билдинми, Бахыш бәй, букүнкү сиясәт беләдир!

Сөһбәт дәйишилә-дәйишилә хейли узанды...

Күн әйиләндә, Әли Садиги илә Ферман Бахыш бәйлә худаһафизләшиб йола дүшдүләр...

Һисли дирәкдән асылмыш нефт чырағы төйләнин дибиндә түстүләнә-түстүләнә ишарырды. Онун зәиф ишығында Нәби, Нөврәстә вә Юсиф отурмушду. Онларын нәфәси вә түстүсү ишығындан чох олан чыраг олмаса иди, бу кичик вә бир тәрәфи учуг төвлә мин иллик бир мазары андырарды.

Нөврәстәнин букүн бәй эвиндә ишләйәрәк, һаггына алыб кәтирдийи беш-алты юханы вә бир нәлбәки шору орталыға гоюб ширин-ширин ейирдиләр.

Чөрәк гуртарды, нәлбәки бошалды. Лакин һеч биринин гарны доймады. Нөврәстә көһнә дәстәрханы йығышдырды.

Нәби чөрәкдән сонра әлини юхары галдырыб, аллаһа дуа эләмәйә башлады:

— Пәрвәрдикара, мән һеч нашүкүр олмамышам. Дүнәнки күнүнә дә шүкүр, букүнкүнә дә. Дүнән бизә

бир нимчә яғсыз шилә һисмәт эләдин, букүн шор-чөрәк. Худая, сән мәни вә балаларымы чох имтаһана чәкдин. Биз енә әлимизи сәнин әтәйиндән үзмәмишик...— О, динмәз отурмуш гызынын вә оғлунун кәдәрли көзләринә бахыб, деди:—Фикир эләмәйин, ушағлар, ямаһ күнүн ахыры айдынлыгдыр. Дүня һәмишә белә галмаячаг. Бир ердән бағлаян фәләк, о бири ердән ачачаг.

Хәстә аталарынын үрәйини сыхмаг истәмәйән оғул вә гыз күзәранларындан шикайәт эләмәдиләр.

Нөврәстә ятмаг үчүн ер һазырлады.

— Дур кеч еринә, ата,—дейә Нәбинин голундан япышыб аяға дурмасына көмәк эләди.—Суя кирмисән, туман-көйнәйин дә тәмиздир. Бу кечә раһат ятарсан. Чанына сүртмәк үчүн көрүм кимдән давадан-дәрмандан тапа биләрәм.

Нәби еринә кечди.

Атасы илә кирли, ямағлы бир йорғанын алтында ятмаг үчүн Юсиф дә онун бөйрүндә узанды. Нөврәстә чырағы кечиртди. Тәрәкәмәләрдән галмыш көһнә кечәни үстүнә чәкдийи заман, гапыя бир тәкан вурулду, сонра сәс кәлди:

— Нәби дайы!

— Дейәсән мәни чағырырлар?—дейә Нәби башыны галдырды.

Сәс тәкrap олунду.

Юсиф чәлд ериндән галхды. Гапыя сары кедә-кедә сорушду:

— Кимсән, ә?

— Мәнәм, аһ! Горхма!

Чамалы сәсиндән таныян Юсиф гапыны ачды.

Нөврәстә чырағы яндырды.

— Әши, ай Нәби дайы, индидән нийә тоюг тәкин һинә кирмисиниз? Күнүн гулағы тәзә батыб ки...

Чамал сәкинин дирәйи үстүндә әйләшди.

Нәби дә галхыб еринин ичиндә отурду.

— Бәс нейләйәк ки, ай Чамал? Қора кечә-күндүз бирдир. Кечә ярысына кими отурчаг нә ашығын сазына, сөһбәтинә гулаг асачайыг, нә тәндирдә бөзбашын бишмәсини көзләйәчәйик. Тез ятырыг ки, һәм

чырағын нөйүтүнэ гәнаәт олсун, һәм дә дәрди-фикри унудаг.

— Енә дәрд-гәмдән данышырсан? Дейир, нә гәдәр фикирләшсән, йүзүн ярысы әлли эләр. Даһа олан олду, торба долду. Ушагларын чаны сағ олсун. Һә, бүкүн кетмишдим Хочаһан базарына, үздән ираг, эшшәйи сатмаға апармышдым. Аллаһ раст кәтирди, мүштәри тапылды—сатдым. Пулуна бир гоюн алдым. Дедим, эшшәкдәнсә, гоюн яхшыдыр, сағыб сүдүнү ичәрик, гатығыны ейәрик. Аран еринин ағартысы олмаса, доланмаг чәтин олар.—Чамал чибиндән кирли әл дәсмалына бүкүлү бир шей чыхарыб Нөврәстәйә сары узатды:—Ал, Нөврәстә бачы. Бир аз тут гурусудур. Нәби дайы һейва ярпағы илә чай дәмләрсән. Залым оғлунун базарында гәнд-чай дейәнин бурнуну, гулагыны кәсирләр.

Нәби:

— Нә зәһмәт чәкирдин, ай Чамал,—деди.—Сағ ол. Пайын чох олсун. Базарда нә варды. Тәзә хәбәрдән, сөздән-заддан эшитмәдин ки? Гачгыларын өз ерләринә гайытмалары барәдә бир шей демирдиләр?

— Бура бах һа, аз галмышды ки, ядымдан чыхсын. Сәнә кағыз вар, Нәби дайы!—Чамал чибләрини ахтара-ахтара сөзүнә давам әләди.—Эшшәйи сатдыгым кишиинән сөвдәләширдим. Бу дәмдә, һүндүр бойлу, арыг бир адам бизә яхынлашды. Сорущу ки, һаралысан, гардаш? Өзүмү, кәндими нишан вердим. Деди: «О кәнддә Нәби Алмурад оғлу дейилән бир адам яшайыр, өзү дә Зәнкәзур гачгыларындындыр, таныйырсан?» Дедим, гоншумдур, сән кимсән? Сөзүнүн чаны нәдир? Деди: «Она кағыз вар. Верим сәнә, зәһмәт чәк етир саһибинә, даһа йолуму узаға салмайым. Кафана кедәчәйәм. Анчаг өзүнә вер һа, башгасынын әлиңә душмәсин». Дедим, әманәтә хәянәт олмаз.—Чамал чибләрини ахтармаға башлады.

— Ә, кағыз кимдәндир? Ди, чыхарт көрәк, нә гурдаланырсан?

— Дүзү, башым эшшәк илә мүштәрийә гарышдыгындан, дәринләрә кетмәдим. Аллаһ мәним һушуму кәссин, галыб эвдә, о бири архалыгымын чибиндә...

Нәби бир аз пәрт олду.

— Ай Чамал, адам да әлә шейи ядындан чыхардар? Билмирсән көзүм йолдадыр, үрәйим ярпаг кими әсир? Һәр күн, һәр саат ушаглардан кағыз көзләйирәм...

— Ачыгын тутмасын, Нәби дайы, бу саат кешиб кәтирим. Чамал тез галхыб кетди.

Нәби көксүнү өтүрдү:

— Никаранчылыг мәни алды. Көрәсән кимдәндир? Еринин ичиндә отурмуш Юсиф деди:

— Я әмиңдәндир, я Шаһмәрдан гағамдан. Бизим оялардан башга кимимиз вар? Ата, дайымдан да ола биләр һа!..

— Нөврәстә дилләнди:

— Кимдән олур олсун, бары үрәк ачан кағыз олсун...

Чох чәкмәди ки, Чамал гайытды.

— Доғрудан мәнәдә һуш-баш галмайыб,—дейә Нәбиә ағзы бағлы, әзилмиш бир зәрф верди.

— Нәби дайы, чанын үчүн ағзыны ачыб охумамышам.

Нәби зәрфи әһмәлчә ача-ача:

— Охуянда нә олар,—деди,—сәндән кизлин мәним сөзүм йохдур. Гоншулуғда сәнин өзүндән, күлфәтиндән чох разыям. Бу төйлә бучағыны бизә вермәсәйдин, күчәләрдә галардыг...

— Малым йох, гоюнуң йох, ай Нәби дайы, бош төйлә инди нәйимә лазымдыр... Амма вахтында, үч гардаш бир ердә оlanda, өзүмүзә көрә гоюнуңуң да варды, гарамалымың да, ат-эшшәйимиз дә. Кефимиз дыңгыры вурурду. Һәр яй сизин ерләрә, Дәстәйирдин башынын үстүндәки Ганганлы вә Союғбулаг яйлагларына көчүрдүк. Бөйүк гардашым Нәчәфи дәйюсун бири өлдүрдү, сәнә демишәм, билирсән. Органчыл гардашым Рәһимлә айрылдыг. Мал-дөвләти, эв шейләрини, та ийнәйә, сапа кими бөлдүк. Зәманә әлә кәтирди ки, һәр шей, онун да, мәним дә әлимдән чыхды. Аллаһ онун өмрүнү көдәк әләди, тез өлдү. Инди анчаг күндәлик чөрәйими газана билирәм. Әлимдә бир балача имкан олсайды, сәни Минкәнд истисуюна апарардым.

Мән о суда чиммишәм. Логман кими һәр дәрди сагалдыр.

— Бизим өз еримиздә, Уруд кәндиндә дә готур сую варды. Нейләйим, элимиздән чыхды.—Нәби зәрфин ичиндән чыхартдыгы кағызын о янына, бу янына башды.—Инди буну ким охусун.

— Вер бәри көрүм, бәлкә, һөччәләйә-һөччәләйә охуя билдим.—Чамал кағызы ондан алды.—Ахы, мән, молла Фәрәддән үч ил дәрә алмышам.—Чамал кағызы чырағын ишыгына тутду, башыны кағызын үстүнә әйиб, кәлмә-кәлмә, һыгына-һыгына охумага башлады:

«Нуричешмим гардаш!»

Нәби ериндән севинчлә дилләнди:

— Чомәррдәндир! Чан Чомәрд, чан гардаш!—Нәби о саат долан көзләрини әлинин далы илә силди.

— Әши, сәнә нә олду? Ушаг кими нийә аглайыр-сан? Гой һәлә охуюм, көрәк нә языб.

— Үрәйим көврәлди, ай Чамал! Мәни гынама, аллаһ бизи диярбадияр саланын көзүнү һәмишә яшлы гойсун. Гүрбәтчилик яман дәрддир. Оху, оху!..

Чамал охуду:

«...Әввәлә, бу тәрәфин әһвалыны хәбәр алсан, сағ вә саламат варыг. Санийән, сизин дә сағ вә саламат олмағынызы аллаһдан арзу әдирик. Салһсән, гардаш, мән, Шаһмәрдан вә Гияс сағ-саламат кәлиб Бақыя чатдыг. Никаран олмайын, анчаг бизим никаранчылыгымыз сиздәндир. Гардаш, биз орда оlanda, сән нахош идин, инди нечәсән?»

Биз дә бурда нефт мә'дәниндә ишләйриик, бу яхындарда сәнә пул көндәрәчәйәм.

Биз, Сабунчуда көһнә бир фәһлә достумун эвиндә олуруг. Бәлкә, гисмәт элә дүшдү ки, бу яхындарда көрүшә билдик... Бу кағызы сәнә таныш бир адамла көндәрдиң ки, саламатлығымызы биләсән. Үрәйини сыхма, гардаш, гайыдыб кәләчәйик.

Бурда тәзә сөз-сөһбәт чоһдур, амма яза билмирәм. Сән орда сәбирли ол. Һәр кечәнин бир сәһәри вар. Нөврәстә вә Юсиф дә үрәкләрини сыхмасынлар.

Даһа нә язым, Шаһмәрданын, Гиясын сизә саламдуасы вар. Мәндән гоншулара, биринчи нөвбәдә, Чамала вә күлфәтинә салам-дуа де.

Һәманызы өнүб, бағрыма басырам. Гардашын: Чомәрд Алмурад оғлу. 20 апрел 1919-чу ил.»

Чамал кағызы Нәбийә верди.

— Һә, демәк белә... Ушагларын ишә кирмәйи яхшы олду...—Нәби көксүнү өтүрдү. Кағызы үч гат бүкүб ястығын алтына гойду.—Үзү гара заманә бизи айры салды. Нейләйәк, чанлары сағ олсун...

Орталыга сүкут чөкдү. Бир нечә дәгигә һеч ким данышмады.

Чырағын нефти гуртармагда олдувундан, ишыгы азалмага башлады.

Чамал аяга галхыб:

— Кечәниз хейрә галсын!—дейә кетди.

Юсиф гапыны бағлады. Ата вә ики бала ерләриндә узандылар.

Көзү илә сәфаләт вә фәлакәт көрән, лакин онларын сәбәбини һәлә лазыми гәдәр дәрк этмәйән Юсиф, дәрһал юхуя кетди.

Нәби, аиләсинә сабаһ һардан чөрәк тапачағыны дүшүнүр, ериндә гурчаланырды.

Сәсини ичинә чөкмиш, лакин көзләрини юммамыш Нөврәстә, әринин вә әмисинин дәрдини үрәйинә долдурмушду...

Ахшамдан сәрхош ятмыш Бахыш бәй, кечәнин бир ярысында оянды. Еринин ичиндә ағзыны кениш ачыб, әснәди. Голларыны ипәк йорғанын алтындан чыхарыб, бир гәдәр юхары галдырды. Бүтүн бәдәни илә кәрнәшди. «Араг чыхарданын лап затына лә'нәт. Башым дәйирман дашы кими фырланыр, ағзым өд кимидир.» дейә өз-өзүнә мырылданды.

Әри илә янашы, лакин айры чарпайыда ятмыш Шө'лә ханым да оянмышды. Бахыш бәйин данышыгына бир гәдәр гулаг асдыгдан сонра, өзүнү онун янына верди. Әлини әввәлчә Бахыш бәйин алһына, сонра түклү синәсинә гойду, меһрибан-меһрибан:

— Истилийин вар, Бахыш,—деди.—Ахы, бу зәһирмары нийә чоһ ичирсән? Чанына язығын кәлмирми?

— Яхшы, яхшы, мени данламага калмэмисэн?

Эринин сөзүнә эһәмийәт вермәйән Шө'лә ханым, она яхынлыг вә нәвазиш көстәрмәк истәди.

— Бахыш, дейирсән гатыг кәтирим ич, сәринлә, башын айылсын...

— Сән оласан атан Чәфәр бәйин әрваны, мәнән әл чәк, гой ятым, дур кет!—дейә Бахыш бәй арвадыны дирсәйи илә итәледи. О, бу һәрәкәтинин гадын үчүн нә гәдәр бөйүк тәһгир олдугуну дүшүнмәди.

Шө'лә ханым кор-пешман өз чарпайысына чәкилди. Анчаг, нә гәдәр эләдисә, юхуя кедә билмәди. Фикрә гәрг олды.

Нәһайәт, үрәйиндә: «Кишиләрин һамысы беләдирсә, һамысына лә'нәт!»—дейә йорғаны башына чәкди.

... Бахыш бәй сәһәр, күн яғлананда, о бири эвдән кәлән шыггылты, тыггылтыя оянды. Өзүндән башга отагда һеч кәси көрмәди. Шө'лә ханым тездән дуруб кетмишди.

Бахыш бәй кейинмәк истәди, лакин ояндығына пешман олубмуш кими, башыны енә балыша гоюб, узанды. Көзүнү пәнчәрәйә зилләйиб:

— Қаш оянмайдым,—деди.—Эһ, гәрибә аләмдә идим!—Көрдүйү юхуну башгасына нағыл эдирмиш кими, додаглары явашчадан тәрпәнди:—Көрдүм ки, яздыр, мән дә өз бағыма кәзмәйә чыхмышам... Көмкөй от дизә кими галхыб, ағачлар чичәкләйиб, гушлар охуюр, чичәкләрин әтри адамы биһуш эләйир. Бирдән гулағым чалды ки, мәни чағырырлар... Даяндым, о тәрәфә, бу тәрәфә бахдым, һеч кими көрмәдим. Элә билдим ки, мәни гара басыр. «Бура кәл, яныма кәл!» дейә кимсә енә дилләнди.

Мәни бу дәфә ваһимә басды. Дедим, лә'нәт сәнә шейтан. Күнүн күнорта чағы, чин-шәйәтин нә гайырыр? Тез бағдан чыхмаг истәдим. Бу дәфә сәс лап яхынлығымдан, элә бил гулағымын дибиндән кәлди: «Мәни көрмүрсән? һа... һа... һа...»

Ағачларын бир-бир ян-йәрәсинә бахмаға башладым, бирдән бөйүк бир чинарын далында ону көрдүм... «Чан, Нөврәстә!» дейиб, ону гучагладым... О үзүндән, бу үзүндән өпдүм... Лап өзүмдән чыхмышдым. Нөврәстәнин әлиндән тутуб бир чухур ерә чәкдим... Күлә-

күлә деди: «Өзүнү өлдүрмә, бәй. Бу күндән мән сәнинәм. Анчаг, бу иши кәрәк нә атам билсин, нә әрим, нә дә Шө'лә ханым...»

Дедим, архайын ол... Анчаг, тез отур ерә... Бәдәним учунур... Қаш әрмәниләр сизи беш ил бундан габаг гачгын салайдылар, а дағлар маралы... Көрдүм, нәдәнсә, әһтият эләйир. Дедим горхма, көрән олмаз. Отур, тез ол, сәнә чаным гурбан!..

Юхунун һәгигәт олмамасындан пәрт олмуш Бахыш бәй кейиниб эйвана чыхды.

Шө'лә ханым әл-үз юяна су төкдү. Кедиб эвдән сабын вә мәһрәба кәтирди.

Бахыш бәйин көзүнә арвады бикәф көрүндү. Ағзыны ачыб нә исә сорушмаг истәйирди ки, мейтәр һәсән кәлиб деди:

— Аға, сәһәр-сәһәр бәд хәбәр вермәк яхшы дейил, әмма, кәрәк дейәм. Дәйирманы бу кечә сел басыб...

— Сән элә һәмишә байгуш кими улайырсан! Хейир сөйләмәзин бири!—Бахыш бәй әл-үзүнү силиб, мәһрәбаны һирслә арвадынын үстүнә атды. Шө'лә ханым бир сөз демәдән, сабыны да көтүрүб кетди.

— Аға, мән өз янымдан пис хәбәр кәтирмирәм ки...

— Сел нәдир? Дүнән ки, һава яхшы иди?—дейә бәй гышгырды.—Йә'ни диварларыны тамам учуруб, дашыны апарыб?

Мейтәр бир-ики аддым ирәли кәлиб деди:

— Сел дағлардан кәлир. Валлаһ, Бәркүшад чайы даш дәймиш айы кими, нәр-нәр нәрилдәйир. Әтрафа мөвч вериб, габағына кечәни апарыр. Чохлу ағач-уғач, тахта-махта кәтирир. Көрүнүр ки, сел юхары кәндләрә чоһ зиян вуруб. Әкәр чайын сую бир-ики саата ятмаса, горхурам бағлары-зәмиләри, чәлтик ләкләрини лап зай эләсин. Чамаат бу ил ач галсын.

— Чамаат чәһәннәмә ач галсын. Мәни дәйирманын фикри көтүрдү. Тәзәдән кәрәк уста кәтирдәм. Бәс о һейван дарға һардадыр?

— Сәһәрдән көрмәмишәм...

— Ону тап, де ки, чамааты йығыб апарсын дәйирманы гайырмаға. Өзүм дә бу саат ора кедирәм. Аты чәк байыра.

Мөһтәр «баш үстә» дейиб һәйәтдән чыхды.

... Бахыш бәй атлы дәйирмандан гайыдырды. О, кәндин кирәчәйиндә Чамала раст кәлди. Чамал она салам вериб өтмәк истәйәндә, бәй ону сахлады.

— Ә, бизим дарга сәнә демәмишди ки, дәйирмана кедиб орда ишләйән адамлара көмәк эләйәсэн?

— Демишди. Амма башын үчүн, бәй, маңал эләйә билмәдим. Аяғым ялындыр, өзүмә чарых тикирдим.

— Чарых сәнин көзүнә кирсин. Бу ахыр вахтларда, чох дикбашлыг эләйирсэн?.. Яхшы, сәнә тапшырмышдым ки, һәйәтиндәки о сал дашы кәтирәсэн бизә, гой-дурачагам гуюнун ағзына. Нә олду?

— Аға, бағышла, букүн кәтирәрәм.

Бахыш бәй күмүш дәстәли гамчыны чәкмәсинин богазындан чыхартды.

— Буна бах, арыг чүчәйә бах!.. Ә, күзкүдә үзүнә бир бахмысанмы?

— Кәндлинин эвиндә күзкү нә гайырыр, аға. Немә бәйәм, үзүм нә тәһәрди?

— Дәйюсун үзү нә тәһәр олар?!.. Гырыш-гырыш! Қоса дәйюс, илана ағу верәнә охшайырсан!..

Чамал демәк истәди ки, «сәнин үзүн мәнимкиндән дә кифирдир» лакин, бәйин чох гәзәбләндирмәмәк үчүн фикрини дәйишди:

— Нейләйим бәй, аллаһ һәрәни бир чүр ярадыб, кәрәминә шүкүр, мәни дә белә...

Бахыш бәй Чамалын баш-көзүнү шаллаға долады.

— Сән аллаһа шүкүр эләйирсэн, амма мәним тапшырығым ядындан чыхардырсан. Билмирсэн ки, аллаһ сизин ихтияратынызы мәнә вериб?.. Билмирсэн ки, аллаһ сизин үчүн бу гамчыны да ярадыб!..

— Аға, нийә дөйүрсән, дашдыр, кәтирәрәм дә...

— Сән мәним сөзүмү гулаг ардына вурурсан! Ганачагсыз, эшшәк кәндли!

— Аға, дөйүрсән, дөйүрсән, бәс нийә сөйүрсән?— Чамал башыны тутду.— Вай башым! Вай башым!..

— Кечәл көпәк оғлу! Сәни гардашын Нәмәфин күнүнә салачагам!..

Гамчынын учу Чамалын көзүнә дәйди. Чамал гыш-гыра-гышгыра сағ көзүнү тутду. Сонра бәйин әлиндән

яхасыны гуртармаг үчүн гачмаг истәди. Лакин бәй ону атдөшү эләди...

Бәйин Чамалы дөйдүйүнү көрән кәндлиләр төкүлүб кәдиләр. Аға бәй дә сәс-күйә өз отағындан чыкыб кәлди.

Чамалын арвады башыны йола-йола ялварды, яйлыгыны бәйин аяғларынын алтына атды. Бәй арвалын ялварышына фикир вермәди, ону да налайиг сөзләрлә сөйдү.

— Бу вәһшилиқдир, адамы нийә дөйүрсән!— дейә Аға бәй гардашыны данлады.

Бахыш бәй онун сөзүнү дә эшитмәди.

Кәндлиләр Чамалы Бахыш бәйин әлиндән бир тәһәр алдылар. Голуна кириб эвинә апардылар. Үз-көзү гана батмыш Чамалы йорған-дөшәйә салдылар.

Кәндлиләр үрәкләриндә бәйә мин ләһәт охуяраг, мат-мат Чамала бахырдылар. О сызылдайыр, арвады Түкәзбан да, башына-көзүнә вура-вура шивән гопарды.

Алтынчы фәсил

Сәһәр тездәнди.

Хочаһан кәндинин алтында, йолун кәнарында салынмыш беш-алты дүкандан вә зибилли мейданчадан ибарәт һәфтә базарында бөйүк чанланма варды. Яхын вә узаг кәндләрдән букүнкү базара чох адам кәлмишди. Демәк олар ки, базар әмтиә чәһәтдән зәнкин дейилди. Хүсусилә инсан һәятына лазым олан ән вачиб шейләр: гәнд, чай, парча, аяггабы һеч кәсин әлиндә вә һеч бир дүкандә көрүнмүрдү. Алыныб сатылан ялынз кәнддә һасил олан шейләр вә һейванат гисми иди. Базарда сәнәе малларынын көрүнмәмәси шәһәрлә кәндин әлагәсинин олмамасы илә изаһ олунурду. Лакин, буна бахмаяраг, ал-вер кедирди. Кими инәк, кими ат, кими өкүз, кими гоюн, кими палаз сатырды. Йәһәр, палан, көһнә шалвар, чуха, дараг, сагтыз, ийнә, сап, ийдә, әрик, тут гурусу сатанлар да варды.

Базарда һәр шейдән баһа яғ, пендир вә тахыл иди.

О адамын, бу адамын янында даяныб пул истәйән, о дүканын, бу дүканын габағында бойнуну бүкүб ялва-

ран, «аллаһ пайы» истәйән диләнчиләр, аваралар нә-
зәри даһа чох чәлб әдирди. Бу кирли-пасахлы, чыр-
чындалы, аягылы, яры чылпаг адамларын—кишилә-
рин, арвадларын, ушагларын әксәрийәти Зәнкәур
гачынлары иди. Сатмаға шейләри, алмаға пуллары
олмаян бу диләнчиләр, бу бәдбәхт инсанлар, бәлкә,
базар күнләриндә әлләринә бир шей кечсин дейә, ора
кәлмишдиләр.

Базарын һәр тәрәфиндән кәлән мүхтәлиф сәсләр,
тә'рифли сөzlәр, данышыглар бир-биринә гарыш-
мышды:

— Ай шалвар алан! Шалвар, нә шалвар!.. Инкилис
малындан, юн парчадан... Икичә дәфә кейилиб, һеч
ююлмайыб, рәнки дә солмайыб, кейән бәй баласына
охшар. Қасыб, һардасан?.. Шалвар алан, ай шалвар...

— Инәк алан бура кәлсин! Буйнузлары гоша, мә-
мәләри шиш, өзү дә чинс инәкдир. Чох күмраһдыр,
һеч бир эйби йохдур, әһтиячдан сатырам. Ай инәк алан,
сүдлү инәк, көк инәк... Алан хейир көрәр, чаныма дуа
әләр. Инәк алан, ай инәк алан!..

— Ай эшшәк алан, ай эшшәк алан! Янында бир
яшар годуғу да вар. Икисини бир ердә сатырам. Учүз
верәчәйәм! Валлаһ, эшшәк дейил, гатырдыр: едди пуд
йүк чат, өзүн дә мин, гуш кими апарсын, нә йорулсун,
нә йолда галсын. Ай мүштәри, һардасан? Эшшәйә
кәл, эшшәйә! Үстүндә бир чул да верирәм.

— Әтли ийдә... Тут гурусу... Өз бағымын барыдыр.
Ийдә чана файдадыр, тутум шириндир балдан... Ай
алан, һардасан?.. Сатмышам галыб азы, кәл яныма,
тамарзы! Ал, ағзын дада кәлсин...

— Палан сатырам, ай мүштәри! Янымдан өтмә, алма-
мыш кетмә! Мөһкәм паландыр. Нә гәдәр ишләтсән,
әлли ил галандыр. Йәһәрдән раһат палан... Ат пала-
ныдыр. Эшшәйә дә гоймаг олар. Палан... Ай палан
алан!

— Саггыз алан, һа саггыз алан! Мүштәрисе варса
кәлсин! Иран саггызыдыр. Тәмиз саггыздыр, тәмли
саггыздыр. Гуртарыр, аздыр. Ағызда шабалыд кимч
шагтылдайыр, ал чейнә ағзын дада кәлсин... Дишинин
дибини бәркитсин, кечәли дә сағалдыр. Ал, башына

сал! Иран саггызы... Беләсини тапа билмәзсән... Ай
саггыз алан!..

Базара гәсидә охуя-охуя бир дәрвиш вә янында бир
адам кәлди.

Өз малларыны тә'рифләйәрәк мүштәри чағыран
сатычылар, ону көрән кими сәсләрини кәсдиләр.

Дәрвиш бир заман Шәкийә әләмдар сифәтилә кәлән
вә Исмайылын атыны кечә ярысы оғурлайыб апаран
сейид Мир Гасым, яныдакы адам исә онун торба кө-
түрәни иди. Оғурлуғларынын үстү ачылмасын дейә, о
вахтдан бир дә Сисян маһалына аяг басмамшыдылар.
Дөрд ил иди ки, һәкәри-Бәркүшад кәндләриндә дәр-
вишлик әдирдиләр. Һәр икиси әһтиячсыз, кефи көк
яшайырды.

Мир Гасым һәр сатычынын янында, һәр дүканын
габағында даяныр, әлини гулағынын далына вериб,
нәфәсини дәриндән ала-ала, сәсини боғазында гайна-
да-гайнада, дәрвишләрә мәхсус бир аһәнк, бир зән-
күлә, бир әда илә охуяруду:

Эй шәһрияри-мәмләкәти-өвлия Әли!
Вей шәһсәвари-мә'рәкейи-өвсия Әли!
Сәнлән учалды бейрәги-дини-Мәһәммади,
Эй саһиби-шәриәтә саһиб-ләва Әли!
Исламын әтди кәч гылычын раст гәддини,
Олсун о зәрби-шәстүвә руһум фәда, Әли!..

Дәрвиш охудугча адамларын арасында мүхтәлиф
данышыглар кедирди:

— Ә, аға дәрвишин нә көзәл сәси вар...

— Чаным гурбан олан Әлидән дейир...

— Сән өл, мән дәрвиш таныйырам ки, каһ туғ кәз-
дирир, каһ чавуш олуб Кәрбәләя өлү апарыр; яман
һәясыз адамдыр...

— Ә, элә демә, аллаһа хош кетмәз. Сәни хатая-
балая салар...

Адамлардан кими, торба көтүрәнә овучунда тут
гурусу, ийдә, кими әвдән өзү үчүн көтүрдүйү юхалар-
дан бир-икисини верди. Кими чибиндән дәсмалыны
чыхардыб ичинә бир гәдәр пендир гоһар, торбая сал-
ды, кими дәрвишин кәшкүлүнә пул гойду.

«Ағам сәнсән, я Әли!» дейә дәрвиш торба көтүрәни
илә базардан чыхаркән, ким исә гышгырды:

— Ә, гойма гачды! Ә, тут ону! Ә, габағыны кәс, апарды! Вай дэдәм вай, эвим йыхылды...

Палан сатан, саггыз сатан, инәк сатан, ат сатан, мухтәсәр, һамы гышгыран адамын башына йығылды.

Саггыз сатан сорушду:

— А киши, нәйини апардылар?

Инәк сатан сорушду:

— Ай әми, ким апарды?

Палан сатан деди:

— Бәс көзүн һарда иди?

Киши башына-көзүнә дөйә-дөйә һамыя бир чаваб верди:

— Көзүм дәрвиш ағада иди. Онда көрдүм ки, чүлүк кими бир ушаг тут гурусундан ики әлли хышмалайыб апарды. Вай, көпәк оғлу! Пейғәмбәрә анд олсун сәни тутсам, боғазыны сәрчә боғазы кими үзәчәйәм...

Туту оғурланмыш чал саггал, көдәк бой киши ушағын далынча кетмәк истәди, лакин фикрини дөйишиди. Малынын талан-тарач олуначағындан горхду. Анчаг көздән итмиш ушағын гарасынча дейинмәйә башлады...

Ким исә деди:

— Бир овуч тут гурусундан өтрү һарай-һәшир салма, киши, әлә бил ача, етимә аллаһ пайы вердин...

— Мән һатәм дейиләм һәр етимә пайлаям. Аллаһ пайыны дәрвишә вердим, бәсдир. Сән әлә билирсән ки, мән туту, ийдәни тохлуғумдан сатырам? Йох, бачы оғлу. Валлаһ вә биллаһ, он күндүр ки, балаларымын дилинә һорра да дәймир.

Һәр кәс өз сатдығы шейин, мал-һейванын янына гайытды.

Чох кечмәди ки, базарын йола тәрәф олан сәмтиндән ени бир гышгырыг эшидилди. Һамы тәзә һадисә баш вердийини йәгин этди.

Чаван бир оғлан өзүнү итирмиш һалда чығырырды:

— Атым кетди, ай чамаат! Йәһәрли-йүйәнли атымы оғурладылар. Дәдәнә лә'нәт, тут сатан! Башым сәнә гарышды, эвим йыхылды...

Икинчи оғурлуг һадисәси һамыда бир ваһимә эмәлә кәтирди. Һеч кәс ериндән тәрпәниб, оғланын һарайына кетмәди. Оғлан базарда о тәрәф, бу тәрәфә гачды, Гу-

батлыя сары кедән йола чыхыб алтдан юхары бир хейли бахды. Узагда, дөнкәни бурулуб, дүзә чыхан вә чапа-чапа кедән бир атлы көрдү...

— Вай дэдәм вай! Йәгин о, мәним атым иди...— дейә йолун кәнарында, бир дашын үстүндә отуруб фикрләшди. Нәһайәт, приставын янына шикайәтә кетмәк гәрарына кәлди.

Базардакы шулуглугдан дилхор вә нараһат олан алверчиләр өз араларында данышырдылар:

— Тут гурусу оғурлаян, йәгин ачмыш. Она һалалдыр, гой есин, чүнки ачлыгла зарафат олмаз. Амма, сарыятаглы кәдәсинин атыны апаран намәрдлик әләди...

— Тәкчә базарда белә ишләр олмур һа... Кәндләрин һамысында оғурлуг, сойғунлуг артыб...

— Аллаһа анд олсун, дүня инди чапавулчулар дүнясыдыр. Адамын көзүндән түк гапырлар. Киши кәрәкдир ки, папағыны башында бәрк сахласын...

— Ә, саһибсиз, дәрәбәйлик өлкәсидир дайна. Бундан артыг нә көзләйирсиниз? Диван-дәрәнин анчаг ады вар. Бәй балалары кечиб иш башына, һамысы өз кефләриндә, өз дамағларындадырлар. Шикайәтә бахан кимдир?

Баягдан бәри ганунсузлугдан, оғурлугдан шикайәт-ләнәнләр, базара кирән приставла стражник ки көрән кими сусуб, өзләрини йығышдырдылар.

Кейиминдә, дашыдығы вәзифәдә, үмумийәтлә, һәр шейдә чар приставындан фәргләнмәйән бу мусават приставы Әли Садиги, дүнән Хочаһана кәлмишиди. Кечә достунун эвиндә галыб, сәһәр ейиб-ичиб истираһәт эдәндән сонра, базара баш чәкмәк үчүн кәлмишиди.

Пристав әлләрини белинә вуруб, каһ адамлара, каһ сатылан шейләрә нәзәр салды. Өз-өзүнә: «базарда сакитликдир» дейә аддымлады. Адамлар кери чәкиләрәк она йол вердиләр. Лакин аты вә тут гурусу оғурланмыш кәндлиләр онун габағыны кәсдиләр:

— Аға пристав, башына дөнүм, бирчә дәгигә аяг сахла, сәнә шикайәтим вар,—дейә тут гурусу оғурланан кәндли дәрдини сөйләмәк истәди.

Сарыятаглы оғлан ону кери итәләди. Өзү габаға кечиб шикайәтә башлады:

— Ага пристав, мөним шикайәтим бөйүкдүр. Янына кәлчәкдим. Яхшы олду ки, өзүн кәлдин.

— Ә, сән керидур, пристав ага әввәлчә мөним шикайәтимә бахачаг.

— Йох, ага әввәлчә тут шикайәтинә йох, ат шикайәтинә бахачаг...

Әли Садиги һирсләнди:

— Бу нә гарагышгырыгыдыр салырысыныз? Адам кими бир-бир даныша билмирсинизми? Нә олуб? Нә шикайәтдир?—О, тут сатана мурачиәт эләди:—Сән даныш, анчаг кәдәк элә!

Тут сатан шикайәтини гуртарандан сонра, пристав гашларыны чатараг:

— Ахмагсан!—деди.—Мән белә хырым-хырда тут-мут шикайәтинә бахмырам. Чанын чыхайды, көзүн малынын үстүндә олайды. Чәкил габағымдан!

Тут сатан, әксинә, бир аз да ирәли кәлиб, енә нә исә демәк истәди, лакин стражник:

— Ә, адам оғлусан, айы кими ирәли сохулма!—дейә түфәнкин пундағы илә онун дөшүндән вуруб керидәләди.

— Сән кимдән шикайәт эләйирсэн?—дейә пристав сорушду.

Аты оғурланан чаван кәндли өз дәрдини данышды.

Пристав:

— Нә... һм... Бах, бу бөйүк оғурлугдур,—деди.—Ат оғрусун, тут оғрусун дейил. Ону тапмаг лазымдыр. Өзүнә дә ағыр чәза вермәк лазымдыр.—Әли Садиги бир аз фикирләшиб эләвә эләди:—Үч күндән сонра, бир әризә дә яздырыб кәләрсэн мөним идәрәмә. Баша дүшдүн?

— Бәли, ага. Аллаһ сәндән разы олсун. Мән сарыятаглыам. Әсли адым Әбилдир, амма кәнд арасында һамы мәнә Әбиш дейир. Бәлкә, атамы таныгсан, Мәмиш Әмиш оғлудур. Әли ачыг адамдыр, янында көзү кәлкәли галмаз. Мән өзүм...

Пристав онун сөзүнү кәсди:

— Я Мәмишин, я Әмишин оғлу ол, бунда сөзүм йохдур, амма узун мүшәррәф эләмә. Кет, үч күндән сонра кәл.

Оғлан атын нишанларыны да дейиб араланды.

Әли Садиги илә Фәрман дүканлара сары аддымладылары заман, әли ағачлы, башы ачыг, аяглары ялын, бығ-саггал басмыш бир адам базара кирди.

Хочаһанлылардан ким исә янындакылара күләкүлә пычылдады:

— Кәндин, базарын күлү, «ашыг» Валәһ кәлди. Синзин чаныныз үчүн онда дәскаһ вар. Ора бахын, дүз пристава тәрәф кедир, көрәк нә гайырачаг...

Зәнкәзур кәндләри дағыландан сонра, арвады вә ики оғлу өлмүш, өзү исә тиф хәстәлийиндән дәли өлмүш бу адам, ирмисли Валәһ иди. Анчаг она, бә'зиләри ришхәндлә ашыг Валәһ дейирди. Чүнки, о, әл ағачыны саз кими синәсинә басыр, билдикләри сөзләри авазла охуюр, адамлары. әйләндирир, күлдүрүр вә беләликлә, чөрәк, пул йығыб. доланырды.

Валәһ приставын габағында дик даяныб, ағачыны саз кими. синәсиндә тутараг, қуя чала-чала, ашыг кими, ериндә ойная-ойная охумаға башлады:

Мөним тоюғум дүмаг иди,
Дәрисидолу лап яғ иди,
Эвин йыхылсын, тоюг тутан,
Оғлун өлсүн, тоюг тутан.

Мөним тоюғум чил-чил иди,
Тоюг дейил, бир фил иди.
Эвин йыхылсын, тоюг тутан,
Оғлун өлсүн, тоюг тутан...

Һәмишә гаш-габағындан зәһәр төкүлән Әли Садиги шагга чәкиб күлдү. Яхындакы кәндлиләр дә пристава бахыб күлдүләр. Валәһ: «Мәнә пул вер, а быгы бурма!»—дейә Әли Садигинин габағында чөмәлтмә отуруб әлини ачды.

Ким исә: «Ә, ашыг Валәһ, о, пристав агадыр, ондан пул истәмәзләр...»—дейә, өзү она пул верди вә голундан тутуб кәнара чәкди.

Валәһ пристава көзүнү бәрәлтди.

Әли Садиги енә бәркдән күләрәк:

— Бу балача базарда һәр чүр меймуна раст кәлмәк олар!..—дейә араланыб кетди.

Валех приставла стражникин далынча языг-языг бахды, сонра учадан гәһгәһе чәкди. Элини навада тов-лая-товлая охуду:

Бах фәләйин кәрдиши дөвранына,
Кәһи хәзан, кәһи күлүстанына...

Даһа һеч кәс Валехә фикир вермәди. О, ағачыны чобансаяғы бойнунун ардына гоюб, фыштырыг чала-чала узаглашды.

Приставла стражник кедәндән сонра, мейданда енә мүхтәлиф сәсләр учалды, сөзләр эшидилди. Базар тә-зәдән гызышды...

...Базарда бир-бириндән хейли аралы ики дүкан варды. Бириндә юн, дикәриндә кәбә сатылырды. Дү-канчылар малларына мүштәри тапмадыгларындан шикайәтләнирдиләр.

Һачы Атакиши онун дүканына сәһбәтә кәлмиш Мәшәди Нуруя дейирди:

— Көрүрсән сән аллаһ, Мәшәди Нуру, бир залым оғлу мүштәри дүкана сары кәлмир. Белә дә ал-вер олар?! Нейләйим, Тифлисин, Мәскойун йолу ачыг олайды, мән дә бу маллары ораларда хырыд эләйәй-дим, көрәйдин... Йох, Мәшәди, базар касатдыр мая батачаг...

Юн сатан Мәшәди Нуру үрәйиндә дейирди: «Агла-ма, Һачы Атакиши. Сәни мән яхшы таныйырам. Гач-гын олсан да, дәринин арасы гызылдыр. Анчаг өзүнү түлкүлүйә вурурсан... Кәбән, фәршин сатылмыр са-тылмасын, нә вечинәдир, йүз ил аға кими доланмаға тангаһын вар. Вай мәним һалыма ки, вар-йохуму вер-мишәм юна, ону да алан йохдур...»

Һачы Атакиши Бәркүшад чайына кәләндән сонра торпаг саһиби олмаг, мал-гара, сүрү сахламаг фик-риндән әл чәкмишди. Она көрә дә гоюнуну, малыны сатыб, пула, гызыла вермишди. Әввәлчә дөвләти илә фәхр эләйән, шәһрәтини һәр ерә яан бу адам, инди гүрбәтә дүшәндән сонра, өзүнү һамынын көзүндә языг вә йохсул кәстәрмәк истәйирди.

Әли Садиги кәнарда көрүндү. О, тәк иди. Фәр-маны атлары кәтирмәйә көндәрмишди.

— Пристав мәним дүканыма сары кәлир,—дейә Мәшәди Нуру галхды.—Һачы сән дә эһтиятлы ол!..

— Нә эһтият?—дейә Һачы сакит чаваб верди.— Пристав Әли бәй яхшы адамдыр.

— А киши, Әли бәйи дәйишдирибләр, инди пристав башгасыдыр. Буңу һеч мән дә яхшы танымырам. Хоча-һан базарына кәлдийи бу күндүр. Бирдән бизи ахта-рыб эләр, кандрабат малын варса, кизләт. Дейирләр бу чох тәрс адамдыр.

— Мән кандрабатчы дейиләм. Һәр нәйим вар көз габағындадыр. Һеч кәсдән дә горхум йохдур. Бәлкә сә-нин кандрабат малын вар?..

Мәшәди Нуру чаваб вермәдән өз дүканына кетди. Әли Садиги онун дүканынын габағындан кечиб кет-мәк истәйәндә, топсаггал, гырмызы янаг, долу, кәдәк бой Мәшәди Нуру күлә-күлә деди:

— Аға пристав, саламәлейкүм! Аға пристав, гул-луғунда олаг... Сән хош кәлмисән!

Әли Садиги даяныб разылыг әләмәти олараг, ба-шыны тәрпәтди вә яхына кәлиб, дүкана диггәтлә бах-маға башлады.

Мәшәди Нуру әлләрини дөшүнә гоюб, баш әйди:

— Аға пристав, дубарә саламәлейкүм! Буюр ичәри, сәнә нә лазымдыр? Нә гәдәр юн истәйирсән, пешкәш-дир! Бәлкә, ханымын йорған-дөшәк салдырачаг. Ча-нына анд олсун, буна юн демәк олмаз, ипәкдир, ипәк! Аға, нә гәдәр чәким?

— Юндан башга, даһа нә сатырсан?

— Аға, даһа сағлығын. Элә мәнимки юндур, башга шей лазым олса, де, тапыб дүзәлдәрик...

— Мәнә кәбә лазымдыр.

— Кәбә. Одур э, гоншу дүканада. Зәһмәт чәк, кет бах, үрәйин истәйәни көтүр.

Мәшәди Нуру башыны пиштахтанын үстүндән уза-дыб Һачы Атакишийә учадан деди:

— Ай Һачы, пристав ағая кәбә кәстәр. Мән өлүм, кишийә хас мал вер!

Пристав, һәддиндән артыг дил төкүб наггаллыг эләйән Мәшәди Нурунун үзүнә тәрс-тәрс бахыб ара-ланды.

Ҳачы Атакиши дуканына яхынлашмагда олан
Эли Садигийэ кэнардан баш эйиб:

— Ага пристав, буюр!—деди.—Бу кэбэлэрин һа-
мысы сэнэ пешкэшдир. Сэнэ лайиг ирили-хырдалы, һәр
чүр кэбэм вар.

Эли Садиги онунла үз-үзэ дурду. Бир-бирлэринэ
азачыг бахдылар.

Пристав:

— Һа... һа... һа... Һачы Атакиши, дейэсэн мэни та-
ныңа билмирсэн?—деди.—Бура бах, ишэ бах, сэни һар-
да көрүрэм...

Ҳачы Атакиши:

— Һэ, һэ, индичэ, валлаһ индичэ сэни таныдым,—
деди,—Эли Садиги!.. Мэним эзиз достум, көһнэ дос-
тум! Бура бах! Либасыны дәйишмисэн... Ичэри буюр,
ичэри кэл, гадан алым.—Һачы Эли Садигини дүкана
бурахды, элини бөрк-бөрк сыхды, отурмаг үчүн ер
көстәрди. Һәр икиси отурду.—Һэ, бизим тэзэ приста-
вымыз сэн имишсэн?! Чох эчэб, чох пакизэ. Элэ бу
мэним үрэйимчедир. Көзүн үстүмдэ олар. Сэн ки, мэни
эввалдэн танийырсан... Һачы Атакиши көр инди нэ
күнэ галыб, ай Эли Садиги...

— Бэли, бэли. Сэни яхшы баша дүшүрэм. Кефин-
задын нечедир, Һачы? Ондан даныш. Дейир, гар яғыб
аяг үшүтмэйэ...

— Гачгынын кефи нечэ олар? Көрдүн дә, эрмэни-
лэр башымыза нэ оюн ачдылар? Гой инди дейим бары:
аллаһ о османлылар да лэ'нэт элэсин. Чамааты сой-
дулар, түфәнк алдыртдырыб, эрмэнинин үстүнэ гы-
зышдырдылар. Дедилэр. ки, бу маһалын ағасы биз
олачайыг. Һәр ердэ османлы байрағы санчылачаг.
Амма, бигейрэтлэрин сөзлэри ялан чыхды. Элэ сэн пир
олмуш да бизэ чох вэ'дэ вердин...

Эли Садиги тез онун сөзүнү кэсди:

— Инди бу данышығын ери дейил, Һачы. Биз энэ
османлы илэ достуг, чүнки. Гафгаздан чыхыб кетсэ дә,
енэ бизим мүсават һөкүмэтинин даяғыдыр, мүсэлман-
дыр...

— Элэ османлы мусурманын даяғыдыр, османлы
мусурман һөкүмэтидир дединиз, бир шей чыхмады.
Андроник күлүмүзү көйэ совурду.

— Яхшы, Һачы, яхшы! Башга сөһбэт элэйэк. Сэн
өз мал-дөвлэтини кэтирэ билдин, я йох?

— Нэ дейим, валлаһ... Мэним чаным торпагларым-
да иди ки, галды кавура. Мал, гоюн, ат, эшшэк орда-
бурда тэлэф олду. Инди бир бабат күзэранлыг элэ-
йирэм. Көрүрсэн дә, мэн һара, фэрш алвери һара.
Нейлэйэк дейир, зэманэ сэнэ саз олмаса, сэн зэма-
нэйэ саз ол...

— Амма өзүн бу нечэ илдэ һеч дәйишилмэмисэн,
Һачы. Машаллаһ, гыврагсан, һэлэ бир аз да чаван-
лашмысан...

Ҳачы Атакиши көксүнү өтүрдү:

— Йох, Эли Садиги, элэ демэ, үрэйим чэкилиб,
гуру бэдэним галыб... чаһ-чэлалым дағылды, арвад-
лар өлдү. Онларын һамысы бир яна, Фэрманын дәрди
бир яна. Мэни огул дәрди эйиб элдэн салыб...

Эли Садиги Фэрманын башына кэлэн әһвалаты
билирди. Ону биринчи дэфэ Падар кэндиндэ көрөндэ
Фэрман атасындан килейлэниб демишди: «Атам мэни
һэйэтдэ яралы гоюб, пулларыны, гызылларыны көтү-
рүб кетди. Ону һарда көрсэм, орадача өлдүрөчэйэм».

Эли Садиги Фэрманын сағ олдуғуну гэсдэн демэ-
ди. Фикирлэшди ки, өзлэри көрүшсэлэр даһа марағлы
олар...

— Демэк, оғлунун өлдү-галдысындан хэбэрин йох-
дур. Һэ?

— Онун адыны чэкиб, үрэйими гана дөндәрмэ, Эли
Садиги. Дур кедэк эвэ. Мэн Хочаһанда олурам. Сөһ-
бэт элэйэк, үрэйими бошалдым...

— Мэн эвэ кетмэйчэйэм, Һачы. Бу саат стражник
атымы кэтирчэк, йола дүшөчэйэм...

Ҳачы Атакиши кэбэнин бирини бүкүб деди:

— Кедэндэ атынын тәркинэ бағларсан.

Эли Садиги чибиндэн пул чыхарыб, сорушду:

— Гиймэти нечедир?

Ҳачы Атакиши күлүмсэди:

— Сэнэ дә сатачағам? Эйиб дейил? Биз ки, достуг,
дуз-чөрөк емишик... Апар, һалал хошун олсун.

— Хейр, Һачы, башын үчүн, онда апармарам.

— Эвинэ кэтирэрэм. Һарда олурсан?

— Яхшы, Һачы. Эвими дә көрәрсән...—О, пулу чибинә гойду.

Фәрман өз атыны минәрәк, приставынкыны едәйинә алыб дүкана сары кәлирди. Дүкана чатмаға ийирми беш-отуз аддым галмыш, пристав ағзыны она тәрәф тутуб учадан деди:

— Атлары орда гой, өзүн кәл!

Фәрман атлары мейданын ортасындакы дағдағана бағлайыб кәлди.

Ата оғлуну, оғул атаны көрдү. Һәр икиси һейрәт ичиндә донуб галды.

Һачы Атакиши.

— Оғул, Фәрман!—дейә, гулагбатырычы бир сәслә ғышгырага, ериндән сычрады.—Оғлумун саламат олмасыны нийә мәнә демәмисән, Әли Садиги?! Худая, бу мөчүздүр, нәдир?.. Кәл бала, кәл Фәрман!..—Һачы Атакиши оғлуну бағрына басмаг үчүн дүкандан байыра чыхмаг истәди. Лакин көзләриндә гәзәб вә нифрәт оду парлаян Фәрман түфәнкени чийиндән ашырыб:

— Сән мәним атам дейилсән!—деди.—Һийләкәр, ачкәз, намуссуз Һачы Атакиши!—Фәрман бешатыланы она тәрәф тушларкән, Әли Садиги тез аяға дурду. Һачы Атакишинин габағына кечиб, кәскин бир сәслә:

— Фәрман, нә эләйирсән?—деди.—Мәним янымда гоча атаны өлдүрмәк истәйирсән? Ахмаг, түфәнки сал ашағы!

— Атамы йох, бигейрәт бир кишини. Оғлуну яралы гоюб, пулуну, ғызылыны көтүрүб гачан намуссуз бир адамы. О яна чәкил пристав аға! Мән ону көйдә ахтарырдым, ердә әлимә дүшүб.

Әли Садиги дәрһал пиштахтанын үстүндән байыра атылды.

— Ахмаглама, кет атаңла барыш!—дейә түфәнки Фәрманын әлиндән алды.—Бундан сонра да Һачынын башындан бир түк әксик олса, сәни дә мән өлдүрәчәйм. Баша дүшдүн? Кет барыш!

Фәрман ериндән тәрпәнмәди. Атасынын үзүнү көрмәмәк үчүн башыны ашағы салды. Додаглары тәрпәнди, элә бил өз-өзүнә нә исә данышырды...

Оғлуна яхынлашмаға һәм горхан, һәм хәчаләт чәкән Һачы Атакиши синәсини ачыб:

— Вур, мәни өлдүр, оғул!—деди.—Мән өлмәли атаям. Сән яхшы ол, сән яша! Мән өз чанымы, пулуму һәр кәсдән, һәр шейдән эзиз тутмушам. Мән дүня малына уймушам, мән инсафсыз олмушам. Даһа башым дашдан-даша дәйиб... Бүтүн күнаһларымы бойнума алырам, оғул! Пәрвәрдикара, мәнә өзүн чәза вер!..—Һачы Атакиши ики әли илә башыны тутуб һөнкүрдү.

— Ери, атаңла көрүш!—дейә Әли Садиги Фәрманын голундан тутуб, дүкана салмаг истәди.

— Йох, пристав аға, истәмирәм!—дейә Фәрман дартыңды.

— Чаванлығына салма, екә оғлансан!—Әли Садиги зорла Фәрманы чәкә-чәкә ичәри салды.—Башыны галдыр, Һачы. Элә бил ки, тәзәдән оғул саһиб олурсан...

Үрәйинин телләри назилыб, ушаг кими көврәлмиш атанын голлары оғлунун бойнуна доланды. Җыналы саггалындан ашағы килә-килә ахан көз яшлары, бәлкә дә, Фәрманын нифрәт вә гәзәбини сөндүрәчәкди...

Падар кәнди, Һәкәри чайынын сол саһилиндә, балача бир тәпәнин үстүндә салынмышдыр. Чәми олузгырх эвдән ибарәт олан бу кәнд чох көзәлдир. Кәндиң алтындакы мейвә бағлары, әтрафындакы тут ағачлары вә илин һәр фәслиндә ямяшыл олан ардыч ағачлары, онун көзәллийини даһа да артырыр.

1918-чи илдә Минкәнд тәрәфдән кәлән Зәнкәзур гачгыңларындан, бу кәнддә әйләнәнләри чох олмушду. Анчаг буранын чамааты йохсул олдуғундан, яшамаг үчүн эв тапылмадығындан, чох аилә ордан башга ерләрә көчмүшдү. Бығлы Әһмәдин аиләси, бир дә Фаты илә Фәрман бу кәнддә галмышдылар. Фәрманла Фаты бир ғышы, Мәһәррәм адлы адамын эйваныны эв кими дүзәлддиб, орда яшамышдылар. Анчаг бу эвдә чох гала билмәмишдиләр. Буна сәбәб Фаты олмушду...

Дава, гачгыңлыг, ағыр һәят Фатынын көһнә хасийәтини дәйишмәмишди. О, бурада да башгаларынын аилә һәятына ғырышмаға башламышды. Тез бир за-

манда һамы онун арагарышдыран, һийлэкэр, арсыз бир арвад олдуғуна бэлэд олмушду.

Фаты Мәһәһррәмлә, онун чаван, көзәл вә намуслу арвадынын арасыны вурмаг истәмишдисә дә, Мәһәһррәм буну тез баша дүшмүшдү. Бир күн Фәрманы эвинә чағырыб демишди: «Сиз гачгын, ерсиз-юрдсуз адамсыныз. Рәһимим кәлди, сығыначаг вердим. Анчаг арвадын Фаты гары мәним күлфәтими башдан чыхартмаг истәйир. Онун нә борчуна галыб ки. арвадыма дейир: «Ай гыз, Зәрникар, Мәһәһррәм һеч сәнин бабын дейил. Өзү марала охшайырсан, әрин деми гурбағасына. Өзү дә ки, сәни бир көһнә туманын, бир чырыг күләчәнин ичиндә сахлайыр...» Бах, Фәрман, сән пис оғлан дейилсән, амма, я арвадынын чиловуну чәк, я да мәним эвимдән көч кет!»

Фәрман һәмин күн Фатыны бәрк дөймүшдү вә гоншулар кетмәйи она гадаған эләмишди. Лакин. Фаты, һечә дейәһрләр, көһнә сүмүк азарындан әл чәкмәмишди. Нәһайәт, Мәһәһррәм өз арвадынын намуսуну горумаг үчүн онлары эвиндән говмушду. Чох гапылара кедәндән сонра, нәһайәт, Күнәш адлы бир дул арвадын эвиндә далдаланачаг тапмышдылар.

...Һисли-паслы, алчаг бир дамда отурмуш Фаты элиндә ип юмаглайыр, өз-өзүнә данышырды: «Фәрман һийә кәлмәди? Ахы, дүнән онун вахты иди. Язығы кәндләрдә бит-чирк басды. Кәлсәйди пал-палтарыны гайнадыб, юярдым. Дейирәм, кәрәминә шүкүр аллаһ, көр мәхлуг нә зәләләтә дүшдү э... Мәним Фәрманчы-ғазым бәй баласы кими оғлан ола-ола бир тикә чөрәкдән өтрү кедиб она-буна чәлтик дөйдү, одун ярды, бағ суварды. Шәвә кими сачларына дән дүшдү. О ирәли диггәтнән бахмышам. Үрәйим гана дөнүб. Кәдә лап гочалыб, көзләри дүшүб гуюнун дибинә. Һәлә ону чох корлуг чәкмәйә гоймамышам. Аббасәлидән галан гызылымы, күмүшүмү сатыб она едиртмишәм. Әһ, үзүн гара олсун дүня! Һаны Һачы Атакишинин һашан-кашаны, кәтир-көтүрү? Һаны Шәкинин союг булаглары, күллү-чичәкли яйлаглары? Пәрвәрдикара, нә яман көрәчәкли күнләримиз вармыш!.. Нейнәк, бу күнә дә шүкүр. Фәрман ки, әримдир, әлә билирәм дүня мәнимдир...»

Фаты аяға галхыб чырағы яндырды. Эвин бир буцағында янан очағын үстүндән шилә газаныны көтүрдү. Нимчә, чөрәк, дуз кәтирди. «Каш Фәрман да кәләйди, бир ердә ейәйдик»,—дейә фикирләшә-фикирләшә хөрәйи чәкмәк истәдийи вахт, байырда ат аяғынын сәси эшидилди. Фаты газанын ағзыны өртүб дәрһал байыра чыхды.

— Бый, башына доланым, Фәрман, кәлдин?

Фәрман атдан дүшүб Фатыя деди:

— Ат тәрлидир, чәк пәйәйә, габағына емдән-заддан ат. Йәһәрини сонра өзүм аларам.

Фаты атын чиловундан япышыб апарды.

Фәрман эвә кирди. Түфәнкини, патрондашыны чыхардыб, дивардакы мыхдан асды. Чарығыны чыхардыб кечәнин үстдә отурду. Бүтүн эв мүхәлләфаты бир дәст йорған-дөшәкдән, бир нимдаш кечәдән, беш-алты габ-гачагдан, су бардағы, парч вә гара афтафадан ибарәт олан эвинә, илк дәфә көрүрмүш кими нәзәр салды. Көксүнү өтүрдү.

Фаты кәлди.

— Гадан үрәймә, әл-үзүнү ю!—дейә әлини афтафая атды.

— Лазым дейил, кәләндә чайда юмушам.

— Һә, нейнәк. Онда чөрәк ейәк. Туршулу шилә биширмишәм, чайлы шиләси. Валлаһ, үрәймдән кечирди ки, кәләсән, бир ердә ейәк. Әлә газаны очағын үстүндән тәзә көтүрмүшдүм ки, сән кәлдин.

Фаты хөрәйи чәкиб кәтирди. Габаг-габаға отуруб емәйә башладылар.

Фәрман бир һечә тикә алыб, хөрәкдән чәкилди.

— Нийә емирсән? Хошуна кәлмир? Нейләйим, олайды Шәкидәки долу эвиниз, дуруб үрәйин истәйәни биширәйдим. Сән аллаһ, бир-ики тикә дә е.

Фәрман дилләһмәди.

— Ә, көзүмә бикәф көрүнүрсән, аллаһ эләмәмиш, нахошламамысан ки?

— Йох.

— Бәлкә, пристав сәнә сөз-мөз дейиб? Валлаһ, сәнә язығым кәлир, Фәрман. Ат белиндә кәзмәкдән белин әйлир, гычларын гуруюр. Үстүн башын да кир-пасаг... Дейирәм э, киминин әвәли, киминин ахыры... Һачы

Атакишинин чырчыр чөкмөли, маһуд чухалы, бухара папагалы, чиби долу оғлу, инди аяғына ямағлы чарых кейир, көзүнү дә дикиб гуллуғдан кәләр беш гәпийә...

— Һачы Атакишинин һеч түкү дә тәрпәнмәйиб. Инди кәндәкинән дә пис доланмыр.

— Нийә, Һачы сағдыр? Ә, нә билдин? Бәнөвшә дә саламатдыр?

— Атам Хочаһандадыр. Халы-халча ал-вери эләйир. Анам өлүб.

— Вай, языг Бәнөвшә!—Фаты әлини дизинә чырпы вә дәстәрханы йығышдырыб кәнара гойду.—Даныш көрүм Һачыны һечә тапдын? Нә тәһәр көрүшдүнүз? О сәнә нә деди, сән она нә дедин?

Фәрман һәр шейн олдуғу кими данышды. Ахырда деди:

— Ола билсин ки, өзү дә бура кәлә.

— Бәс, она демәдин ки, ата, нийә мәни өлүм аяғында гоюб гачдын? Демәдин ки, Фаты олмаса иди, инди сүмүйүм дә чүрүмүшдү?.. О гызыл-күмүш мәнән артыг иди?..

— Ону өлдүрәчәйдим, пристав гоймады. Бизи зорла барышдырды. Атам кұнаһыны бойнуна алыб ағлады. Дүзү, мөним дә үрәйим юмшалды.

— Барышмысан, яхшы эләмисән. Һәр нә тәһәр олса, атандыр. Бизим эвләнмәйимизи билдими бары?..

— Һә.

— Нә деди, сән аллаһ?

— Һеч нә.

— Кәләр бура, мән она яхшы сөзләр дейәрәм. Абырыны верәрәм...

— Мән нә ки, лазым иди, демишәм. Сән дилини йығ, өзүндә сахла. Дур ер сал, йорғунам. Бир һәфтәдир ки, ат белиндәйәм. Аллаһ кәссин белә пуллуғу!

— Су гыздырым, ююн.

— Сонра, үч күн эвдә олачағам, приставдан ичазә алмышам.

— Нә яхшы олду, нә үрәйимчә олду!..—дейә Фаты севинә-севинә дуруб ер салды.

Фәрман йорған-дөшәйә кирди.

Фаты тәзә кәлин кими өзүнү салығәйә салмаға башлады. Ююндү, даранды, чырағы кечириб, явашча әри-

нин яһына кирди. Бир гәдәр сакит узанды. Фәрманын хорултусу яваш-яваш күчләнәрәк әви көтүрдү.

— Фәрман, ай Фәрман! Ә, индидән юхламысан?

Фәрмандан чаваб кәлмәди.

— Фәрман, ә, бир аз о яндан, бу яндан данышыб, күлсәнә...

Фәрман енә дилләнмәди. Фаты әлини явашча онун синәсинә гойду, Фәрман диксинди.—Диксинмә, гадан үрәйимә. Ястыг башыны ичитмир ки?

— Сән дәдәнин кору, гой ятаг,—дейә Фәрман Фатының әлини кәнар эләди вә о бири бөйрү үстә чеврилди. Енидән хорулдамаға башлады.

Фаты исә, өз-өзүнә дейирди: «Кишини, лап бирчә саатлыға да көздән гоян арвадын ағлы йохдур. Он күндән артыгдыр кедиб. Мән дә галмышам бурда тәктәнһа, ичими ейә-ейә. Олмая, фикри доланыб? Олмая, атасы ону өйрәдиб, ериндән эләйиб? Дейиб ки, гоча Фатыны нийә алмысан? Гоча нийә олурам. Нәнәмин нәнәсинин әри өләндә, арвадын әлли яшы вармыш. Үч-дөрд ай көзләйәндән сонра, кедиб ийирми бир яшлы гайына. Гоча... һм... Гоча она дейәрләр ки, үрәйи өлә, яшамаға һәвәси олмая. Гоча бах, янымда хорулдаян бу оғландыр ки, дүнянын ләззәтини мәнән алмаг истәмир...»

Фаты өз-өзүнә чох данышды, чох фикирләшди, каһ о бөйрү, каһ бу бөйрү үстә чеврилди. Лакин даш кими ятмыш Фәрман оянмады...

— Фәрман, ай Фәрман! Ә, хорултун мәни ятмаға гоймур ахы!..—дейә ону бир һечә дәфә силкәләди. Фәрман оянмады.—Бый, башыма хейир... Ә, бу гәдәр дә юху биширмәк олар?—Ятыб динчәлмәдин?

Фәрман юхудан айылыб, сәсини бир гәдәр учалдараг деди:

— Нә истәйирсән?

— Башыны ястыға атан кими көзүнү юмурсан, яһында һеч кәси көрмүрсән... Бешчә дәгигә даныш көрәк дәрдимиз, одумуз нәдир?..

— Сәнин нә дәрдин-одун вар ахы?.. Араз ашығындандыр, Күр топуғундан...

Фаты яшына уйғун олмаян бир эда илә әзилиб-бүзүләрәк:

— Сэн элэ билирсэн ки, мэн фикир чэкмирэм...—деди.—Бу он күнүн ичиндэ көр нечэ арыгламышам э... Бир бах... Фаты Ферманын элини дөшүнүн үстүнэ гойду. ✓

Арвадынын чошгун энтирасыны, ачкөз тэбиэтини билэн Ферман сорушду:

— Нэ дейирсэн?.. Мэн...

Фаты Фермана сөзүнүн керисини демэйэ имкан вер-мэйиб:

— Нэ яхшы олду ки, кэлдин ай Ферман!—дейэ голларыны бэрк-бэрк онун бойнуна долады...—Чан, Ферман, гадан алым!..

Фаты сәһәр тездән оянды. Ферманын ян-йөрәсини басдырды.

Хөрәк биширмәк үчүн очагы галады. Газана су төкүб очагын үстә гойду. Нэйэтә чыхыб эл-үзүнү юду. Эвә гайыданда бығлы Әһмәд кәлди.

— Саламәлейкүм, ай Фаты хала!

— Әлейкәссалам. Амма, Әһмәд, аллаһ сәнә бир гырныг ганачаг вермэйиб һа...

Әһмәд пәрт олду:

— Нэ олуб, ай Фаты хала, енә сәһәр-сәһәр бизи ганачагсыз һесаб эләйирсэн?

— Ә, а бығлы, сәнә демәмишәм ки, мәнә хала демә. Йә'ни, мән о гәдәр гочалмышам ки, сән мәнә хала дейәсэн?! ✓

Әһмәд бәркдән күлүб онун сөзүнү кәсди:

— Йох, чанын үчүн, хала дейилсэн, он бешчә яшын вар... Па атонан сәнин, арсыз арвад саһиби! Сән Аб-басәлийә эрә кедәндә—һәлә ондан габаг нечәсинә кет-мисән, билмирәм, мән балача ушаг дейилдим?..

— Ялан данышма, мән балача гыз идим, сән элә һәмән бығлы Әһмәд идин. Кәндлә дә мәһшур огру идин...

— Даһа, сәнә сөзүм йохдур. Йүз ил дә кечсә, сән беләчә гашы-көзү сүрмәли Фаты галачагсан...

Фаты бәркдән күлдү:

— Ә, зарафат эләйирәм, кеч эвә.

— Онда, ал буну, бишир, гой дишинин алтына.— Әһмәд она бағлы бир дәсмал верди.

— Бизим арвад деди, апар сәһәр-сәһәр Фаты хала-нын пайыны вер.

Фаты эли илә дәсмалдакыны йохлады.

— Бу әгдир?

— Һә, өзү дә лап сән бәйәнән. Яғлы эркәк әтидир.

— Пайын чох олсун. Амма, сән атанын кору, дү-зүнү де: огурлугдур? ✓

— Огурлугдур, доғурлугдур, нә борчуна, е чанын гүввәйә кәлсин. Ферман кәләндә...

Фаты онун сөзүнү кәсди:

— Ферман кәлиб, эвдәдир, кеч ичәри.

Онлар кирдиләр эвә.

Ферман ояныб кейинмишди.

— Паһо, стражник кәлиб ки, хош көрдүк!—дейә Әһмәд ирәли кәлиб Ферманла көрүшдү вә онунла яна-шы, кечәнин үстүндә отурду.

Фаты ери йығышдырды.

Ферман Әһмәдин кефини сорушду, сонра:

— Нә эчәб бу тездән бизә кәлмисән?—деди.

— Мән дә, элә арвад да Фаты халанын хатирини чох истәйирик. Сән олмаянда, биз онун янына кәли-рик, о да бизә кәлир. Бу кәнддә ики гәриб эвик. Кәрәк бир-биримизин дәрдинә галаг, һалындан хәбәрлар олаг. Фаты хала эләдир, я йох?

— Эләдир, гадан алым. Хатирин истәмәсәйди, һеч бу әти кәтирмәздин,—Фаты әти Фермана кәстәрди,— халис шәһрәдир. Әһмәд кәтириб.—Бу саат говурарам ейәрсиниз.—Фаты кетди.

Ферман Әһмәдин үзүнә мәнәли-мәнәли бахыб иришди:

— Ай лопа бығ, йәгин оғурлуг әтидир...

— Йох, дәдәмин сүрүсүндән бир эркәк айырыб кәс-мишәм...

— Дүзүнү де көрүм һансы язығын эвини йыхмы-сан?

— Ә, нә ишин вар. Е, доймасан, енә кәтирәрәм.

— Мән өлүм де.

— Сән өл, Ферман, горхурам. Һөкүмәт адамысан, достлуға-зада бахмазсан, мәни тутуб эләрсән, балала-рым галар етим.—Әһмәд учадан күлдү.—Инди сән бә-йүмүсән ахы, приставла отуруб дурурсан...

— Зарафата салма, мән өлүм де. Неч кәсә демәрәм. Мән анамын оғлу дейиләм, атамын оғлуям. Башын үчүн...

— Даян, даян!—дейә Әһмәд онун сөзүнү кәсди.

— Атаны ахтарырдын, сән өләсэн, көрмүшәм.

— Мән өзүм дә кечән базар күнү Хочаһанда көрмүшәм.

— Һә, нә тәһәр көрүшдүнүз? Аранызда килей-күзар олмады ки?

Фәрман она чаваб вермәйиб сөзү дәйншдирди.

— Сән өз ишиндән де. Көрүнүр, элин яхшы кәтир. Әсли базар, сәнин базарыңдыр. Гочагсан, бирчә, давада элин йохдур. Бизи сәнкәрдә гоюб гачдын.

Әһмәд бәркдән күләрәк:

— Элә онун өзү дә бир гочаглыгдыр,—деди.—Мәнә нә дүшмүшдү ки, дөшүмү эрмәнинин күлләсинин габагына верәйдим. Гәрәз, арвад говурсун, сән эти е. аллаһына шүкүр элә. Өзү дә баласултанлы Оручун боз эркәйинин этидир. Амма сән өл, оғурлуг дейил. Мән она бир ат вермишәм, о да мәнә—пул, үстүндә дә бир эркәк.

Фәрман үрәйиндә деди: «Сарыятаглынын атыны оғурлаян йәгин ки, Әһмәддир. Көрүм бойнуна гоюб, бир шей гопарда биләрәмми?..».

— Аллаһ сәнә лә'нәт эләсин, Әһмәд!..—дейә о, башыны булады.—Ай һәпәнд, адам тапмырдын, кәрәк элә приставын гоһумуна саташайдын?..

— Приставын гоһуму кимдир?

— Хочаһан базарында оғурладығын ат, приставын биби си оғлундур. Ону да дейим ки, атын башы ту-тулуб. Сән өл ишин харабдыр. Приставын элинә дүшсән, эвин йыхылачаг.

— Мән ат оғурламамышам.

— Мәнә дә ялан дейирсән? Сарыятаглы Мәмиш Әмиш оғлунун алны гашга, аяглары сәкил кәһәр атыны базарда миниб гачмамысан? Мән бу барәдә сәнә неч бир сөз демәк истәмирдим. Инди сөз ачылыб, дейирәм. Пристав сәни бужүн-сабаһ тутачаг.

Әһмәд, Фәрманын һәр шейи ерли-ятаглы даныш-масындан аңлады ки, о, ишдән яхшы хәбәрдардыр. Анчаг өзүнү сындырмады.

— Мән приставдан горхмурам, чүнки сәнин кими достум онун янында стражникдир. Бир оғурлугун да үстүнү басдыра билмәйәчәксән!..

— Йох, сән өл Әһмәд, бачармарам. Әли Садиги чох гәддар адамдыр. Өзү дә бу чүр оғурлуг ишләри оlanda, элинә фүрсәт дүшүр, ағзыны әждаһа тәкин ачыб дейир: вер, вер! Мән, сәни күлләләмәйиндән горхурам... Билирсән, она мүсават приставы дейәрләр, инсафы йох, мүрвәти йох... Сән залым оғлу да өз көһнә пешәндән эл чәкмирсән. Истәйирсән ки, дүняны да һоп эләйиб удасан. Даһа ишин далыны, габагыны дүшүнмүрсән...

Әһмәд бир аз фикирләшәндән сонра, элини чибинә салараг:

— Йә'ни, дейирсән пристав ағзыны лап екә ачыр?—деди.—Ал, бас онун чибинә ағзыны юмсун, мәнним адымы да чәкмәсин.

Әһмәд Фәрмана бир дәстә пул узатды.—Ал! Мән дә билирәм: элә Николай вахтындан приставларын чаны пулдур. Онлар рүшвәтсиз долана билмәзләр, ал!

— Йох, Әһмәд, йох. Мән сәнин әвәзиндән она белә тәклиф эләйә билмәрәм. Өзүн апар, вер. Де ки, бир дә гәләт эләрәм, башгасынын атыны, малыны оғурларам. Анчаг билмәсин ки, мәнним бу ишдән хәбәрим вар һа!.. Йохса, ағлына кәләр ки, мән дә бир шей алмышам...

— Ә, Фәрман, нә шей базлыгдыр. Мән сәни хәрчликсиз гоймаячагам һа!—Әһмәд чибиндән енә пул чыхартды.—Ал, мән өлүм, көтүр!

— Әйбдир, Әһмәд, биз достуг.

— Мән өлүм ал, элә достлугда верирәм, ал! Сән өл, мән сәнин кими стражник олсам, атам оғлу, гардашымдан да кечмәрәм, һамыдан аларам.—Әһмәд пуллары Фәрманын чибинә басды.—Приставын да, сәнин дә һалал хошунуз олсун.

— Сән өл Әһмәд, сөзүнү ерә салмаг истәмәдим, йохса, мән һара, белә ишләр һара... Һә, инди мән бу пуллары пристава нечә верим ки, сәнин ишинин үстүндән кечсин?..

— Даһа орасыны өзүн биләрсән,—дейә Әһмәд аяга дурду.—Кедирәм. Мәнним гапыма пристав-пристав кәлмәйәчәк һа!..

— Архайын ол, э, өлмөмишэм ки... нара кедирсэн, гал кэтирдийн этдэн е.

— Эвдэ чохдур...

— Ийид оглансан, Әһмәд. Гачгыларын чоху ачын-дан ғырылып, сән аға баласы кими доланырсан...

Әһмәд күләрәк:

— Бәли,—деди,—кәрәк өзүнә элә сәнәт тапасан ки, ач галмаясан, һәр һөкүмәтин вахтында кенинә-болуна доланасан... Сән далымда дур, башга шейлә ишин йох-дур, чибин һәмишә долу олачаг...

— Кет башына ғызыл ал, кәз. Нә гәдәр ки, стражникәм, күндә бир нахыр оғурласан да, сәнә завал йох-дур...

— Бах, белә даныш һа! Сән өл, кишисән. Худаһа-физ!

Әһмәд кетди.

Фәрман о саат пуллары чибиндән чыхартды. Гачгын дүшәндән бу гәдәр пул көрмәдийиндән бөйүк севинч вә ачкөзлүклә сайды. Бу пула нә алачагыны көтүр-гой эләди. Енә чибинә гоюб өз-өзүнә деди: «Прис-тава бир гәпик дә верән дейиләм, онун алдыглары бабасына да бәсдир. Атын башы тутулса, ишин үстү ачылса, пул алдыгымы данарам. Әһмәди өзүм күдәза верәрәм».

Фаты байырдан эвә кәлди. Әлиндәки дүйү торба-сыны очагын янына гойду.

— Әһмәд кетди?—дейә Фәрманын янында отурду.— Мән дә байырда дүйү арытлайырдым. Инди сәнә бир яхшы плов биширәчәйәм.

— Тез бишир, кедәси ерим вар.

— Нара кедәчәксән?

— Кәрәк һәр ишә гарышасан?..

— Сорушурам дайна, нийә ачыгын тутур? Ахы кәлдийин бирчә күндүр. Валлаһ, һеч гоймурсан ки, дюнчә үзүнү көрәм...

— Бәсдир, сән атанын кору! Үзүмдә ай битмәйиб. Дур ишини көр!

— Дурурам, һирсләнмә. Узаг ерә кедәчәксән? Бары кечә эвдә олачагсанмы?

Фәрман чохдан зәһләси гачдыгы арвадына тәрс-тәрс бахарат, фикрә кетди: «Бу гоча кафтар, мәнн шам

кими эридәчәк... Яхамы онун әлиндән нечә гурта-рым?!»

Кечә яры иди. Күман ки, кәнддә һачы Атакиши илә Фәрмандан башга, ояг адам йох иди. Ата илә оғул арасында ахшамдан башланан сөһбәт, килей-күзар һәлә дә давам эдирди.

Һачы Атакиши оғлуна гаршы этдийн пислийә көрә, дөнә-дөнә үзр истәди.

Фәрман, атасынын ону одун-аловун ичиндә гоюб кетмәсиндән чох, анасынын өлүмүнә гүссәләнди. Һачы Атакишинин дедийинә көрә, Бәнөвшә бир кечәнин ичиндә, үрәк партламасындан өлмүшдү.

Һачы Атакиши:

— Бәли оғул,—деди,—олан олду, кечән кечди. Мән сәни тапдыгыма севинирәм. Бундан сонра, аллаһ мәнним өлүмүмү сәнин габагында эләсин. Сән дә һәр шейи ядындан чыхарт!

— Мән сәни гынамырам, ата. Аллаһын гарышгасы да өлмәк истәмир. Ювасына һей дән дашыйыб йыгыр. Һанда ки, инсан ола! Мән үрәйимдә сәнә олан ниф-рәти чыхардыб атдым. Сәнин бир ата кими эләдийин пислийи, төкдүйүн көз яшларына багышладым. Һеч нараһат олма. Гәрәз, ата, дүнянын гуйруғу узун имиш... Мән инди аяғы чарыхлы, үзү данлаглы бир стражни-кәм. Нәдән өтрү? Бир логма чөрәкдән өтрү. Мән быг-лы Әһмәд кими оғрудан рүшвәт алып доланмаға мәч-бир олмушам...

— Даһа бәсдир, үрәйими гана дөндәрмә оғул!— дейә Һачы Атакиши бирдән аяға галхды. Гапыны дал-дан килидләди. Бир тәрәфи сиври, о бири тәрәфи балта кими энли, ити дүсәри эвин бучагындан көтүрдү.

Фәрманын үрәйинә шүбһә долду. «Бәлкә, бу ган-сыз гоча мәнн өлдүрмәк истәйир? Индийә бәри дедийн сөзләр, төкдүйү көз яшлары һийлә имиш?» дейә көзүнү атасындан чәкмәдән, дәрһал аяға галхды. Өзүнү, эвин бир бучагына сөйкәдийн түфәнкин янына верди. Лакин түфәнкә эл атмайыб көзләди. Әкәр атасы она сары бирчә аддым кәлсәйди, о саат бейнини көйә совура-чагды.

Һачы Атакиши, баягдан үстүндө отурдулары кәбәни йыгышдырмаға башлады.

Фәрмана элэ кәлди ки, кәбәнин алтында гуя вар... Атасынын Тамашаны доғрайыб гуяя төкдүйү һадисә о саат кәлиб көзүнүн габағында дурду. Анчаг енә көзләди.

— Мәним пулларым, гызылларым бурдадыр, оғул,— дейә Һачы Атакиши ери дүсәрлә газмаға башлады.

Фәрманын үрәйи шүбһәләрдән азад олду. Һачы Атакиши чечим парчасындан тикилмиш ики торба чыхардыб кәнара гойду. Һәр икиси отурду. Һачы Атакиши мөһкәм бағланмыш торбаларын ағзыны ача:

— Гарышга дән йыған кими, мән дә гызыл, күмүш йығмышам, оғул!—деди.—Бизи бир-биримиздән айыран бу пулларын һамысы инди сәниндир.—Һачы Атакиши торбалары ачды. Гызыл онлуглары, мөчдиййәләри, голбағлары, үзүкләри, дүймәләри әлиндә ойнада-ойнада көстәрди.—Бу бири торбадакылар да күмүш пул вә Николай йүзлүкләридир...

Нечә дейәрләр, көзләринин чайыры ачылан Фәрман күлә-күлә деди:

— Николай пулу инди ишә кечмир, мүсаватын пулундан олсайды яхшы оларды...

— Мән дә билирәм кечмир, амма сән сахла. Зәманәйә э'тибар йохдур. Бәлкә мүсават йыхылачаг, енә Николай тахта чыхачаг. Һә, илаһинин кәрәминә шүкүр ки, пулум, гызылым енә өз оғлума гисмәт олду. Дейирдим, өлүб келәчәм, о бу тапыб саһиб олачаг. Фәрман, стражникликдән чыхарсан. Әйнини-башыны дүзәлдиб чарыгы, патаваны тулларсан. Отурарсан мәнимлә дүкәнда. Инди ал-вердән башы саламат, газанчлы пешә йохдур. Учүз ал, баһа сат. Бунун да тәһрини сәнә өйрәдәрәм. Мән өләндән сонра да тачирлийини эләйиб башыны доландырарсан. Оғул, бу торбалар, сәнин әлли илинә бәс эләр. Анчаг исафчылыг эләмә, гәдрини бил. Дөвләт адамын әлинә яваш-яваш келәр, гәдрини билмәйәндә пуш кими бирдән учуб кедәр.—Һачы Атакиши торбалары бағлайыб бир тәрәфә гойду.—Һә, оғул, нә дейирсән, мәнимлә бир яшамаг истәйирсән, я айры?

— Даһа нийә айрылаг ки, ата... Анчаг билмирәм пристав мәни бурахачагмы?

— Бурахар, өз адамымыздыр. Сәнин еринә, дәрәдә ағзына гурд дүшәнин бирини көтүрәр. Гуллуғдан чыхмаг үчүн приставдан ичазә алмаға кедәндә, бир кәбә апарарсан, боюн олмушам. Эшитмишәм ки, бәрк ейәндир. Өзүн дә дейирсән ки, атам гочалыб, кәрәк онун гуллуғунда дурам.

— Баш үстә.

Һачы Атакиши көзүнү Фәрманын кәнчлик тәрәвәтини итирмиш, арыгламыш, узанмыш сифәтинә, ағармыш кичкаһларыңа кәздирәрәк, көксүнү өтүрдү:

— Чох әзиййәт чәкмисән, гара күн көрмүсән. Әйби йохдур, фикир эләмә. Кәнддә сәнә той эләйә билмәдим. Аллаһ гойса бурда эвләндирәчәйәм. Арвадсыз эв олмаз. Мәнә бу гоча вахтымда гуллуғ эләйән кәлин лазымдыр. Бу Һәкәри-Бәркүшадда көзәл, ағыллы гызлар чохдур. Сәнә дөвләтли, адлы-санлы бир кишинин гызыны алачағам.—Һачы Атакиши күлдү.—Даһа бизим Зәнкәзура гайытмағымыз баш тутмаз. Оғул, бәлкә, өзүнүн бир көзалтын вар?

Фәрман сусду.

— Һә, утанма, оғул, де. Варса, мән дә бахым, хошума кәлсә, тоюну эләйим.

— Көзалтым йохдур... Бойнума кечән бир зәнчир вар. О дәфә көрүшәндә бу барәдә сөз дүшмәди, мән дә демәдим. Бәли, зәнчир, өзү дә лап ағырындан...

— Сәнин боғазына кечән кимдир?

— Фатыдыр. Мәни өлүмдән нечә гуртардығыны сәнә данышмышам. Инди яхамдан әл чәкмир. Дүзү, эләдийи яхшылығын габағында пислик эләмәйә, бошамаға инсафым йол вермир. Амма ичими ейирәм. Элә билирәм ки, эл-оба мәнә күлүб дейир: «Башына даш дүшсүн, Фәрман! Алдығын арвада бах!..»

Һачы Атакиши, үрәкдән яна-яна данышан оғлуна дигәтлә гулаг асыб көксүнү өтүрдү.

— Һә-ә-ә... бала! Демәк, белә!.. Сән ишә дүшмүсән. Дүнәнә кими гапымда газан дибә ялаяң Фаты инди көзүмүн ағы-гарасы бир оғлумун арвады олуб... Аһ, зәманә, зәманә!.. Онун гочалығы, гаравашлығы Һәлә бир яна дурсүн, оғул, о, сәни бир күн хатая-бәлая сала

билэр. О, һийлөкөр, чадукун ифритэ мөним үрәймэ дағлар чөкиб... Мән ахмаг, о заман кәнддә гара Фатынын кәләкләрини баша дүшмәмишәм. Бөркүшад чайында, бизим кәндлиләрдән өйрәнмишәм ки, рәһмәтлик ананла, языг Тамашанын арасыны вуран о имиш. Мәни өз арвадларыма дүшмән элэйән о имиш. О, бәдбәхт Тамашанын ганына баис о имиш. Мөним тәмиз, вәфалы арвадымын мүәллимлә һеч бир әлагәси йох имиш... Бәли, оғул, языг Зөһрәнин башына кәлән ишләр дә Фатынын әли илә олмушдур.

— Мәни дә кечә-күндүз дәли эләди... Мән дә ганмадым, чаванлыгыма салдым, бачы дедийим бир гыза кәм бахдым. Ахырда о да өзүнү бәдбәхт эләди.—Фәрман данышдыгча гызышды.—Йох, даһа ону сахлая билмәйчәйәм. Элә бу саат кедиб ити өлдүрән кими өлдүрәчәйәм...—Фәрман ериндән галхмаг истәди.

Һачы Атакиши онун голундан тутуб дурмаға гоймады. Тез гызышмағын, тез өзүндән чыхмағын сәдәлик вә зәрәрли олдуғуну она баша салды.

— Бу кечә вахты, һеч ерә сәни бурахмарам, оғул. Ону өлдүрмәк йох, бошайыб говмаг лазымдыр. Кет бир молланын янына, талағыны кери охут, вәссалам. О эвдән дә һеч бир шей көтүрмә, һәр нәйиниз вар она вер; өзүн гайыт кәл. Баша дүшдүн, оғул? Өзүнү дә нә сөй, нә дөй.—Һачы Атакиши бир аң сусуб нә исә фикрләшди вә деди:—Бәлкә һеч онун янына кетмәйкин дә лазым дейил!

— Йох, ата, белә олмаз. Һәясиз кәлиб бура да чыхар, бизи нараһат эләр. Кедиб иши бир дәфәлик гуртарсам яхшыдыр.

— Ә, онун янында бир сиррин, пис ишин йохдур ки?

— Хейр. Һеч сәнин янына кәлдийими дә билмир.

— Яхшы эләмисән ки, билдирмәмисән. Арвад кишинин көзүнүн ишығы олса да, онун сиррини билмәсә яхшыдыр. Аллаһ онлары һүлгүмсуз, нагис ярадыб, үрәкләриндә сөз сахлая билмәзләр.

Араларында һеч бир инчиклик олмайыбмыш кими, ата илә оғулду ширин сәһбәти хоруз банына кими узанды.

Нәһайәт, Һачы Атакиши деди:

— Әлдә хәрчләмәйә пулумуз вар. Инди дур торбалары еринә гояг, өзүмүз дә ятаг, сәһәрә аз галыб.

Һәр икиси аяға дурду. Торбалары чалая гоюб, үстүнү торпагладылар.

— Һәләлик торбалара әл вурмаячайыг, оғул. Сәһәр чалапын үстүнү палчыгла суваячағам. Кәрәк һеч ким бурда нә олдуғуну билмәсин. Бу сәнин, мөним, бир дә аллаһын арасында олан бир сиррдир...

Һачы Атакиши кәбәни көтүрүб, торбалары басдырдыглары ерә сәрди, сонра йорган-дөшәк ачды.

Ата илә оғул, ики ил айрылдыгдан сонра, бир ердә, гызыл-күмүш торбаларынын үстүндә раһат ятдылар.

Фаты пәйәдә гүсл эләйиб, эвә кәлди. Кур сачларыны дарады, кичкаһларында сәлигә илә һалга бурду. Шәкидән кәтирдийи ағ кәлағайыны бағлайыб, башынын дөврәсинә гәшбәнд вурду. Сәһәр тездән һазырладығы сүрмәни эвин бучағындан көтүрдү. Кечәнин үстүндә бардаш гуруб балача күзкүнү голтуг чибиндән чыхартды. Күзкүдә каһ гаш-көзүнә, каһ һалга бирчәкләринә, каһ додагларына, дишләринә дөнә-дөнә бахды. Өз-өзүнә вурулмуш кими деди:

— Ағ кәлағайы мәнә яхшы ярашыр. Рәнкими ачыр. Мәни он яш чаван көстәрир. Падар арвадлары мәнә дейирләр: ай Фаты бачы, сизин Зәнкәзур адамларынын һамысы сәнин кими лайигли, нәчиб, көзәл-көйчәкдир? Мән дә дейирәм, а башы хейирлиләр, һәлә мөним нә вахтымы көрмүсүнүз... Валлаһ, бир чаванлығым, бир көзәллийим, бир шынгровлу вахтым вар иди ки, оғланларын ағзынын сую ахырды. Һәлә өз кәндимиздә чамаатын ағзына сөз дүшмүшдү: Фатынын бой-бүхуну, гаш-көзү дүняны алыб-сатар. Фаты илә өмүр сүрән дүнянын ләззәтини биләр, гочалмаз... Һә... гачғынлыг, йохсуллуғ бир аз мәни салыб... Чох һейиф ки, башыма дән дүшүб, көрүнүр ки, гочалырам. Хараба галмыш кәнддә хына да тапылмыр. Кәрәк Фәрмана дейәм һәфтә базарындан мәнә хына тапсын...

Июкса, бири ағ, бири гара түкләр мәни ярашыгдан салыр...

Фаты гашларына, көзләринә сүрмә чәкмәйә башлады вә додаг алтындан деди:

— Нәнәмин нәнәси дейәрмиш: һансы арвад истәйир ки, әри ону чох истәсин, кәрәк өзүнү шынгровлу сахласын. Кишинин габагында шух долансын. Элә мейрибаилыг көстәрсин ки, әринин көзү башгасында галмасын. Ону да дейәрмиш ки, арвад кәрәк кишинин көзүнүн одуну алсын. Лап биринчи кәлишлик күнүндән дили онун үстүндә узун олсун. Фәрман һәлә ки, мәним сөзүмдән чыхмыр, һеч чыха да билмәз. Чүнки әлимдән һәр шей кәлир: бишириб-дүшүрмәк, ююб-ямамаг, дарайыб-тохумаг, адам габагына ләягәтлә чыхмаг, арвадлығыма да өзү яхшы бәләддир...

Фәрман ичәри кириб, түфәнкини дивара сөйкәди.

— Бый, ай Фәрман, нә вахт кәлдин? һеч атынын аягынын сәсини эшитмәдим!—дейә Фаты күзкүнү вә кибрит путусуну тез чибинә гоюб, аяга дурду.

— Башын гарышыгдыр, нә эшидәчәксән... Бу гоча, ифритә вахтында өзүнү мамлы-матана охшатмаг истәйирсән. Арсызын гызы арсыз, кәнд дағылды, кими өлдү, кими диләнчи һалына дүшдү, сән енә дә гаш-көзүнү бәзәмәкдән, бирчәйини сығалламагдан әл чәкмирсән...

— Бый, ай гадаң алым, сән билмирсән ки, мән кәнддән сүрмә чәкмәйә алышмышам, адәткәрдә олмушам... Валлаһ, вахты кечәндә көзләрим ағрыйыр, һәлә кәрәк мәнә хына да тапасан, башымын ағ түкләри чохалыр...

— Һай-һай! Бәхтәвәр олмушуг! Фаты ханым хына да истәйир... Бир бунун гашына-көзүнә бах! Сүрмәсинә, вәсмәсинә бах!..

— Ай Фәрман, арвад ишинә нийә гарышырсан? Бир дә, сән белә сөзләри мәнә һеч демәздин ахы...

— «Демәздин, демәздин...»—Фәрман сәсини учалтды.—Мәни даһа тәнкә кәтирмисэн, аягыма бухов, бәғазыма зәнчир олмусан!..

— Бый, аллаһ сән сахла?.. Ә, сәнә нә олуб?.. Һардан белә һирсли кәлмисэн? Кәтир чарыхларыны чы-

хардым. Гурбанын олум, Фәрман!—Фаты ашагы әйлиб Фәрманын чарыхларынын багыны ачмаг истәди.

— Гуллуг көстәрмә, дур дүш габагыма!

Фаты тәәччүблә гашларыны чатды.

— Һара?

— Молланын янына. Сәни бошамаға апарырам.

Фаты учадан күлдү.

— Зарафаты ахшам эләрсән... Әл-үзүнү ю, мән дә гайганаг биширим ейәк.

— Кечә зарафаты гуртарды. Дүш габагыма. Ифритә!

— Ә, бу нә һәрәкәтдир? Мән сәндә индийә бәри бу сифәти көрмәмишәм... Дәли олмамысан ки?..

— Мән дәли онда олдум ки, сәнин кими гоча кафтары өзүмә арвад эләдим... Сәнә сөз дейирәм ахы, нийә ериндән тәрпәнмирсән?

— Мән бошанмаячағам. Папаг дейиләм ки, башдан-баша гоюлам.

— Мән бошайырам. Кетмәсән, өзүм талагыны керн охутдурачағам. Ону да дейирәм ки, бу эвдән һеч бир шей көтүрмәйәчәйәм. Һәр шей сәнә галачаг. Өзүм дә башга кәндә яшаячағам. Мәним далымча кәлсән, сағ галмаячагсан... Букүндән сәнинки сәндә, мәнимки мәнә...

Фаты әлләрини юхары галдырыб:

— Худая, сән өзүн бизим бу кишинин башына бир ағыл гой.—О, үзүнү Фәрмана тутуб, мулайым бир сәслә эләвә эләди:—Фәрман, гадаң үрәймә, бәлкә сәнә чаду эләйибләр?

— Чадукүнүн, һүллүкбазын екәси сәнсән!

— Йох, валлаһ, сәни дәли эләйән вар!..—Фаты онун дизләрини гучаглады.—Фәрман, һәр нә күнаһым вар мәни бағышла, дашы этәйиндән төк! Ә, чамаат бизә нә дейәр?..

Фәрман ону кәнара итәләйиб, гәзәблә деди:

— Чамаат, чамаат!.. Сәнин һеч кәсдән һәя эдән үзүн йохдур. Һамы сәни яхшы таныйыр. Мән олмасайдым, Мәһәррәмин эвинә екә галмагал салачагдын. Тамаша илә Зөһрәни сән бәдбәхт эләдин, ифритә! Мин дилли, мин әмәлли ифритә!

Фэрман эвдэн чыхмаг истэди. Фаты өзүнү гапынын далына йыхыб:

— Гоймарам!—дейэ голларыны яна ачды.—Аллаһ, итинэм, аллаһ! Көр бу киши мэнэ нечэ шэр атыр... Тамашаны атан өлдүрмэди? Зөһрәни сән өзүн бэдбәхт элэмәдин?.. Ә, йохса, стражник оландан газыланыр-сан? Элэ билирсән ки, дуня дәрәбәйликдир? Валлаһ, приставы, печеррийи бура йығарам. Ә, олмая буранын сары-сысга гызларына бәнд олмусан?.. Аллаһыма анд олсун, онларын башында бир түк гоймарам. Мэнэ Фаты дейөрләр... Мэнэ даш һардан атылдығыны билирәм. Начы Атакиши илэ көрүшүб кәләндән элэ сәнин тәбин дөнмүшдү. Мән эшшәк дейиләм, һәр шейи баша дүшүрәм. Дүнән дә онун янына кетмишдин. Тәзәдән ата-оғул олмағыныз да мүбарәк олсун!

— Атамла нә ишин вар, ахмағын бири ахмаг!

Фатынын һөнкүртүсү эви көтүрдү.

— Мән, мән көпәк гызы, мән ит гызы ахмағам ки, сәни эрмәниләрин ичиндә гоймадым, ярандан ган аха-аха далыма алыб, дағ-дашы доландырдым, ахыры кәтириб бу кәндә чыхартдым. Инди мәни бошайырсан? Бу яд кәндин бир бучағына атыб кедирсән! Һаны сәнин гейрәтин? Юхарыда аллаһ вар, ахы...

Фэрман чибиндән пул чыхардыб:

— Ал!—дейэ онун үстүнә атды.—Мәни өлүмдән гуртармағынын һаггы, әвәзи! Башыма гахма, дилини кәс!

Фаты даһа бәркдән һычгырараг деди:

— Пулуну апар вер атана. О, пулу, гызылы сәндән чох истәйир...

Фэрман дишини-дишинә гычады:

— Чәһәннәм ол, ит гызы! Чәкил гапыдан!

— Мейитим бу эвдән чыхмайынча, һеч ерә кетмәйәчәксән! Һеч ерә!

Фэрман кетмәк үчүн түфәнки көтүрдү.

Өлүмүндән горхан Фаты гышгырды:

— Фэрман! Ә, мәни өлдүрүрсән?!

— Гапыдан кәнара чәкил!—Фэрман онун голундан япышыб эвин ортасына фырлатды вә дәрһал байыра чыхды.

— Үрәйинә күллә дәйсин, Фэрман!—Фаты байылыб, үзү үстә ерә дүшдү...

...Фаты айыландан сонра, һәр шей она юху кими кәлди. Яваш-яваш аяға галхды. «Фэрман, Фэрман!» дейә-дейә бирбаш һәйәтә гачды.

Фэрман аты миниб кетмишди.

Әсла көзләмәдийи һалда, бирдән-бирә башына кәлән иши Фаты кимә дейәйди? Кимә ағыз ачайды ки, Фэрманы гайтар?! Фатынын үмиди ялныз, аз-чох кедиш-кәлишләри олан Балай кишиһә иди. О, бирбаш Балайын эвинә йолланды.

Фаты күчә ашағы, башы одлу-аловлу, аягылын гачырды... Дөнкәни буруланда, көзләри гызармыш, түкләри төкүлмүш, гулаглары салланмыш бир ит зәиф-зәиф һүрә-һүрә диварын дибиндән галхыб, она чумду. Фаты ердән даш көтүрүб итә атды, лакин даш, ала көпәйи тутмады. Фатыя сохулуб балдырындан япышды. Фаты гышгырыб ерә отурду. Элэ бил өз пайыны алмыш көпәк, ерә диварын дибинә чәкилди. Фаты туманынын этәйини галдырыб сол балдырына бахды. Итин ики дишинин ериндән ган чыхырды.

Фаты йолун тән ортасында отуруб гышгыра-гышгыра ағлайыр, Фэрманын далынча сөйүш яғдырыр, гаргыш әдирди. Тиндән чыхыб она сары кәлән бир оғланы көрдүкдә:

— Бала, гурбанын олум, мәнә көмәк элә!—деди.

Оғлан Фатынын янына кәлди.

— Мәни, о азар дәймиш ит тутду, бала! Дадыма чат.

Оғлан итә бахыб башыны булады:

— Нийә өзүнү көзләмирдин ки, ит сәни тутурду, Фаты хала? Бәширин бу гудуз дәймиши дейәсән гудуруб ахы!..

Оғлан Фатынын голуна кириб, ону эвә апарды.

Фэрман Фатыны бирдәфәлик тәрк эләйиб кәдән-дән сонра, бир даһа Падара гайытмады. Тәвәггә вә рүшвәт һесабына Әли Садиги ону стражникликлән азад эләди.

Фэрман Хочаһаны бэйәнмәди, ерә басдырдыглары пулу, гызылы көтүрүб атасы илә бирликдә чай тәрәфдә эн көзәл вә эн бөйүк кәнд сайылан Ханлыглара көчдү. Орада ики отагдан ибарәт эв алды, бөйүк бир дүкан ачмаг үчүн һазырлыг көрмәйә башлады.

Инди онун фикри бүтүн маһалда эн бөйүк тачир олмаг, башга шәһәрләрә мал апарыб, мал кәтирмәк иди.

Фэрманын эввәлчә атасына гаршы олан һәдсиә гезәб вә нифрәти инди чошгун огуллуг мәнәһбәтинә чеврилмишди. Атасынын һаггында пис фикирдә олду-гуна, үстүнә силаһ чәкдийинә пешман олмушду. Гызыл, күмүш торбаларына саһиб оландан сонра, һачы Атакиши онун көзүндә дағлар гәдәр бөйүмүшдү. Фэрмана элә кәлирди ки, дүняда онун гоча атасындан мәнрибан вә сәхавәтли ата йохдур.

Фэрман бә'зән өз-өзүнә белә суаллар верирди: «Простав олмасайды, атамы өлдүрәрдимми? Атамы диләнчи сифәтиндә көрсәйдим, она эндириб яхын дурардыммы?»

О, бу суаллара чаваб тапа билмирди. Яһныз бир шей билирди: «Атам элә бил мәни тәзәдән дүняә кәтирди. Гарны тох, әйни-башы тәмиз бир адам эләди.»

Лакин Фэрман, өзүнүн дирилиийинә һәгигәтән сәбәб олан Фатыны бир арвад кими олмаса да, бир таныш, бир кәндли, бир инсан кими дә хатырламырды. Бәс, Фаты нечә?

О, нә гәдәр эләйирдисә, Фэрманы ушуда билмирди. Доғрудур, ону сөйүрдү, кечә-күндүз она гаргыһырды, нифрәт эдирди, әлинә дүшсәйди, бәлкә дә чанавар кими дидиб-парчаларды, лакин һәр саат, һәр күн йолуну көзләйирди. Умид эдирди ки, Фэрман өз һәрәкәтләриндән пешман олачаг. Керн гайыдачаг, үзр истәйиб дейәчәк: «Фаты, сәни ата билмәрәм. Мәним сағ галмағыма сәбәб сәнсән...»

... Ийирми беш күндән артыг иди ки, Фаты йорған-дөшәйә дүшүмүшдү. Онун яһнына гоншусу Күнәш арваддан башга, кимсә кәлиб кетмирди.

Фаты һеч кәсдән көмәк көзләмирди. О, гоһум-гардашы, достун, әрин, өвладың гәдрини инди, хәстәлик ятағында билирди.

Күнәш арвад явашча ичәри кирди. Фатынын яһнында отуруб, шорба долу касаны ерә гойду вә деди:

— Ай Фаты, сән лап керчәкләдин ки... Ай балам, адам да ит тутмагдан өтрү бу гәдәр ятар? Дур е, сәнә дүйү шорбасы кәтирмишәм. Ичинә зогал ахтасы да салмышәм. Яхшы туршмәзә, үрәк басан шорбадыр. Дур. О, Фэрман кәдәни дә ядындан чыхарт кетсин. Ағрым элә елбейин адамын үрәйинә. Мән элә эввәлдән билирдим ки, ондан сәнә ахыра кими әр олан дейил. Валлаһ, ачығына кәлмәсин, оғлун ериндәдир...

Ики саатдан бәри көзүнү диварда бир нөгтәйә зилләйиб сакит узанмыш Фаты, бирдән үзүнү она чевириб хырылтылы сәслә деди:

— Иштаһам һеч нә апармыр... — Күнәш онун бахышларындан горхду. Фатынын, ган чанағына дөнмүш көзләри алма бойда олмушду. Чаны од ичиндә яһырды.

Күнәш нә гәдәр эләдисә, Фаты емәди. Күнәш хәстәнин кефини ачмаг үчүн ордан, бурдан күлмәли сөзләр данышды. Анчаг, һалы өзүндә олмаян Фаты онун дедикләринә фикир вермәди.

Күнәш касаны да көтүрүб кетди. Фаты бирдән, әтини кәсирләрмиш кими фасиләсиз гышгырды, йорғаны үстүндән атыб яралы гычына бахды. Яранын әтрафындакы гызартыя вә шишә бахыб енә бәркдән чығырды. Гычыны бир гәдәр һавада елләди, ағры даһа да артды. Кәлағайысыны ярасына бағлады. Ағры енә сакит олмады. О, һирсиндән башына-көзүнә дөйдү, ағлады. Дуруб кәзинди, тез йорулдуғундан ятағына йыхылды.

Фаты ики күнү дәһшәтли ағры, эзаб ичиндә, юхусуз, емәксиз кечирди. Үчүнчү күн онун һалы даһа хараблашды, һәрарәти артды. Дили, додағы гуруду. Нәфәси ағырлашды. Ағзындан көпүклү су ахды, гусмаға башлады.

— Ай аллаһы севән, өлүрәм!— дейә чығырды.— Мәнә көмәк эләйин, һарайыма чатын, ай гоншулар, ай элләр!

Һеч кәс онун хырылтылы сәсини эшитмәди. Фаты сәһәр тездән кечә ярысына гәдәр каһ ятағында, каһ әвин ортасында, бучағында узанды, галхды,

илан кими гызылды, балыг кими чабалады, гышгырды. Нəһайət күчдэн дүшдү, сəси тутулду. Ерə йыкылыб һэрəkəтсиз галды.

...Нəврəстə? О, мəним элимдə, һа... һа... һа... Мəнə сейид гызы Фаты дейэрлэр. Дүняда һансы иш мəним элимдэн кəлмэйиб?.. Горхма, Фэрман! Кəнддэн чыхмышыг. Далымызча кəлэн йохдур. Өрəнчэйə чатмагымыза аз галыб. Яман йорулдум. Кəл бу гаянын дибиндə отураг. Фэрман, бундан сонра сən мəнимсən, мən сəнин. Һа... һа!.. Һара, Фэрман? Мəни гоюб кедирсən? Нийə мən илан олуб сəнин боғазына сарылмадым! Сəни дағдан, дашдан, гаядан атмадым!.. Ора бах, Шыршырдан ики бүлбүл учду. Ора бах, ора бах, икиси дə адам олду. Бири Зəһрə, бири онун баласы.. Иччə? Сиз чанавар олуб мəни парчалайчагысыыз? Гузғун олуб этими дидəчəксиниз? Нийə? Ой, мən сиздэн горхурам... Боғулурам! Ай аман, гоймайын! Ай аллаһи севэн...

Фатынын долашыг сайыгламалары, сəйэрə гэдэр эвни гаранлыг бучагларында уғурсуз бир байгуш уламасы кими сəслəнди.

Дейирлэр инсаньин бүтүн күчү өлэнə яхын голларына йығылыр. Күнəшин илк шүалары һисли бачадан ичəri сүзүлэркən, Фаты йорғаны үстүндən көтүрүб туталады. Әллəрини ерə гоюб, дик аяға галхды. Каһ додагларыны, каһ бармагларыны, каһ уряи чийинлəрини кəмирмэйə башлады...

Күнəш арвад Фатынын вэзийəтини билмэк дүчүн ичəri кирди. Онун, бир бучаға чəкилиб ач гурд кими чийинлəрини кəмирдийини көрүччə, горху ичиндə кери дөнүб байыра гачды.

— Ай чамаат, Фаты гудуруб! Ай чамаат кəлин башына күл элэйн! — дейə кəндə һарай салды.

Адамлар төкүлүб кəлдилэр, гапынын ағзына, бачая топлашдылар. Һеч ким ичəri кирмэйə чүр'əт этмирди. Дүня көрмүш арвадлар гудурмуш Фатынын башына бачадан күл элəдилэр.

Фаты исə артыг сон дəгигэлəрини мин əзабла баша вурурду.

Бирдэн онун ағзы эйилди, додаглары эсмэйə башлады, көзлəринин гапаглары һэрəkəтдэн дүшдү, бəбəkлəri кенишлəнди. Һэр кушəсиндə арзу, мəһəббət,

гəзəб, нифрət, яхшылыг, пислик сахланан дүрəйи дə ифлич олду. Фаты раһатланды...

...Кəндлилэр ахшам үстү Фатынын мейитини гəбристана апаранда, ала кəпəйин өлүсүнү йолун кəнарында көрдүлэр. Фатыны гəбрдə, ити исə хəндəкдə басдырдылар.

Еддинчи фəсил ✓

Нəби һайэтдə отуруб, күндə гызына-гызына чарыгыны ямайырды. Һэлə зəиф, кирсиз олса да, бир нечə күн иди ки, өзүнү яхшы һисс эдирди. Нəврəстə, бир ара һəкими тəкин мəшһур олан кəдəклэрли Яхшы арвадын янына кедиб, атасынын хəстəлийини она даньшымышды. Яхшы арвад күкүрдлə яғы гарышдырыб Нəврəстəйə вериб демишди: «Апар сүрт атанын бədəнинə». Нəврəстə дə, о, дейэн кими элəмишди. Белəликлə, Нəбинин готуру тамам сағалмышды. Она көрə дə, Нəби даһа эвдə отурмайыб, ишлэмэк фикриндə иди.

О, чарыгыны ямайыб гуртарандан сонра Дəмирчилэр кəндинə иш ахтармаға кедəчəkди.

Нəби аддым сəсинə байшыны галдыранда, һайəтин о башында Чамалы көрдү.

Чамал она яхынлашыб, салам верди вə Нəбинин янында отурду.

— Нечəsən, Нəби дайы? Эвдə дарыхдым. Кəлдим бир сөз-сөһбət элэйэк...

— Сағ ол. Дүзүнү дейим ки, Чамал, яхшыям да, писэм дə.

— Бəs белə нийə?

— Яхшыям ки, нахошлугум сағалыб, писэм ки, Юсиф дүнэн эвдэн кетди. Ушағын кетмəсинə бəрк дарыхырам. Һеч ата да өвладыны көзүндən кəнарə гоярмы?..

— Һара кетди? Эвдэн ачыг элəди?

— Йох, о, күсən, ачыг элэйэн, атанын үзүнə гайыдан ушаглардан дейил, гузу кими бир шейдир. Өзү дə тəриф олмасын, гейрəтли баладыр. Көрүрэм ки, инди эвин гейдинə галыр. Дейир, ата, инди кэрək мən гəзанам, сən ейəсэн... Һə, гэрəз, Юсиф кетди. Газына нəkəрчилийə.

— Кимэ нөкэр олачаг?
— Бизим өз кэндлимизэ. Агалар Садыг оғлу дейэр-лэр, она. Кэнддэн гачанда малындан, гоюнундан хейли кәтириб. Кефи көкдүр. Бир нечә күн бундан эввал Юсуфи йолда көрүб данышыб. Юсуф дә она нөкэр олмага разы олуб...—Нәби көксүнү өтүрдү.—Ахы, ай Чамал, о тифил ушағын нә вахтыдыр, нөкэр олсун, ағыр ишләрдән япышсын... Нейләйим, фәлэк мән дейәни. демәди...—Нәби чарығынын бир тайыны ләйән-дәки суюн ичиндән көтүрүб, фикирли-фикирли яма-мага башлады.

— Эши, нә фикир эләйирсэн? Севин ки, оғлун әр-сийә кәлиб, сәнә көмәк эләмәк истәйир. Гой нөкәр олсун, фәллә олсун, лап һамбал олсун, амма шүүрлу олсун.

— Мән оғлумдан да, гызымдан да чох разыям. Элә, о Нөврәстәнин өзү, валлаһ, итин эзийәтини чә-кир. һәм эвдә, һәм дә Бахыш бәйкилдә габыгдан чыхыр.

Чамал көксүнү өтүрүб деди:

— Эһ, ай Нәби дайы, бәйләр чохларыны габыгдан чыхардыблар. Мәним үрәймә дә дағ чәкибләр.

Нәби әлини сахлайыб, сорушду:

— Сәнә нә эләйибләр?

— Бахыш бәй бир карры гардашымы өлдүрүб.

— Нийә?

— Эв вә бәһрә үстүндә. Мәним Нәчәф адлы бир гардашым варды. Яшда мәнән бөйүк иди. Лап сән дейән, дирибаш оғлан иди. Өз газанчы илә мал дөвләт дә йығмышды. Бир күн гардашым деди ки, көһнә дахмада яшамагдан чанымыз чыхды. Инди өзүмүзә гәшәнк эв тикдирә биләрик, тангаһымыз вар. Гардашым ики мәртәбәли, үч отаглы, эйванлы эв тикдирди. Әһмәдалы бәйин, Бахыш бәйин буну көзү көтүрмәди. Элә билдиләр ки, гардашым оңларын габағына чыхыр... Кәндиләрин арасына сөз яйылды ки, Нәчәфин эви Әһмәдалы бәйин әвиндән кери галмаз... Бу, бәйләрә даһа ачыг кәлди. Бир күн Бахыш бәй гардашымы чағыртдырды янына. Деди ки, о эв нәдир тикдир-мисән? Йохса, сән дә бәйлик иддәасына дүшмүсән? Кәнддә кәрәк мәним имарәтимдән көзәли олмасын.

Я кет әвини өз әлләринлә сөк, я да чых бу кәнддән кет. Гардашым она чаваб вермишди ки, мән бәй олмаг фикриндә дейиләм. Эв тикдирмәйимин дә һеч кимә борчу галмайыб. Кәнддән сән өзүн кедә биләрсән... Мүхтәсәр, сөзләри чәп кәлди. Бахыш бәй бирдән хәнчәри чәкиб гардашымы өлдүрмәк истәйәндә, бәйин анасы Афтаб гоймамышды. Сонра, гардашым бәйә бәһрә вермәк истәмәди. Бунун үстүндә өлдүрдү.

Һә, Нәби дайы, гардашымын өлдүрүлмәси элә о вахтдан үрәйимдә бир хал кими талыб. Дейирәм, элә зәманә кәләйди ки, далымда дуран олайды, мән дә Бахыш бәйдән гисас алайдым...

Нәби көксүнү өтүрүб деди:

— Нейнәйәсэн, ай бала, дүня Бахыш бәйин дүня-сыдыр!..

Чамал деди:

— Ай Нәби дайы, пейгәмбәр һаггы, чохдан сәнә бир сөз демәк истәйирәм, амма дейирәм бәлкә ачы-ғына кәлди, сөзү дилимин учундан гайтарырам...

— Де, ачығыма нийә кәлир...

Чамал бир аз фикирләшди.

— Йәһни, Нәби дайы, элә бир сөз дейил э.—О енә сусду.

— Охуну атыб яйыны кизләтмә, Чамал, де!

— Нәби дайы, фикринә башга шей кәлмәсин. Өзүн дә элә билмә ки, бәйлә корам олдуғу үчүн дейирәм... Гәрәз, ону демәк истәйирдим ки, Нөврәстәни бәйин әвинә кетмәйә чох гойма...

Нәби әлини сахлайыб Чамала бахды вә шүбһә илә сорушду:

— Ә, олмая Нөврәстәдән яна бир сөз эшитмисән? Ачыг де.

— Үрәймә күллә дәйсин ки, йох. Фикринә пис шей кәлмәсин. Анчаг кәнд Бахыш бәйә яхшы бәләддир. Оун ипинин үстүнә одун йығмаг олмаз...

— Ә, Чамал, сәнин чанын үчүн, демә ки, гачгын-дыр, гәрибдир, әкәр биләм ки, Бахыш бәй мәним гы-зыма пис көзлә бахыр һа, юрдуна од вурарам, бәйли-йинә-зада бахмарам.

— Нәби дайы, башын үчүн мән айры шей билми-рәм, тәкчә ону билирәм ки, Бахыш бәй анасындан,

бачысындан кечэн дейил. Аллаһ шейтана лә'нәт элэсин, бирдән Нөврәстә бачыя бир сөз-зад дейәр, онда кәрәк сәнин дә, мәним дә башымыздакы папаг олмая...

— Сән мәним үрәймә шүбһә салдың, Чамал.—Нәби фикрә кетди.

— Билсәйдим ки, нараһат олачагсан, ағзымы да ачмаздым.

Һәр икиси бир гәдәр сусдугдан сонра, Нәби чарыхларыны кейиб деди:

— Мән кедим гызы чагырым.

Нәби аяға галханда, Нөврәстә кәлди. О, исти һавада гача-гача кәлдийиндән гызарыб-пөртмүшдү, бәрк тәйшәйрди.

Нәби гызына һеч бир сөз демәди, фикирләшди ки, мисал вар: йүз өлч, бир бич.

— Ата, дейирләр, Дондарлыда гачгынлара бугда, арпа, ун пайлайырлар; кәндләрдәки гачгынлар ахышыб кедирләр ора. Ичазә версән мән дә онлара гошулуб кедәрәм.

— Йох, гызым, өзүм кедәрәм. Сән отур эвдә. Бундан сонра сәни бәйлийә иш көрмәйә дә гоймаячагам. Дағарчыгы бура кәтир. Көрән гачгынларың һамысына ианә верирләр?

— Нә билим,—дейә Нөврәстә кетди. Эвдән бир ямаглы дағарчыг кәтириб атасына верди.

— Ата, бәлкә чох вердиләр дағарчыға ерләшмәди, онда нә эләйәчәксән?

Нәби күлдү:

— Ай гызым, чоха ер тапылар, һәлә бир көрәк верирләрми... Һә, кедирәм, аяғыны эвдән һеч яна гойма!..

Нәби дағарчыгы голтугуна вуруб һәйәтдән чыхды. Чамал да эвинә кетди.

Нәби, кәндин алтындан кедән йолун ичиндә топланмыш бир нечә гачгына гошулуб, Дондарлыя кетди.

Дондарлы кәндинин юхары тәрәфиндәки ағ диварлы, үстү гырмызы тахтапушлу, бир мәртәбәли эвин габағы адамла долу иди. Буңлар Зәнкәзурун мүхтә-

лиф ерләриндән олан гачгынларды. Дөрд-беш саат иди ки, нанәнин верилмәсини көзләйирдиләр.

Нәһайәт «Гачгынлара ярдым комитәсинин» сәдри э'лан эләди ки, гачгынлара бугда, арпа, ун вә бәзиләринә исә чит вериләчәкдир. Анчаг һеч кәс шулуғлуғ салмасын, сакит даяныб өз нөвбәсиндә, пайына дүшәни алсын.

Көзүндә чешмәк, гырмызы саггал, тәһәр-төһүрүндән моллая охшаян гоча бир киши исә адамларың сияһысыны тутурду.

Нәби фикирләшди: «Ун алым я чит?» Ахы Нөврәстәнин әйни-башы да төкүлүб...»

— Гардаш, мәни читә яз!—дейә. Нәби чешмәкли кишиһә мүрачнәт эләди.

Сияһы тутан адам она әйри-әйри бахды:

— Екә киши, сәнә ун верирләр ачындан өлмәйәсән, нанкорлар, өз хейирләрини дә анламырлар!..

Нәби дедийинә пешман олуб кери чәкилди.

О күн, ахшам дүшдүйүндән гачгынлара һеч нә вермәдиләр. Э'лан эләдиләр ки, адлары сияһыя языланлар сабаһ кәлсинләр. Нечә дейәрләр, боюнлары гылдан инчә олан гачгынлар, дилләнмәдиләр.

Адамларың чоху орадан дағылды. Кими ер тапыб кечәләмәк үчүн Дондарлыя энди, кими яшадыгы кәнд яхын олдуғу үчүн өз эвинә гайытды, кими дә бағлара чәкилди.

Нәби вә бир нечә адам һеч ерә кетмәдиләр. Фикирләшдиләр ки, кетсәк, сабаһ биз кәләнә кими, һәр шейи пайлайыб гуртарарлар. Она көрә, кими чувалыны, кими кисәсини, кими дә дағарчыгыны башынын алтына гоюб, гуру ердә, эвин диварынын дибиндә узанды.

Онлар хош, исти һавада кечә ярыя гәдәр, бәзиләри исә сәһәрә гәдәр сөһбәт эләдиләр. Нә заман өз ерләринә гайыдачағларындан, ағыр күзәранларындан, өлүб-итәнләриндән данышдылар...

Янларыны эзән гуру ердә о яна, бу яна чеврилән Нәбинин көзүнә юху кетмирди.

«Инсанын үзү яманча бәрк олурмуш» дейә гәмли-гәмли фикирләширди. Хәялән каһ Чомәрдлә Шаһмәрданын янына кедир, каһ Юсифи нөкәрчиликдән чыхар-

дыб энэ охумага гоюр, каһ да Нөврәстәни хош күзә-
ранлы көрүрдү...

Нәби башынын үстүндә мави вә бөйүк бир чәтир
кими ачылмыш май сәмасына, онун синәсиндә сайры-
шан улдузлара хейли тамаша эләди. Кечәләр өз эйва-
нында ятдыгы чағлар ядына дүшдү. Она элэ кәлирди
ки, бу ерләрдә нә сәма, нә дә улдузлар, онун доғма
кәндинин көйү, улдузлары гәдәр парлаг вә көзәл де-
йил. Она элэ кәлирди ки, Дондарлы бағларында өтөн
чырчырамаларын сәси Шәкинин чәмәләриндә, зәми-
ләриндә өтөн чырчырамаларын сәси кими хош дейил.
Она элэ кәлирди ки, куя Бәркүшад чайынын шырыл-
тысы, онун өз кәндинин чайы, булаглары, шәләләси
гәдәр руһу охшар вә аһәнкдар дейил. Нәһайәт, она
элэ кәлирди ки, юрду суз, вәтәнсиз, гоһум-әгрәбәсыз,
архәсыз бир адамын үрәин бүтүн ола билмәз...

Нәби мүхтәлиф фикир-хәял ичиндә, додаг алтын-
дан дейирди:

Эзизим вәтән яхшыдыр,
Көйнәйи кәтан яхшыдыр,
Кәзмәйә гәриб өлкә,
Өлмәйә вәтән яхшыдыр.

... Сәһәр ачылды. Күн чешт еринә галхды. Гач-
гыңларә күнортая кими ианә пайланды.

Нәби унла долу дағарчыгыны чийнинә көтүрүб, о
бири адамларла бәрабәр йола дүшдү. Башгалары ки-
ми о да чох севинирди. Өз үрәйиндә дейирди:

«Нөврәстә бу ундан лаваш биширәл, һеч олмаса,
бир гарын доюнча буғда чөрәйи ейрик...»

Ианә алан гачгыңлардан бир нечәси сәһбәт эдә-эдә
Дондарлы бағларыны кечиб, Бәркүшад чайынын саһи-
линә кәлдиләр. Чайы нечә кечмәк үчүн мәсләһәтләш-
диләр, чүнки көрпү йох иди. Анчаг бу саһилдән, о
саһилә назик, узун бир ағач узатмышдылар.

Гызылчыгылы гоча бир гачгың киши, көрпү адла-
нан ағача бахыб деди:

— Сиз өлмәйәсиниз, бу ағачын үстүндән һеч кәндир-
баз да кечә билмәз, нәинки бизим кими далы шә-
ләли адамлар... Аллаһ сизә инсаф версин, кетдийимиз
йолла кәлмәдиниз, мағыл, Миррәр тәрәфдән кетсәй-
дик, ордакы даяз кечиддән аддардыг...

Дарабаслы чаван бир оғлан она чаваб верди:
— Пирмәммәд әми, горхма, сәни шәләнлә бәрабәр
далыма алыб, кечирәрәм. Бурдан кәлдик ки, йолумуз
кәсә олсун. Бәри кәлин, әл-әлә вериб аддаят!..

Урудлу Мәшәди Көйүш әтираз эләди:
— Суя кирмәк олмаз, дәриндир. Кетдийим Хора-
сан һаггы, дөвәйә дә бой вермәз. Өзү дә көрүрсүнүз,
нечә бурулур... Кәлин бир аз ашағы, я юхары кедиб.
даяз кечид ахтараг.

Фикирләр мүхтәлиф олдуғундан, һәр кәс чайы өз
истәдийи кими кечмәйә башлады.

Бә'зиләри чарыгыны чыхардыб, чийниндән асды,
шалварыны чырмайыб, өзүнү суя вурду, бә'зиләри
өзүнү бир аз юхары вериб, һисбәтән даяз ер ахтарды,
бә'зиләри исә ағачын үстү илә әһтиятла еримәйә баш-
лады.

Чайы о тәрәфә кечәнләр, бәри тәрәфдә галанларә
үрәк-дирәк вермәк үчүн ғышгырырдылар:

— Горхмайын!
— Ә, суя бахма, көзүн ахар.
— Ағач мөһкәmdir!..

Дағарчығын чийнинә алыб, ағзындан мөһкәм япыш-
мыш Нәби, тиканлығда кедирмиш кими яваш-яваш,
ағачын үстү илә еримәйә башлады. Бир нечә аддым
атды. Лакин она дәрә кими көрүнән чайда көзүнүн
ахдығыны һисс эләди. Тез саһилә дөнмәк истәди. Сағ
аяғыны көтүрүб кери чевриләндә, дағарчыг ләнкәр-
ләнди. Нәби мүвазинәтини сахлая билмәди, сол аяғы
сүрүшдү. Бир анда суюн ичинә элэ бил ки, бөйүк бир
шалбан милләнди.

Адамлар бу тайдан, о тайдан тәшвиш вә һәйәчанла
ғышгырышдылар:

— Ә, бәдбәхт оғлу бәдбәхт йыхылды...
— Ә, гоймайын боғулсун!..
— Вай сәни, белә дә иш оларды!..

Илан кими ғыврылыб ачылан далғалар Нәбин
өз гойнунда юмарлая-юмарлая апарырды.
Нәби әл-гол атырды... Бири-бирини гован гүввәтли
далғалара тәслим олмағ истәмирди. Онун үрәйини,
арзусуну билмәйән дәли Бәркүшадә чан вермәк истә-
мирди...

Неч кәс Нәбинин сәсини, нәләсини, фәрядыны эшит-мирди... Бәлкә о дейрди: «Ган эләмә Бәркүшад! Аман вер Бәркүшад, ушагларымын үзүнү көрүм! Онларын мәнән башга пәнаһы йохдур. Ахы мән эвимә ун апарырам... ун, ун!»

Чох кечмәди ки, Бәркүшад чайынын үзү ағарды. Санки яй күнү, онун үстүнә гар яғды. Нәбинин һәсрәт вә азабла алдығы, бөйүк бир севиңчлә эвинә апармаг истәдийи нанә уну сулара гисмәт олду...

Адамлар һәр ики саһил бою, чай ашағы гачышырдылар...

Бу тайдан бир, о тайдан ики адам өзләрини чай вуруб, суюн үзүндә говуг кими, кедән дағарчыға тәрәф үздүләр. Амансыз чайын гүввәтли далғалары илә эл-бәяха олдулар. Өзләринин һәятлары тәһлүкәдә олан бу адамлар, хейли әлләшдикдән сонра, Нәбини чыхартдылар.

Ким исә деди:

— Языг киши, өзүнү бир дағарчыг уна гурбан верди... Көр дағарчығы әлиндә нә мөһкәм тутуб ки, су да гопарда билмәйиб...

Ямаглары сөкүлүб, ичи бошалмыш дағарчығын ағзыны Нәбинин дәмирә дөнмүш овчунун ичиндән зорла чәкиб чыхартдылар. Онун юмулу бармагларынын арасындан сыйыг хәмир ахырды...

Кәндлиләрдән бири яшармыш көзләрини силиб көксүнү өтүрдү:

— Үзүн гара олсун, ай инсан, нәйә кәрәксән?! Чалыш, әлләш, илан кими габыг гой, ахыры да белә!

... Нәбинин фачианә өлүмүнү эшидән кәнд чамааты о саат төкүлүб кәлди. Бә'зиләри һәйәтдә отурду, бә'зиләри ичәри кечди.

Төвләнин ортасында гоюлмуш мейитин әтрафында отуран гоча, чаван арвадлар, гызлар сәс-сәсә вериб ағлайырдылар. Лакин онларын ичиндә бир адамын түкүрпәрдици сәси нәннки төвләни, һәйәти, һәтта кәнди дә көтүрмүшдү. Өлүмдән дә горхунч вә дөһшәтли олан бу сәс, Нөврәстәнин сәси иди. Үз-көзүнү чырыг-чырыг эләмиш, көз яшы илә янагларынын ганы бири-биринә гарышмыш Нөврәстә, сачларыны йола-йола дейрди:

— Каш дилим гуруяйды ата, сәнә демәйәйдим ки, нанә пайлайырлар. Мән бәдбәхт олдум, аллаһ! Мән нечә олачагам, худая!.. Гардасан кәл, ай әми, гардашын кедәр олду...

— Өзүнү өлдүрмә, ай бала,— дейә арвадлардан ким исә Нөврәстәни зорла мейитин үстүндән айырды... Онун сәси кәсилди...

Чаван яшында нечә-нечә мүсибәт көрмүш Нөврәстә ағламагдан йорулмушдуму? Даһа сачыны йолуб, шивән гопармаг истәмирдими? Хейр, о, байылмышды. Бәлкә о бәдбәхтин дә гуш кими чырпынан үрәйи бу мүсибәтә давам кәтирмәйиб партлаячагды...

Һәйәтдә, бә'зиләри отурмуш, бә'зиләри күрәкләрини дивара сөйкәйиб аяг үстә даянмыш кишиләр өз араларында мүхтәлиф сөһбәтләр эдирдиләр.

Бирдән һөнкүртү учалды.

Бахыш бәй:

— А Мәммәд киши, сәнә нә олуб, ушаг кими ағлайырсан?— деди.— Ким бу дүняны тутуб галачаг?.. Ағламаг вахты дейил, элә эләйиң ки, мейити ахшама сахламайын. Яй күнүндә яхшы олмаз...

Кишиләрин һамысындан гоча, бели бүкүлмүш, дохсан яшлы Мәммәд киши, кирли дәсмалы илә көзүнү силә-силә деди:

— Бәй, она ағламырам ки, өлүб... Өлмәк аллаһ әмридр. Она ағлайырам ки, языг бу кәндә кәләндән неч ағ күн көрмәди. Сағалыб, аяғы тәзә-тәзә ер тутурду ки, белә олду... Бир овуч унун бәласына дүшдү... Бәдбәхтин ики баласы нечә олачаг...

— Сән, онларын фикринә галма, Мәммәд киши!— дейә Бахыш бәй күлүмсүндү.— Мәкәр мәним башымдакы папаг дейил? Ики адамы да доландыра билмәйчәйәм? Нәби яхшы адам иди. Нечә дейәрдәр, тикансыз балыг иди. Онун ушагларыны корлуг чәкмәйә гойсам, бәйлик мәнә һарам олсун...

— Аллаһ атана рәһмәт эләсин, бәй. Аллаһ сәнин көлкәни бу чамаатын үстүндән әскик эләмәсин.— дейә, молла Сәфәр дилләнди.

Яиларыны зорла чәкә-чәкә кәлән Афтаб ханым, һәйәтин о башында көрүнән кими отуранлар аяга галхдылар. Афтаб ханым яхынлашанда, һамы әлини

дөшүнә гоюб, она баш әйди. Кими учадан, кими алчагдан: «Ханым, саламәлейкүм!» деди.

Бахыш бәй, янындан өтүб кечән анасыны сахлады, онун гулагына пычыллады:

— Нөврәстәни өзүнү дөйүб өлдүрмәйә гойма. Деки, бундан сонра, һәмишәлик биздә галачаг...

Һеч бир сөз демәйиб, оғлунун үзүнә тәрс-тәрс бахан Афтаб ханым кетди.

— Гәбр газмаға кедән вармы?— дейә Бахыш бәй Мәммәд кишиә мурачиәт эләди.

— Бәли, бәй. Чамалла бәрәбәр ики адам кедиб.

Ичәридән арвадларын һезин аглашмасы эшидилди.

Бир нечә дәгигәдән сонра гәбр газанлар кәдиләр. Мейити саманлыгда юдулар, кәфәнә тутдугдан сонра табута гоюб һәйәтә чыхартдылар.

Габагда молла Сәфәр, онун архасында исә, чамаат, үзү гибләйә дуруб, мейит намазы гылдылар.

Арвадлар ичәридән чыхдылар.

Дәрд киши ирәли кәлиб табуту галдырмаг истәркән Нөврәстә өзүнү табутун үстүнә сәрди.

— Мәни гоюб һара кедирсән, ата?— дейә дәншәтләгышгырды, сонра инсан үрәйини парчалаян бир сәслә баяты чәкди:

Әзизим дәрдә говун,
Бостанчы дәрдә говун.
Пыгылын, дәрдә гованлар,
Үстүмдән дәрдә говун!..

Һөнкүртүсү кәндин гаяларында, каһаларында әксәдә верән Нөврәстәни күчлә табутдан айырдылар.

Мейити гәбристана апарырдылар. һамы башыны ашагы салыб яваш-яваш, гәмли-гәмли кедирди.

Ялһыз кәндлиләр дейил, бағлар, зәмиләр, гушлар, ган эләмиш Бәркүшад чайы өзү белә, санки матәмә батараг, Нөврәстәнин һалына ағлайырды.

Ялһыз Бахыш бәй, үрәйиндә нә исә фикирләшир, көзүнү Нөврәстәнин ган-яшда долмуш ала көзләриндән чәкмирди...

Атасынын өлүм хәбәрини эшидән Юсиф, бачысынын янына кәлди, башына-көзүнә дөйүб чох ағлады...

Нөврәстә атасынын гәбрини гардашына көстәрмәк үчүн ону гәбристана апарды.

Ики етим, гардаш-бачы, кичик бир тәпә кими галһмыш, үч күнлүк мөзарын янында отурдулар. Каһ Нөврәстә, каһ Юсиф баш дашындан өпүр, тәзә гәбрин торпагыны көз яшлары илә суварырдылар.

Һәр икиси доюнча ағлайыб йорулдугдан сонра, дәрдләшмәйә башладылар. Өз кәләчәкләри һагда дүшүндүләр. Илк дөфә олараг әмиләринин, дайыларынын вә Шаһмәрданын гарасынча данышдылар. Онлары атыб кетдикләринә килейләндиләр.

Юсиф бачысына Газыяна кетмәйи тәклиф эләди. Орда кими-кимсәси, галмаға бир ери олмадығындан, Нөврәстә бу тәклифә разы олмады. Бир хейли данышдыгдан сонра, гәбристандан айрылыб йола әндиләр. Юсиф бир тәрәфә, Нөврәстә исә башга бир тәрәфә кетмәйә үз гоиду. Һәр икиси үрәкләриндә һичран вә ата дәрдә апарды...

Нәби өләндән сонра Чамалкилдә галан Нөврәстә, енә онлара кетди.

Чамал вә онун мөһрибан арвады Түкәзбан, көзләри агламагдан гызарыб, шишмиш Нөврәстәйә тәсәлли вә үрәк-дирәк верди.

Нөврәстәни һәгиги бир бачы кими истәйән Чамал чибиндән бир кағыз чыхардыб деди:

— Нөврәстә, Бакыдан кәлиб, Шаһмәрдандан. Охуюм, гулағ ас.

Палазын үстүндә отурмуш Нөврәстә күскүн-күскүн деди:

— Оху.

— «Әзизим Нәби дайы!..»

Нәби ады чәкилән кими, енә Нөврәстә өзүнү сахлая билмәйиб һөнкүрдү... Онун сәси Чамала, мәктубу учадан охумаға имкан вермәди. Чамал мәктубу үрәйиндә охуюб, мөзмунуңу бир нечә сөзлә сөйләди. Шаһмәрдан Чомәрдлә Гиясын сағ-саламат олдуғларыны, өзүнүңсә бир ая кими кәләчәйини язмышды.

...Түкәзбан Нөврәстәни өз әвиндә бир нечә күндә сахлады.

Нөврәстә, бу мөһрибан, лакин вәзыйәти ағыр олан аңләдә чох галмады. Енә өз ювасына чәкилди. Төвләнин һәр дашы-дивары санки гурд олуб ону ейирди. Ваһимә вә тәһалыг Нөврәстәни әлдән салырды.

Әһтиячын амансыз әли, бир күн Нөврәстәни Бахыш бәйин әвиндә һәмшәлик кәниз олмаға сүрүкләди.

Юсиф күндүзләр йорғун олдуғу үчүн кечәләр даш кими ятырды. Анчаг сәһәр алагаранлыгдан, һәлә ағасы, онун гоча арвады, оғлу, кәлини юхудан галхмамыш, оянырды. О, буна һәм алышмышды, һәм дә ағасы онун көзүнү горхутмушду.

Дейир, илан вуран, ала чатыдан горхар. Юсиф бир дәфә күн чыхана гәдәр ятдығы үчүн ағасы: «...Бәли дә, нөкәр дә күн көбәйинә дүшәнә кими ятса, биз ярыһыб бәй оларыг!» дейә ону сөйүб, данламышды. «Бир дә белә гәләт әләсэн, гулағыны чәкиб, эһшәк гулағына дөндәрәчәйәм, сонра голундан тутуб әвдән говачагам» дейә һәдәләмишди. Одур ки, Юсиф һәр күн иһыглашмамыш юхудан дурурду...

Юсифин иһи чох вә ағыр иди. Күндүз маллары стармаг, ахшам онлара ем төкмәк, төвләни күрүйүб, пейини атмаг, мал отардығы ерләрдә одун йығыб ахшам әвә кәтирмәк—бунларын һамысы Юсифин бойнунда иди. ✓

Сакит, утанчаг, үзүйола Юсиф, һеч бир буйругдан боюн гачырмырды. Тапшырылан иһини һамысынын өһдәсиндән кәлмәйә, ағасыны вә бүтүн аилә үзләрини разы салмаға сә'й әдирди. О белә дә әләмәли иди, чүнки өзүндән башга һеч кәсин көмәйинә үмидвар дейилди. Бәли, һагсыз, муздәуз, бир гарын чөрәйә иһләйән етим ушағын үзү данлаглы, башы гапазлы иди...

... Төвләнин бөйрүндә, дар, тоюг һинини хатырладан дахмада ятмыш Юсиф ериндән галхыб кейинди. Төвләни күрүйүб, пейини басмалыға атды. Аты гашовлады, тумарлады вә габағына ем төкдү. Маллары, улағы төвләдән һәйәтә чыхартды, ағачыны, дәһрәни, чатыны көтүрдү. Күлийәтәр арвадын дүнән ахшамдан

иһи арпа чады вә бир аз шор гойдуғу һейбәни чийинә атды, маллары һо-һойла сүрдү.

Улағы миниб, маллары габағына гатмыш Юсиф кәндән аралананда, күнәшин балача бир һиссәси үфүгдән чыхды. Илк шүалар онун көзүнә, дағларын башына, ағачларын зирвәсинә дүшдү.

Юсиф малы башга көйшәнә йох, дүз Саггызлы дәрәйә сары сүрдү, чүнки йолдашлары һүсейн вә Әзим дә өз малларыны ора кәтирәчәкди; бу барәдә дүнән данышмышдылар.

Юсиф малы кениш вә оту бол олан Саггызлы дәрәйә яйды. Өзү исә һейбәсини, дәһрәсини, ағачыны вә чатыны янына гоюб, ясты бир дашын үстүндә отурду.

Чох чәкмәди ки, Әзимлә һүсейн дә кәлди. Маллар, маллара гарышды, үч йолдашса, бир ердә отуруб сөһбәт әләмәйә башлады.

Яшча бир-бириндән аз фәргли олан бу үч йолдаш нөвбә илә тапмача сатды. Онларын икисиндән дә бойча уча, сарыбәниз, ясты-ясты данышан һүсейн деди:

— Бир тапмача дейәчәйәм, ким тапса, бах, бу зогал ағачыны она верәчәйәм. Қим тапмаса, бунунла онун балдырына икичә дәфә чәкәчәйәм. Разысыныз?

Бәдәндән көтүк кими мөһкәм вә сағлам Әзим дилләнди:

— Де көрәк!

Һүсейн деди:

— О нәдир ки, «Мәмәли хатын, дишләри йох?» һә, әввәлчә Әзим чаваб версин.

Әзим фикирләшә-фикирләшә бир нечә чаваб верди, амма дүзүнү тапа билмәди.

— Сән өләсэн, балдырына чәкәчәйәм,— дейә һүсейн ағачы ердән көтүрдү.

— Ә, зарафаты бошла!

— Ахасар¹ һагты, чәкәчәйәм, дур аяға!

Юсиф аралыға сөз атды:

— Һәлә вурма. Мән тапсам, она һесаб әлә.

— Йох, тапсан ағачы верәчәйәм сәнә, тапмасан да

¹ Очаг адылр.

сөзүм сөздүр. Көрөк сенин дэ, Эзимин дэ балдырларына чөкөм:

Юсиф тез чаваб верди:

— «Мәмәли хатын, дишлэри йох»—тоюгдур.

Һүсейн:

— Дүздүр, эләдир,—деди,—сэн тапдын. Эзим, дур борчуну вер!

Эзим, Һүсейнин ағачы бөрк вурачағындан горхду.

— Ай Һүсейн, кэл борчуну башга чүр верим,—деди.

— Нэ чүр?

— Мән чалым, сиз гулаг асын, лэззэт алын.

— Яхшы, буна сөзүм йохдур, чал. Бэс ким охусун?

Чаланын янында көрөк охуян да олсун ахы!..

— Бэс бөйрүндэ отуран нэдир?

— Йох, мән охуя билмэрэм,—дейэ Юсиф диллэнди.

— Охуярсан. Сэн өл Һүсейн, Юсифдэ бир сас вар ки, чик-чик чиккилдэйир. Сэн эшитмэмисэн, чүнки бизимлэ мал отардығын беш күндүр. Һэ, Юсиф, мән чалым, сэн дэ аста-апта де кэлсин.

Эзим гарғы түтэйи чыхартды.

— Һэ, һансы һаваны чалым?—дейэ Юсифа бахды вэ чалмаға башлады.

— Э, ағзыны нийэ ачмырсан?—дейэ Һүсейн Юсифа бир дүмсүк вурду.—Я аллаһ, башла көрөк!..

Юсиф:

— Мэни нийэ вурурсан, э!—деди,—зорла охуда чагсан. Истэмирэм, кефим йохдур.

— Эһ, һеч охума!—Һүсейн инчимиш кими бир аз кэнара чөкилди.—Һеч охума. Элэ охуянсан ки, һэлэ миннэтини дэ чөкөк...

Эзим чалғысыны кэсиб деди:

— Хошлугла, Һүсейн, һәр шей хошлугла олар... Юсиф, мән сэндэн хаһиш эләйирэм, икичэ кэлмэ... Бурда ким вар, өзүмүзүк дэ! Чанын үчүн хошум вар, мән чалам, сэн охуясан. Мән өлүм, де, охусан кефин ачылар.

Кеф үчүн дейил, үрэйинин дәрдини азалтмаг үчүн Юсиф охумаға разы олду.

Эзим көзэл бир һава чалды. Юсиф һәмнишәкиндән дэ яныгы сәслэ охуду:

Бу дүняда мән тәчрүбэ эләдим:

Намәрд көрпү салса, онда ад олмаз.

Бир мәрд илэ ағы есэн шириндир,

Йүз намәрдлэ шәкәр есэн дад олмаз.

Эләскәрәм, сөзүм етир нисаба,

Сәрф эдәнләр зәбт эләсин китаба,

Һеч ийдин ады кэлмэз һесаба.

Мәрд бир олар, онда ики ад олмаз.

Һүсейн, Юсифин гаяларда, дәрәләрдэ әкс-сәда вәрән хош, аһәнкдар сәсинэ, ерли-ятаглы зәнкуләләринэ, сөзләри айдын ифадэ илэ охумағына һейран галды.

— Сағ ол, Юсиф, сағ ол!—дейэ она яхын отурду.—

Белэ сәси мән һеч бир охуяндан эшитмәмишәм. Ба-

ғышла ки, сәнэ бир дүмсүк вурдум. Кәл барышаг.—

Һүсейн онун бойнуу гучаглайыб, үзүндән өпдү.—Э,

дәдәмин чаны һаггы, зарафат эләйирдим. Сәнин кими

оғланы да инчитмәк олар... Инди, бир шей дэ оху.

Эзим Юсифин этираз эләмәдийини көрүб «Чалпа-

паг» һавасыны чалды. Юсиф охуду. Анчаг сон сөзләри

дейәндэ ағлады.

— Бый, э, сәнэ нэ олду?

— Нийэ ағлайырсан, Юсиф? Нэ дедик сәнэ? Хәт-

рина дәйдик?

— Йох. Атам ядыма дүшдү. Мән һәмнишә чөлдән

дәрз дашыянда бу сөзләри охуярдым, чох хошуна кә-

ләрди...

Пәрт олмуш Һүсейн сорушду:

— Э, атана нэ олуб?

— Он беш күндән артыгдыр ки, өлүб. Йохса, нийэ

охумаг истэмирдим... О ики шейи дэ охудум ки, фик-

рим дағылсын...

Һүсейн:

— Бай языг Юсиф!—деди.—Мән дэ һеч билмәми-

шәм. Йохса үз вурмаздым. Э, атан нэдән өлдү?

Юсиф, атасынын өлүмүнү данышды.

Йолдашлары Юсифин һалына чох мүтәэссир олду-

лар вэ ону сакит эләмәйэ чалышдылар.

Юсиф од дүшмүш памбыг кими оюлмаға башлады.

Ону дәрд-гүссә данышдырылды:

— Сизин атаныз-ананыз вар, эвиниз вар, нэ вечинизэ... Амма мөним бурда һеч кимим йохдур. Тэкчэ бир бачым вар, о да баштасынын эвиндэ гуллугчудур.

Кобудлуғуна бахмаяраг, үрәйн юмшаг һүсейн сорушду:

— Аған сәни инчитмир ки, Юсиф?

— Нөкәр оласан инчитмәйләр?.. Мәни дөйүр дэ, сөйүр дэ, бир тикэ чөрәк артыг ейэндэ данышыр да. Яман хәсис, гыймаз адамдыр. Бирчэ мәни о эвдэ инчитмәйән ағамын арвады Күлйетәр халадыр. О да атамын-анамын хатиринэ, мәнэ язығы кәлир. Бир дәфә аға мәни элэ дөйдү ки, бурнумдан бир ләйән ган ахды...

— Вай кафир оғлу, кафир! Нэ эләмишдин ки?

— Һеч нэ. Бир сәһәр төвләни күрүдүм. Сәбәти асдым дирәкдән, ярыя кими долдурдум. Ағам да яным-да дуруб, мәним ишимэ көз гоюрду. Деди: «Ә, һарамзада, сәбәти нийә ағзына кими долдурмурсан?». Дедим, аға, ағыр олур, күчүм чатмыр, һирсләнди, ағзымы әйиб деди: «Ағыр олур!.. Күчүм чатмыр!.. Башга ишин йохдур? Нийә күнүнү юбадырсан? Едийин чөрәк бурнундан кәлсин!» Күрәйн әлимдән алыб, өзү сәбәти ағзына кими долдурду. Деди: «Инди көтүр, ал далына, һарамзада!» Бир сәбәтә бахдым, бир өзүмә бахдым, көрдүм, күчүм чатмаячаг. Дедим, аға, гой ярыяры апарым! Деди: «Кәдә, сөз күләшдирмә, тез ол!» Голумдан япышыб мәни сәбәтин янына итәләди. Чарәм кәсилди. Бир әлими дизимэ гойдум, кирдим сәбәтин алтына, күч вериб юхары галдырдым. Һыгына-һыгына ики аддым атдым. Көрдүм ки, даһа нәфәсим кәсилир, сәбәт белими гырыр. Бир аддым да атанда, дизләрим титрәди, көзүм таралды, үзү үстә кәлдим ерә. Сәбәт ашды, пейин дағылды. Ағамын ағзы ачылды, нэ ачылды!.. «Итин белиндән кәлән, күчүн йохдур, нийә нөкәр олурсан? Нийә мөним мүфтә чөрәйими ейирсэн?» Үзүмә элэ бир шапалаг вурду ки, бурнумдан ган фышгырды.

Һүсейн:

— Юсиф, кәл биздә гал!—деди.—Валлаһ, мөним атам-анам һеч бир сөз демәз.

— Үрәйим хараб олду...—дейә Әзим Юсифин яшла долмуш көзләринә бахды.—Мән өлүм, үрәйини сыхма, Юсиф. Бир дэ сәни инчитсәләр, кәл бизә; элэ биләрәм гардашымсан. Горхма, ач да галмазсан...

Юсиф йолдашларындан хәчаләт чәкдийн үчүн башыны ашағы салды.

— Бу сөзү-сөһбәти даһа гуртараг, мән ачам,—дейә Һүсейн чантасыны чийиндән ашырды.—Кәлин чөрәк ейәк. Күн күнорта еринә галхыб. Анам букүн чөрәйинин арасына соютма юурта гоюб.

— Мөним анам да сүзмә гатыг гоюб.

Һүсейн күлдү:

— Күлйетәр гары да Юсифин чөрәйинин арасына тоюг гызартмасы гоймуш олар...

Әзим башыны булайыб она көзүнү ағартды:

— Ә, бәсдир, аз даныш!

Ахыр вахтларда гәлби һәр шейдән сынан вә тез пәрт олан Юсиф аяға галхды.

Әзим онун әлиндән япышды:

— Һара дурурсан! Чөрәк ейирик...

— Мән емирәм, кедирәм малын янына.—Юсиф ағачыны, дәһрәни, чатыны көтүрдү.

Әзим дэ ердән галхды:

— Йох, өзүм өлүм гоймарам. Отур, отур бир ердә чөрәк ейәк. Һүсейнин сөзүндән инчимә. О, бир аз сөзүнүн далыны, габағыны билән дейил.

Һүсейн тәәччүблә дилләнди:

— Мән нэ дедим ки? Саташмадым, сөймәдим! Мән өлүм, Юсиф, инчимә, отур! Мән Күлйетәр гарынын барәсиндә дейирдим...

Һәр икиси Юсифин көнлүнү алыб отуртдулар вә чөрәк емәйә башладылар.

Һейванлар хейли араланмышды.

Ушаглар чөрәк ейиб, аяға дурдулар вә ширин-ширин отлаян малларын янына кетдиләр. Яшыл бир ястанада чилинкагаҗ ойнамаға башладылар...

... Күн әйилди. Бөйүк гаялардан дәрәләрин дибнә, тәпәләрин ямяшыл синәсинә галын көлкәләр дүшдү...

Ушагларын, маллары кәндә гайтармаларына чох галмамышды. Анчаг Юсиф һәлә одун йығмамышды. О, чатыны, дәһрәни көтүрүб йолдашларына деди:

— Мән кедирәм одун гырмаға. Күлийетәр гары дүһөн ахшамдан тапшырыб. Сиз дә йығачагысыңызса, кедәк.

— Йох, биз дә емлик йығачайыг,—дейә һүсейн чаваб верди.

Юсиф, о гәдәр дә бөйүк олмаян, боз габыгы бир сагыз ағачына чыхды. Ити дәһрә илә бир нечә будағы кәсиб ерә төкдү. Гуру бир будағы кәсәндә, дәһрә өтүб Юсифин сол дизинин гапағына дәйди. Юсиф ағрыдан уфулдады. Шалвары гана булашды. Нә гәдәр эләдисә, ағачдан дүшә билмәди. Йолдашларыны чағырды:

— Ай һүсейн, ай Әзим! Ә, бура кәлин!

— Нә вар? Нә олуб?—дейә һүсейн сорушду.

— Ә, тез кәлин, яраланмышам! Ағачдан дүшә билмирәм...

Әзимлә һүсейн гача-гача өзләрини она етирдиләр.

Һүсейн тәәччүблә:

— Ә, Әзим, гана бах!.. Юсиф, ай эви йыхылмамышын оғлу, әһтиятлы ола билмирдин?..

Йолдашлары көмәкләшиб Юсифи бир тәһәр ағачдан эндирдиләр. Көй отун үстүндә отурдуб она үрәкдирәк вермәйә башладылар.

Юсиф ағрынын шидләтиндән үз-көзүнү, бәрк туршудуб, уфулдайырды.

Әзим үзүнү һүсейнә тутуб:

— Бу язығын ярасыны нә илә сарыяг?—деди.— Сәндә дәсмалдан-заддан йохдур?

— Сарымамышдан габаг, кәрәк яранын үстүнә бир шей гояг ганы гурусун.

— Нә гояг? Бурда нә вар ки?

Әзим азачыг фикирләшиб:

— Һә, мән тапдым нә гояг,—деди.—Күл. Бир дәфә атамла багдан кәлирдим, эшшәкдән йыхылдым дашын үстүнә. Башым ярылды, ган ахды. Атам дәсмалыны яндырыб күлүнү ярамын үстә басды. Кәл биз дә элә эләйәк...

Әзим архалығындан бир шырым чыхартды, ону да икийә бөлдү. Бирини яндырыб, күлүнү ярая басды, һүсейнин көмәклийи илә бағлады.

Күнәшин ярысы үфүгә санчылмышды. Һәр ери көлкә сармышды. Бир аздан сонра дағларын, гаяларын тәпәсиндә ойнашан шүалар да чәкиләчәкди...

Һүсейнлә Әзим маллары бир ерә топладылар. Юсифи улаға миндирдиләр. Онун һейбәсини, дәһрәсини көтүрдүләр. Малы кәндә сары сүрдүләр.

Йол узуну йолдашларына разылыгдан башга бир сөз демәйән, чаныны дишинә тутуб, уфулдамаян Юсиф, кәндин кирәчәйиндә дәриндән көксүнү өтүрдү...

Юсиф йыхылмасын дейә, едди-сәккиз верстлик бир йолу, онун голундан тутуб кәлән Әзим деди:

— Элә аһ чәкмә, Юсиф. Неч нә олмаз, тез сағаларсан.

Һүсейн:

— Горхма, Юсиф!—деди.—Сәни дүз эвинизә кими апарачайыг. Янына кәлиб-кедәчәйик. Сән сағалана гәдәр ағанын малларыны биз отарарыг. Фикир эләмә.

— Сағ олун! Ярамы сарыдыныз, мәни кәндә кими кәтирдиниз. Амма...—Юсифин көзләри долду,—амма ағам бир күн дә мәни эвиндә сахламаячаг. Мән күчәләрдә диләнчи олачағам, ачыннан өләчәйәм...

Үчү дә сусду. Лакин Юсифин көнлүндә санки бир фыртына варды. Ағасыжил ону нечә гаршылаячағыны фикирләшдикчә, сарсылырды...

Һәйәтә кирәндә Юсиф гейри-ихтияри олагаг гышгырды:

— Ай, башым фырланыр... Гоймайын, йыхылырам!..

Чығыртыя Ағалар эвдән чыхды. Юсифи эшшәйин үстүндә көрдүкдә деди:

— Ә, ушаглар, бу нәдир? Бизим нөкәри нийә эшшәйә миндирмисиниз? Она нә олуб ки?..

Әзимлә һүсейн неч бир чаваб вермәйиб Юсифи ерә дүшүртдүләр...

Кәндин ашағысында, йолун үст тәрәфиндә ики мәртәбәли, ағ диварлы, гырмызы тахтапушлу эв һамынын нәзәрини чәлб эдир. Онун гәрбә вә чәнуба бахан ики

энли, узун вэ ярашыглы эйваны вар. Гэрб тэрэфдэки эйвандан бүтүн кэнд, чэнуб тэрэфдэкиндэн исэ Бэркүшад чайы, онун нэр ики саһили бою узанан бағлар, чэлтик лэклэри, Миррэр, Дондарлы, Дэмичилэр вэ саирэ кэндлэр көрүнүр. Эвин шэргэ бахан пэнчэрэсиндэн Мүсканлы, Газян кэндлэри көрүнүр. Шимала ачылан пэнчэрэдэн исэ, этэклэри кэндин гырагына кими узанмыш дағлар көрүнүр.

Элэ бил, шәһэрләрдэки эн көзэл биналарын бирини ерли-көклү кәтириб бурда гурмушлар. Бу эвэ неч бир кәндли эви нәинки битишик, һатта яхын да дейил. Кәндлилэрин ерә япыхмыш, санки кәдәрдән бели бүкүлмүш, бомбоз комалары янында, бу эв бир кашанәйә бәнзәйир. Әһмәдалы бәй бу имарәти кәндлиләрден алдығы бәһрә вэ онларын әмәйи һесабына тикдириб...

Инди бәй аиләси бурада наз-не'мәт ичиндә яшайыр.

... Чәнуба сары бахан эйванда отуруб, чай ичә-ичә бағлара, кәндләрә, хырман дөйәнләрә тамаша эдән Бахыш бәй нә исә дүшүнүрдү. Бәлкә, о, дүшүнүрдү ки: «Нә үчүн бүтүн маһал мәнним әлимдә дейил? Ахы мән бәйләр, бәйийәм, рәйийәт саһибийәм!»

Йох, о башга шей дүшүнүрдү...

Нөврәстәнин кәлиши, Бахыш бәйин дүшүнчәләрини позду.

— Аға, енә чай ичирсәнми?

— Һә, Нөврәстә... Сәнсэн? Чай... чай ичмирәм...

Нөврәстә стәканы, гәндданы күмүш падноса гоюб апаранда Бахыш бәй:

— Даян!—деди.

Нөврәстә кери чеврилди, ағасынын габагында даяныб башыны ашағы салды.

— Әйнин-башын төкүлүб, анама демишәм, сәнә тәзә палтар тикәчәк. Дарыхма, бир нечә вахтдан сонра сән дә ханым олачагсан. Өзүн дә яхшы е, ич, әмәлә кәл, этә, чана дол. Көрүрәм, һәрдәнбир ағлайырсан, даһа элә шей эләмә. Һә, бизим эвдән наразы дейилсән ки?

— Йох.

— Ай барәкаллаһ! Сән ағыллы гызсан. Стәканы

апар гой эвә. Сонра да кет бизим өз бағымыза. Бир аз әрик, киләнар йығ кәтир. Яхшымы?

— Баш үстә, аға.

— Кет, барәкаллаһ бала! Амма юбанма, бу саат кет!

Нөврәстә отаға кирәнә кими, Бахыш бәй онун архасынча бахды.

— Мән элә сәһәрдән сәни дүшүнүрдүм, а дағлар маралы!—деди.—Дөвләт дә сәнсэн, аллаһ да сәнсэн, а залымын баласы! Сән һансы ханымдан әксиксән!

Нөврәстә ичәридән бир чөвәрән көтүрүб гайытды. Бахыш бәйин янындан кечәндә, бәй ону даяндырыб:

— Чөвәрәни ағына кими долдур,—деди.—Тәләснб писләрини йығма. Баша дүшдүн?

— Баш үстә!—Нөврәстә кетди.

Элә бил Бахыш бәйин үрәйи дә онулла кетди. Тез ериндән галхды. Хырмана кедиб, тахыл дөйәнләрә бә'зи көстәришләр верди. Ярым саата кими орада галыб эвә гайытды. Хәнчәрини бағлады, атыны миниб маһмызлады...

... Бахыш бәй йола чыхды.

Башыны дик тутуб ойная-ойная ерийән, аяғлары сәкил, түнд кәһәр атын үстүндә о һара кедирди? Гәлбинә туфан салмыш вәһши әһтирасыны сөндүрмәйә!

Бахыш бәйин севинчи Бәркүшад чайы гәдәр чошгун вә сонсуз иди. О, кетдийи йолдан башга, неч яна бахмырды. Тозлу-торпагы йолда галмыш йүзләрчә рәддин ичиндә Нөврәстәнин рәддини танымаг, ону тутуб архайынча кетмәк истәйирди. О, истәйирди ки, йолдакы һәр даш, һәр кәсәк дилә кәлиб десин: «Горхма, Бахыш бәй Нөврәстә сәнин мөгсәдини баша дүшмәйиб. О, сән көндәрән ерә кедиб, гачмайыб! Онун сығыначағы, юрду-ювасы йохдур. Бағын дәйирмана тәрәф олан еринә кет! Тез кет! Йолуну кәсәдән сал, дүз кет! Фүрсәти даһа букүн әлдән вермә. О, гуш мисаллы бир шейдир, учуртсан, далынча һәсрәтлә бахачаг, яныб-яныб күл олачагсан. Юбанма, Бахыш бәй!»

Хәялларыны һәпигәтә чевирмәк үчүн нечә һәрәкәт әдәчәйини үрәйиндә өлчүб-бичән Бахыш бәй, ата бир шаллаг вурду. Ат ганадланды...

Дағларын зирвәсиндән ашмагда олан күнәш, санки деди: Бахыш бәй, сән бу йолдан гайыт!

Шырылтысы Язы дүзүнә гәдәр яйылан Бәркүшад чайы дил ачды: Бахыш бәй, сән бу йолдан гайыт!

Гушлар көйдә ганад сахлайыб, элә бил деди: Бахыш бәй, сән бу йолдан гайыт!

Элә бил, Шө'лә ханым да эйвана чыхараг, әринин далынча гышгырды: Бахыш бәй, сән бу йолдан гайыт!..

Һәлә кәфәни саралмамыш Нәби дә, санки гәбрдән баш галдырыб деди: намуссуз Бахыш бәй, унутма ки, сәндән интигам алачаглар, сән бу йолдан гайыт!

Көз гызанда, гулаг кар олур, ағыл башдан чыхыр, үрәк даша дөнүр, дил лал олур...

Бахыш бәй дәйирманын янындан кечән чыгырла аты баға сүрдү. О яна, бу яна бахды. Нөврәстәни көрмәди. Шыршыр ахан дәйирман архы, будагларда чивилдәшән гушлар, хышылдаян ярпаглар онун ахтардығыны көстәрмәди.

Бахыш бәй аты бир аз да ирәли сүрдү. Енә о яна, бу яна нәзәр салды. Үзүмләри салхым-салхым салланан тәнәкләр, үстүндә йүзләрлә гырмызынаг алма етишән ағачлар да Нөврәстәнин ерини демәди.

Бахыш бәй дарыхды. Аты бағын лап ичинә сүрдү. Енә әтрафа бахды.

— Нөврәстә... Нөв...рәс...тә!..

Дәрдийи мейвәләри бир ағачын дибиндә чәвәрәнә долдуран Нөврәстә гәфил кәлән сәсдән диксинди.

Сәс бир дә тәкрар олунду:

— Нөврәстә! Гардасан, Нөв-рәс-тә!!!

— Бурдаям! Кимсән? Бурдаям!

Бахыш бәй ағачларын далына, ян-йөрәсинә баха-баха аты сәс кәлән тәрәфә сүрдү.

Нөврәстә Бахыш бәйи гаршысында көрән кими, үрәйинә шүбһә дамды. Шәки, Фәрман әһвалаты кәлиб көзүнүн габағында дурду. Бир нөв өзүнү итирди. Бура нә эвди, нә дә мүбаризә эләмәк үчүн янында тәндир шиши варды...

— Сәсимә нийә сәс вермирсән, ай гыз?—дейә бәй атдан дүшдү.

— Аға... Сәнсән? Нардан белә?.. Үрәйим гопду.

Бахыш бәй аты ағача бағлайыб ирәли аддымлая-аддымлая деди:

— Горхма, мәнәм... Көрүм нә йығмысан... Алма, әрик, киләнар... Барәкаллаһ! Барәкаллаһ, Нөврәстә! Сән әнтигә... гызсан ки... Бәс нар һаны?

— Аға инди нар вахты дейил ки...

— Ай дилбилмәз, мән о нары демирәм, синәндәки нардан истәйирәм...

— Бәйин гара фикирдә олдуғуна Нөврәстәнин даһа һеч шүбһәси галмады. О, гулагларына кими гызарды. Һәлә бу вахта гәдәр һеч кәс онун көзүнә Бахыш бәй гәдәр алчаг көрүмәмшиди.

Нөврәстә бу галын бағда хәнчәрли гүлдурун әлиндән яхасыны ялвармагла пуртара билмәйәчәйини йәгин әтди. Һийлә ишләтмәйи гәрара алыб сүн'и бир күлүшлә деди:

— Баш үстә, аға. Сән о бөйүк армуд ағачынын янына кет, мән дә чәвәрәни көтүрүб кәлим...

Һәятында чох гадын һийләси көрмүш Бахыш бәй, она инанмады.

— Бурда, элә бурадача!..—дейә ач бир ялгузаг кими она һүчүм әләди...

Нөврәстә балыг кими, чабалайыб онун голлары арасындан чыхды...

— Даян! Һара гачырсан?—дейә Бахыш бәй онун далынча гачды.

Бүтүн гүввәсини гычларына топламыш Нөврәстә тез бағдан чыхмаға чан атды. Һәр аддымда йолуну тутан ағачлар, коллар да санки она дүшмән кәсилмишиди.

Бахыш бәй яхынлашырды... Нөврәстә өзүнү дәйирмана салмаг, дәйирманчыя пәнаһ кәтирмәк мәгсәдилә, ора гачды. Һейһат! Гапы бағлы иди. О, дизә гәдәр чыхан дәйирман архына өзүнү вуруб о тәрәфә кечәндә, Бахыш бәй гәзәблә гышгырды:

— Көпәк гызы, сәнә даян демирәм...

Тәмиз кейимли, тәзә чәкмәли Бахыш бәй суя кирмәди. Гайыдыб атыны минди. О, архы о тәрәфә адда-янда, Нөврәстә йол илә башхохары, кәндә сары гачырды. Хейли араланмышды.

Бахыш бэй, һирслә ата бир-ики шаллаг вуруб онун ялына синди...

Башы бурахылмыш вә санки аяглары ерә дэймэйән кәһәр, йолу дөшүнә алды...

Үрәйи аз гала синәсиндән гопан Нөврәстә дөнүб керн баханда кәһәрин дырнаглары аз галды ки, онун дабанларыны гырсын. О саат саға бурулуб, йолдан чыхды. Бахыш бэй дә атын башыны саға чевирди. Нөврәстә сола бурулуб енә гачды...

Гәзәбиндән атын үстүндә титрәйән Бахыш бэй:

— Сәнин нәфәсини кәсәчәйәм!—дейә атын башыны сола дөндәрди.—Ит баласынын мәнимлә сичан-пишик ойнамагына бах!..

Нөврәстә гачды, о говду...

Ат яхынлашанда, Нөврәстә енә сапдырма верди... Кәһәр онун янындан ох кими өтүб кечди...

Нөврәстәнин нәфәси лап тәнкимишди...

Бахыш бэй ағзы, дөшү, гарнынын алты көпүкләнмиш атын башыны күчлә йығыб, керн дөндәрди...

— Пәрвәрдикара, мән һара гачым?..—дейә Нөврәстә һөнкүрдү.—Бары бу йолдан кәлиб-кедән дә йох-дур... Йох, йох, бу чәллада мән чан вермәйәчәйәм.

Нөврәстә енә йол ашағы гачмаға мәчбур олду. Енә каһ саға, каһ сола дөндү. Нәһайәт өзүнү йолун үстүндәки бугда зәмисинә салды. Адам бойда галхмыш зәми она кечилмәз бир дәрә кими көрүндү. Анчаг кәһәр бу «дәрәны» яра-яра кәлирди...

Тамам тагәтдән дүшмүш Нөврәстә бүдрәйиб, йыхылды, галхды, бир дә йыхылды. Бундан севинән Бахыш бэй, тез атдан дүшдү. Гачмасын дейә, чилову кәһәрин сол элинә бағлады. Нөврәстә галхыб, енә зәминин ичи илә гачмаға үз гойду.

Гәзәбиндән аз гала дәли олан Бахыш бэй, даһа аты минмәйиб пияда, Нөврәстәнин ардынча гачды. Үрәйи аз гала ағзындан чыхан Нөврәстә бирдән йыхылды. Даһа дура билмәди... Бахыш бэй бир чәллад кими онун башынын үстүнү кәсди.

— Мәнә тохунма, аға! Ялварырам, мәнә әл вурма! Етим, гәриб адамам. Бир гуш бир ювая сыгынар, аға! Атамын өлүмү һәлә...

Көзләриндән элә бил ган даман Бахыш бэй чығырды:

— Кәс сәсини! Атан бир дәфә өлдү, гуртарды. Бу кәндә кәләндән мәни йүз дәфә өлдүрүб-дирилтмисән...— Бэй тәйшәйә-тәйшәйә Нөврәстәни гучағлады.—Инди дә мәни алдадыб, әлимдән гуртармаг истәйирсән?

Нөврәстә чырпыныб онун голлары арасындан чыхмаг истәди. Бэй ону даһа бәрк сыхды:

— Сән өләсән, дәдән гәбрдән дирилиб кәлсә дә, бурахмарам... һеч чабалама!..

Дүшдүйү тәләдән гуртармаға һеч бир үмиди олмаян Нөврәстә, енә көз яшларыны имдада чағырды, ән ачиз, ән тәһгир олунмуш бир гул кими, ялвара-ялвара деди:

— Мәни балаларынын башына чевир, аға, исмәти-ми әлимдән алма, мәним әрим вар.—Гәһәр Нөврәстәни бөгду.

Бахыш бэй һеч нә эшитмирди. Вар күчү илә Нөврәстәни галдырыб ерә гойду.

Нөврәстә ону дөшүндән итәләйә-итәләйә деди:

— Әрим бу күнә, сабаһа кәләчәк. Мәни онун янында башы ашағы эләмә! Намусун олсун бэй!..

— Әринә бах! Әр арвадын янында олмалыдыр. Сәнин әрин инди мәнәм! Тез ол, күн батыб...

Бахыш бәйин ағырлығыны өз синәсиндә һисс әдән Нөврәстә сонсуз бир нифрәтлә деди:

— Тфу сәнин бэй үзүнә!..

Күн һәлә чыхмамышды. Анчаг үфүг шәрг тәрәфдән гызармаға башламышды. һамыдан габаг юхудан дурмаға адәт этмиш Чамал оянды. Кейиниб уча чардагдан ашағы энди, әл-үзүнү юду. Арвадыны бу эркән юхудан оятмаға гыймады. Эвә кирәрәк тәкнәдән үчдөрд юха көтүрүб дәсмала бүкдү, дәсмалы исә белиндәки назик гайыша бағлады. Чини һәйәт диварынын тахчасындан көтүрүб кетди.

Чамал кәндин ашағысына чатанда, гулағына баяты сәси кәлди.

Мән ашиг шәкәр чаным,
Һәр дәрди чәкәр чаным,

Нә һагтым вар, нә муздум,
Бәйләрә нөкәр чаным...

Бу баятыны охуян, Бахыш бәйин хырманында иш-ләйнәләрден бири иди. Бәй аиләси юхудан тез ояныб нараһат олмасын дейә, хырманчы алчагдан, лакин чох яныгы охуюрду. Онун сәсиндә мәләһәт вә чазибә варды.

Чамал бу һәзин вә үрәйә ятан сәсә даянды. Һәм охумаға гулаг асды, һәм дә хырманын дөрд тәрәфиндә учалан арпа-буғда таяларына бахды. Көксүнү өтүрүб өз-өзүнә деди: «Ора бах... э... Бахыш бәйин һәр таясы бир дағдыр. Енә гуюларында, амбарында тахыла ер олмаячаг... Мән пахыл дейиләм, олсун, амма чамаатын ганыны зәли кими сормасын, ачкөзлүк эләмәсин. Әши, көр һәясызлыг нә ерә чатыб ки, һәйәтим-дәки бир гара даша да тамаһ салды. Өзүмү дә хурд-хәшил эләди, йыхды ора, он күн еримдән тәрпәнә билмәдим. Нәдир о, Әли Садиги пристав, шикайәт эләдим, ағзымын үстүндән вуруб гайтарды. Деди: «Кет, бир дә буралара үзүкмә. Бәй бәйдир, рәийәт рәийәт». Нейләйәсэн?.. Дәли шейтан дейир, кечәнин бириндә од вур бу таялара, гисасыны ал... Йох, йох, элә иш көрмәрәм, чөрәйи яндырмаг кишиликдән дейил!..»

Чамал йолуна давам эләди. Гәбристанын янындан өтүб кечәндә, өлүләрә рәһмәт охуду, үзүнү Нәбнин башдашысына чевириб деди:

— Аллаһ сәнә дә рәһмәт эләсин, языг киши, мин илин өлүләринә гарышдың кетдин...

О, йол узуну Юсифин вә Нөврәстәнин фикрини эләди...

Чамал зәмийә чатды. Дәсмалы гайышдан ачды, чөрәк гурумасын дейә, бир дашын дибинә гойду.

— Элә бу ғырахданча башласам яхшыдыр,—дейә буғданы бичмәйә башлады.

Лакин бирдән онун гулағына нә исә бир сәс кәлди. О, буна әһәмийәт вермәйиб ишинә давам эләмәк истәркән, буғданын ичиндән хышылты эшидилди...

Чамал о тәрәфә, бу тәрәфә бойланды, кимсәни көрмәди.

Чамал гәддини дүзәлдиб зәминин ичәриләринә сары ериди. Нәзәрини ат дырнаглары алтында эзилмиш

сүнбүлләр чәлб эләди. Тәәччүблә чийинләрини чәкәрәк:

— Һансы анасынын оғлу, көрән, мәним зәмими өз атына отардыб?—деди,—даһа башына бағ, чәмән гәһәд иди, кәрәк мән касыбын тахылыны зай эләйәйди...

Чамал ики-үч аддым да атды, бирдән ериндә доңуб галды.

Үст-башы чырыг-чырыг олмуш, сачлары дағылмыш Нөврәстә дизләрини гучаглаяраг, башыны ашағы салыб отурмушду. О, дәрин фикир-хәял ичиндә олдуғундан Чамалын зәмини яра-яра кәлдийини һисс этмәди.

— Нөврәстә! Ай гыз сән бурда нә гайырырсан? Нөврәстә диксиниб башыны галдырды, Чамалы гаршысында көрчәк:

— Ой Чамал гардаш...—дейә ғышгырды вә әлләри-лә үзүнү кизләтди.

Лакин онун солғун үзүндәки диш ерләри Чамалын көзүндән яйырмады.

Һейрәтдә галмыш Чамал сорушду:

— Ай гыз, бу нәдир, башына нә иш кәлиб? Бир диллән көрәк ахы!..

Нөврәстә башына кәләнләри ағлая-ағлая, данышмаға мәчбур олду...

Көзүнү бир нөгтәйә зилләйиб фикрә кетмиш Чамал көксүнү өтүрүб деди:

— Бәс бу кечәни элә бурда галмысан?..

— Бу сир-сифәтлә, бу үст-башла мән кимин гапысына кедә биләрәм...

— Яхшы, дур кедәк эвә...

— Йох, мән һеч кәсин көзүнә көрүнә билмәрәм.

— Дур кедәк, дур!

...Чамалла Нөврәстә зәмидән йола чыхдылар.

Ахшамды. Чох исти вә үрәк сыхычы бүркү иди. Кәндлиләр бичиндән, дөйүндән вә бағ-бостандан гайытмышдылар. Һәйәтләрдә галанмыш очаглардан түстү галхырды. Йәгин ки, бири хөрәк биширир, бири чай гайнадырды.

Чамалын арвады гара дамда, Нөврөстәнин ятагынын янында отурмушту.

— Гәза адам башына кәләр, бачы! Әрин гайыдар, бәйдән һайыфыны алар, даһа фикир эләмә!—дейә Түкәзбан Нөврөстәйә тәсәлли верирди.

Лакин Нөврөстә овунмурду.

— Әримин габагына мән бу үзлә нечә чыхачағам? Йох, о кәләнә кими өзүмү өлдүрәчәйәм!

— Чийәринә күллә дөйсин, Бахыш бәй! Көр языгын үзүнү нечә дишләк-дишләк эләйиб э...—дейә, Түкәзбан дуруб бучаға сары кетди. Чай гоймаг үчүн афтафая су төкдү.

Чардагда тәк отурмуш, санки кәмиси батмыш Чамал фикирләширди: «Инди мән нә эләйим? Кимә бу сирри ачым? Бахыш бәйдән гисас алмаг үчүн гейрәтли адамлар мәнә көмәк эләрләрми? Йох, элә лап мән өзүм... Гарадан артыг рәнк олмаз, даһа бәсдир. Гардашымы өлдүрдү, өзүмү дөйүб гара тулуг эләди, эвимдә галан, мәнә пәнаһ кәтирән гачгын арвадын намусуна эл атды... Башы папаглы да буна дөзәрми?... Адам дүняя бир дөфә кәлиб, бир дөфә дә кедәчәк... Я өләчәйәм, я ону сағ гоймаячағам, эвини-эшийини күлә дөндәрәчәйәм, өзү дә бу кечә! Йох, кечә нийә? Кечә кечдир... Лап элә бу саат!»

Чамал чарыгыны кейиб ашағы дүшдү, эвдән кибрит көтүрмәк үчүн аддымладығы заман, дарваза дөйүлдү. О элә зәнн этди ки, Бахыш бәйин нөкәрләриндәндир, Нөврөстәнин бурда олуб-олмадыгыны билмәк вә ону апармаг үчүн кәлиб...

Чамал кедиб дарвазаны ачды, лакин гаршысында дуранын ким олдугуну гаранлыгда сечә билмәди.

— Саламәлейкүм! Гонаг истәмирсиниз?

Чамал ону дәрһал сәсиндән таныды:

— Шаһмәрдан! Ә, сәнсэн? Хош кәлмисән!

Онлар гучаглашыб, өпүшдүләр. Чамал ону чардаға кәтирди.

— Түкәзбан бачы нечәдир? Өзүн дә яхшысанмы?

— Сағ ол, пис дейилик...

— Мән ахы бизимкиләри көрмәдим. Төвлә бомбошдур. Һара көчүбләр. Сағ-саламатдырлармы?

Чамал бир гәдәр карыхды. Суала бирдән чаваб верә билмәди. Илк дөгигәләрдән Шаһмәрданы пешман эләмәмәк, гол-ганадыны сындырмамаг үчүн күлүмсәйәрәк деди:

— Һә, нийә, нә олуб, аллаһа шүкүр... Отур, отур. Истидир. Пенчәйини, чәкмәни чыхарт!

Шаһмәрдан чәкмәсини, пенчәйини чыхардыб бир тәрәфә гоюраг, деди:

— Доғрудан чох бәрк истидир. Истийә дөзмәк олар, амма бу ерләрин мыгмыгасына неч йохам...

— Де көрәк Бақыда нә вар, нә йох? Һансы йолла кәлдин? Нечә кәлдин? Нә вахт кедәчәксән?

— Онларын һамысыны данышачағам. Һәлә бир нечә күн бу кәнддәйәм. Анчаг мәним кәлдийими неч кәс билмәсин! Һә, Нәби дайыкил һардадыр?

Чамал өзүнү эшитмәмәзлийә вуруб сорушту:

— Чомәрд гаға, Гияс нийә кәлмәди? Ишә кириб-ләрми? Газанчлары-задлары нечәдир? Ай сәни сағ оласан, нийә хәбәрсиз кәлмисән? Ахасар һаггы, билсәйдим кәлирсән, әлли верст йолу габагына кәләр-дим.

— Бәс, ахы, кағыз язмышдым ки, кәләчәм, Нәби киши алмайыб?

— Һә, алыб өзүн дә кәлдин, чыхдын, лап яхшы эләмисән... Биз дә кәндчилийимизи эләйирик дә... Кәнд элә көрдүйүн кәнддир... Бири, бир тикә чөрәк үзүнә һәсрәтдир, бири күндә балыг-плов ейир...

— Мән элә йол узуну кәндиләрин һалыны дүшүн-мүшәм. Бир аздан сонра күзәрәнымыз пис олмаз... Мән элә бураларда ишләйәчәйәм. Сәнинлә тез-тез көрүшәчәйик. Мәндә яхшы хәбәрләр, сөзләр вар... Бир нечә вахтдан сонра, пристав, началник, бәй-мәй олмаячаг...

— Һә, башына дөнүм ондан де, ондан!..

— Дейәчәйәм, дейәчәйәм... Йәгин, бизим ушаглар чох корлуг чәкибләр, һә? Сәнин чанын үчүн Чамал, кәндә бир аз галмыш үрәйим дөйүнмәйә башлады... Айрылыг пис шейдир...—О, бир аз сусду. Сонра:—Ә. олмая бизимкиләрин башларында бир гәза-гәдәр вар!—дейә Чамалын үзүнә бахды...—Мән өлүм элә иш варса, ачыг де.

— Ә, фикринә башга шейләр кәтирмә. Нөврәстә бачы да инди кәләр...

— Ай Чамал, йәгин ки, Нөврәстә мөндән инчийиб. Паггы да вар, чаван адамдыр. Мән она едирән, кейдирән бир эр олмамышам... О, язгы нечә илдири ки, лап нишанлы вахтындан мөним һәр эзабыма, айрылыгыма дөзүб. Амма. бир дөфә дө олса, үзүмә вурмайыб. Анчаг мән дө она э'тибарлы эр олмушам.

Шаһмөрдан төрини силмәк үчүн чеврилиб пенчөйнин чибиндән дөсмал көтүрөндө, узагда бир ишыг көрдү. Бу Бахыш бөйин отагында янан лампанын ишыгы иди. Бүтүн кәнд нефтсизликдән гаранлыгды икән, бөйлийин ишыгы сәһәрә кими сөнмүрдү.

Шаһмөрдан көксүнү өтүрүб деди:

— Демәк, Чамал, Бахыш бөй һәлә һөкмранлыгыны эләйир!.. Эләсин, амма сән дө бил ки, Чамал, онларын агалыгына, зүлмүнә аз галыб...

— Нә тәһәр йә'ни аз галыб, Шаһмөрдан гага?

Шаһмөрдан Бақы фәһләләринин мүсават гурулушу элейһинә апардыглары мүбаризәдән данышмага башлады...

Түкәзбан кәлди, гонага «хош кәлдин» эләди. Шаһмөрдан онун кефини сорушду... Түкәзбан отурмаг истәйәндә, Чамал деди:

— Ай гыз, отурма, ери чайдан, чөрәкдән гайыр.

— Түкәзбан бачы, билирәм бурда гәнд, чай тапылмыр. Хурчунда ширни вар... Чыхарт апар.

— Саг ол. Тут гурусундан, эрик гурусундан эвдә тапылар.

Чамал Нәбинин өлүмүнү, Юсифин башга кәнддә нөкәр олдуғуну, яраландыгыны, Нөврәстәнин башына кәлән бәланы даһа кизләтмәк истәмәди. Һәр шейи яваш-яваш, Шаһмөрдана гандырмага башлады.

... Шаһмөрданы көрөндән сонра, көврәлмиш Түкәзбан эвә кирди. Фикир ону көтүрдү: «Дейим, демәйим? Эри кәлиб, арвадындан кизләдирик... Нийә? Бунун нә ады вар?.. Беш күндән сонра, билмәйәчәк? Инди билсә яхшыдыр... Эвин дағылсын, балаларын етим галсын, Бахыш бөй! Даһа сәнин эләмәдийин нә зүлм галды!.. Инди эр нейләсин, арвад нейләсин?..

Белә дө иш олар!.. Элә алырсан, әл яныр, ерә гоюрсан ер...»

Түкәзбан Нөврәстәнин янына кәлди, өзүнү сахлая билмәйиб гәһәрләнә-гәһәрләнә баяты чәкди:

Эвимиздә барама,
Бах синәмдә ярама,
Көнүл яры чох истәр,
Рәгиб кириб арама...

Тәзәчә һуша кетмиш Нөврәстә көзүнү ачды.

— Түкәзбан бачы, сән нийә ағлайырсан?..

— Неч, Нөврәстә, неч!.. Шаһмөрдан...

— Нечә? Нә дейирсән?—Нөврәстә башыны галдырды. Ондан хәбәр вар? Ким кәтириб. Бары хейирдирми? Каш, бирчә кәрә үзүнү көрәйдим. Дәрими дейиб сонра да...

Нөврәстә сөзүнү битирмәмиш, Түкәзбан енә баяты чәкди:

Эләмә дил әзбәри,
Бүлбүлүн күл әзбәри,
Вафалы яр, изин вер
Гөй кәлим бир аз бәри.

— Сәнин баятыларыны ганырам. Нийә ачыг данышмырсан? Мән өзүм һәр шейи дейәчәйәм. Шаһмөрдан кәлибми?

Түкәзбан башынын ишарәси илә «һә» деди.

Элә бил Нөврәстәнин башындан бир газан су төкдүләр. Онун бәдәнини союг бир тәр басды. Бир ан өзүнү итирди, сонра сәрсәм адамлар кими гышыгырды:

— Кәлиб... кәлиб! Нә яхшы! Йох, йох, ону истәмирәм... Кәлмәсин, яныма кәлмәсин...—Ики әлли үзүнү тутду. Нөврәстәйә элә кәлди ки, Шаһмөрдан байырда олса да, онун янагларындакы диш ерләрини, гәлбиндәки ләкәни көрүр...—Она дейин ки, Нөврәстә йохдур, өлүб. Индийә бәри һарда иди? Нийә...—Нөврәстәни яш боғурду...—Аллаһ, мән она нә дейәчәйәм?!—О сусду, нә исе ахтарымыш кими ичәри көз кәздирди. Бирдән аяга галхды, бучагдан дибәк дәстәсини көтүрүб башына вурмаг истәйәндә, Түкәзбан тез онун биләйиндән япышды:

— Ай гыз дәли олмамысан ки? Бу иш бир сәнин башында көрүнмәйиб һа... Аллаһ. Бахыш бәйи экәни түнбәтүн эләсин! О, һансы арвада дүз көзлә бахыр!.. Нечәсини бәдбәхт эләйиб, о бир шулду көпәкдир ки...

Түкәзбан, бәдәни учунан, титрәйән Нөврәстәни зорла еринә салыб, йорғаны үстүнә чәкди.

...Чамалын данышығындан һәр фәләкәти билән Шаһмәрдан сарсылды. Көзәл хәяллары, Нөврәстә илә көрүшмәк үчүн этдийи ширин арзулар тамам алт-үст олды. О, әввәлчә Нөврәстәни, сонра, Бахыш бәйи өлдүрмәк гәрарына кәлди. Ясдан, әләмдән дә тә'сирли бир сүкут ичиндә чәкмәсини кеймәйә башлады.

— Нийә кейинирсән?

— ...

— Шаһмәрдан, кейинмә, һара кедирсән? Бахыш бәйдән икимиз дә бир ердә гисас аларыг. О мәним дә синәмә чох дағлар чәкиб. Мән онун эвини яндырмаға кедирдим, сән кәлдин... Сәбр элә, гардашым, бир мәсләһәтләшәк. Нә вахт, һарда ону чәһәннәмә васил эләйәк?..—Чамал, гашлары дүйүнләнмиш, гәзәбдән әнки, үзүнүн әзәләләри титрәйән Шаһмәрданын әлиндән чәкмәни алмаг истәди.—Йох, сәни һеч ерә кетмәйә гоймаячагам... Өзү дә арвадыны данышдыр, күнаһы йохдур.

— Чәкмәни бәри вер. Чәкил о яна!..—дейә Шаһмәрдан онун әлини кери атды.—Сән дә яхшы дост имишсән?..

— Шаһмәрдан!.. Билирәм сән...

— Сәсини учадан чыхартма!—дейә Шаһмәрдан онун сөзүнү кәсди.—Нөврәстәйә бир-ики сөз дейиб кедирәм. Зәһмәт чәк ону бура чағыр.

Чамал Шаһмәрданын үз-көзүндән, онун ган әләмәк фикриндә олдугуну аңлады.

— Шаһмәрдан, мәнә инан, Нөврәстәни һеч күнаһы йохдур... Бир аз сәбирли ол, бир тикә чәрәк е, гардаш.

— Мән зәһәр едим...—О, аяға галхыб пенчәйини кейди.—Хурчун сиздә галсын...

Шаһмәрдан чардагдан һәйәтә энди. Чамал да онун далынча ашағы дүшдү.

Фыртынада мәһв олмамаг үчүн елкәни һансы сәмтә йөнәлдәчәйини билмәйән нашы дәнизчи кими, Шаһмәр-

дан өзүнү итирди. Көзләри илә эвин гапысыны ахтарды.

Бу заман Нөврәстә ичәридән чыхыб аягялын, баш ачыг, гача-гача кәлди. Әринин бойнуну гучагламаг үчүн голларыны ачды. Лакин Шаһмәрдан кери чәкилди. Нөврәстәни голлары ики сыныг ганад кими янларына дүшдү. Чамалын Шаһмәрдана һәр шейи деди-йини аңлады...

Әрлә арвадын бахышлары ай ишығында бир-биринә тохунду. Анчаг бу, бир ан чәкди. Бәли, бир ан Шаһмәрданын арзулары даша дәйән, Нөврәстәни илә тәләтүмлү гәлбини айна кими көстәрди. Бу бир ан ичиндә һәр икисини үрәйинә нә гәдәр охлар вурулды...

«Мән фикирләширдим ки, Нөврәстә мәнә гардаш олачаг, арха олачаг, чанымы әсиркәмәдийим ишә гошулачаг. Дейәчәкләр ки, Нәби илә һәчәр ат белиндән дүшмәйиб бәйләрә ган ағлатдыглары кими, Шаһмәрданла Нөврәстә дә залимләрин көкүнү кәсмәк үчүн дағларда, мешәләрдә партизан олдулар» дейә дүшүнән Шаһмәрдан ачы бир тәбәссүмлә деди:

— Һә... Нөврәстәсән? Мән сәни инди таныдым... Сағ ол!—Шаһмәрдан она яхынлашмаг истәди, Нөврәстә кери чәкилди...

— Мәнә яхын кәлмә, мән вәфасызам!..—дейә Нөврәстә әлләри илә үзүнү тутду.—Мән бачармадым, бибиоғлу, сәнин намусуну горуя билмәдим...

— Билирәм!..—Намус дәмир бир һалга кими боғазына кечиб Шаһмәрданы боғурду... Өзү дә һисс әтмәдән юрунуну дүйүнләйиб, голуну галдырды.

— Ә, Шаһмәрдан, нейләдийиндир? Ағлыны башыңа йыг, ери кедәк эвә!—дейә Чамал онун голундан япышды.

— Өлдүр мәни, бибиоғлу!—дейә Нөврәстә өзүнү габаға верди.—Мәни сән өзүн өлдүр. Онда гәбрдә раһат ятарам. Нийә дурмусан? Горхма, бирчә дәфә дә «уф» демәйәчәйәм.

Шаһмәрдан дәли олуб, сонра һуша кәлмиш адамлар кими, өз-өзүнә деди: «Әй дили гафил, нә эләйирсән? Кими өлдүрмәк истәйирсән. Ахы о инсандыр... Сәнин мәгсәдин инсанлары ағ күнә чыхармаг дейлими?..»

Шahмәрдан даһа бир кәлмә дә данышмадан вә Нөврәстәнин үзүнә бахмадан, дарвазая сары йөнәлди. Лакин аддымынын бири кедир, бири кетмирди. Гәһәр ону боғурду. Бәлкә дә һәятында илк дэфә иди ки, Шahмәрданын көзүндән яш ахырды...

Бахыш бәй о кечә раһат ятды. Сәһәр Нөврәстәни эвдә көрмәди. Йәгин эләди ки, утандығындан үзә чыха билмир, кәндлинин биринин эвиндәдир. «Эйби йохдур, букүн кәләр» дейә эвдән чыханда Афтаб ханым онун габағыны кәсди.

— Бахыш, кәниз кәлиб чыхмады ахы! Иш төкүлдү галды!—дейә оғлуна мүрачиәт эләди.

— Нөврәстә, гардашынын янына кедиб. Мән ичазә вермишәм. Сабаһ адам көндәрәрәм чағырар.

Бахыш бәй хырмана кетди. Вәл сүрәнләрә, һешан совуранлара, һазыр тахылы чуваллара долдуранлара нәзәр етирди. Бә'зи көстәришләр верди. Тоз-торпағ ону тутмасын дейә, бөйүк бир таянын кәлкәсинә чәкилди. Әлләрини белинә гоюб, кәндә, ямяшыл көрүнән бағлара, көзәл эвинә, хырманда ишләйәнләрә бахды. Бәйлик гүрүрү элә бил ону гартал кими ганадларында уча бир дағын зирвәсинә галдырды. Күлә-күлә өз үрәйиндә деди: «Аллаһ атама рәһмәт эләсин ки, бәй имиш... Аяғы чарыхлы бир кәндли олса иди, мән дә, бах, бу эшшәк кәндлиләрин бири олачагдым... Көрән мән дә чүт сүрмәйи, тохум сәпмәйи, бағ белләмәйи, һешан совурамағы бачарардым?.. Әһ, мәним дә фикримә гәрибә шейләр кәлир... Көрәсән Нөврәстә нечә олду? Нийә эвә кәлмәди? Бәлкә мәндән инчиди? Эйби йохдур, бир шей аларам, барышарыг. Бәлкә приставын янына шикайәтә кетди? Бундан да мәнә зәрәр кәлмәз. Әли Садиги өз адамымыздыр. Бәлкә өз-өзүгә бир хәтәр етирди. Белә олса, чох писдир. Өзү чәһәннәм, ахы мән ондан камымы алмамышам. Нәфсими өлдүрмәмишәм... Нөврәстә башга чандыр... Һәлә мән беләсинә раст кәлмәмишәм. Нә олар кәниз оlanda. Атам дейирди ки, онун бабасы нахырчы гызы алыб... Кишийә, нәфсини өлдүрдүйү һәр арвад, лап ганчыг да,

тула да олса, көзәлдир; әләлхүсус көз гызанда. Һанда ки, Нөврәстә доғрудан марал кимидир. Һә... Һә... Һә... Енә залымын баласы элә көнлүмә дүшүб ки... Бундан сонра мәни инчитмәз. Наз-гәмзә «олмаз», «истәми-рәм», «эйибдир»—биринчи дэфә олар...

Бахыш бәй юхудан кал дурмуш адамлар кими әснәди, әлләрини белиндән көтүрүб кәришди. «Бәлкә Нөврәстә Чамалкилдәдир? Билирәм, ордан башга ери йохдур. Бирдән һәр шейи ачыб она дейәр?.. Чәһәннәмә десин. Чамалы бир кечәнин ичиндә йоха чыхардарам... Һәр һалда, онларда олуб-олмадығыны билмәк лазымдыр?..»

Бахыш бәй эвә кетди. Нөврәстәдән бир хәбәр билмәк үчүн гуллуғчу Һәлимәни Чамалкилә хәлвәтчә көндәрди.

Гуллуғчу ярым саатдан сонра гайыдыб хәбәр кәтирди ки, Чамалкилин гапылары бағлыдыр.

Бахыш бәй Нөврәстәни һарада тапачағы һагда фикирләшди...

Нөврәстә илә Чамал гапыны бағлайыб эвдә данышырдылар.

Онларын нә данышдығларыны эшидиб билмәсин дейә. Чамал арвадыны бостана говун-гарпыз кәтир-мәйә көндәрмишди.

Чамал сөзүнә давам эләди:

— ... Шahмәрдан гыйыб сәни өлдүрмәди. Анчаг нейләйәйди, кишидир... Намусуна сығышдыра билмәди. Чыхды кетди. Анчаг ерини билирәм, Күрчүлү кәндиндә олачаг. Фикир эләмә, тапыб сизи барышдырачағам. Һәлә гой бир аз һирси союзун. О да баша дүшдү ки, күнаһ о, анасына, бачысына кәм бахан Бахыш бәйдәдир. Элә ки, ондан гисас алдығымызы эшитди, билди, өзү кәлиб барышачаг. Һә, иш беләдир, Нөврәстә бачы! Гисас, гисас! Дейир, галан ишә гар яғар. Бу кечә онун эвинә од вурачағам. Өлүмүмдән дә горхмурам. Далымча ушағларым ағламаячағ... Бир арваддыр, о да өз башыны доландырар. Инди дур кет. Сорушсалар ки, бу вахта кими һарда идин, де ки, кет-

55554

мишдим гардашымын янына. Десэлэр: үз-көзүн нийэ бу хала дүшүб? Чаваб вер ки, Газяна кедэндэ йыхылмышам. Һэ, бир дэ ону дейим: Афтаб ханым сәни сөйсә дэ, дөйсә дэ һеч динмә. Өзүнү Бахыш бәйин янында гәмли-гүссәли кәстәрмә. О сүләнән итин хасийәтнини мән билирәм: сәнә енә баш бир олмағы төклиф эләйәчәк. Сән буна разы ол. Үзүнә күл, бир аз да наз-гәмзә сат. Һара десә, кет. Яхшы олар ки, ону зәмиһә апарасан. Анчаг вахты ахшама сал. Мән чардагда отуруб бахачағам. Сиз кедэндә, далыныза дүшәчәйәм... Сиз зәминин ичинә кирәндә, мән, әлимдә балта, онун башынын үстүнү кәсәчәйәм. Горхма, Нөврәстә, о дәйюсу сағ бурахмаячайыг. Һә, белә!.. Бәлкә фикриндән дөнүрсән? Горхурсан?

— Йох. Бу саат мән һеч кимдән, һеч нәдән горхмурам. Өлүмдән артыг нә вар, мән ондан да горхмурам. Чамал она әскиһә бүкүлмүш ити бир гәмә верди.

— Һә, инди кет, бачы!

... Нөврәстә дарвазаны ачыб ичәри кирмәк истәйәндә, Бахыш бәйлә үз-үзә кәлди.

— Аһа... кәлиб чыхдын?! — Бахыш бәй күлдү. — Мәним көзүм йолда галмышды, а дағлар маралы! А Шәки маралы, бир бәри дур. — Ону гапынын далына чәкди. — Сәни ахтармаға кедирдим. Яхшыдыр ки, өзүн кәлиб чыхдын...

— Һә, дейирәм ахы, мәни ахтармаға кедирдин!.. Кишиләрин элә һамысы сәнин кимидир. Мәни төк гоюб кәлдин... Демәдин ки, язығы гурд-гуш басыб ейәр...

— Нейләйәйдим, көрдүм үрәйин кедиб, айылмырсан. Дедим, сонра өзү кәләр. Сән өзүн дә билмәдин ки, мән пайымы нечә алдым. Һа... һа... һа... Кечәнә күзәшт дейәрләр...

— Һә, дейәрләр... Бир көр үз-көзүмү нә хала гоймусан?.. Инди мән чамаатын ичинә нечә чыхачағам, нә дейәчәйәм?

— Дейәчәксән пишик чырмаглайыб. Кәләк бачармырсан? Де ки, йыхылмышам үзүмү тикан чызыб. Яхшы, де көрүм, индийә кими һарда идин?

— Гардашымын янына кетмишдим. Кечә ярысы, бу күндә эвә нечә кәлә биләрдим. Гардашым сорушду

ки, үзүнә нә олуб, дедим, ит гапыб, дишинин ери галыб. Деди: «О, нечә итдир ки, үзүнә дырмашыб?» Дедим, яман итдир, азар дәймиш, бирдән мәни гармалады...

Бахыш бәй күләрәк:

— Яхшы уйдурмусан, — деди. — Барәкәллаһ! Һамма анама вә Шәләйә элә демә, инанмазлар. Яхшы. Бу күн көрүшүрүкмү?

Нөврәстә:

— Йох, — деди, сонра күләрәк эләвә эләди: — Нийә, иш пешәдир? Өзү дә күнүн күнорта чағы... Һәлә үзүмүн ярасы сағалмайыб, чанымдан ағры чыхмайыб. Йох, даһа элә ишләрдән көзүнү чәк! Бир дәфә нә олду, гуртарды кетди. Мән о йолун адамы дейиләм!..

— Бир дәфә нәдир, ай дәли! Нә гәдәр ки, мән ваграм, сән варсан, арамьздан су кечмәйәчәк... Валлаһ, дүняны версәләр сәндән кечәси тәһәрим йохдур. Һә, яхшы, инди һара кәләк? Бағ нечә олар?

— Дедим ки, күндүз мән һеч ерә кетмәйәчәйәм? Биабыр оларам...

Бахыш бәй тез онун сөзүнү кәсди:

— Даһа наз эләмә, сән атанын кору. Нечә дейәрләр, көнү суя верәндән сонра, мәнә наз-гәмзә сатыр. Яхшы, күндүз горхурсан, ахшам көрүшәрик, анчаг һарда?

— Енә орда...

— Зәмидә? Мәним көзүм үстә. Күн батанда. Сән бир аз габагча кедәрсән, мән дә сәнин далынча гарабагара кәләрәм. Кәнддән бир гәдәр узаглашандан сонра, чүт кәләрик... Бах, белә!.. Сәнин көзүнү ейим, а Шәки маралы!..

Бахыш бәй хырмана, Нөврәстә исә, эвә кетди.

Афтаб ханым, Нөврәстәни эйванда көрән кими, ону алды кетди.

— Ай гыз, һардасан? Һансы чәһәннәмдәсэн? Билмирсән иш-күч төкүлүб галыб? Бахыш деди ки, гардашынын янына кетмисән. Яхшы, кетдин, бир саат отур, ики саат отур, чәһәннәм ол кәл дә... Сәнин о бурну фыртыхлы гардашын о гәдәр ширин олуб бәйәм?! Яхшы, сүр-сүфәтин нийә о күнә дүшүб? Де кө-

рүм лотун кимдир, ай гыз, сәни ер есин, белә кәниз!
Йох, дейсән бугда чөрәйи сәни гудурдуб...

— Йыхылмышам, даш эзиб, ханым. Мәним лотум йохдур.

— Ялан данышма!—Афтаб ханым һирсләнди.—Ай биһәя, о даш ярасыдыр, я диш? Мәни алдадырсан?! Мәним эвимдә оюнбазлыға башламысан?! Де көрүм лотун кимдир?

Нөврәстә дилләнмәди.

Шө'лә ханым кәлди.

Афтаб ханым тәзәдән гызышды.

— Шө'лә, сән аллаһа, бизим бу гачгын кәнизин сифәтинә бах! Көрүрсән?..

Шө'лә ханым яхына дуруб. Нөврәстәнин янагырына дитгәтлә бахды.

— Һә-ә-ә!.. Лап тәзәчә диш еридир...

— Бойнуна алмыр ахы! Лотусуну демир ки, Бахыша дейим, кедиб мәним гуллуғчума саташан адамын башыны ит гибләсинә кәссин. Әл-аягыны йығышдыр һа, валлаһ, сәни бир Нөврәстә эләрәм ки, адыны да ядын-дан чыхардарсан... Дедик, яхшы иш көрәндир, кәниз көтүрдүк, та демәдик ки, бәй эвиндә ганчыг кими күрсәйә кәл!.. Үз-көзүнү кизләт ки, Бахыш көрмәсин, о белә шейләри гәбул эләмәз. Ери сәһәнки көтүр, су кәтир!

Нөврәстә башыны ашағы салыб кетди.

— Яхшы ишләк көпәк гызыдыр, амма... Бундан сонра, кәрәк үстүндә көз олаг... Кедиб гарнына да бирини гояр, бизи бнабыр эләр... Мән бизим дәйирманчыдан шүбһәләнирәм. О, бир аз шоркөз кәдәдир...

Афтаб ханым дейинә-дейинә кетди.

Шө'лә ханым бармагыны ағзына гоюб фикирләшди: «Көрәсән Нөврәстә Бахышла бир ердә дейилмиш?! Ахы, о да эвә кеч кәлди...»

...Нөврәстә мис сәһәнки чийнинә алыб эвдән чыхды. Дарвазадан аралананда, Чамалкилә тәрәф бахды, бир ики дәфә әл эләди. Чардагда отурмуш Чамал онун ишарәсини баша дүшдү.

Нөврәстә чая энәндә Чамал, она яхынлашды.

Нөврәстә явашдан деди:

— Күн батандан сонра... Зәмийә кедәчәйик...

— Яхшы, яхшы!

Чамал тез кери гайытды.

Нөврәстә сую апарды. Ахшама кими бә'зи ишләри көрдү...

Күн батды. Ханымлар отаға чәкилдиләр. Кәндлә әл-аяг йығышылды.

...Нөврәстә габагча, Бахыш бәй бир аз ондан аралы кедирди.

Өзүнү һеч кәсә көстәрмәмәк үчүн йолун алтындакы колкосларын арасы илә белини эйә-эйә кедән Чамал онлары изләйрди.

Бахыш бәйлә Нөврәстә гошалашды.

Күндүздән саггалыны гырхдырыб, өзүнү бу кечәки көрүшә һазырамыш Бахыш бәйин үрәйи севинчдән синәсинә сығмырды. Өз-өзүнә дейирди: «Бу зәһирмар нәфс адамы дағдан-гаядан атар...»

Нөврәстә тутгун вә гәзәбли иди. Гисасыны нечә алачағы һагда дүшүнүрдү...

Санки бүтүн табият, гисас алмаға кедән Нөврәстәйә тәскинлик, үрәк-дирәк верирди.

Нөврәстә аддымыны басдығы һәр даш-гум, һәр торпаг зәррәси санки дейирди: «Нөврәстә, сән о ахшам да бу йолдан дәли чейран кими үркә-үркә ат дөшүндә кечдин... Сәни залым бир овчу изләйирди. Инди ону өзүн кәтирмисән... Инди о, сәнин овчун йох, овундур... Дизләрин, әлләрин титрәмәсин. Ону үрәйинин башындан вур!..»

Ярпагларынын хышылтысы көзәл вә һәзин нәғмәни хатырладан гоча чинар да санки адам кими дилә кәлди: «Мәни таныйырсанмы, Нөврәстә! Мән нағылларда ады чәкилән әфсанәли чинарам. Йолдан өтәнләр мәним көлкәмдә сәринләйир, динчәлирләр... Һәр будагында бир лейләйин ювасы вар. Мән гүввәт вә учалыг рәмзийәм. Гойнундакы гәмәнин сапы мәнән гайрылмышдыр. Ону әлиндә бәрк тут! Гисасыны ал, башыны мәним кими уча сахла!..»

Бахыш бәйлә Нөврәстә зәмийә кирдиләр.

— Даһа бәсдир, о тәрәфә кетмә!—дейә Бахыш бәй Нөврәстәнин голундан тупуб сахлады.—Отур, отур, а Шәки маралы!

Икиси дө отурду.

— Анчаг, тез ол, ага!

— Мән сәндән чох тәләсирәм... Атам, анам сәнә гурбан, а Шәки маралы!— дейә Бахыш бәй севинч вә әһтирасдан әсән бәдәнини Нөврәстәнин синәсинә йыхмаг истәйәндә, Нөврәстә гәмәни хәлвәти гойнундан чыхартды. Элә бил ки, бу ан онун үрәйинә дәрәлар гәдәр нифрәт һисси долду. Элә бил ки, голларына дағлар гәдәр гүввәт кәлди.

Полад гәмә өз ишини көрдү...

Бахыш бәй айы тәкин бағырды, гарныны тутуб ерә ашды.

— Аһ, һийләкәр ганчыг! Сән нә яман...— Бахыш бәй сөзүнүн далыны дейә билмәди...

Нөврәстә гәмәни икинчи дәфә онун үрәйинә әнди-рәндә, Чамал өзүнү етирди. Ики әлли тутдуғу балтаны хыжмла әндирди. Башы көтүк кими икийә парчаланан бәйин инилтиси кәсилди.

Нөврәстә деди:

— Гой дүняя чар олсун ки, мән өз гисасымы алдым!

— Бәли, буйнузсуз гочун гисасы, буйнузлуда галмаз! Кедәк бачым! Сағ ол, Нөврәстә!

Нәдәнсә Нөврәстә өзүнү итирмиш кими иди. Санки о, гочаглыгына инанмыр, өзүнү хәял аләминдә һисс әдирди.

— Кедәк, Нөврәстә! Дейәсэн ахы, сәни ган тутуб?— Чамал ерә дүшмүш гәмәни көтүрүб она верди.— Ал яла! Көрүрәм сәни ган тутуб... Яла үрәйин сакит олсун!..

— Кедәк, Чамал гардаш!

Чамал гәмәни узаға тулазлады.

Онлар һеч кәс көрмәсин дейә, бағларла, Бәркүшадын саһили илә кедирдиләр...

... Сәһәрин ачылмасына аз галмышды.

Хорузлар дамларын үстүндә, һәйәтләрдә көрдән-ләрини чәкәрәк, дөшләрини габардараг, ганадларыны чырпа-чырпа банлайырды. Элә бил ки, онлар Бахыш бәйин өлүмүнү, зүлмдән зара кәлмиш кәндлиләрә бир севинч мүждәси кими хәбәр вермәк истәйирди.

Чамал чардаға чыханда, арвады Түкәзбан һәлә ятмамышды. О, галхыб еринин ичиндә отурду вә:

— А киши, бу хоруз баныначан һардасан?— деди.— Көзүмә ахшамдан юху кетмәйиб. Никаран галмышам, фикирләшмишәм, буну илан чалды, башына нә иш кәлди...

Чамал палтарыны союна-союна деди:

— Билирсән ки, зәмини бичирдим... Ахшамдан, яхшы бичилир, күндүз чинин ағзындан төкүлүр...

— Бошла, сән аллаһ!.. Адәмдән хатәмә кими зәми күндүз бичилиб... Нә кәләйин варса, бир гулаг ери дә бәһанә эләмисән. Оғру да дейилсән ки, дейәм дам ярмаға кетмисән.

Чамал союнуб ерә кирди. Анчаг ята билмәди. Гурчаланды, о яны, бу яны үстә чеврилди.

— Нийә ятмырсан? Дейәсэн фикирлисән ахы? Валлаһ, мәни дә фикрә салдын. Гәмишә ахшамдан башымы ерә гоян кими ятырдым, бу кечә көзүмә һеч юху кетмәйиб. Сән оласан Нәчәфин кору, дүзүнү де, һардайдын? Ә, олмая өзүнә ашна-зад тапмысан? Валлаһ, элә олса, өзүмү бу чардагдан тулларам.

Чамал, арвадынын бу иши кеч-тез биләчәйини вә она көрә дә кизләтмәйин мәнәсы олмадығыны фикирләшиб мәсәләни ачды.

Түкәзбан үстүнә союг су атылмыш адамлар кими бирдән диксинди.

— Бый, сәнин башына илдырым дүшмәсин Чамал!— дейә әлини дизинә чырпды.— Ә, сиз нә иш көрмүсүнүз?! Вай дәләм вай! Комамы дағыдачағлар, аллаһ!

— Сәс эләмә арвад, гоншулардан әшидән олар.

— Ә, сән дәли олмусан... Ә, бәйлә нә ишин варды?!.

— Ону чәһәннәмә васил эләмәк фикри мәнә чохданды. Амма көтүр-гой эләйирдим. Нөврәстәнин әбрыны, исмәтини аландан сонра, намус мәни боғду. Даһа бу гәдәр дөзмәк олмазды... Мән Нәчәфин гисасыны алдым. Күрәйимдә ери-зол дуран гамчыларын һейфини балта илә ондан алдым. Нөврәстә, наму-суну ләкәләйән Бахыш бәйин гарныны дешди. Чох ийид гыз имиш, мән ону белә дүрәкли билмәздим. Ана-сынын сүдү һалал олсун!

— Валлаһ матым-гутум гуруду! Бәс Нөврәстә нә олду?

— Апарыб Көдөклөрдө, бачымкилдө гойдум. Тапшырдым ки, ондан мугайэт олсун. Бэйин өлдүрүлмөсини өзүм кедиб гардашы Ага бэйә хәбәр верәчәйәм.

— Бый, башына од эләнмәсин! Ә, дейирсән, гарға мөндә гоз вар?.. Өз дилинлө башына хата ачырсан?! Мәнә дейирсән «бу иши кизлин сахла», өзүн кедиб аләмә күй салырсан! Валлаһ, сән чашбаш вурурсан...

— Чашбаш вурмурам, арвад. Өзүм десәм, шүбһә мәнә кетмәз, баша дүшдүн? Дейәчәйәм бу сәһәр зәмини бичәндә, бэйин мейитини көрдүм. Әкәр, ишдир, куманлары Нөврәстәйә кетсә, ону да тапа билмәйәчәкләр. Сән өз ериндә сакит ол, дөвә көрдүм, гығыны көрмәдим, вәссалам!..

Әрлә арвадын сөһбәти хейли чәкди. Күн чыххачыхда Чамал юхуя кетди.

.. Дүнән кечәдән күркүнә бирә дүшмүш Түкәзбан, нә эдәчәйини билмирмиш кими һәйәтдә дүмәләнирди. Она элә кәлирди ки, чамаат дейәчәк: «Чиданы чувалда кизләтмәк олмаз. Биз һәр шейи билирик. Кет, әрини оят, башыны көтүрүб бир ерә гачсын, йохса, иши чох пис олачаг!»

Түкәзбан эвә кирди, дөшлүйүнү дүйү сылыфы илә долдуруб гайытды: «чү... чү... чү...» дейә-дейә сылыфдан бир овуч ерә сәпди. Онун сәсини эшидән тоюглар, чүчәләр, һәрәси бир тәрәфдән гача-гача кәлди. Бә'зиси габагына дүшән дәнләри бир-бир димдийини учунда көтүрүр, бә'зиси өз «пайыны» едикдән сонра, башгасынын габагындакы дәни көтүрмәк үчүн ону, буну димдикләйир, бөйрү илә кәнара итәләйирди. Элә тоюг да варды ки, дәни өзү емир, көтүрүб чүчәсинин габагына гоюрду. Товуз гушу кими мүхтәлиф рәнкләрлә бәзәнмиш гузу бойда хоруз исә каһ дәнләйир, каһ ачиз тоюгларын башына димдик чалыр, каһ ганадларыны саллайыб анач тоюгун әтрафында фырланырды.

Түкәзбан дәнни һамысыны сәпди. Сүпүркәни көтүрүб һәйәти сүпүрмәйә башлады. Бу заман Юсиф кәлди. Түкәзбана салам верди. Түкәзбан она хош кәлдин эләйиб. кефини сорушду.

Юсиф кедиб чардагын дибиндәки дашын үстүндә отуранда, Түкәзбан сорушду:

— Бала, нийә ахсайырсан?

Юсиф екә, гыллы папагыны башындан көтүрүб дизинә кечиртди, алнынын тәрини силди вә көксүнү өтүрүб деди:

— Гычыма дәһрә дәйиб, Түкәзбан хала. Нечә күндүр ки, ердә ятырдым.

Юсиф башына кәлән ишләри гысача данышыб ахырда деди:

— Даһа ишләйә билмәдим. Агам деди: кет, мәнә лазым дейилсән...

— Ай зыглар, гаракүнлүләр!—дейә Түкәзбан дәриндән көксүнү өтүрдү.—Аллаһ һеч сизин үзүнүзә бахмыр...

— Һә, бахмыр, Түкәзбан хала... Кәлдим енә бачымын янына. Нөврәстәни һәлә көрмәмишәм. Дедим, сифтә сәнә, Чамал әмийә баш чәким, сонра, кедиб Нөврәстәни бәйкилдә көрәрәм.

Түкәзбан онун янында отуруб деди:

— Нөврәстә бәйликдә йохдур, онлара кетмә.

— Бәс һардадыр? Ону да чыхардыб говублар?

Түкәзбан чаваб вермәди. Юсифи фикир көтүрдү. Енә сорушду:

— Һардадыр? Бары кәнддәдирми? Олмая, онун да башында бир хата вар? Сән аллаһ, Түкәзбан хала, кизләтмә. Ахы мәним бачымдан башга һеч кәсим йохдур...

Түкәзбан Нөврәстәнин башына кәләнләри дейиб. Юсифин үрәйини сыхмаг, гол-ганадыны сындырмаг истәмәди.

Бирдән алчаг диварын о тәрәфиндән адам башы көрүндү. Адам йәгин ки, набәләд иди: каһ бойланыб һәйәтә бахыр, каһ кери чәкилирди. Инди кәлкәдән дөшүбһәләнән Түкәзбан онун ким олдуғуну сорушуб, билмәк үчүн һәйәтдән чыхды.

Чамал чардагдан ашағы энди. Юсиф ону көрән кими аяға галхыб салам верди. Чамал онун кефини сорушду. Юсиф Нөврәстә барәдә сөз ачмаг истәйәндә, Чамал әрк илә деди:

— Һәлә кет афтафаны ичәриндән су илә долдур кәтир, бир әлими ююм, сонра данышарыг.

Юсиф гапья тэрэф йөнэлди.

— Э, даян!—дейэ Чамал она яхынлашды,—һәлә яран сагалмайыб?

— Йох. Мәни аға эвдән говду... Деди: ишә ярамыр-сан.

— Һә-ә! Нейнәк, фикир эләмә. Кет!

Юсиф кетди.

— Эһ, хата-бала бир-биринин далынча кәлир. Чархын чеврилсин ай белә дөвран!..

Түкәзбанла Рүстәм һәйәтә кирдиләр.

Түкәзбан:

— Бизә гонаг кәлиб, Чамал,—деди.—Нәби дайы-килин гоһумудур. Дейир: Нөврәстәнин, Юсифин дайы-сыям.

Чамал Рүстәмә тэрэф аддымлайыб:

— Хош кәлмисән!—деди вә онунла әл тутуб эвә дә'вәт эләди.

— Яхшы оларды ки, бизим гоһумларын олдуғу эви мәнә көстәрәйдиниз. Чохдан көрмәмишәм, бәрк дары-хырам. Мәнә Чомәрд деди ки, Нәбикил сизин төвләдә олулар. Одур ки, мән элә кәндиләрдән сизин эви сорушуб кәлдим.

— Яхшы эләмисән, буюр ичәри, отур, бир аз дин-чәл, сонра гоһумларыны көрәрсән...

Онлар эвә сары кетмәйә башладылар. Гапья беш-алты аддым галмыш Юсиф ичәридән чыхды. Рүстәми көрәндә, бир ан тәәччүб ичиндә галды, сонра севин-дийиндән афтафаны ерә атыб:

— Дайы!—дейәрәк, она сары гачды.

Рүстәм:

— Юсиф! Чан бала!—дейиб ону гучаглады, өпдү...

Юсиф севинчиндән ағлады. Өз үрәйинин дә көврәл-дийинә бахмаяраг, Рүстәм бачысы оглуну сакиг эдә-эдә онунла бәрабәр ичәри кирди.

Мүәллим Рүстәм дә гачгынлыг мүддәтиндә раһат яшамамышды. Бир нечә ай досту Вәлинин эвиндә гонаг кими галмышды. Бир тәрәфдән, бекарчылыг ону дарых-дырмыш, о бири тәрәфдән, досту олса да, башгасы-нын эвиндә айларла яшамагдан хәчаләт чәкмишди. Рүстәм чох фикирләшдикдән сонра Бакья кедиб, орда ишә кирмәк гәрарына кәлмишди. О, бу фикрини Вә-

лийә дә демишди. Вәли һөрмәт вә сәмкми достлуг эләмәти олараг, онуч кетмәсинә разылыг вермәмиш-ди. Анчаг. Рүстәмин фикринин гәт'и олдуғуну көрүнчә, даһа э'тираз этмәмишди. Она бир мүддәт яшамаг, хәрчләмәк үчүн пул, һәтта бир нечә гызыл вериб йола салмышды.

Рүстәм чох чәтинликлә кәлиб Бакья чыхмышды. Бир ая гәдәр Бакыда «Дагыстан» меһманханасында яшамышды.

Бир кәнд мүәллиминин илк дәфә көрдүйү бу бө-йүк, сәнае шәһәринин уча, ярашыгылы бишалары, ке-ниш күчәләри, дәнизи, булвары, ресторанлары үму-мийәтлә заһири дәбдәбәси, чох хошуна кәлмишди. Кәндин нә гәдәр кери галдыгыны инди бир даһа тәс-диг эләмишди. Һәтта, белә көзәл шәһәрдә дейил, индийә кими учгар вә мәдәнийәтсиз бир кәндлә яша-дыгына тәәсүфләнмишди. Она элә кәлмишди ки, Бакыда яшәян адамларын һамысы гәмсиз, кәләрсиз, хошбәхт адамлардыр. Она көрә дә, һәмшәлик Бакыда галыб бир мәктәбдә дәрс демәк онун ән бөйүк арзусу олмушду. О, бу мәгсәллә Маариф назирлийинә мүра-чиәт этмиш, лакин шәһәр мәктәбләринин һеч бириндә ер олмадыгыны она сөйләмишдиләр. Бакыдан айрыл-маг истәмәйән Рүстәм, йүнкүл бир гуллуғ, кичик бир мә'мурлуғ вәзифәси ахтармаға башламышды. Лакин мүсават идарәләриндә буну да тапа билмәмишди. Бу вәзийәт ону дарыхдырмыш, онда бир нөв үмидсиз-лик һисси доғурмушду. Бунун нәтичәсиндә, заһири көзәллийи илә Рүстәми өзүнә чәлб эдән шәһәр, онда башга фикирләр оятмаға башламышды. Бекар галдыгы күнләр Рүстәми шәһәр һәятына бир гәдәр дәриндән бәләд олмаға мәчбур эләмишди. О, күчәләрдә, бул-варда диләнчиләри көрдүкчә ики-үч мәртәбәли эвләр-дә дейил, гаранлыг, нәм зирзәмиләрдә яшәян йохсул-лары мүшәһидә этдикчә; ишсиз, авара адамларын чөрәк, доланышыг үчүн өзләрини ора-бура вурмала-рыны билдикчә, Бакыда бир-биринә әкс дуран ики һәят олдуғуну йәгин этмишди.

Шәһәрдән үмидини үзмүш Рүстәм Сабунчуя кет-мишди.

Зәнкәзурдан, әлә Шәкиник өзүндән орада бир чоқ адамын яшайыб, фәһләлик әләдийи она мә'лум иди. Сабунчуя кетмәсиндә дә мәгсәди онларын васитәсилә мүнәсиб бир иш тапмағ иди.

Рүстәм, әлбәттә, өз ерлиси олан фәһләләрлә көрүш-мүшдү. Оруч адлы бириси ону өз мәңзилиндә сахламышды. Лакин гуллуғ үчүн һансы мә'дәнә, һансы ерә кетмишдисә, кор-пешман гайытмышды...

Бир күн тәсадүфи оларағ, Чомәрдрә Гиясы Оруч-килдә көрмүшдү.

Сәһбәт заманы о Бақыда «ики һәят» көрдүйүнү онлара сөйләмишди.

Рүстәмин кәләчәкдә чәмийәт үчүн файдалы бир адам олачағындан үмидини кәсмәмиш Чомәрд, ону фәһләләрин һәяты илә әтрафлы таныш әләмишди. Фәһләләрин ишләдийи мә'дәнләрә, ә'малатханалара, онларын бә'зи йығынчағларына апармышды. Бақы фәһләләринин арзусу, мүбаризәси, мәгсәди она тамам айдын олмушду. Рүстәм баша дүшмүшдү ки, мүхтәлиф милләтләрән олан Бақы пролетариаты ордусу мұса-ват гурулушуна, мұсават һөкүмәтинә гәти зәрбә эндир-мәйә һазырлашыр.

Чомәрд енә Рүстәмин дә мүбаризәйә гошулмасыны мәсләһәт көрәрәк демишди:

— Сәнин Бақыя кәлмәйин пис олмады. Бәйүк шә һәрләр адамын көзүнү ачыр... Өзүн дедийин кими, бурда бир-биринә зидд олан ики һәят, ики дүня көрдүн. Бу вәзийәти сән кәнддә дә көрмүшдүн. Лакин о заман онун зиддийәтнини, маһийәтнини лазыми гәдәр дәрк әләйә билмирдин. Болшевикләрин, йохсулла-рын һачы Атакишиләрә, Әмирләрә гаршы апарды-лары мүбаризәдән яханы кәнара чәкирдин... Сән бур-да мә'лән, фабрик, завод саһибләринин фәһләләрн нечә истисмар әләдикләрини, Бақы нефтинин кимләри миллиончу, кимләри диләнчи әләдийини билдин, өйрән-дин... Мүбаризә алову сәнмәйиб, Рүстәм. О, кетдикчә гызышыр. Загафгазия пролетариаты, йохсул кәндли-ләр өз арзуларына чатмайынча, мұсават, дашнак, меншевик гурулушу фәһлә-кәндли һөкүмәтилә әвәз әдилмәйинчә, бу мүбаризәдән әл чәкмәйәчәкләр. Бил-динми, Рүстәм? Бизим мүбаризәмиз һәкәри-Бәркүшад

кәндләриндә, Зәнкәзур дағларында, Гафан мешәлә-риндә олмалыдыр. Мән өзүм дә Гиясла бәрабәр, тез-ликлә кәндә гайыдачағам. Шаһмәрдан Губатлыя кет-ди. Езнән Нәби вә бачын ушағлары орда яшайырлар. Чохдандыр онлардан хәбәрин йохдур. Сән дә онларын янына кет. һамымыз бир ердә олсағ, гүввәләримизи бирләшдирсәк яхшы олар. Бақыда ишсиз, сәркәрдан кәзмәйин даһа мә'насы йохдур...

Чомәрдин сөzlәри, башы дашдан-даша дәймиш, һәятын ағырлығыны күрәйиндә һисс әтмиш Рүстәмин гулағында бир һәгигәт кими сәсләнмишди. О, артығ кәндә гайытмаға мәчбур олмушду.

... Юсиф вә Чамал һәр шейи Рүстәмә данышдылар.

Нәбинин өлүмүнү, Нөврәстәнин башына кәлән гә-заны, Юсифин вәзийәтнини, Шаһмәрданын өз арва-дындан үз дөндәриб кетмәсини билән Рүстәм сарсылды.

Рүстәмә вә Юсифә аз-чоқ тәсәлли верән, Бахыш бәйин өлдүрүлмәси олду. Рүстәм, һәгиги намус саһиб олан Чамалла кәләчәкдә әлағә сахламағы өз-өзлү-йүндә гәрара алды.

Чамалын тә'кидинә бахмаярағ, Рүстәм о кәнддә бир күн дә галмады. Көдәкләрә кетмәк, Нөврәстәни орадан көтүрүб дағбасар кәндләрин биринә апар-мағ үчүн Юсифлә бирликдә йола дүшдү.

... Чамал о күнү бәйин өлдү хәбәрини һеч кәсә демәди. Кечәни сәксәкәли ятды. Сәһәр олду, енә бир сөз сөйләмәди.

Ики күндән бәри Бахыш бәйин вә Нөврәстәнин әвә кәлмәмәси бәй аиләсиндә шүбһә вә нараһатчылығ яратды. Бәйин нөкәрләри атланыб бағлары, дәйирма-ны, Язы дүзүнү, күман кедән кәндләри ахтардылар. Нубар Нөврәстәнин ерини Чамалын арвадындан со-рушду. «Бәйин кәнизинин ерини биз нә биләк?.. Сиз дә өзүнүзә иш тапмышсыныз, бизим үстүмүзә гачыр-сыныз; хата олмады ки, о гачынлара рәһимиз кәлди, бир төвлә бучағы вердик...» дейә Түкәзбан чаваб верди.

Үчүнчү күн, сәһәр Чамал кәндин ашағысындан гача-гача кәлиб бәйлийин дарвазасына чатды.

— Ай Аға бәй аға! Ай Афтаб ханым!—дейә гыш-гырды.

Гардашыны нарда ахтарыб тапмагы фикирлэшө фикирлэшө һэйәтдә кәзинән Аға бэй байыра чыхды.

— Нә вар, а Чамал?— дейә она яхынлашды

Чамал төйшүйә-төйшүйә деди:

— Аға, эввәлә саламәлейкүм. Аға, икинчи дилим, ағзым гурусун... Аға, бу хәбәри кәрәк мән кәтирмә-йәйдим. Амма нейләйим... Кетмишдим зәмини бич-мәйә, бир дә нә көрдүм... Аға, дилим кәлмир... Көрдүм Бахыш бэй аға тирәмеш узаныб тахылын ичинә. Де-дим, бәлкә ятыб, көрдүм йох, өлүб... Дүз көтүрүлдүм кәндә... Вай аға вай! Эвимизи йыхан, аға вай!..

Аға бэй бир гәдәр ериндә дошуб галды... Чамала һеч бир сөз демәйиб эвә гайытды...

Бэй айләсинә шивән дүшдү. Кәнд билди. Намы йы-ғышыб кәлди. Һэйәт, эв адамла долду... Бахыш бәйин өлдүрүлмәси бир чохуну севиндирди...

Аға бэй кағыз языб, нөкәрләрин бирини Дондар-лыя, приставы чағырмаға көндәрди. Өзү, Чамал вә бир нечә кәндли илә бәрабәр зәмийә кетди.

...Мейити эвә кәтирдиләр.

Афтаб ханымын, Шә'лә ханымын сәсиндән гулаг тугулуурду. Бир нечә саатдан сонра пристав ики страж-никлә кәлди. Әли Садиги Аға бэйә өз тәәссүфүнү бил-дириб, әһвәдатла мүхтәсәр таныш олдугдан сонра мейитә бахды. Нардан яраландығыны вә она тәдгигат үчүн лазым олачаг бә'зи шейләри дәфтәрчәсинә гейд этди. Аға бәйи вә стражникләри көтүрүб өлүм һади-сәси баш вермиш ерә кетди. Зәмийә төкүлмүш гана, рәдләрә бахды. Зәминин Чамалын олдугуну өйрәнди. Енә нә исә дәфтәрчәсинә язды. Стражникин гайышыны ачдырыб алды. Рәдләрин энини, узунуну өлчәрәк, га-йышы чибинә гойду.

Пристав Аға бәйдән, кимдән шүбһәли олдугуну, кими тутмаг лазым кәлдийини сорушду. Аға бэй һеч бир чаваб верә билмәди. Анчаг өз үрәйиндә деди: «Ону истәмәйән мейәр, бирдир, икидир? Бүтүн кәнди өзүнә дүшмән эләмишди».

Пристав кәләфин учуну тапмаг үчүн зәми саһиби олан Чамалы һәбс эләйиб стражникләрин габағына гатды.

Түкәзбан, атын дөшүндә, голу бағлы кедән әринин далынча, башына, дизинә дөйә-дөйә ағлайырды.

Әли Садиги әлләрини далына гоюб, отагда кәзинә-кәзинә фикирләширди: «Бу харабанын һәр бучағын-дан күндә бир бәд хәбәр эшидирсән... Бири оғурлуг эләйир, бири арвада саташыр, бири адам өлдүрүр... Мән бу чәһәннәмдән нә вахт башымы көтүрүб гача-чағам. Йох, мән бу ит пешәсинә алыша билмәйчәйәм. Гәза начальникинә, кәрәк икинчи дөфә әризә верәм ки, мәни азад эләсин. Һәрчәнд, үстүмә бағырачаг, гой ба-ғырсын. Мән чанымы чөлдән тапмамышам ки... Аиләм галыб Кәнчәдә, өзүм бурда... Әһ, аллаһ кәссин белә вәзифәни! Өзүмү Бакыя сәдр-әзәмин янына салсам, мәни бөйүдәр, кәндләрин кириндән-пасағындан, битин-дән-сиркәсиндән чанымы гуртарар. Мән нә үчүн прис-тавлыға разы олдум, һеч өзүм дә билмирәм... Гәрәз...»

Әли Садиги столун далына кечиб отурду, дирсәк-ләрини көһнә стола, чәнәсини исә бир-биринә дара-ладығы әлләринин үстүнә гоюб енидән фикрә кетди: «...Гатили нечә тапаг? Кәндли-күтлүдән бири өлдү-рүлсә иди, ганыны батырардым... Ахы, өлән Бахыш бәйдир. Бу хәбәр һәр ерә ййылыб. Өзү элә бир әһ-миййәтли адам олмаса да, һөкүмәтдә сайылан гардаш-лары вар. Гатили тапмасам, онлар мәни пис күнә сала биләрләр... Һеч кәсә дә күман кетмир. Чамал да бой-нуна алмыр ки, алмыр.—Әли Садиги дәфтәрчәсини чибиндән чыхарыб яздығларына бахды.—Кәрәк зәнним мәни алдатмасын: Бахыш бәйи өлдүрән ики адамдыр; бири аяғы чарығлы, бири аяғы ялын. Мәрһума вуру-лан яралар да ону сүбүт эдир. Ону гарныны я бычаг я хәнчәрлә дешмишләр. Башыны исә ағыр вә ити бир шейлә бөлмүшләр. Яхшы, нейләйим? Чамалын бойну-на гоймаг үчүн элә сүбүтүм, дәлилим йохдур. Һәр һал-да енә ону чағырыб, гыснамалыям.»

Әли Садиги гапыда дуран стражникә Чамалы кә-гирмәсини әмр эләди. Стражник кетди, бир нечә дәги-гәдән сонра, Чамалы голу бағлы кәтириб отаға салды, өзү байыра чыхыб гапынын янында даянды.

Әли Садиги стулдан галхмадан күлә-күлә деди:

— Чамал Аллаһяр оглу, кефин нечәдир?

— Дустағам, аға пристав.

— Дустаг олдуғуну билирәм. Кефини сорушурам. Көрүрсән, мән нечә приставам? Дустағын кефини сорушурам. Сәни беш дәфә данышдырмышам, эләдирми?

— Бәли, он беш күндә—беш дәфә.

— Сәни дөймәмишәм ки?

— Хейр.

— Инди көрүрсән нечә приставам? Дустағы дөймәрәм. Амма дустаг да кәрәк мәнә һәр шейи дүзкүн данышсын. Де көрүм, сәнин нечә чүт чарығын вар?

Чамал приставын бу ахмаг суалына күлмәк истәди, лакин өзүнү сахлайыб чаваб верди:

— Бир чүт.

— Саг аяғыны галдыр юхары.

Чамал аяғыны галдырды. Әли Садиги столун ешииндән рәдләри өлчдүйү гайышы чыхарыб, онун аяғынын алтыны өлчдү. Чамалын үзүнә дик бахыб:

— Айдындыр!..—деди.—Бахыш бәйи өлдүрәнни бири сәнсэн! Зәмиә дүшән рәд сәнин аяғынын рәддидир. Де көрүм, йолдашын ким иди? О аяг ялын имиш... О да мәнә бәллиндир. Анчаг сәнин нә гәдәр доғру данышдығыны билмәк истәйирәм. Де көрүм, о аяг ялын адам ким иди? Ону да бил ки, даһа һәр шей мәнә айдындыр. Дүз данышсан, бу иши мән өрт-басдыр. эләйә биләрәм. Чүнки сән өз дүшмәнини өлдүрмүсән. Дүшмәни өлдүрмәк кишилиkdir. Мән белә гочаг адамлары гыйыб газаматларда чүрүтмәрәм, һә, даныш!

— Пристав ағанын бу ширин чанына анд олсун ки, мәним бу ишдән хәбәрим йохдур. Нечә әввәлләр демешәм, инди дә өз сөзүмүн үстүндә дурурам. Галды аяг, рәд... аға пристав өзү яхшы билир ки, адамларын һамысынын аягы бири-биринә охшайыр. Чарыг кейән элә бир мән дейиләм ки... Галды, дейирсән, Бахыш бәйи өлдүрән куя ики адам олуб. Нә билим, бәлкә беш адам олуб?.. Бахыш бәйин кәндләрдә дүшмәни аздырмы?..

Әли Садиги ериндән галхды, бир гәдәр сәсини учалдараг деди:

— Демәк, енә бойнуна алмырсан?

— Пристав аға, йәгин сән Аға бәйи данышдырмышан. О, демәйибми ки, бәйин өлүмүнү мән Чамал Аллаһяр оғлу кәлиб она хәбәр вермишәм. Ахы сәнин

башын вар, пристав аға! Нечә ола биләр ки, мән бәйи өлдүрәм, өзүм дә кәләм хәбәр верәм? Неч ағыла сыған ишдир?

Әли Садиги гышгырды:

— Билирәм һийләни! Сән буну. гәслән эләмисән. Неч кимдә шүбһә яратмамаг үчүн эләмисән. Даһа билмәмисән ки, арвадын Түкәзбан, күрәйинә беш гамчы дәйдикдән сонра, сәнин чинайәтини ачыб дейибдир. Нә вахт вә ким илә өлдүрдүйүнү ерли-ятаглы сөйләйиб.

Чамалы фикир апарды: «Доғрудан Түкәзбан дейиб? Бәлкә ону дөйүб-өлдүрүб, зорла дедирлибләр?».

— Һә, дустаг Чамал Аллаһяр оғлу, йолдашын ким иди? Де, горхма, бу иши элә батырачагам ки, фәләйин дә хәбәри олмаячаг.

— Дедим ки, неч нәдән хәбәрим йохдур.

— Бәй өлдүрүлән кечәдән онун гуллуғусу Нөврәстә дә йоха чыхыб. О арвад габаглар сәнин әвиндә яшайырмыш. Кәндлә сәндән яхын адамы йохдур. Инди ачыг де көрүм о һардадыр?

— Нә билим һардадыр, адам күдмүрәм һа...

Әли Садиги бәрк һирсләнди:

— Дәйюс, арвадын ялан дейир? Нөврәстәни һарда кизләтмисән?

Чамал дилләнемәди.

— Көрүрсәнми, һөкумәтдән кизли неч бир шей галмайыб... Мәнә анчаг о ләзимдыр ки, мәрд-мәрданә дейәсән: «Бәли, пристав аға, Бахыш бәйи гардашымы өлдүрмүшдү, мәни дәфәләрлә дөймүшдү, она көрә мән дә ондан өз гисасымы алдым. Инди мәни бу хатадан гуртар!» Бу сөзү де. Сәни бу саат, элә индичә әвинә бурахмасам киши дейиләм. Һә, дилләни!

Чамал приставын дедикләриндән онун бә'зи шейләри билдийини йәгин эләди. Түкәзбанын ағзы йыртыглыг эләмәсинә инанмады.

— Әши, неч нәдән хәбәрим олмая-олмая нә дейим ахы?

Әли Садиги гамчыны чәкмәсинин боғазындан чыхардараг, она яхынлашды вә шаллагламаға башлады:

— Зәһримар де, чор де! Көпәк оғлу, даныш көрүм Бахыш бәйи нийә өлдүрмүсән? Нийә маһалы кор гоймусан?..

— Вур, пристав аға, вур! Сән адам дөймәздин. мәни дөй, өлдүр!..

— Көпәк оғлунун кинайәли сөзләринә бах!

Пристав шаллағы бир нечә дәфә онун сифәтинә чәкди. Голлары архада бағлы Чамал башыны о яна, бу яна дөндөрмәкдән башга һеч нә эләйә билмәди.

Пристав гапыны ачыб стражникә деди:

— Кет бунун арвадыны кәтир!

Чох кечмәди ки, стражник башы чадралы, үзү-көзү өртүлү бир арвады ичәри салды.

— Кәл, бурда отур, бачы!— дейә Әли Садиги она ер көстәрди.— Анчаг мән нә сорушсам она чаваб вер.

Арвад бир күнчә отурду.

— Сәнин әрин Чамал Аллаһяр оғлу ки, бу саат мәним дустағымдыр, Бахыш бәйи кечә өлдүрдү, эләми?

Арвад башы илә тәсдиг ишарәси верди.

— Ай сағ ол, бачы! Сәнә икичә суалым да вар. Әринин йолдашы да варды, эләми?

Арвад энә башыны тәрпәтди.

— Көрдүн? Даһа бир сөзүн йохдур?

— Нә көрдүм, нә эшитдим. Түкәзбан, сәсини нийә чыхартмырсан? Үзүңү нийә өртмүсән?

Әли Садиги тез дилләнди:

— Биринчи дәфә ону данышдыранда, дүзүңү демәди, она көрә дә бәрк дөйүлдү, үз-көзү яралыдыр.— Әли Садиги үзүңү арвада сары тутуб сорушду:— Әрин дүш-мәнчилик мәгсәди илә бәйи өлдүрдү? Һә?

Арвад энә башыны тәрпәтди.

— Инди нә сөзүн вар, Чамал Аллаһяр оғлу? Бахыш бәйи, кечә өлдүрдүйүңү данмырсан ки?

— Мәним арвадым пристав ағанын һәр сөзүнә башыйла «һә» деди. Амма ону демәди ки, Бахыш бәйи өлдүрән һәм мәнәм, һәм дә сән пристав! Сән Әли Садиги!..

— Нечә? Бу нә сөздүр данышырсан? Ит оғлу!

Әли Садиги Чамалын үзүңә бир нечә шаллаг чәкди. Чамал элә билди ки, көзләри төкүлдү. Үзүңү чегириб башыны дивара сөйкәди.

— Апар бунун арвадыны,— дейә Әли Садиги стражникә әмр эләди.

Стражник арвады апараркән, Әли Садиги ону сахлайыб деди:

— Әввәлчә мангалы, шиши кәтир! Кәрәк бунун көзләрини дағлаям ки, дүзүңү десин.

Стражник арвады апарды.

— Һә, бойнуна алырсанмы? Алмасан, ики көзүңү дә дағлайыб, сәни дүня ишыгына һәсрәт гоячағам. Өзүңә язығын кәлсин. Де!

Чамал сорғу-суалын чох кәркин бир шәкил алдығыны вә приставын нә истәсә эләйәчәйини көрүб, өзүңү дәлилийә вурду. Байырдакы стражникләр дә эшитсинләр дейә учадан гышгырды:

— Дейим, пристав! Башыны ейим, пристав. Бәйи өлдүрән пристав!.. Шә'лә ханыма әл атаң пристав!.. Һа... Һа... Һа...

— Кәс сәсини, һейван!..— дейә пристав ону гамчынын алтына салды.

Чамал атылыб дүшә-дүшә энә чығырлы:

— Бизим залым пристав!.. Ит олубдур пристав! Һам... Һам... Һам...

Әли Садиги гапыя тәрәф кетмәк истәди. Лакин Чамал «Һам... Һам... Һам» дейә-дейә онун габағыны кәсди. Әли Садиги бир гәдәр горхду, она элә кәлди ки, Чамал бу саат ону парчалайчаг.

— Стражник! Стражник!

Приставын әввәлчә өйрәдиб һазырладығы стражник арвад палтарыны союнуб, үзүңү ачыб кәлди.

Чамал исә бир аяғы үстә атылыб дүшә-дүшә дейирди:

— Һан ахыдан пристав, һагышда! Әппәк япан пристав, һагышда! Бәйи өлдүрән пристав, һагышда! Пристав Һа...

Стражник чийинләрини чәкиб тәәччүблә деди:

— Аға, бу ки, дәли олуб!..

Чамал гәһгәһә илә күлдү, сонра Әли Садигинин пенчәйинин этәйиндән диши илә япышды.

Стражник дәрһал ону керә чәкиб деди:

— Аға чанына анд олсун, дәли олуб!..

— Апар буну!

Стражник Чамалы итэлэйиб байыра салды. Чамалын сәси кәсилмәди. Дедийн сөзләри зирзәмиһә чатана гәдәр тәкран эләди.

Гирсиндән бәдәни титрәйән Әли Садиги отагда кәзинә-кәзинә деди:

— Милләтимдән бири дә дәли олду... Каш һамысы дәли олайды. Лә'нәт чох пристав олуб өләнә!

О даяныб өз-өзүнә суал верди:

«Мән Бахыш бәйин гатилини нечә тапачағам? Бәлкә, доғрудан да Чамалын бу ишдән хәбәри йохдур? Бәс. нийә Аға бәй икинчи сөһбәтимиздә деди: «Мән Чамалдан шүбһәләнирәм.» Инди о дәлини мән бурахыммы?»

Сәккизинчи фәсил

Каро «милли шуранын» ичласында бир саатдан артыг иди ки, данышырды. О, кетдикчә гызышыр, өзүнү мәнәли, мәнтигли данышан бир натиг кими кәс-тәрмәк истәйирди. Отагда отуранлар она сакит гулаг асырдылар. Каро үзүнә төкүлмүш сачларыны башынын кәскин һәрәкәти илә керә атыб деди:

— Ағалар, эрмәни һөкүмәтимизин, о чүмләдән Зәнкәзур милли шурасынын гаршысында дуран, тә'хирә салынмаз мәсәләләрдән, мән бир кенерал-губернатор кими сизә данышдым. Она фәхр этмәлийик ки, эрмәни милләти өз һакимийәтини ярадыбдыр... Биз кетдикчә мөһкәмләнирик. Ағач кими һәр яна көк салырыг. Зәнкәзурда милли шуранын яранмасы буна сүбутдур. Бу шурада отуранлар гәзанын һөрмәтли, дөвләтли адамларыдыр, йә'ни сизсиниз, ағалар! Сөзүм бунда дейил. Ону демәк истәйирәм ки, биз дәрәдә бир тәк ада кими дейилик. Инди бизи дүнянын нәһәнк һөкүмәтләри таныыр. Өз фикримизи, мәгсәдимизи еринә етирмәкдә достларымыз да аз дейил. Мәсәла, Шимали Гафгаздакы «Көнүллү орду» кенералы чәнәб Деникин яхын достумуздур. Нә гәдәр ки, мәнә мә'лумдур, онун Эрмәнистанда, эйни заманда, Эрмәнистан һөкүмәтинин дә кенерал Деникиннин ордусунда нүмайәндәси вар. Әкәр сабаһ бизә бир яндан тәһлүкә үз версә, «Көнүллү орду» сел кими ахыб көмәйимизә

кәләчәк! Бу белә! Икинчи тәрәфдән далымызда инкилисләр, америкалылар, франсызлар мөһкәм дурублар. Эйни заманда, бу Авропа һөкүмәтләри кенерал Деникин вә Колчагла да сых әләгәдәдирләр.

Отуранлардан кимсә суал верди:

— Дедийин һөкүмәтләрин вә кенералларын мүсаватчыларла, меншевикләрлә әләгәси вармы? Онлара да көмәк эләйирләрми?

— Бәли. Амма нә үчүн көмәк эләйирләр? Оиун үчүн ки, Русия ингилабы, гырмызы ингилаб Загафгазия кәлмәсин. Оиун үчүн ки, сиз дөвләтли вә мүлкәдар ағаларын малы-торпағы әлдән кетмәсин. Бизим инкилис, американ, франсыз достларымыз чалышырлар ки, болшевикләрин гырмызы ингилабы элә Русияда боғулсун. Бизим дә мәгсәдимиз будур. Мүсаватчыларын, меншевикләрин дә фикри беләдир. Мәнз бу чәһәтдән бизимлә Азәрбайчан вә Күрчүстан һөкүмәтләри арасында бирлик вар. Бизим достларымыз да Загафгазия һөкүмәтләринә көмәйи анчаг буна көрә эләйирләр. Ону да дейим ки, онлар олмасалар, нә биз һакимийәт башында дура биләрик, нә мүсаватчылар, нә дә меншевикләр. Болшевикләрин сөзү илә отурубдуран фәһлә-кәндлиләр түкүмүзү диләрләр. Бәли, ағалар, биз дә достларымызла мөһкәм әләгә сахлайырыг. Тәклифләрини еринә етиририк. Онлар дейирләр, көһнә гануи-гайданы сахлайын, биз дә сахлайыб мөһкәмләндиририк. Һәлә үстәлик мүсәлманларын һесабына торпағымыз да кенишләндиририк. Амма ону дейим ки, бу саһәдә көрәчәйимиз чох ишләр габагдадыр. Нәһайәт, онлар дейирләр ки, болшевикләрин көрәк көкү кәсилсин, биз дә кәсирик, онларла амансыз мүбаризә эдирик, тутуруг, сүркүн эдирик. Лакин, ағалар, буну данмаг олмаз ки, һәлә болшевикләрин һамысы тәрк олмайыб. Онлар шейтан кими көзә көрүнмүрләрсә дә, әл алтындан өз ишләрини көрүрләр. Чамааты йолдан чыхармаг үчүн эвләрин диварларына, дүканларын гаыларына, ағачлара, һәтта, телеграф дирәкләринә чүрбәчүр кағызлар япышдырырлар. Бир бахын, о һаясызлар нә язырлар.—Каро пенчәйинин чибиндән бир кағыз чыхарыб охумаға башлады:

«...кэндлилэр, йохсуллар! Дашнак һөкүмәти дәүләтлиләрин, меликләрин, мүлкәдарларын һөкүмәтидир. Дашнаклар иш башына кәләнән сизин күзәрәһиниз даһа писләшиб. Кәндләри ачлыг, диләнчилик әлдән салыб. Дашнаклар мүсәлманларла вә күрчүләрлә даваны кәсмәк истәмирләр, әксинә, кетдикчә гызышдырырлар. Аз-чох тахылыһызы, мал-гоюнунузу әлиһиздән алыб. гошуна едирдирләр. Әвдә исә күлфәтиниз ачыннан өлүр. Сиз иш күрбәчүр ялан вәдләрлә алдадырлар.»—Қаро көзүнү қағыздан чәкиб, кинайә илә деди:—Бәли, чәнаб болшевикләр! Биз гошунумуза чәрәк дә, әт дә веририк. Өзү дә, кәндлиләрдән алыб веририк. Ердән чыхартмаячайыг ки... Амма сиз, әрмәни милләтинин гошун саһиби олдугуна пахыллыг эдирсиниз. Истәйирсиниз ки, мүсәватчылар вә меншевикләр бизим бойнумуза минсинләр. Сиз она да пахыллыг эләйирсиниз ки, инчилис, американ, франсыз достларымыз бизә силаһ верирләр... Әлә бир о галыб дейәсиниз ки, мән Қаро һампарсумяһнын, гәза кенерал-губернаторунун әйһиндәки френч, шалвар нийә инжилис малыһдандыр?!..

Отуранлар күлүшдүләр. Қаро енә қағызы охумаға башлады:

«...Кәндлиләр, фәлакәт бурасындадыр ки, өлкәдә әкин ерләри азалыр, мейвә бағлары тәләф олу, чүт, котан вә башга тәсәррүфат әләтләри кетдикчә азалыр...»

Қимсә ериндән дилләнди:

—Доғрудур, дүздүр. Илдән-илә әкин ери азалыр...

Қаро көзүнүн алтынча отуранлара бахыб:

—Тулағ асын!—дейә енә охумаға давам эләди:

«...Сиз йохсуллар, ушағыһызын көз яшыһы бир парча чәрәклә гурутмағ үчүн, торпағыһызы сатмаға мәчбур олурсунуз...»

Габагда отуран гара архалығлы, күмүш тоғгалы, екә бығлы, хынзирәкли мүлкәдар Манучар Сарумов Қаронун сөзүнү кәсиб учадан деди:

—Һөрмәтли кенерал-һаһанкапет, болшевикләр буһну ялан языблар. Әввәлә, һансы адам торпағыһы

бир тикә чәрәйә сатар?.. Икинчи, мәнним о гәдәр торпағым вар ки, даһа дүһняһы алмаячағам ки...

—Әрә, Манучар, сөһбәт сәндән кетмир,—дейә онун яһнында отуран башга бир мүлкәдар дилләнди.—Ачлығы зарафат билмә. Кәндли ерини дә сатар, чаны да чыхар. Әрә, әлә мәнним дайым үч күн буһдан ирәли Дығ кәндлиһинин торпағыһы алмады?.. Сән өл, Манучар, беш десятиһ ери икичә чанағ арпая алды...

—Бәли, бәли, бу һәгигәтдир!—дейә Аракел онун сөзүнү тәсдиғ эләди.—Мәнним көзүмүн габағында, Арзо адлы бир кәндли өз ерини, бах бурда әйләшән Бағрат ағая үч пуд тахыла сатды.

Қаро:

—Ағалар,—деди,—сөзүмү ярымчығ гоймайын, һеч кәс дә ериндән данышмасын. Биз бурда һөкүмәт, милләт мәсәләси һәлл эләйирик... Торпағ сатыб, алмағын һөкүмәтә дәһли йохдур. О, кәндлиһин өз иһидир. Истәйир он десятиһ ерини бир кирвәнкә чәрәйә сатсын, истәйир торпағ есин... Көрүн, даһа нә язырлар.—Қаро охуа: «...Милләт, милләт, дейә дөһсләринә дөйән дашнак башчыларыһын һәр сөзү яландыр. Онлар иш башына кәләндә кәндлиә торпағ вермәйи вәд әтмишдиләр. Бәс һаны? Нийә вермәдиләр? Балығ сусуз яһая билмәдийи кими, кәндли дә торпағсыз, әкин-бичинсиз яһая билмәз. Бәс, сиз йохсул кәндлиләр, ач, чылпағ кәндлиләр ери, өкүзү, тохуму һардан алмалыһыһыз...»

—Әрә, кенерал-һаһанкапет, мән өлүм бир даяһ!—дейә коруслу, шишман бир тачир Қаронун сөзүнү күсди.—Гой о болшовойлар торпағы кәлиб мәнним дүканыһдан алсынлар. һа... һа... һа! Бу Қаро һампарсумяһ аға да һөкүмәтин бири! Онун торпағы вар кәндлиә версин...

Отағы күлүш сәси көтүрдү. Қаро исә охуюрду:

«...Йохсул кәндли гардашлар! Дашнак һөкүмәти вә мүлкәдарларла чидди мүбаризәйә кириһин! Горхмаһын! Бизим архамызда ингилабчы Русия дуруб. Загафгазияһын бүтүн фәһләләри, йохсул кәндлиләри дуруб! Гардашлар, Зәнкәзур болшевик тәшкилатыһын әтрафына топланын».

Күмүш тоғгалы, екә бығлы мүлкәдар ериндән гышығды:

—Бурах кетсин, сән аллаһи Ганымы гаралтма!
Арыг, бойну узун мүлкөдәр да һэйәчанла ериндән галхыб. деди:

—Күч, ихтиярат сән кенерал-наһанкапетдәдир. Нә билирсән элә! Онларын бирини сағ гойма! Биздән дә нә истәйирсән верәк. Нә дейирсән эләйәк!

Каро:

—Бах, эсл мәсәлә будур,—деди.—Мән кағызы гәс-дән охудум ки, дүшмәнимизи даһа яхшы таныясыңыз. Онлары һарда көрсәниз, ерләрини билсәниз һөкүмәтә хәбәр верәсиниз. Мәним өзүмүн исә, сиз ағаларын мәнафеини көзләмәкдән башга мәгсәдим йохдур. Ағалар, инди кечирәм икинчи мәсәләйә. Бу барәдә чоһ данышыг апармаячайыг. Мән аячаг бир мәсәләни милли шура үзвләринин нәзәринә чатдырмаг истәйирәм. Бу яхынларда гошунумуз һүчүма кечәчәк. Сәрһәддимизә яхын олан мүсәлман кәндләрини көтүрәчәйик. План беләдир ки, кәрәк бүтүн Күрдүстан, һәкәри-Бәркүшад кәндләри бизим әлимизә кечсин, тезликлә Гарабаға кирәк... Она көрә айыг олун, болшевикләрин бу чүр кағызларына инанмайын, һөкүмәт нә истәсә, әсиркә-мәйин. Ону да дейим ки, Веди вә онун әтрафындакы мүсәлман кәндләринә бу яхынларда яхшы диван ту-тулмушдур. Инди о кәндләр дә эрмәни гардашлары-мызын әлиндәдир. Өлән өлмүш, сағ галан мүсәлман-ларса, Ирана вә Нахчывана гачмышдыр. Белә дә да-нышыг вар ки, Иравандакы гошун Нахчывана һүчүм эләсин. Нә исә, ағалар, енә дейирәм: өз һөкүмәти-мизә һәр заман көмәк эләйин.

Кимсә деди:

—Горхма, кенерал-наһанкапет, һөкүмәтин далында дағ кими дурмушуг. Тәки элә бизим гошунумуз ер алсын, кәнд дағытсын.

—Мәнә сөз вер!—дейә Аракел Кароя мүрачиәт эләди.

Каро:

—Ағалар,—деди,—милли шуранын һөрмәтли вә зиялы үзвү доктор Аракел Лалаянс данышачаг.

Һамы көзүнү Аракелә дикди. О аяға галхыб деди:

—Мән сиясәт адамы дейиләм. Һамыңыз билирси-низ ки, һәкимәм. Милли шуранын үзвү олдуғум үчүн

өз фикрими бурда ачыг демәк истәйирәм. Бәли, ону демәк истәйирәм ки, бу саат дүня дәйиб бир-биринә. Рүсиянын мәркәзиндә фәһлә-кәндли һөкүмәти гурулуб. Бу һөкүмәт үчүнчү илдир ки, яшайыр. Амма, бизим Загафазияда чоһ гарышыглыгдыр. Бурада чамааты, милләти дашнаклар бир яна чәкир, меншевикләр о бири яна чәкир, мүсәватчылар да тамам башга яна чәкир. Бу һал, бу вәзийәт охшайыр рус шаири Кры-ловун «Балыг, ердәк вә хәрчәнк» тәмсилинә. Һәрә бир гәрәфә чәкир, амма араба ердән тәрпәнмир. Инди һамы милләтин «һалына галыр», амма милләтин һалы һеч яхшылашмыр... Мән бир һәким кими, кәндләри кәзирәм. Өлән доғуладан чоһдур. Чамаат ачын-дан вә хәстәликдән гырылыр. Она көрә, мәним милли шу-рая ики тәклифим вар: һөкүмәт Корусда бир хәстә-хана ачсын. Бир дә, ачлара тахыл пайлансын... чоһ адам от ейир... Милләт гырылыб кедир. Она белә күн-дә әл тутмаг лазымдыр.

—Тахылы һөкүмәт һардан алыб пайласын, ай һә-ким?—дейә кимсә ериндән гышгырды.

—О адамлардан ки, амбарлары, гуюлары арпа-буғда илә долудур,—дейә Аракел чаваб верди.—Әкәр, милләт гәдри билирсинизсә, чибинизин, гуюларынызын ағзыны кәрәк ачасыңыз.

Адамларын арасында хысын-хысын данышыг баш-ланды.

—Бу кими дейир?..

—Нийә белә данышыр?..

—Ким өз тахылыны она-буна верәр?..

Каро Аракелә гәсдән бир сөз демир, даһа нә даны-шачағыны марагла көзләйирди. Аракел деди:

—Бәли, биз кәрәк элә иш көрәк ки, һамынын гар-ны дойсун, торпағы, инәйи, өкүзү олсун; һеч кәс гы-лынч-галхаң көтүрүб, гошну кәндләри виран гоймаға кетмәсин, ган ахытмасын...—Заһирдә сакит, лакин да-хилдә һэйәчанлы олан Аракел бәрк өскүрмәйә баш-лады. Бу заман енә адамларын арасында данышыг кетди:

—Эрә, бу һәким, Каронун тәрсинә данышды ки..

—Сән өл, бура кәләндә ичиб, йохса, ағлы башын-

да олан адам да белә һөрмәтли мәчлисдә бу чүр ахмаг сөз данышармы?

Каро аяға дурду. Пәртлийини бүруза вермәйиб деди:

— Ағалар, орда пычылтыны кәсин! Доктор, сән дә отур! Даһа узун-узаны нитг эшитмәйә вахт йохдур...

Аракел кечиб ериндә отурду. Кешиш Месроп илә янашы отуран Баграт элини Кароя тәрәф узадыб сөз истәди.

Каро деди:

— Һөрмәтли адамларымыздан бири, милли шуранын ләягәтли үзү Баграт аға данышачаг.

Баграт аяға галхыб деди:

— Ағалар, мән фәхр эләйрәм ки, милли шуранын үзвүйәм. Буну баша дүшмәк лазымдыр ки, бу хошбәхтлик һәр адама гисмәт олмаз. Амма әфсус ки, һәр адам буну баша дүшмүр. Элә көтүрәк бизим һәким Аракели. О нечә ки, һәким—чоһ яхшыдыр, мәним гызымы да сағалдыб. Амма, дүзү, бурда бир аз алтүст вурду. Мән, дүздүр, Арзонун торпагыны сатын алмышам. Бундан сонра да алачагам. Буну мәнә ким гадаған эләйчәк... Галды, ачлара тахыл вермәк, нә дейим... Ким истәйир версин. Мәним артыг бир саман чөпүм дә йохдур... Мән анчаг гошун үчүн тахыл, әтлик верәрәм. Мән разыям ки, мусурман кәндләрини элә бу күн дагытсынлар. Баша дүшмәк лазымдыр ки, һөкүмәт һәр шейи биздән яхшы көрүр вә билир. Мән сөзүмү гуртарыб дейирәм, бизим кенерал-наһанкапет һәр нә десә, она разыйыг. Чүнки онун аяғы биләни бизим башымыз билмир.—О, үзүнү Кароя тутуб әл чалды... Башгалары да она гошулду. Кийәви илә фәхр эләйән Баграт отурду:

Каро:

— Сағ ол, Баграт аға!—деди,—яхшы данышдын. Ағалар, милли шуранын ичласыны бағлайырам. Кедә биләрсиниз. Доктор, сән гал!

Адамлар Аракелин үзүнә тәрс-тәрс баһа-баһа, өз араларында пычылдаша-пычылдаша чыхыб кетдиләр.

Каро Аракелә деди:

— Яхын әйләш, доктор! Сәнинлә хүсуси сөһбәтим вар.

Онлар гаршы-гаршыя отурдулар. Каро Аракелин үзүнә мә'налы-мә'налы баһараг деди:

— Мән сәндән белә сөзләр эшитмәмишдим, доктор... Букүнкү нитгинлә һамыны һейран эләдин. Чоһ сағ ол!..

Аракел, Каронун ичласы нә үчүн тез бағладығыны яхшы баша дүшмүшдү.

— Мәни ахыра кими данышмаға гоймадын. Элә күман эдирәм ки, һәр кәс өз фикрини дейә биләр... Бәс милли шура нә үчүндүр!

— Бәли, дейә биләр, амма сән пис башладың, чоһ пис. Шура үзвләри сәндән башга сөзләр, фикирләр көзләйирдиләр. Амма сән бир аз да данышсайдын, ахырда бизи иттиһам эләйчәкдин. Сәнин юмшагылығына, һуманистлийинә әһтияч йохдур. Биз һакимийәтимизи горуяб мөһкәмләндирмәлийик. Эрмәни зиялысы миллиәтин вә һөкүмәтин мәнафеини көзләмәлидир. Амма сәнин сөзләриндән белә анлашылды ки, мүсәлман кәндләринин дағыдылмасы наһагдыр, мүлкәдарлар да өз торпағларыны касыблара вермәлидирләр... Бизим һөкүмәтдә белә ганун йохдур... Сәни ағыллы бир эрмәни зиялысы кими, өлкәдә танынымыш һөрмәтли бир доктор кими милли шуранын үзү эләдик. Амма сән букүн бир сосялист, даһа доғрусу бир болшевик кими данышдын. Элә болшевикләр дә, охудугум кағызларында сән дейәни демирләрми? Сәнин болшевик олмадығына һеч шүбһәм йохдур. Бәлкә, үрәкдә... Йох, йох, буна да инанмырам. Анчаг белә зәрәрли фикирләри тамам бейниндән чыхартмалысан. Яхшы, де көрәк, биз һансы ағанын, мүлкәдарын тахылыны алыб ачлара пайлая биләрик? Биз бүтүн васаити, тахылы гошунун сахланмасына сәрф эдирик. Бизә һәрби күввә лазымдыр. Бизә Гарабағда гошун сахляяң мүсаватчыларә зәрбә вурачаг салдат лазымдыр. Белә дейилми, чәнаб доктор?

Аракел дилләнмәди.

Каро сөзүнә давам эләди:

— Ачлыгдан, чамаатын от эмәсиндән дейирсән. О бизә мә'лумдур. Амма нә эләйәк? Зәнкәзур кәндлисинин гарны нә заман доюб ки, биз дә доюраг?! Торпағыны кәндиләрә мүфтә пайладығын да мәнә мә'лум-

дур. Анчаг нэ үчүн? Кимин хейринэ буну элэмисэн? Мэнчэ, бир мүлкөдөр оғлунун бу чүр сэхавэт вэ инсан-пэрвэрлик көстөрмөси ахмаглыгыдыр. Гэрээ, бир эрмәни зиялысы олдуғун үчүн хатирини чох истәйирәм. Бир дэ нишанлымы сағалтдығына көрә сәнә һөрмәт эдирәм.

Каронун данлағыны, нәсирәтини эшидән Аракел сорушду:

— Бағратын гызыны дейирсэн? Хәстәйә мүаличә эләмәк мәнним борчумдур. Гыз өзү дэ чох яхшы гыздыр.

— Пис гыз дейил. Көрүрсән, доктор, мән һаггысайы итирән адам дейиләм. Али органымыза үзв олмағына сәбәбләрден бири дэ Сиранушу мүаличә эдиб сағалтмағындыр. Мән әминәм ки, бир вахт мүсаватчыларла олачаг мүһарибәдә, яраланан гочаг эрмәни әскәрләрини яхшы мүаличә эдәчәксән. Бу олачаг сәнин милләт гаршысында хидмәтин!.. Бундан әлавә, идея чәһәтдән сән бир зиялы кими мәнә көмәк эләмәлисән. Милли шуранын савадсыз, чаһил үзвләри олан мүлкөдәрлар, дөвләтлиләр, алыш-веришчиләр һөкүмәтә мадди ярдым көстөрмәк үчүн лазымдырлар. Айдындырмы, доктор? Күман эдирәм ки, бизим арамызда даһа белә сөһбәтләр олмаячаг. Эләдирми?

— Мәнним һеч бир сөзүм йохдур.

— Шуранын кәләчәк ичласында бүтүн үзвләрдән, ерсиз, мәнәсыз данышдығына көрә үзр истәйәрсән. Яхшымы?

Ким илә нә дилдә данышмаг лазым олдуғуну билмәйән, шәһрәтдән башы кичәлләнән, ихтиярат вэ гуллуғ чәһәтдән өзүндән кичик олан адамлары бир милчәк бойда көрән бу кобуд кенерал-губернатор Аракелин көзүндә нә гәдәр алчалды!.. Онун сөзләриндән, рәфтарындан сон дәрәчә инчидисә дэ, һеч бир сөз демәди.

Каро енә амиранә тәрзә сорушду:

— Доктор, нә фикирләширсән?

— Нәсирәтләрини эшитдим. Инди халга яхшы хидмәт әтмәйи фикирләширәм.

— Бах, белә һа!.. Она шадам ки, сөзләрим тәсирсиз галмады. Кедәк, доктор!

Онлар галхыб байыра чыхдылар.

Гапынын далында даянмыш Ашот Аракелә мүрачият эдәрәк деди:

— Бжишк Аракел әми, Хынзирәкдән бир адам кәлмишди, сәни чағырырды...

— Ким иди? Нә истәйирди?

— Бир кәндли иди, ичәри бурахмадым. Дейирди ки, һәкими апармаға кәлмишәм. Азарлым вар.

— Бәс нечә олду?

— Кетди сизә.

— Көрән кимдир хәстәләнән?

— Доктор, мәнним гапычым төрә Ашот ки, вар—һеч хейир хәбәр сөйләмәз... Залым оғлу байгушдур... Сән нараһат олма. Кедәк.

Аракеллә Каро кетди.

Ашот Каронун далынча нифрәтлә бахыб деди:

— Байгуш сәнин атандыр, өзүнсән! Мейитини көрүм ки, Сирануш сәнә дэ гисмәт олмаячаг. Кенерал-наһанкапет олма, лап аллаһ ол, сәни истәйән йохдур...— О, көксүнү өтүрүб түфәнки бир аз юхары галдырараг деди:— Дәли шейтан дейир итин кичкаһына бир күллә вур!.. Йох, йох. Мәнним ишим дейил... Доғрудур, мән инчидир, лаға гоюр, амма нийә өлдүрүм?.. Көрән өлдүрә биләрәм?.. Буну бачарсам, нә яхшы ад чыхардарам! Валлаһ, Сирануш элә севиндийиндән мәнә кәләр. Ахы о, Карону истәмир... Нә олсун ки, нишанланыб... һәр адам нишанлысына гисмәт олмур ки...

Зиддийәтли хәяллар ичиндә мүәйән бир фикрә кәлә билмәйән Ашот түфәнкин пундағыны сағ аяғынын янына гоюб, постуида дүз даянды.

Ваһанла Сурен һарада яшадығларыны дашнаклара билдирмәмәк, онларын тәләсинә дүшмәмәк үчүн тезтез ерләрини дәйишидирдиләр. Каһ бу кәнддә, каһ о кәнддә, үрәк гыздырдығлары адамларын, коммунистләрин эвиндә галырдылар. Онлар мүсәлман кәндләринин дағыдылмасы нәтичәсиндә, Чомәрд вэ Шаһмәрдандан айры дүшдүкләринә тәссүф эдирдиләр. Лакин, билирдиләр ки, бу айрылыг мүвәгәтидир, енә бирлә-

шэрэк, бир ердә мұбаризә апарачаглар. Ваһанла Сурен вә башга коммунистләр Бәркүшад гәзасынын мүсәлман кәндләриндәки коммунистләрлә зәиф дә олса, әләгә сахлайырдылар. Онлар бир ан да белә ингилаби фәалийәтләрини даяндырмырдылар; күндән-күнә сыралары артан илк партия өзәкләринә мөһкәм арханмышдылар. Анчаг бу гүввәнин чамааты әтрафына топлайыб ачыгдан-ачыга үсян галдырмасы вә һакимийәти әлә алмасы һәлә тезди. Дашнак гошун һиссәләринин гаршысында коммунистләр вә онлара рәғбәт бәсләйән битәрәфләр силаһсыздылар. Бақы вә Ираванла әләгә сон вахтлар зәифләмишиди. Серкей Мусатовдан, Гуркендән вә һәбс әдилмиш башга йолдашларындан хәбәр йохдур. Лакин бунунла белә сабаһын гәләбәсинә там инамла бахан Зәнкәзур болшевикләри кәндлиләри мәнәви чәһәтдән дөйүшә һазырлайырдылар.

Ваһанла Сурен үч күн иди ки, башга кәнддән Хынзирәйә, Һайк Асланянкилә гайытмышды.

Һайк даһа Кафан мис мәдәниндә ишләмирди. Фәһләләрин маашларынын артырлымасыны дәфәләрлә тәләб әтдийи үчүн мәдән мүдири ону ишдән чыхартмышды. Нечә вахт иди ки, кәнддә өз балача тәсәррүфатында ишләйрди.

Ваһанын тәсири нәтичәсиндә болшевикләрин сырасына тәзә дахил олмуш бу кәнч вә чевик оғлан партия тәшкилатынын һәр бир тапшырығыны еринә етирди. О, кизли ингилаби ишдән хүсуси зөвг алырды...

...Сурен ата-анасынын, бачысынын талеини дүшүнүрдү. Нечә ай иди ки, онлардан хәбәри йох иди. Анчаг, үрәйиндә фикирләширди: «Йәгин, атамкил йығышыб Коруса кетдиләр, мәни орда көрмәдикләри үчүн, башга кәндә йолландылар. Инди мән онлары һарда тапачағам?!...»

Сурен һәйәтә бахыб тез гайытды. Ваһана мұрачиәтлә деди:

— Мәнчә, йола дүшмәйимин вахтыдыр. Әл-аяг чәкилиб, гаранлыг дүшүб...

Чиб дәсмаһындан довшан гайырыб Һайкын балача оғлуну меһрибан бир баба кими әйләндирән, күлдүрән Ваһан Суренә тәрәф чеврилиб деди:

— Вахтдыр?—О, саатына бахды,—һә, он бирә ишләйиб. Демәк кетмәйи гәт әләдин?

— Бәли, данышдығымыз кими.

— Әтиразым йохдур. Нечә вахтдыр әвиниздән ниқарансан, кет.

— Бәли, һәм кәндлиләрин «пайыны» верим, һәм әвимизә бир баш чәким.

— Һә, ата-ана мәһәббәти бөйүк вә инчә мәһәббәтдир. Мән ахыр вахтлар һисс әдирәм ки, сән онларын фикрини чох чәкирсән. Кет көрүш, вәзийәтләрини бил.—Ваһан нә исә фикрә кедиб, сонра сорушду:— Анчаг һардан кедәчәксән?

— Йолуму көйшәнләрдән салачағам. Әввәлчә кедәчәйәм Гызылчыға, ордан енәчәйәм Шәкийә, ордан да бирбаш Әнкәләвидә. Гайыдан баш Гаракилсәдән кәләчәйәм.

— Сәни тутсалар? Ахы, янында кағыз-куғуз олачаг.

— Нараһат олма, кечә кедәчәйәм, күндүзләр гаяларын тахчаларында, каһаларда кизләнәчәйәм. Белә шейләрдә бир аз тәчрүбәм вар...—Сурен күлдү вә Һайка мұрачиәт әләди:—Гардаш, кәндлиләрин «пайыны» кәтир.

— Мән дә сәнинлә кедәчәйәм,—дейә,—Һайк ериндән пуш кими сычрады.—Сәни тәк бурахмарам.

— Сән һара кедирсән,—дейә Һайкын арвады тәәччүблә әринә бахды.

Һайк:

— Нараһат олма, ай Шушаник!—деди.—Сурени тәк бураха билмәрәм. Бир дә мейдана кирдин, кәрәк киши кими кирәсән. Һә, биз кәләнәчән Ваһан дайы илә сөһбәти вурун. О, сәнин оғлуна довшан гайырсын, сән дә она картоф бишир есин, сүд вер ичсин... Һә, белә...

Сурен Һайкын онунла кетмәсинә разы олмадыса да, йолдашлығы, достлуғу һәр шейдән уча тутан Һайк фикриндән дәнмәди.

Һайк гапыны бағлады, палтар йүкүнүн үстүнә чыхыб. әвин һисли дирәкләри арасындан балача бағлама чыхарыб кәтирди.

— Бир гәдәр мән көтүрүм, бир гәдәр дә сән!—дейә бағламаны ачды.

Сурен ялныз үч чүмлө язылмыш чагырыш вэрэгә-ләриндән гойнуна гойду.

Гайк папагынын астарыны бир аз сөкүб, вэрэгә-ләрден бир гэдәр сәлигә илэ папагын ичинә гойду, сонра күлэ-күлэ деди:

— Бунларын йолунда башымы верэрәм.

Санки, ики доҗма оғлуну мүгәддәс бир вәзифәни еринә етирмәк үчүн тәһлүкәли сәфәрә көндәрән Ваһан, Суренлә Гайкын бойнуну гучаглайыб деди:

— Мәним эзизләрим, әһтиятлы олун, өзүнүз дә ча-лышын, беш-алты күнә гайыдын.

Әввәлчә Сурен әвдән чыхды, сонра Гайк оғлунун үзүнә, арвадынын көзүнә бахыб, бир сөз демәдән га-пыя сары аддымлады.

Ваһан өзү языб шапирографда чап эләдийи вәрә-гәдән бирини көтүрүб үрәйиндә охуду: «Мүлкәдар вә дөвләтдиләрин торпагларыны тәзәдән йохсуллар ара-сында бөлмәк лазымдыр. Дашнак һөкүмәти торпатсыз кәндлийә торпаг вермәйчәк. Кәндлиләр, торпаг уг-рунда, көзәл яшайыш угрунда мүбаризәйә галхын!»

Анасынын гучагындан дүшүб Ваһанын дизи үстә чыхан ушаг, онун әлиндән тутуб: «Довшан, довшан гайыр!» дейә дәсмалы Ваһана верди.

Бир ан ичиндә хәялән дүнялары долашан, кәнч-ләрә, гочалара, ушаглара—бүтүн инсанлара сәләт арзу эдән вә мәнз бу йолда чалышан Ваһан фикирдән айрылды. Ушагын шән вә күләр көзләринә бахыб деди:

— Яхшы, күлүм. Шушаник бу вәрәгәләри еринә гойсун, мән дә сәнә довшан гайырым.

Коммунистләринин вә онун нәчиб, мүбариз йолдаш-ларынын сиррини үрәйиндә мөһкәм сахлаян Шушаник вәрәгәләрин галаныны енә көтүрүб өз еринә гойду, гайыдыб кәлди.

Ушаг севинә-севинә, күлэ-күлэ «довшанын» гула-ларындан тутуб ойнатмаға башлады.

Шушаник һәмшәки кими, ятагындан әркән галх-ды. «Довшаныны» да голунун үстүнә алыб мышыл-мышыл ятан балача оғлунун ян-йөрәсини басдырарат

әвдән чыхды. Һәйәти сүпүрдү, вар-йохлары бирчә ала инәйи охшая-охшая сағды. Сонра һәйәтдән чыхарыб, кәндин ичиндә нахыра гошду. Гайыдыб очағы ян-дырды, сүдү газанә төкүб одун үстүнә гойду.

Чох кечмәди ки, Ваһан да ояныб һәйәтә чыхды, афтафаны көтүрүб әл-үзүнү юмаға башлады.

Шушаник Ваһанын ерини йыгышдырды. Палазын үстдә сүфрә ачды, чөрәк вә мис касада сүд гойду. Ва-һаны эвә чагырды.

Онлар ата вә гыз кими даныша-даныша емәйә баш-ладылар...

Шушаник сүфрәни йыгышдырыб аяға галхды.

— Мәним балача достум нә бәрк ятыб,— дейә Ваһан күлдү.— Машаллаһ, чох севимли ушагдыр.

Шушаник сүфрәни тәкнәйә, касаны рәфә гоюб кәлди. Опуруб деди:

— Һә, Ваһан дайы, ушағы өзүнә бәрк өйрәтмисән. «Довшаны» да гучагында ятыб. Сәни атама охша-дыр, элә билир бабасысан. Атам да ону чох эзизлә-йир. Палчыгдан гоюн, хоруз, ат гайырыр, нә билим, дарағы мизган кими чалыр, ушаг да күлүр, севинир. Дәчәл шейдир...

Онлар бир нечә саат ширин-ширин сөһбәт эләди-ләр.

Ери дүшдүкчә һәр үрәйә бир үмид, бир мүбаризә тығылчымы салан, хошбәхт кәләчәйин тәблиғатчысы кими, буну өзүнә вәзифә билән Ваһан, Шушаникә мү-баризәләрин нә үчүн кетдийиндән, кәләчәкдә һәятын нечә олачагындан данышды.

Күн хейли галхды.

Шушаник юхудан дуран оғлуну кейиндирди. Әли-ни-үзүнү ююб едиртди. «Довшаны» она вериб:

— Отур бабанын янында!— дейә ушағы палазын үстдә отуртду, өзү һәйәтә иш көрмәйә кетди.

Сифәти ағ, көзләри гонур, һәр янагында санки бир тызылкүл гончасы ачылмыш, тотуг ушаг Ваһанын дзинин үстә чыхды. Ону илк дөфә көрүрмүш кими, чалламыш бығларына, екә бурнуна, чешмәйинә тәәч-чүб вә дигтәтлә бахды. Бирдән Ваһанын гулагындан тутуб чәкди вә бир нечә дөфә «Ба-ба! Ба-ба!» деди.

Ағыз долусу «баба!» дейән ушағын гонур, ири вә ойнаг көзләри Ваһана өз оғлууну хатырлатды. О, бир нечә дәгигә фикрә кетди. Гәлбинин телләри элә бил дил. ачыб она сөйләди: «Сән нәвә саһиби ола билмәдин, Ваһан. Тәкчә оғлунун башына парванә кими доландын. О ағлаянда сән дә аз галдын ағлаясан, о күләндә сән дә күлдүн, элә билдин ки, дүня о көрпәнин күлүшләриндән яраныб... О бөйүдүкчә, сәнин арзуларың да бөйүдү. Оғлууну охудуб савадлы бир адам эләмәк истәдин. Анчаг кәндиниздә мәктәб олмадығы үчүн арзун баш тутмады... Эһтияч сәни Бакыя кедиб чөрәк пулу газанмаға мәчбур эләди. Илләр кечди, нәһайәт. айләни өз янына кәтирдин. Оғлунун мәктәб вахты кечмишди. О, сәнин сәнәтиндән башга, һеч бир сәнәтә кетмәди. Он сәккиз яшында икән фәһләлийә кирди. Нобелин мәдәниндә дартайчы олду. Сән буна да севиндин ки, оғлум әли иш тутан, чөрәк газанан олуб. Ону эвләндирмәк, оғуллу-гызлы эләмәк фикринә дүшдүн. Лакин арзун бурда да даша дәйди. Бир күн ишләдийи заман жалонка башына дүшдү... Сәнин беллин сынды, очағын сөндү... Сонра даһа эвлад үзү көрмәдин...»

Шушаник ичәри кирди.

—Һәким Аракел бура кәлир,—деди вә Ваһандан бир сөз көзләйирмиш кими онун габағында даянды. Ваһан фикирдән айрылыб:

—Һә, Аракел?—деди.—Кәлсин, нә олар...

Шушаник ушағы Ваһаның янындан көтүрүб гучағына алды вә байыра чыхараг Аракели ичәри дә'вәт эләди.

—Барев!

Ваһан онун саламыны алыб ериндән галхды. Әл. пугушуб отурдулар.

Аракел деди:

—Дүнән йолда Суренлә һайкы көрдүм. Онлар сәнин Хынзирәкдә олдуғуну мәнә дедиләр. Мән дә бу кәндә хәстә үстүнә кәлирдим. Кечәни хәстәнин янында галдым. Инди кәлдим ки, көрүшәк, бир аз да сөһбәт эләйәк...

—Чох сағ ол. Хәстәләнән кимдир? Дәрди нәдир?

—Аршаг адлы бир кәндлидир. Хәстәлийи вәрәм-

дир. Өзү дә ики тәрәfli... Бәли, вәрәм... Галы яхшы дейил.—Аракел дәриндән көксүнү өтүрүб сөзүнә давам эләди:—Инсанлар вахтсыз өлүрләр, чох вахтсыз... Аршағын чәмиси ийирми беш яшы вар. Бәли, чаван бир оғлан...

—Инди ки, белә тәәссүфләнирсән, чалыш сағалсын... Һәким элә инсаны сағалтмаг үчүндүр, ондан башга шей тәләб олунмур...

—Эһ, билирсәнми, Ваһан,—дейә Аракел енә көксүнү өтүрдү.—Инсанлар пис яшайырлар, мәдәнийәтдән узагдырлар. Хәстәликләр дә әсасән гейри-нормал яшайышдан, ач-сусуз галмагдан эмәлә кәлир. Һәким нә элә биләр? Ахы һәр шей мүәличәдән асылы дейил. Кәрәк доланышыг яхшы олсун. Әкәр Аршакын вә онун кимиләринин яғы, балы, сүдү, юмуртасы, нә билим, чана файдалы емәкләри олса, гүввәтә кәлиб аяға дура биләр. Беләликлә, инсан өмрү вахтындан әввәл зәдәләниб өлүмә тәслим олмаз. Демәк, чамаат, милләт мәһв олмаз, чох яшаяр вә хейирли ишләр көрәр.

Ваһан бәрклән күләрәк деди:

—Әлбәттә, мәһв олмаз. Милләтин Ираванда Хатисов, Зәнкәзурда Каро һампарсумян кими саһибләри вар! Һеч онлар гоярлармы ки, Аршак кимиләр яғсыз. балсыз, әтсиз галсын!..

—Чох һаглы истәһза әдирсән, Ваһан.

—Мәнчә, милли шура ки, сән дә онун үзвүсән, кәрәк Аршак кимиләринин һаггында бир тәдбир көтүрсүн... Элә дейилми?

—Мәним милли шураның үзвү олдуғуму һардан билирсән? Биз ки, нечә айдыр көрүшмүрүк...

—Ер гулаглы олар.. Һәр кәсин иши, фәәлийәти көз габағындадыр... Сизин дашнак һөкүмәти әһали арасында чох бөйүк «һөрмәт» газаныб...

Аракел бир аз фикрә кетди, сонра күлә-күлә деди:

—Бәс, нә яхшы мәнән горхмайыб, белә сөзләр данышырсән?

—Мән даһа горхудан чыхмышам. Амма терропу-нудан, маузериниздән горханлар да вар... Тәк бир ишиниз яхшыдыр ки, дашнак һакимийәти гурулан-

дан сиз һамыны, нечә дейәрләр, сүд көлүндә үздүрүсүнүз...

— Мән сәни һеч вахт белә истәһза илә данышан көрмәмишәм. Йохса, мәни дә дашнак һесаһ эдирсән?..

Ваһан:

— Милли шура үзвү башга чүр дә ола билмәз.— деди.— Мән индийәдәк сәни инсанпәрвәр бир һәким кими танымышам. Амма инди... Нә исә, адам вар ки, өз фикрини чох тез дәйишир, гәлбини, вичданыны күчә, һакимийәтә тез тәслим эдир...

— Бу сөзләри мәнә дейирсәнсә, сәһв эдирсән, Ваһан. Милли шура мәним вичданымы ләкәләйә билмәз. Мән бир чохларынын әсл симасыны өйрәнмишәм. Мән бәзиләринин һүчүмуна мә'руз галмышам. Нә үчүн мә'руз галмышам? Ачыг дейирәм: сизин хәтти-һәрәкәтинизи, халгын тәләбини мүдафиә эләдийим үчүн...

— Бизим хәтти-һәрәкәтимизи?— Ваһан она тәәчүблә бахды.— Бәлкә коммунист олмусан?

— Хейр, коммунист дә дейиләм. Лакин, сиз коммунистләрин идеясы, мәним гәлбимә, тәбиәтимә даһа уйғундур.

— Бу сөзләри әввәлләр сәндән эшитмәмишәм.

— Мән дә сәнин бу чүр шүбһәли бахышларыны көрмәмишдим. Мәним әлимдән сатгынлыг кәлмәз. Әкәр мән о әгидәнин саһиб илсә идим, сиз болшевикләри чохдан күдаза верәрдим. Өзүнүзә мә'лумдур ки, сизин ериниз, фәалийәтиниз мәнә бәллидир. Бүкүн сәнинлә ачыг данышмаг истәйирәм. Бәли, Ваһан, бура кәлмәклә дә мөгсәдим будур.

Ваһан:

— Чох яхшы,— деди.— Мән сәнә гулаг асмага һазырам. Үрәйиндә нә варса де.

Аракел өз тәрчүмейи-һалыны, милли шурадакы чыхышыны сөйләди. Ахырда деди:

— Мән дашнақларла әлагәни бирдәфәлик кәсмәк истәйирәм. Фикрим, әризә вериб милли шурадан чыхмагдыр. Доғрудур, бу мәнә баһа тамам олачаг. Лакин вичдан тәмизлийи һәр шейдән шәрәфлидир.

Ваһан ону ахыра кими динләйиб, суал верди:

— Нә үчүн бу барәдә мәнимлә мәсләһәтләширсән?

— Чүнки сән азадлыг вә халг сәадәти үчүн мүба-

ризә эдән бир фиргәнин нүмайәндәсисән. Билирәм ки, сәнин вә йолдашларынын әмәйи һәдәр кетмәйәчәк. Сизин сөзүнүзү динләйән йохсул күтлә һәлә гүввә топлайыр, о бир күн аяга галхачаг, индики гурулушу тәмәлиндән сарсыдачаг. Мән ону да билирәм ки, сиз Романов тахт-тачыны учуран бөйүк бир гүввәйә архаланырсыныз.

Аракел сөзләрини гуртарыб, Ваһандан чаваб көзләди. Лакин Ваһан фикирләширди: «Һәкимә бу сөзләри дедирдән, өз гәлби, өз арзуларыдыр, йохса, дашнақларын хәфийә органлары?»

Аракел исә өз үрәйиндә дүшүнүрдү: «Ваһан инди мәнә дейәчәк, кәл бизим сырамыза. Бизим әсл адамымыз сәнсән.»

Бир нечә дәгигә давам эдән сүкуту Аракел позду:

— Мәнә нә мәсләһәт көрүрсән, Ваһан?

— Нә барәдә?

— Милли шурадан чыхмаг барәдә.

Ваһан күлүмсәди:

— Нә дейим... Савадлы, дүнянын ишләрини баша дүшән адамсан. Фикирләш, гәлбин, вичданын сәни һансы йола чәкирсә, о йолла да кет.

Ваһанын она һәлә дә үрәк гыздырмадығыны һиссә эдән Аракел, даһа сәһбәти узатмадан худаһафизләшиб кетди.

Онун архасынча һәйәтә чыхан Ваһан тәмиз һавада көкс долусу нәфәс алды. Көзүнү чох узагда көрүнән үфүгә дикиб үрәйиндә деди: «Доғруданмы Аракел ингилаб ишинә көмәк эләмәк истәйир?!»

Ахшамдан хейли кечмишиди.

Суренлә һайк каһ адам бою галхмыш зәмиләрин ичи илә, каһ кәклик отулу, пияхлы тәпәләр, дөшләр, ястанларла, каһ да дүзәнликләрлә кедирдиләр.

Онлар Гызылчығын алтындан салланыб, Гаракил сәнин ғырағына чатдылар. Йолларыны узаг салмамаг үчүн кәндин ичиндән дейил, башынын үстүндән кечдиләр. Гаракилсә илә Шәкиннин арасындакы йола дүшдүләр.

Сакит, руһу охшар бир яй кечәсиндә, сарымтраг ай ишыгында чынгыллы, гумлу йолда кедән ики йолдашын көлкәси сол тәрәфдән, өзләринин тушунда гошашмышды.

Сурен бу йоллара, бу көйшәнләрә яхшы бәләд иди, элә бил һәр шейи өз әли илә гоймушду. О, йол узуну һайка һәр ери нишан верир, адыны дейир, көзәллини тәрифләйирди.

Гарагаянын янына чатанда Сурен:

— Бир аяг сахла, нәфәсимизи дәрәк!—деди вә һайкы, йолун алт тәрәфиндә чәмәнләрин арасы илә ахан чайын кәнарына апарды.

Әввәлчә әл-үзләрини юдулар, судан овучлайыб ичдиләр, сонра, замбаг тәкин ямышыл, һәр чичәйиндән бир әтир кәлән чәмәндә узаныб дирсәкләндиләр.

— Ай Сурен, буралар нә яхшы ерләрмиш! Сән өлмәйсән, бу чай, бу чәмән, бу һүндүр гаялар элә бил мәнә дейир: һайк, әлини гой гулагынын дибинә, бир-ки ағыз оху...

— Сән охумаг да билирсән?

— Элә охуярам ки, дағлар-дәрәләр чинкилдәйәр, сәсим чатар еддинчи көйә.—О, күлүб эләвә эләди:—варафат эләйирәм, сән дейән сәсим йохдур, амма охумагы сеvirәм. Ики шейдән хошум кәлир: бири «Сары кәлин», бири дә «Гачаг Нәби».

— «Гачаг Нәби» маһнысыны һардан билирсән?

— Эшидиб өйрәнмишәм.

— Нийә сән элә бу ики охумагы сеvirсән?

Һайк бир аз она тәрәф чәкилиб деди:

— Билирсән нийә? «Гачаг Нәби»дә Нәбинин, онун арвады һәчәрин гочаглыгы, ийидлийи тәриф олунур. Мән дә гочаг адамлары сеvirәм. Гачаг Нәбини о гәдәр сеvirәм ки, элә билирәм, мусурман дейил, мәнним догма эрмәни гардашымдыр. Чүнки о да эрмәни илә мусурман арасында тәфавүт гоймайыб, мусурманын касыбыны истәдийи кими, эрмәнинин дә касыбыны истәйиб, онлары бәйләрин, меликләрин, ағаларын зүлмүндән горуюб. «Сары кәлин»дә дә мәнәббәтдән, бир гызын бир чобаны нечә үрәкдән севдийиндән данышылыр. Гочаглыгла мәнәббәт бир ердә оlanda, атам хошбәхт олар... Бах, ай Сурен, сән гочаг оглансая,

амма бир гызы сеvirмәйсән. Эрә, кәлсәнә сәнә бир хыңзирәкли гызы алым?..

Сурен көксүнү өтүрдү:

— Мән эвләнмәйчәйәм, һайк.

— Нийә, субай галачагсан? Гой һәлә бир дүня дүзәлсин, биз дейән олсун, валлаһ, сәнә бир той эләйчәйәм ки, дилләрдә дейилсин.

— Мән һәлә эвләнмәк фикриндә дейиләм.

— Ахы нийә? Киши-зад дейилсән?!

— Дейирләр, эвләнәнләр сонра пешман олурлар.

— Ялан сөздүр. Мән эвләнмишәм, Шушаникдән дә чох разыям. Индийә кими арамизда артыг-әксик сөз олмайыб. Эрә, адам ки, эвләнмәди, ата олмады, яшайышын дадыны билмәз... Валлаһ, о балача оғлуму мән бүтүн дүня вермәрәм...

— Дүз дейирсән, һайк. Вахт олар мән дә эвләнәрәм. Сән дә мәнним тоюмда оларсан тойбәйи. О вахт бир яхшы охуярсан...

Ахшамдан бәри, санки онларла бәрабәр ерийән, инди исә башларынын үстүндә күлүмсәйән ай, парлаг улдузлар, бир-бирини дәчәл ушаглар кими гован далғалар, үзәриндә узандыглары юмшаг чәмән, өз эзә-мәтини әслрә бою сахлаган Гарагая Суренә 1918-чи илин бир яй ахшамыны хатырлатды. О, биһтияр деди:

— Билирсәнми, һайк, бу ерләрдә мәнним башыма нә ишләр кәлиб?..

— Дейәрсән, биләрәм...

Сурен үч шәкилинин онун нечә габагыны кәсиб, яралалдыгларыны данышды.

Онлар бир гәдәр динчәлдикдән сонра аяға галхыб йола чыхдылар.

Базар чайы, көзәл чәмән, Гарагая—һамысы архада галды. Лакин бу хош кечәнин, айдын сәманын дил-бәри олан ай, йолларына нур чиләйә-чиләйә онларла бәрабәр кедирди.

Ағзы йола салланмыш дәрәнин янындан өтәндә Сурен деди:

— Бах, Сарыләрә будур. Мәни онун сары гумларында басдырмышдылар...

Онлар Шамахы ялыны ашдылар, чайдан кечиб бир гәдәр кетдикдән сонра Шәкийә чатдылар; дашлы-кә-

сәкли күчә илә юхары галхмаға башладылар. Сурен һайка учуг эвләри, төвләләри, саманлыглары көстәриб деди:

— Бу харабалыг да, ики халгын арасына салынмыш ганлы даванын нәтичәсидир. Бах, сағ тәрәфдәки учуг эви көрүрсәнми? Ора бизим Чомәрткилин, атамын гардашдан артыг истәдийи досту Нәбикилин эви иди. Мән пристав Карповун әлиндән гачыб бу эвдә кизләнмишдим. Мән бу эвдә чәрәк емишәм, яралы ятмышам. Бура мәнә ата эви кими догма иди. Бу мүсәлман кәндиндә инди эрмәниләр олур.

Онлар чагырыш вәрәгәлериндән бир нечәсини ятмыш кәндин күчәләринә атдылар, бир нечәсини диварлара япышдырдылар, нәһайәт Шәкидән чыхыб Әнкәләвид йолуна дүшдүләр.

Дейрләр ки, торпаг адамы чәкәр...

Күл-чичәк ачмыш өз көвшәнләринин әтрини һиссәдән Сурен кет-кедә аддымыны ейинләдир вә дүшү-нүрдү: «Эй догма кәнд, догма өлкә, догма вәтән, сиздән ширин, сиздән әзиз дүняда нә вар!..»

— Аягыны бир аз ейин ат, һайк, бу дөнкәни буру-ланда, бизим кәнд көрүнәчәк!

Онлар дөнкәни бурулдулар. Кечәнин сәрин вә һазин меһи үзләринә вура-вура кәндин ғырағына чатдылар.

— Һайк, көрәсән бизимкиләр эвдәдирләрми?—дейә Сурен дәриндән, көкс долу нәфәс алды.—Үрәйим ериндә дурмур...

— Тәләсмә, бир аздан һамысыны көрәчәксән.

— Йох, һәлә бизә кетмәйәк. Әввәлчә ишимизи көрәк... Сәһәрә чох галмайыб...

Онлар кәндин ортасына чатдылар, вәрәгәләрдән бир нечәсини мәктәбин, килсәнин диварларына, эвләрин гапыларына япышдырдылар.

Суренлә Һайк, ишләрини көрүб гуртардыгдан сонра, һеч кәсә раст кәлмәдән кәндин ғырағындакы эвә яхынлашдылар. Ачыг дарвазадан һәйәтә кирдиләр. Суренин нәзәринә илк чарпан алма ағачы олду. Онунла әлагәдар олан хатирәләр көнлүндә баш галдырды. Бу тәк ағачдан алма дәриб Сирануша вердийи күн ядына дүшлү...

Сурен ағача тәрәф кетсә иди, онун сусузлугдан саралмыш ярпаглары, бүрүшмүш алмалары дил ачыб дейәрди: «Гайыг бурдан кет, Сурен! Саһибсиз һәйәтинизә бахма! Байгушлар улаян эвинизә кирмә! Атаны, бачыны даһа ахтарма! Дәли олуб күчәләрә дүшүшүш ананы тап. Бәлкә, о языг сәни көрүб агла, һуша кәлә!..»

Көзләнилмәдән гаршысында ачылан мәнзәрә Суренин гәлбини гана дөндәрди...

Онлар харабая бәнзәр эвдән-һәйәтдән чыхыб дарвазанын янында даяндылар.

«Атамкил һара көчүб? Нә вахт көчүб?»—дейә фикрләшән Суренин үрәйинин башына санки Агры дагы чөкдү. О, бу ағыр гәм йүкүнүн алтында нечә кедәчәйини, һара кедәчәйини билмәди. «Бәлкә һеч бири дә сағ дейил? Һәр-һалда Саак дайыдан доғру мәлүмат ала биләрәм!.. Билмирәм, онун да башында нә иш варса, чохдандыр кәлиб бизи тапмыр, бәлкә, ону тәзәдән һәбс әтдиләр?»

Һайкла Сурен Сааккилә кетдиләр. Эвдә һеч кәси көрмәдикләриндән кери дөндүләр.

Сурен инди дә Арзокилә кетмәйи гәрәра алды, чүнки Арзо киши онларын чох меһрибан вә яхын гоншулары иди.

Онлар һәйәтә кирәндә, үфүгдә назик бир ғызарты көрүндү. Бу, күнәшин өзүндән габаг кәлән чарчысы иди.

Сурен эвин гапысыны бир-ици дәфә дөйдү. Ичәридән сәс кәлмәди. Енә дөйдү, чаваб верән олмады.

Юхудан сәһәр тездән оянмаға адәт эләмиш гочалар кими, Арзо да күн чыхмамыш дуруб, эвинин да-лында картоф суварырды. О, гапынын дөйүлмәсини эшидиб:

— Әрә, кимсән орда?—дейә сәсләнди. Лакин чаваб алмадығы үчүн өзү кәлди.

— Ваһ, әрә, Сурен, сәнсән?—дейә әлиндәки бели ерә атыб, Суренин бойнуну гучаглады, Һайкла эл тутду.—Һеч көзләримә инанмырам, Суренчан! Нә-яхшы олуб ки, сән кәлмисән!—Арзо гапыны ачды.—Кечин эвә, кечин!

— Арзо дайы, нечэсэн?—дейэ Сурен эвдэ сорушду.—Кэлинин, нэвэлэрини һарададыр?

— Онлары кэлинин гардашы Бэлэйэ, өз янына апарыб. Мэн тэк галмышам. Бурда вэзиййэт элэ олду ки, ушаглары доландыра билмэдим... Һэ, отурун, аят үстэ нийэ дурусунуз?

Үчү дэ палазын үстүндэ отурду.

Тэкиндэ бир-ики пуру арпа чөрөйиндэн башга, емэйэ һеч нэйн олмаян Арзо деди:

— Сурен, бэлкэ ачсыныз?

— Сағ ол, Арзо дайы! Биз сэнин янына һэм көрүшэ, һэм дэ атамкилин ерини өйрәнмэйэ кэлмишик. Кетдик эвэ, һеч кэс йохду. Һэйэт, эв харабалыгдыр. Онлар һара кедиблэр?

— Мэйэр сэн билмирсэн ки, атанкил һарададыр?

— Йох. Өзүн ки, билирсэн, мэн бу кэнддэн гача дүшмүшэм.

Бирдэн-бирэ Суренин үрэйини сындырмаг истэмэйән дүня көрмүш гоча Арзо деди:

— Һэ, билирэм, оғул, билирэм... Арменақ ананы, бачыны да көтүрдү, кэнддэн чыхыб кетди.

— Һансы кэндэ кедиблэр?

— Нэ дейим, бала. Дейэсэн Арменақ дейирди ки, арвад-ушағы көтүрүб Кафан тэрэфэ кедэчэйэм.

— Кафан тэрэфэ? — Сурен башыны ашағы дикиб фикрэ кетди.

Арзо ялан данышдығына сыхылды. Мэсэлэни ачмаг истэди. Лакин енэ өзүнү сахлады. О, Арменақын, Анаһидин өлдүрүлдүйүнү, Араксинин дәли олдуғуну десэ иди, бэлкэ дэ, Сурен индичэ ериндэн галхар, гисас алмаг үчүн Багратын үстүнэ кедәрди. Я өлөр, я өлдүрәрди. Бэлкэ дэ Сурен бу дэһшэтли хэбәрден дәли оларды.

— Фикир эләмэ, Сурен, ахтарыб тапарсан,—дейэ Арзо орталыға сөз атды.—Һэ, Суренчан, баяг меним һалымы сорушурдун...

— Бэли, Арзо дайы, сөһбөт элэ. Даһа биз ахшам дүшэнэ кими бурда галмалы олачайыг. Амма бир адам билмэсин.

— Архайын ол! Элэ шейләрдэ ағзы бүтүнэм.— Арзо өз торпағыны сатдығындан, кэндлилерин вэзий-

йәтиндэн хейли данышды. Суренин нэ заман кэлиб кэнддэ яшайчағыны сорушду.

— Нечэ дейэрлэр, нэ гэдэр ки, ала көпэк гапыдадыр, мэн Энкэлэвидэ кэлэ билмэйэчэйэм,—дейэ Сурен чаваб верди.

Суренин нэ демэк истәдийини о саат баша дүшән Арзонун элэ бил ки, ярасы тэзэдән гөвр эләди.

— Оғул, Сурен, чамаатын ахыры нечэ олачаг? Сиз меним тэкин языг-юзуғу бир яна чыхарда биләчәксинизми?—дейэ сорушду.

Сурен вэ һайк она тэсәлли вердилэр.

Арзо аяға галхды. Буцагдакы тэкиндән ики арпа чадыны нимчэйэ гоюб кәтирди.

— Сурен, бала, чөрөк ейин!—дейэ нимчәни онларын габағына гойду, сонра, мис парчы булаг сую илэ долдуруб кәтирди.—Арпа чады илэ су да ач адама кишмиш кими ширин кэлэр, ейин!—Тэкинеси бош, лакин кениш үрэйи сәхавәтлэ долу гоча күлдү.—Картоф һэлэ диб тутмайыб, йохса йығыб гайнадардым. Сэн өзүмүнкүсэн, амма бу гардаш оғлунун меним эвимэ кәлдийи биринчи дэфәдир. Валлаһ, зәманэ адамы гонаг янында да хәчаләт эләйиб.

Сурен вэ һайк әлләрини чөрөйэ узатдылар. Арзо сөзүнэ давам эләди:

— Билирсинизми, оғул, бу яшайыш нечэ шириндирсэ, адам меним кими гоча вахтында да өлмәк истәмир. Дүзү, бир вахт элэ тәнкимишдим ки, өзүмү гаяданзаддан атыб, дүнянын гийлү-галындан гуртармаг истәйирдим, сонра, фикирләшдим ки, йох, бу кишиликдән дейил. Өлмәк һәмишэ вар. Яшайыб элэ бу зәманәнин ахырыны көрмәк лазымдыр.

— Бэли, яхшы эләмисән! Өлмәк нәдир?—дейэ һайк әлини чөрөкдән чәкиб су ичди.—Тез өлмәйин файдасы бир гара торпағадыр, ай Арзо дайы!..

— Сағ ол, Арзо дайы,—дейэ Сурен нимчәни керитәләди.—Сәнин чөрөйини едик, өзүн ач галачагсан...

— Һалал хошунуз олсун. Фикир эләмэ, аллаһ кәримдир... Һэ, йорғунсунуз, бир аз ятын, динчәлин. Мэн дэ картофу суварым гуртарым.—Арзо нимчәни көтүрүб рәфә гойду, бир ястыг кәтирди.—Буну да гоюн башынызын алтына,—дейэ эвдән чыхды.

Суренлә һайк бәрк йорғун олдуғларындан ахшама кими ятдылар.

...Зәйф шөлә верән чырағы көрдүкдә, Сурен деди:

— Көрүрсәнми, һайк, нә гәдәр ятмышыг — ахшам дүшүб...

— Нә, яман ятмышыг, яхшы да динчәлдим...

— Бәли, чох ширин ятмышдыныз!—дейә Арзо дил-ләнди вә күлүмсәйә-күлүмсәйә эләвә этди:—Букүн кәндә яман вәлвәлә дүшмүшдү...

— Нә вәлвәлә?

— Картоф суварырдым, көрдүм бизим гоншу Хачик күчә илә үзү ашағы даныша-даныша, дейинә-дейинә кәлир. Дедим, эрә, нә вар, енә дейинирсэн? Аягыны сахлайыб деди: «Нә эләйим, кәндхуда чамааты ишдән авара эләйиб, йығыб диванхананын габагына ки, бу саат дейин көрүм, гапылара, диварлара ким кағыз япышдырыб? На чығырды, на сөйдү бойнуна алан олмады».

— Арзо дайы, Саак хардадыр?—дейә Сурен гәздән сөһбәти дәйишди.—Билирсэн һансы Саакы дейирәм?

— Билирәм. Багратын дәрзләрини зәмидән эвинә апаран, сонра да газамата салынан Саакы дейирсэн. Онун иши инди чох яхшыдыр, кефи көк доланыр. Өзү дә көчүб Шәкийә. Аталар дейәр: атын өлүмү, итин бағрамыдыр. Шәкидә һазыр эвә, бол торпага саһиб олуб. Даһа аллаһа бәндәлик эләмир. Һәрдәнбир Әнкәләвидә кәлир... Инди Багратла чанбир гәлбәдирләр...

— Багратла? Хардан һара, белә?

— Әши, хардан һара нәдир?! Саак инди кәндхудадыр... Ким һөкүмәтин барәсиндә бир сөз данышыр, о саат апарыб гоюр Каронун овчуна. Сатгын көпәк оғлу языг кәндлиләрдән чохуну дама басдырыб. Мәбадә, мәбадә о итин көзүнә көрүкәсиниз һа!..

Сурен деди:

— Яхшы, баша дүшдүм. Чох сағ ол, Арзо дайы. Бәс Гуркендән нә хәбәр вар?

— Һансы Гуркени дейирсэн! Чолаг Захарын оғлуну я Багратын гардашыны?

— Багратын гардашыны.

— Гардашы гызынын дедийинә көрә, һеч бир хәбәр йохдур. Элә о кәдәндир ки, кедиб. Кәлсә дә бу кәнддә гала билмәз. Сирануш дейир: «Атам әминни көлкәсини гылынчлайыр. Валлаһ, элинә дүшсә, парча-парча элийәчәк...»

— Сиранушу харда көрүрсән? Сизә кәлиб кедир?

— Һәрдәнбир.

— Нә әчәб?

Арзо фикрә кетди: «Суренә нә чаваб верим? Дейим ки, сәнин дәли олуб чөлләрә дүшән анан һәрдәнбир бизә кәлир, Сирануш она эвләриндән кизлин емәк кәтирир?»

Арзо киши енә Суренин үрәйини сыхмамаг үчүн һәгигәти пәрдәләди.

— Сирануш мөһрибан ушагдыр, атасына, анасына һеч охшамайыб. Өтәндә, кечәндә дөнүр һалымы хәбәр алыр...

— Сирануш һәлә эрә кетмәйиб?—дейә Сурен бирдән-бирә сорушду.

Арзо даһа ялан, уйдурма данышмаг истәмәди. Лакин бирдән йох, долайы йолларла, Сиранушун нишанландығыны демәйи гәт эләди.

— Ахы, онун гардашы Самвел Каронун янында гуллуғ эләйир... Нә, бәли, Каро... Каро онлара кәлиб кедир. Анчаг сән һеч гызын дилиндән дүшмүрсән...

— Кароямы эрә кедиб?—Сурен бир гәдәр гәт'и вә кәскин сорушду.

Арзо: «Кетмәйиб, нишанланыб» демәк истәйирди ки, Сирануш ичәри кирди. Ишыгдан кәлдийи үчүн бир һечә ан көзү һеч кәси сечмәди. Бирдән Сурени көрәндә, һейрәтдән донуб гапынын янында галды.

Арзо:

— Кәл гызым, Сирануш!—деди.—Суренкилә салам нийә вермирсән?—Сирануш санки юхуда иди, айылды, голтуғунда тутдуғу бағламаны ерә атыб һеч кәсә әһәмийәт вермәйәрәк, һәр шейи ундараг, онун бойнуну гучагламаг үчүн голларыны ачды. Лакин ериндә һәрәкәтсиз отурмуш Суренин үзүндәки союғлуғу көрүнчә голлары янына дүшдү, эв башына фырланды...

Арзо, Гайка байыра чыхмаг үчүн башы илэ ишарэ верди. Нэр икиси галхыб ичэриден чыхды.

Гара дамы сүкут бүрүдү. Сиранушун гэлбини парчалаян лал дэигэлэр кечди... Санки даш диварлар, гаранлыг бучаглар белэ, кимин эввелчэ диллэнэчэйини көзлэйрди.

Сиранушун додаглары гейри-иради олараг титрэди:
— Су-рен! Нэ яхшы кэлмисэн! Ахы сэни бир илдэн артыгдыр ки, көрмүрэм. Сурен! Үзүмэ бах! Айрылыгына, һэсрэтинэ дөзэ билмирэм.—Сирануш голуну онун бойнуна ашыранда Сурен гоймады.

— Голуну көтүр,—деди.—Нишанлын кэлиб көрэр...
Сирануш гейри-ихтияри олараг кери чэкилди. Башы фырландыгындан, тез ерэ отуруб үрэйини тутду...

— Яхшы гыз нишанлысына вэфалы олмалыдыр. Йэгин ки, букун, сабаһ тоюнуз олачаг. Элбэттэ, Баграт аганын гызы кенерал-наһанкапетэ кетмэмиш, кимэ кедөчөкди...

— Мэн она кетмэйэчэйэм. Мэни зорла нишанлайыблар... О, мэним көзүмдэ итдэн дэ писдир.

— Элэ яхшы гыз итин-гурдун пайы олур...
— Сурен, ялварырам, мэнэ языгын кэлсин! Мэни хэнчэрсиз, бычагсыз өлдүрмэ! Мэнэ йол көстэр.

— Нэ йол?
— Мэн даһа атам эвиндэ галмаг истэмирэм.
— Тез эрэ кет...

— Апар мэни. Элэ бу саат апар! Мэн билирэм ки, сэнин нэ эвин вар, нэ пулун. Гэлбин, мэхэббэтин мэнэ бэсдир. Мэн сэнинлэ чөлдэ, каһада, кол дибиндэ яшайрам... Гуртар мэни эзабдан, Сурен! Дур кедөк, һара истэйирсэн кедөк! Атам, амам яйлагдадыр. Самвел эвдэ ятыб. Мэним сэниңлэ гачмагыма ииди фүрсэт вар. Кедим эвдэн палтарларымы көтүрүм. Диллэн, Сурен, кедимми?

Суренин диллэнмэдийини көрэрэк, Сирануш һөнкүрдү...

— Сакит ол, Сирануш! Ахы, мэн сэни һара апарым? Өзүн билирсэн ки, мэн көчэри кими бир шейэм...

— Онда мэним күнаһым нэди? Мэн нэ элэйим?
— Мэн аилэмэ зүлм элэйенлэрдэн гисас алмайын-

ча, сэнэ бир сөз дейэ билмэрэм, Сирануш, гэлбим анчаг бу гисс илэ долудур. Дур кет, гардашын сэни ахтар...

Сурен интигам алачагы адамларын адыны чөкмөдисэ дэ, Сирануш йэгин этди ки, о, Багратдан, Самвелдэн вэ Кародан интигам алачаг. Арменакын, Анаһидин өлүмүнү, Араксинин дәли олдуғуну билдийинэ дэ онда шүбһэ галмады.

Сирануш янагларыны од кими яндыран көз яшларыны силиб деди:

— Гисас аландан сонра, дейирсэн, һэ? Мэн дэ сэнэ көмөк элэйэчэйэм. Өзү дэ мэрди-мэрдана!

Сурен Сиранушун долмуш көзлэринэ тээччүблө бахды...

Бахышлары бир-бирини магнит кими чөкди. Дейэсэн, үрөклэри дэ бир-биринэ яхынлашырды... Сиранушун шэвэ тэкин гара көзлэриндэки гэм булутуну, узун кирпиклэринэ дүзүлмүш ағ иичилэри көрмөмөк үчүн Сурен үзүнү яна чевириб деди:

— Сирануш, дур кет!
— Мэн сэнинлэ кедөчэйэм! Гисас дейирсэн, алым!
— Сэнин кимилэр һеч кэсэ эл галдыра билмэз...—

Сурен энэ Сирануша гэрэф чөндү.
— Элэми билирсэн?!.. Яхшы, һеч ерэ кетмэ, өз көзлэринлэ көр!—Сирануш аяға галхды.—Мэн атамн юрдуну бу саат яндырыб, күл элэйэчэйэм!..

— Нэ элэйэчөксэн? Яндырачагсан?
— Бэли, сэнин гисасыны мэн алачагам. Разысанмы?

Сурен она чаваб вермэйиб, фикрэ кетди. «Сиранушу инчитмэклэ мэн инсафсыз һэрэкэт эләмирэмми? Доғрудан да онун нэ күнаһы вар? Мэним кими йохсул, юрдууз-ювасыз бир оғланы севэн гызын этибарына инанмамаг олармы? Атасынын чинайэтлэринэ ому чаваб вермэлидир?..»

Суренин каһ чатылыб, каһ ачылан гашларына, фикирли сифэтинэ бахан Сирануш мүлайим бир сөслэ деди:

— Сағ ол, Сурен! Даһа кедирэм!..
Сурен гызын кэдэр долу көзлэринэ бахды.
— Сирануш, сэнин мэхэббэтини даша вурмаг истэ-

мирэм. Мәним синәмдәки дә даш дейил. Элэ күман эләмә ки, сәни севмирәм... Анчаг өзүн мәним вәзий-йәтими билирсән... Инди сәни һеч ерә апара билмәрәм. Һәләлик көзлә. Күман эдирәм ки, мәһәббәтимизи бир-ләшдирәчәк вахт, дөвран кәләчәкдир... Бир дә, Сирануш, сән нишанлысан... Мән сәни инди апарсам...

Сирануш онун сөзүнү кәсди:

— Мән нишаны позачағам, архайын ол! Көнүлсүз тикәни зорла емәйчәйәм. Нечә вахт дейирсән, енә сәни көзләйим.

— Нечә вахт? Ону дейә билмәрәм.

— Нейнәк, он ил дә олса, сәни көзләйчәйәм. Анчаг ерини мәнән кизләтмә, никаран олурам...

— Һәләлик Хыңзирәкдә, Һайк Асланяңкилдә олачағам. Анчаг буну сәнән башга һеч кәс билмәсин.— Сурен ериндән галхды.

— Архайын ол. Сән дә мәни көзлә! Йүз чаным да олса, сәнин эшгинә гурбан верәчәйәм...

Тәзәдән әһд-пейман бағлаян ики севкили, бир-биринә яхыңлашдығы заман, Арзо илә Һайк ичәри кирди.

Сирануш севкилисини көзләринә бахыб ичәридән чыхды.

— Әрә, Сурен, гызын хәтринә дәймәдин ки?— дейә Арзо күлүмсәди.— О, сәни дә, ананы да чох истәйир. Валлаһ, элә бил Багратын эвлады дейил. Белә тәмиз, белә меһрибан гыз маһалда йохдур...

— Бәли, пис гыз дейил, Арзо дайы. Биз бу саат йола дүшүрүк. Ишдир, атамкилдән бир хәбәр билсән, чох хәйиш эләйирәм, мәнә чатдырасан. Мән Хыңзирәкдә, бу Һайккилдә олачағам.

Сурен аиләсини ахтармағ үчүн даға-даша дүшмәсин дейә, Арзо һәр шейи она хәбәр вермәк гәрарына кәлди. Лакин о, ағзыны ачмамыш байырдан сәс эшидилди:

Саралды күлүм,
Учду бүлбүлүм,
Мән нийә галдым?
Һардасан, өлүм?!.

— Дейәсән ахы, бу мәним анамын сәсидир?— дейә рәнки ағармыш Сурен тәәччүблә Арзоя бахды.

Өзүнү итирмиш Арзо нә чаваб верәчәйини билмәди. Бу ан гапы бирдән шаггылты илә ачылды. Аракси ичәри кирди.

— Ана! Аначан!— дейә Сурен ериндән сычрады.

Аракси гәһгәһә чәкиб, чийинләрини ата-ата керн чәкилди.

Сурен анасынын кор олмуш көзүнә, яна әйилмиш алт додағына, килкәләнмиш сачларына, ялын аяғына, чырыг палтарына бахыб гышгырды:

— Сәни ким бу күнә салыб, ана?!. Мәни танымырсанмы, ана?— Сурен ону тутуб бойнуу гучаглады.

— Чан оғул!..

Аракси һушуну итирди, сәндәләйиб йыхыларкән Сурен ону гучаглайыб ерә узатды.

Бир дейин, бу фәлакәтә ағламамағ олардымы?!.. Ахы Суренин синәсиндәки даш дейилди, оғул үрәйи иди!.. Онун көз яшлары пыр-пыр ахмаға башлады.

Арзо Арменакла Анаһидин өлдүрүлдүйүнү, Араксини башына кәлән мүсибәти, Сиранушун бу эвә нә үчүн кәлиб-кетдийини Суренә данышды.

Сурен сарсынтылар ичиндә, элә бил, енидән, һеч кәсин мәғлуб эләйә билмәйчәйи бир гүввәтә кәлди. Онун гәлбиндә ганлы һөкмранлыға, дашнак зүлмүнә гаршы интигам һисси йүз гат артды.

— Арзо дайы, дур, мәни гәбристана апар. Атамын, бачымын сон борчуну вермәк үчүн баш дашларыны гучаглайыб өпәчәйәм. Мән онларын гәбри үстүндә гатилләрдән интигам алмаға бир даһа анд ичмәк истәйирәм.

— Бу кечә вахты һара кетмәк олар, оғул, гой сабаһа галсын.

Әви бир нечә дәгигә кәдәрли бир сүкут бүрүдү.

Сурен көзүнү анасынын мейит рәнки алмыш сифәтиндән чәкиб деди:

— Дур кедәк, Һайк!

Һайк ериндән галхды.

— Араксини...

Сурен Арзонун сөзүнү кәсиб:

— Мән анамы бурда гоя билмәрәм,— деди,— ону чийинләримдә апарачағам.

Араксини галдырмаг истәйэндә айылды, дартыныб оғлунун элиндән бурахылмаг, гачмаг истәди. Анчаг Суренлә Һайк онун голундан бәрк-бәрк япышыб байыра чыхартдылар.

Арзо онлары кәндән хейли узаглашана кими. өтүрүб гайытды.

...Суренкил почт йолунун үст тәрәфилә, дашларып, тиканларын арасыйла кедирдиләр. Аракси онлары бәрк инчидирди. Каһ дартыныр, каһ даяныр, каһ ерә отуруб галхмаг истәмирди.

Кечәдән хейли кечмиш, онлар Шәки көйшәнләринә чатдылар. Суренлә Һайкын үз-көзүндән тәр ахырды. Динчләрини алмаг үчүн Араксини бир күч-бәла илә ерә отурдуб өвләри дә отурдулар.

Аракси нәдәнсә титрәйрди. Сурен исти яй кечәсиндә диши-дишинә дәйән анасны гыздырмаг үчүн голуну онун чийиндән ашырыб гучаглады. Аракси башыны оғлунун көксүнә гойду. Сакит дегигәләр өтүб кечди... Араксинин һушу, ағлы башында олсайды, бәлкә дә дейәрди: «Эй залым инсанлар, даһа мәнә дәймәйин! Мән өз оғлумун гучағында нәфәс алмаг, яшамаг, чох яшамаг истәйирәм...»

Аракси бирдән кәскин һәрәкәтлә башыны Суренин көксүндән көтүрдү. Тәк көзүнү, узагларда көрүнән зәиф ишыглы тәк улдуз кими, онун үзүнә дикди, оғлуна нә исә демәк, кимдәнсә шикайәт этмәк истәйирмиш кими хейли бахды...

Аракси гәфил ериндән галхыб, гачмаға башлады.

— Ана! Гачма, ана!—дейә Сурен дә онун далынча Һүйүрдү...

Һайк, Араксини габаглайыб тутмаг үчүн ян тәрәфдән гачды.

Суренин аяғы даша илишиб йыхылды, тез галхыб, енә гачмаға башлады. Оғлундан хейли узаглашан ананын габағыны Дашкәсән гаялыглары кәсмишди. Даһа ирәли кетмәк мүмкүн олмадығыны дәрк эдирмиш кими Аракси даянды. Бирдән гәһгәһә чәкди, дағларда-дашларда әкс эдән бу күлүш кечәнин бағрыны яран фәряды андырды. Бир ан сонра исә нәгмә сәси эшидилди:

Саралды күлүм,
Учду бүлбүлүм,
Мән нийә галдым?
Һардасан, өлүм?!

Сурен архадан, Һайк исә ян тәрәфдән Араксийә чатмаға аз галмышды.

Аракси, һүндүр гая башында ганадларыны ачыб учмаға һазырлашан бир гартал кими, голларыны һавада кәрәрәк, елләдә-елләдә гачды...

Суренлә Һайк сылдырым гаянын кәнарына чатанда, Аракси артыг учурумун дибиндә иди.

Доггузунчу фәсил ✓

Айлар, күнләр чайын мүтәмади ахан далгалары кими, бир-бирини говуб кедирди.

Бүтүн чаплы вә чансыз варлығы исидән күллүчичәкли яй, инди өз ерини сәрин вә солгун пайыза вермишиди. Дағлар сакит вә мәнзун бир көркәм алмышды. Обалар көчдүкдән сонра яйлағлар, юрдлар бош галмыш, чәмәнләр гурумуш, зәмиләрдә күләшдән башга һеч нә галмамышды...

Лакин пайызын да өзүнә мәхсус ләтафәти, көзәллийи вар. Һәр һансы бир көзәл варлығы көрүб дәрк этмәк, һеч дә ондан истифадә эләмәк демәк дейилдир. Элә адамлар вар ки, фүсункар дағларын, яйлағларын, кениш чәмәнләрин, барлы бағларын тәбии көзәллийини һисс этмирләр, лакин ондан истифадә эдирләр. Элә адамлар да вар ки, бу көзәлликләри дәриндән-дәринә дуюр, лакин истифадә эләмәйә имканлары олмур.

Зәнкәзурда фәсилләрин яратдығы рәнкарәнк көзәллийә ялныз кәнардан тамаша эдәнләр чохду. Онлар нә яйлағ үзү көрүр, нә тарлалардан мәнәсул көтүрүр, нә дә бағлардан мейвә дәрирдиләр...

Баягдан бәри Һайккилдә сәһбәт эдәнләр элә бу һагда—өлкәнин тәбии сәрвәтләринә йохсул, ач кәндлин нечә саһиб олачағы, онлардан нечә истифадә эләчәйи һагда данышырдылар.

Сөз-сөзү кәтирди.

Бир нечә мүддәт айрылыгдан сонра Чомәрдин, Шаһмәрданын, Ваһанын, Суренин, Гиясын, Гайкын енидән көрүшмәси нә гәдәр фәрәһли бир халды...

Бакы партия комитәсинин көстәриши илә һәкәри-Бәркүшәда ингилаби ишдә ишләмәк үчүн кәлмиш Чомәрд, Шаһмәрдан вә Гияс өз эрмәни достларыны, коммунист йолдашларыны тапмышдылар. Енә һамысы бир чәһнәдә, бир мөгсәд уғрунда мүбаризә этмәли идиләр. Инди онлар әввәлкиндән дә яхын олмалы, мүсәлман вә эрмәни кәндләри арасында сых әлағә яратмалы идиләр.

Чомәрдлә Шаһмәрдан Бакыдакы вәзыйәтдән, фәһләләрин мүсават һөкүмәти әлейһинә чыхышларындан, Гызыл Орду һиссәләринин сүр'әтлә ирәлиләмәсиндән, һәштәрхананы вә башга ерләри ағ ордулардан, харици мудахиләчиләрдән азад этмәләриндән данышдылар.

Ваһан Ираван сәфәриндән данышмаға башлады:

— Мән Иравандан букүн сәһәр кәлмишәм. Яхшы олду ки, Чомәрд, Шаһмәрдан вә Гияс да букүн бурдадыр... Бәли, мән енә Иравана һәбс әдилмиш йолдашларымызы—Серкейи, Гуркени вә Мгону азад этдирмәк үчүн кетмишдим. Әфсус ки, бу дәфә дә мөгсәдимә чатмадым. Онлардан һеч бир хәбәр тута билмәдим.

— Бәс Саакдан нечә?

— Оңу чоҳдан бурахыблар. Инди Шәкидә кәндхуадыр, дашнакларә гуллуг әдир,—дейә Ваһан Чомәрдә чаваб верди,—әлбәттә горхаглар, хаинләр сырларымыздан тез чыхсалар яхшыдыр. Анчаг мәним Иравана кәдиб ордакы коммунист йолдашларла көрүшмәйим еринә дүшдү. РК(б)Ф Загафгазия өлкә комитәсинин тәшәббүсү вә рәһбәрлийи илә Ираванда чағырылмыш мүшавирәдә иштирак әләдим. Мүшавирәдә Эрмәнистан коммунист тәшкилатларынын мәс'ул ишчиләри, нүмайәндәләри иштирак әдирди. Мүшавирә бир нечә мәсәлә һәлл әләди. Эйни заманда, рәһбәрлик әдичи мәркәз—РК(б)Ф Эрмәнистан комитәсини сечди. Бундан сонра, шәраит вә вәзыйәт йол версә, Эрмәнистан комитәси илә әлағәмиз сых олачагдыр. Биз сырларымызы ингилаб ишинә садиг олан йолдашлар

рын һесабына артырмалыйыг. Кәндлиләр арасында Шура һакимийәти уғрунда кәдән мүбаризәни даһа да гызышдырмалыйыг. Эрмәни вә мүсәлман әһалиси арасында бейнәлмиләлчилик һиссини даһа да яймалыйыг. Дашнак вә мүсават гурулушуна гаршы әмәли фәәлийәтлә чыхмалыйыг. Инди вахт белә тәләб әләйир.

— Доғрудур! Доғрудур!—дейә Чомәрд тәсдиғ әтди. Ваһан давам әләди:

— Йолдашлар, тәкчә Зәнкәзурда дейил, Эрмәнистанын башга ерләриндә дә тез-тез кәндли иттишашлары баш верир. Кәндлиләр дашнакларын торпаг сиясәтинин әлейһинә чыхырлар. Бундан әләвә зәһмәткешләр Эрмәнистанда ағалыг эдән америкаңларә, инкилисләрә гаршы да чыхыш әдирләр. Мән өйрәнмишәм ки, америкаңлары Ираванда, Александроплда ачдығлары вә рәһбәрлик әтдикләри ә'малатханаларын фәһләләри тә'тил ә'лан әтмишләр. Онларын сөзләри бу олмушдур: «Өлкәмиздә ағалыг эдән америкаңлар, инкилисләр, тезликлә рәдд олуб кедин!»

Октябрда Александропол чапчыларынын, декабрда Ираванын почт-телеграф ишчиләринин бөйүк тә'тиллә олмушду.

Биз дә бурада әл-әлә вериб кәндлиләрин мүбаризәсини тәшкил этмәлийик вә шуарларымыздан да бири бу олмалыдыр: «Рәдд олсун, өлкәмиздә сохулмуш гәсбкарлар!»

Һамы бир ағыздан деди:

— Доғрудур! Доғрудур!

— Анчаг вахты кәләндә дүшмәнлә дөш-дөшә дуруб она зәрбә әндирмәк үчүн бизә силаһ лазымдыр,—дейә Ваһан сөзүнә давам әтди.—Бир-икимиздә олан тапанча илә бир иш көрмәк олмаз. Түфәнк, патрон алмағ үчүн дә вәсаитимиз йохдур. Олса да, нә дашнаклардан силаһ ала биләрик, нә онларын ағалары инкилис-америкаңлардан. Бәс, онда биз нә этмәлийик?—Ваһан фикрә кетди.

Йолдашларынын һамысындан яшча кичик вә шух олан Гайк деди:

— Түфәнкин, патронун ерини мән билирәм.—Отуранларынын онун үзүнә бир нөв шүбһә илә бахдығлары-

ны көрөн Һайк азачыг тутулду.—Йохса мәнә инанмырсыныз? Элә билирсиниз зарафат эләйирәм? Дашнакларын силаһ амбары бизим Хынзирәкдә дә вар. Манучар Сарумовун зирзәмиси силаһ амбарыдыр. Билирсиниз һансы Манучары дейирәм? Милли шуранын үзү Манучары. Оун нөкәри илә достам. О мәнә дейрди: «Бизим зирзәммиздә түфәнк-патрон сахлайырлар. Һеч кәс билмир. Кечәләр амбарын гапысында гаровулчу дурур.» Истәйирсиниз бир шей эләйәк. Мән. Сурен, бир дә тәзә таныш олдуғум бу Гияс йолдаш кечә икән кедәк, гаравулчуну өлдүрәк, амбары ярыб, истәдийиниз гәдәр түфәнк, патрон көтүрәк...

Ваһан:

— Силаһ әлдә әтмәк лазымдыр,—деди.—Анчаг... Нә исә, бу барәдә фикирләшәрик... Мән сизә башга бир мәсәлә һаггында да данышмаг истәйирәм. Эрмәнистанын бә'зи ерләриндә кәндлиләр мүлкәдар торпагларыны зорла тутуб, өз араларында бөлүр вә әкирләр. Доғрудур, буна дашнак һөкүмәти йол вермир, кәндлиләри һәбс әдир, өлдүрүр... Анчаг. белә бир вәзнийәтин яранмасы өз-өзлүйүндә кәндлиләрин азадлыг вә көзәл яшайыш уғрунда мүбаризәйә чидди киришдикләрини көстәрир. Белә һаллар Зәнкәзурда да ола биләр. Бизим вәзифәмиз кәндлиләрин башладыглары мүбаризәйә көмәк эләмәк вә истигамәт вермәкдир. Ола билсин ки, бу яхынарда. Хынзирәкдә дә бир һадисә баш версин. Ачыг дейим ки, мәним бу барәдә мә'луматым вардыр, йохсуллар, мүлкәдар Манучар Сарумовун ерини зорла әкмәк истәйирләр. Биз белә кәндлиләри мүдафиә эләсәк, онлар бизим мүбаризәмизә гошуларлар.

... Онлар, дашнак һәрби һиссәләри арасында тәблиғат иши апармаг һагда, әскәрләрин өз забитләринә гаршы чыхмасы үчүн нә кими иш көрмәк лазым олдуғу барәдә дә данышдылар.

Нәһайәт, онлар нә вахт вә һарада көрүшәчәкләри барәдә шәртләшдиләр.

Сөһбәт кечә ярысына кими чәкди.

Чомәрд, Шаһмәрдан вә Гияс кетмәк үчүн аяға галхды.

Суренлә Һайк онлары кәнддән чыхардыб, хейлә өтүрдүләр...

Үч йолдаш йол илә сөһбәт эләйә-эләйә кедирди. Онлар мәишәт, аилә мәсәләләриндән данышырдылар.

Бакыдан беш-алты күн бундан әввәл кәлмиш Чомәрд гардашы ушаглары илә вә Рүстәмлә көрүшмүшдү. О, гардашынын өлүмүнә чоһ кәдәрләнмиш, үрәкдән янмышды, Нөврәстәнин башына кәләнләр исә онда гәзәб оятмышды.

Чомәрд ағыллы дүшүнән бир адам кими, Нөврәстәйә һирсләнмәмиш, ону әсассыз ерә күнаһкарландырмамышды. Шаһмәрданы да онунла барышмаға мәчбур эләмәмишди. О инанырды ки, Шаһмәрдан кеч-тез бу фәлакәтин әсл сәбәбини өзү анлаячаг. Баша дүшәчәк ки, Нөврәстәнин вә онун кими миһләрлә намуслу гадынларын исмәтинин аяглар алтына дүшмәсинә сәбәб зәманәдир.

Шаһмәрдан исә һәмишәки кими, Чомәрдә бөйүк бир йолдаш, бир әмәлдаш кими һөрмәт әдирди. Аилә инчиклийи онларын идея вә мөгсәдләри арасында учурум ярада билмәмишди. Чүнки, онларын мөһкәм достлуғу, сәмими йолдашлыгы бир ерли я гоһум олдуғларындан дейил, бөйүк арзулар, мөгсәдләр вә мүбаризәләр әсасында яранмышды.

... Онлар Азәрбайчан сәрһәддинә чатмышдылар. Кичик бир энишдән ашағы саллананда, гаршыда кола бәнзәр бир шей көрдүләр. Лакин она һеч бир эһәмийәт вермәдән йолларына давам этдиләр. Кол зәни этдикләри гаралты тәрпәнди. Чомәрдкил онун еридийини көрдүләр.

Гияс:

— Чомәрд гаға, ора бах, дүз бизә тәрәф кәлир...—деди.—Даянаг, бәлкә дашнаклар Хынзирәкдә олдуғумузу билибләр, габағымызы кәсмәк үчүн ирәлийә адам көндәрибләр...

— Ола биләр!—дейә Чомәрд даянды.

Шаһмәрданла Гияс да аяг сахлады. Намә'лум адам тез өзүнү йолун үстүндәки ағачларын далына верди.

— Эши, бәри кәлин келәк, һәр кимдир, бизә нә вар!—дейә Шаһмәрдан аддымлады.

— Даян бир!—дейә Чомәрд онун голундан япышды.—О кимдирсә, шүбһәли адамдыр... Дүз адам йолдан чыхмаз.

— Инди ки, беләдир, мән бу саат ону тутачағам!—дейә Шаһмәрдан тапанчаны пенчәйинин голтуг чибиндән чыхартды, адама тәрәф кетмәк истәйәндә, Чомәрд ону гоймады.

— Һара кедирсән? Йолдан кәнара чыхмаг лазымдыр. Далымча кәлин!

Онлар йолдан чыхыб, ағачларын арасыйла бир гәдәр керийә гайытдылар, сонра ерә отуруб, көзләрини намә'лум адамын кизләндийи ерә зилләдиләр. Хейли көзләдиләр, лакин һәр ер гаранлыг ичәрисиндәйди, кимсә көрүнмүрдү.

Үч йолдаш, о тәк адамын башга тәрәфдән чыхыб кетдийини зәнн әдәрәк йола чыханда, ону гаршыларында көрдүләр.

Шаһмәрдан гаранлыгда үзүнү сечә билмәдийи адамдан әрмәничә сорушду:

— А киши, кимсән? Һара кедирсән?

Өлү кими һәрәкәтсиз даянмыш адам әрмәничә билмәдийиндәнми, я нәдәнсә чаваб вермәди. Лакин, бирдән санки чана кәлиб, ити һәрәкәтлә әлини белинә атды.

Онун мәгсәдини баша дүшмүш Гияс тез онун бйләйиндән япышыб:

— Әлини белинә атма!—деди вә онун голларыны архада чарпазлайыб сахлады.

Шаһмәрдан енә әрмәничә сорушду:

— Адын нәдир? Һансы кәндәнсән?

Тәк адамдан чаваб чыхмады.

Шаһмәрдан тапанчасыны онун синәсинә даяйыб сорушду:

— Эрә, һайес, туркес?¹

О, бу дәфә дә дилләнмәди.

Чомәрд, һәммин адамын өзүнү карлыға, лаллыға

вурдугуну баша дүшдү. Онун «кар» гулағыны, «лал» дилини ачмаг үчүн гәсдән деди:

— Бу һеч дүз-әмәлли адама охшамыр. Чәкин дәрәйә! Бейнинә бир күллә вурун.

Горху «лалын» дилини о саат ачды:

— Бый, сизи пир оласыныз! Мән ки, өз мүсәлманларыма раст кәлмишәм! Валлаһ, әлә билдим ки, әрмәнисиниз, өзү дә дашнаксыныз. Йә'ни. әрмәнинин лап писиндән...

— Кимсән, а киши? Адын нәдир?—Шаһмәрдан тапанчанын лүләсини онун синәсиндән кери чәкди.

— Һардан кәлиб, Һара кедирсән?

— А киши, өзүнү лаллыға, карлыға нийә вурмушдун?—дейә Гияс сорушду.

— Инди һансыныза чаваб верим? Сиз кимсиниз? Бу кечә вахты Һардан кәлиб, Һара кедирсиниз?! Голларымы бурах, агрын алым. Мән нә пис адамам, нә гачаг-гулдурам—кәндлийәм, башыныза дөнүм...

Гияс онун голларыны бурахды.

— Отур ерә! Даныш көрәк кимсән?

Һамысы йолун гырағында, бир дик ердә әйләшди. Чомәрд деди:

— Инди сән даныш көрәк кимсән?

— Мәним адым Һәбибулладыр. Өзүм дә Темирмусканлы кәндиндәнәм. Күрчүлүйә кедирдим, азмышам. Яхшы олду ки, гурда-гуша раст кәлмәдим. Сиз мүсәлман гардашларыма раст кәлдим. Мүхтәсәр, нә тәһәр олдуса, ағзым дүшдү ял-ямача. Башыныза дөнүм, мәнә дейин, бура Һарадыр?

Чомәрд:

— А киши, Күрчүлү Темирмусканлынын янындадыр ки!—деди.—Дүз даныш! Дүняда дүзә завал йохдур.

— Һә дә, башына дөнүм; йол азан әлә һушсуз олар. Һеч өз гапысыны да таньмаз.

— Ора нә үчүн кедирдин?

Гиясын суалына чаваб вермәйән Һәбибулла сорушду:

— Сизин адыныз нәдир? Ахы, ким олдугунузу мәнә демәдиниз?

¹ Ә, әрмәнисән, мүсәлмансан?

Гияс деди:

— Сөзү аздырма, киши! Суала чаваб вер. Һара кедирсэн?

— Ай гаданызы алым, ахы нә дейим... Мәни эвимдән-эшийимдән дәрбәдәр элэйән эвладдыр. Сиздән эйб олмасын. о кәндә бир кәсийимиз вар, әри дөйүб инчидир. Кедирдим ону кәтүрүб эвимә апарам. Һә, даһа мән кедим, сәһәрә анчаг чатарам.—О, аяға галхмаг истәйәндә, Шаһмәрдан:

— Отур, Һәбибулла киши, отур!—деди вә этәйиндән тутуб ашағы чәкди.—Һара тәләсирсэн?

— Кәндимизә. Даһа нийә отурум...

— Биз дә сизин кәндә тәрәф кедәчәйик. Йол йолдашы оларыг. Отур, бир аз да динчәләк...

— Ә, сиз һәзрәт Аббас, мөгсәдиниз мәни соймаг дейил ки? Атамын гәбри һаггы һеч бир шейим йохдур.

— Биз адам соян дейилик, а киши!

Артыг дан ери сөкүлүрдү. Әтрафдакы ағачлар, коллар, дашлар, тәнәләр даһа сечилмәйә башлайырды. Ағармагда олан үфүгә бахан Һәбибулла гыллы папағыны көзүнүн үстүнә басыб:

— Мән кедирәм!—дейә дик аяға галхды.

— Биз дә кедәк!—Чомәрд дурду.

Һәбибулла фикирләшди: «Нечә элэйим ки, гачым? Мәни далдан вура биләрләрми? Бәлкә тапанчаны ишә салым? Ахы, онларын да силаһы вар...»

— Кедәк!

Һәбибулла папағыны бир аз да ашағы басараг:

— Мән бу тәрәфә кедәчәйәм,—дейә Чомәрдә чаваб верди.—Инди йолу таныдым.

Чомәрд:

— Мән дә сәни таныдым,—деди.—Папағы һаһаг ерә көзүнүн үстүнә басма, Мирзә Мәһәммәд Шаһлински! Мәним көһнә «достум»!

— Үзүнү чохдан көрмәмишик!—дейә Гияс Шаһлинскинин папағыны керә итәледи.

Шаһмәрдан гәһгәһә чәкиб деди:

— Сир-сифәти һеч дәйишмәйиб. Амма, бығларыны әввәлкиндән даһа чох узадыб. Лап Короғлуя охшайыр... Буна бахын, көһнә чарығына, ямағлы архалы-

ғына, көдәк чухасына, бахын. Қим буну йохсул бир кәндлидән айыраг?!.

Башыны ашағы салмыш Шаһлински чаваб вермәк дейил, ялһыз чаныны нечә гуртараचाғы һагда дүшү-нүрдү.

Шаһлински кәскин бир һәрәкәтлә әлини шалвар чибинә апаранда, онун нийәтини дәрһал баша дүшән Шаһмәрдан тапанчасыны она йөнәлдиб гәзәблә деди:

— Әлләрини юхары галдыр! Гияс, буну ахтар!

Гияс Шаһлинскинин һәр ерини ахтарды. Чибиндән балача бир тапанча чыхартды.

— Бәһ-бәһ! Тәзә тапанча, зағлы тапанча!—дейә Гияс ону Чомәрдә верди.

— Инкилис тапанчасыдыр. Колт...—дейә Чомәрд күлүмсүндү, сонра чидди бир тәрздә сорушду:—Көһнә часус, мәни өлдүрмәк истәдийин ядындадырмы?

Шаһлински башыны юхары галдырмадан деди:

— Мән сизин һеч биринизи танымырам.

— Танымырсан? Он сәккизинчи илин гишы ядына кәлмирми? Әли Садиги илә бәрабәр Шәкийә кәлиб чамаатдан ианә йығмаг истәдийинизи хатырлайырсамы? Мәни вә Сурени тутуб жандарм идарәсинә вермәк истәдийини, үстүмүзә тапанча чәкдийини нә тез унутмусан! Яхшы! Де көрәк инкилисләрлә нә замандан дост олмусан?

— Мән онларла дост дейиләм.

— Онларын часусусан! Ағаларынын тапшырығы илә һара вә нә мөгсәдлә кедирдин? Буну де!

— Инкилисләр һәлә август айында Бақыдан кедиб-ләр. Мән нечә онларын часусу ола биләрәм?!

— Онларын, сәнин кими э'тибарлы, садиг нөкәр-ләри, маһир часуслары Загафгазияда аз дейил. Де көрәк, онлара нечәйә сатылмысан?

Шаһлински сусду.

— Суалыма чаваб вер! Һара кедирдин? Нийә сурсан?—Чомәрд онун һийләкәр көзләринин ичинә бахыб әләвә эләди:—Сәнин чаныны доғру-дүзкүн да-нышмағын гуртараचाг.

Шаһлински, һеч кәсә, һеч заман, өлүм мөгамында белә сирр вермәйәчәйинә анд ичдийини ядына салды. Она элә кәлди ки, һилал бәй башынын үстүнү кәсиб

дейр: «Шадлински, сән бизим тәчрүбәли, бачарыглы хәфийәмизсән, буну унутма! Богазына гургушун да төксәләр, дилиндән бир кәлмә чыхмасын!»

Чомәрд, Шадлинскинин чанына горху салыб, сирр алмаг мәгсәдилә деди:

— Дилиндән гыфыл асмыш бу көһнә часус өлмәк истәйир. Ону дәрәнин дибинә чәкин!

Шадлинскини дәрәнин ичиндәки бөйүк бир гаянын дибинә апардылар. Шаһмәрданла Гияс беш аддым аралыда даяныб тапанчаларыны она сары тушладылар.

Бир андан, бәлкә андан да аз вахтдан сонра көзләрини әбәдилик гапаячаг өлүмүн дәһшәти Шадлинскини сарсытды. Бирчә күн дә олса, яшамаг хатиринә ялныз андыны позмаг, вәзифәсини унутмаг дейил, өлкәни сатмаға һазыр олан часус чыгырды:

— Мәни өлдүрмәйин, ялварырам! Өлдүрмәйин!— Онун ағлар сәси дәрә бою әксәда верди.

— Яшамаг истәйирсәнсә, һәр шейи де, өзүн дә дүзүнү де!

— Дүзүнү дейәчәйәм, Чомәрд! Мән инкилисләрин үзүнү көрмәмишәм. Мәнә тапшырыг вериб көндәрәв мүсават ордусунун забити һилал бәй Мурадбәйовдур. Бир гардашы Зейнал бәй Кәнчәдәдир. О бири гардашы Бахыш бәй дә Бәркүшадладыр. Даһа нә дейим...— Шадлински сусуб гуру долагларыны ялады, сонра эләвә этди:—Мәни өлдүрмәйин... Бундан сонра сизин хейринизә ишләмәйә анд ичирәм, йолдашлар!

Чомәрдлә Гияс Шадлинскинин «йолдашлар» сөзүнә биланхтияр күлдүләр.

Шаһмәрдан Шадлинскидән сорушду:

— Һилал бәй Мурадбәйов сәнә нә тапшырыг вериб?

— Эрмәни һәрби гүввәләринин ерини өйрәнмәйи тапшырыб.

— Демәк, сән мүсават ордусунда һәрби кәшфийат органларында ишләйирсән?

— Бәли, эләдир, Чомәрд. Мәни зорла һәрби гуллуға көтүрүб, өзүмә дә белә алчаг, ийрәнч тапшырыг верибләр. Мән бу кечә Дыг кәндиндә олмалы идим. Орда бир эрмәни илә көрүшүб, ондан мә'лумат алма-

лы идим. Кәрәк өйрәнәйдим ки, дашнакларын гошун һиссәләри инди һарда ерләшир вә оилар Азәрбайчан кәндләринә һүчума һазырлашырлармы. Әкәр һазырлашырларса, һүчум һансы тәрәфдән башлаячаг...

— Эрмәни нә үчүн сәнә мә'лумат вериб өз һөкүмәтини сатыр?

— Дашнак һөкүмәтини истәмәйән азырмы? Бир дә ки, пула нә вар, анасы өлсүн...

— Яхшы, мүсават гошун һиссәләри нә илә мәшгулдур?

— Зәнкәзура һүчум эләмәйә һазырлашырлар.

— Һүчум нә вахт олачаг?

— Ону билмирәм.

— Дүзүнү де!

— Атамын гәбри һаггы, билмирәм. Билдикләримә дедим. Инди мәни бурахын кедим.

Чомәрд:

— Даян һәлә!—деди.—Бир нечә суалым да вар. Сән йәгин мүсаватчыларын сиррини дашнаклара верирсән, эләми?

— Хейр, хейр! Мән өз вәзифәмә хани чыха билмәрәм. Мәним вичданым буну гәбул эләмәз.

— Яланса, аллаһ сәнә лә'нәт эләсин!—дейә Гияс дилләнди.—Итдә вичдан вар ки, сәндә йохдур! Чомәрд гаға, буну нийә чох данышдырырыг... Атырам!— Гияс тапанчаны юхары галдырды.

Шадлинскинин рәнки ағарды, ялвармаға башлады.

— Йох, йох! Мәни өлдүрмәйин! Сизин һеч ердә адынызы чәкмәйәчәйәм. Сизи танымырам, сизи көрмәмишәм. Даһа мүсаватдан әл чәкирәм. Сизин этәйиниздән япышырам. Мәнә тапшырыг верин, йохлайын, сөзүм дүз чыхмаса, өлдүрүн. Истәйирсиниз дашнаклардан, истәйирсиниз мүсаватчылардан чох мә'лумат топлайыб сизә етирим. Анчаг мәнә еринизи дейин, һарда сизи көрә биләрәм? Мәнә инанын!

Шадлинскинин сү'и тәшвишини мүшаһидә элән, онун ялтаглыг ифадә эдән көзләринә диггәтлә бахан Чомәрд деди:

— Биз сәни өлдүрмәйәчәйик. Сәнин кими рәзил, мәсләксиз бир адамын мурдар ганы илә бу мүгәддәс торпағы зәһәрләмәк истәмирик. Һәр шейдән әзиз олан

бу вәтән торпагына онун азадлыгы үчүн чаныны гурбан верән гәһрәман оғулларын ганы төкүлмүшдүр. Сәнин чанын...

Шадлински онун сөзүнү кәсиб севинчлә деди:

— Чох сағ олун! Бах, бу чаным, тәкчә оғлум, элим-обам сизә гурбан олсун! Сиз нә яхшы адамсыныз, а йолдашлар! Худая, сәң буиларын өмрүнү узун элә! Кәлин сизи гучаглайыб өпүм!—Шадлински ирәли ерийиб Чомәрди өпмәк истәди.

— Тәлхәклик эләмә, Шадлински!—дейә Чомәрд ону кәнара итәләди.—Сөзүмә пулаг ас! Часуслуғу ат. Бу, дүняда ән алчаг бир пешәдир. Инсанлара пислик эләмәкдән, ара гарышдырмагдан әл чәк.

Шадлински әлләрини синәсиндә чарпазлайыб баш әйди вә севинә-севинә деди:

— Баш үстә, көз үстә! Мәнә тапшырдыгыларынын һамысыны еринә етирәчәйәм. Мән даһа хәбәрчиликдән әл чәкәчәйәм. Ғилал бәй мәни асдырса да, үзүнә түпүрәчәйәм. Дейәчәйәм, мәни алдатмысыныз. Бәли, аллаһ сизә өмүр версин, а мәрһәмәтли йолдашлар. Мәнә бәйүк дәрәс вердиниз, ибрәт дәрси. Инди кедә биләрәмми?

— Кедә биләрсән.

— Мәни далдан вурмазсыныз ки?!

— Адамы далдан вуран хаинләрдир, кет, индийә кими эләдикләринә төвбә элә. Бачар вичданыны тәмизлә!

— Баш үстә, көз үстә!—Шадлински бир нечә адым далы-далы чәкилди, сонра чеврилиб юхары, йола тәрәф кетмәйә үз гойду. Бир нечә дәфә архасына бахды. Лакин артыг Чомәрджили көрмәди.

Шадлински йохушу тәнкәнәфәс чыхыб, йола дүшәндә ики атлы илә растлашды. Бири пристав, о бири исә стражник иди.

— Саламәлейкүм, достум. Әли Садиги!—Шадлински атын чилонундан тутду.

Әли Садиги она бир аз бахандан сонра, таныды.

— Оһо, Мирзә Мәһәммәд! Әввәлчә сәни таныя билмәдим... А киши, хош көрдүк! Ай пир олмушун оғлу, сәни чулу чырыг бир кәндлидән сечмәк олмур... Һа... Һа... Һа... Көр бир тәсадүф бизи нечә вахтдан сонра.

Һарда көрүшдүрдү!.. Нечәсән? Һарда олурсан? Ишинкүчүн нә тәһәрдир?

— Яхшыям. Чул-чухама бахмал Сән һара белә?

— Чамал адлы бир душтағым гачыб, ону бу әтраф кәндләрдә ахтарырам. Бәлкә хәбәрин-задын ола.

— Йох ондан хәбәрим йохдур. Анчаг инди чә болшевикләрә раст кәлмишдим. Мәни өлдүрмәк истәйирдиләр. Аллаһ раст салды, әлләриндән гачыб гуртардым.

— Нә болшевик, Мирзә Мәһәммәд? Ким идиләр?

— Сәнин көһнә «достларың»... Чомәрд, Шаһмәрдан, бир дә ядында вармы, Шәкидә бир кәдә варды һа, адына тын-тын Гияс дейирдиләр...

— О ядыма кәлмир. Нийә буну мәнә әввәлдән демәдин. Мән ки, онлары ганына ериклийирәм. Һара кетдиләр?

— Бах, о дәрә ашағы. Атлары тез сүрсәниз чатарсыныз, мәнән айрылдыгылары, йәһни әлләриндән гуртардығым он дәгигә олмаз. Пияда кетдиләр, атынызы тез сүрүн!—Шадлински чилову бурахыб, атын дөшүндән кәнара чәкилди.

— Мирзә Мәһәммәд, дүш габаға, бәләдчилик элә.

Шадлински хидмәтини приставдан әсиркәмәди. Онлар дәрәнин сағ тәрәфиндән узаныб ашағы кедән чығыра дүшдүләр. Хейли кетдиләр...

— Әли Садиги, бир бах, о кедән онлардыр!—Шадлински тәгрибән бир верстлик мәсафәдә кедән үч адамы көстәрди.—Анчаг ону да дейим ки, тапанчалары да вар.

— Бура тапанча күлләси чатмаз. Амма, бу саат мән онлары элә бурданча бир-бир дәнләйәчәйәм!—Әли Садиги аты сахлайыб, түфәнки чийниндән ашырды... Османлы үчатыланьшдан учан күлләләрин сәси дәрәдә курулдады.

Онунчу фәсил ✓

Бу ил Хынзирәк кәндлиләриндән бир чоһу ачлыгдан чоһ корлуг чәкмишди. Чүнки вахтында әкмәйә нә торпагылары олмушду, нә тохумлары. Вәзийәт онлары аз-чоһ малларыны, гоюнларыны, торпагыларыны сат-

маға мәчбур этмишди. Башга кәндләрде олдуғу кими, бу кәнддә дә мүфлис оланларын сайы кетдикчә артырды.

Чанлары богазларына йығылан бә'зи кәндлиләр, ахыр белә гәрара кәлмишдиләр ки, бу пайыз әкин вахты башларына бир чарә гылсынлар. Әкинсиз-бичинсиз доланмаг олмаз. Онлар чох көтүр-гойдан сонра нәһайәт, кәндин һампасы, «милли шура»нын үзвү Манучар Сарумова мүрачиәт эләдиләр. Дәрдләрини, күзәранларыны она данышдылар. Манучар Сарумов һөкумәт хәтти илә онлара һеч бир көмәк эләйә билмәйәчәйини сөйләди. Кәндлиләр онун өзүндән мүвәггәти әкмәк үчүн торпаг вә борч тохум истәдиләр. һәтта ялвармаг дәрәчәсинә кәлдиләр. Сарумов онларын ялварышларына күлүб деди: «Мәним артыг торпағым йохдур. Тохумдан да борч олмаз, кедин башынызын чарәсини өзүңүз гылын...»

Аиләси ялныз өзү илә арвадындан ибарәт олан бу әвладсыз, лакин ачкөз мүлкәдар, кәндлиләри белә йола салды.

Кор-пешман әвләринә гайыдан кәндлиләр чох фикрләшдиләр: «Оғурлуғамы гуршанаг? Ахы бу киши сәнәти дейил. Диләнчиликми эләйәк? Ахы бу да алчаг ишдир. Кедәк йол кәсәк, алам сояг, өлдүрәк? Буна адамын инсафы йол верәрми? Бәс нә эләйәк?..»

Һәят өзү онлара йол көстәриб деди: «Ач гылынча чапар».

Лакин онлар әлләринә гылынч алыб, һеч кәсин үстүнә кетмәдиләр.

Бири өкүз, бири чүт гойду, бири боюндуруг верди, бири тохумуна көмәк эләди, йығышыб ер әкмәйә кетдиләр.

Сәһәр тездән пайызын сазағы үз-көзләрини говураговура көйшәндә шум эләйән кәндлиләрин үрәйи чох сакит иди. Онлар һәр шейи әввәлчәдән өлчүб-бичдикдән сонра бу чүр «өзбашыналыға» гәрар вермишдиләр.

Левонла Макич динчәлмәк үчүн иши сахладылар. Отуруб дәрдләшмәйә башладылар.

Онларын сифәти пайыз кими тутгунду. Үрәк ачамаг һеч бир шей данышмадылар. Һәр кәс өз һәятын-

дан, өмрүнүн әһтияч ичиндә пайыз ярпағы кими саралыб солдугундан данышды.

Бирдән Макич сағ тәрәфә бахыб:

— Әрә, Левон, бура кәләнләри көрүрсәнми?—деди. Левон чөнүб бахды.

— Нә олсун, адамдырлар дә... Бизим кими ер әкмәйә кедирләр.

— Сән өлмәйәсэн, онлар екәбығ Манучарын чүт-чүләридир.

Бир нечә өкүзү вә котан йүкләнмиш эшшәйи габагларына гатыб кәлән адамлар тарлая яхынлашырдылар.

Левонкил аяға дурду... Чүтү ерин-о башына сүрүб, бу башына гайыдынча, өкүзлү, эшшәкли адамлар кәлиб чатдылар.

Бири гоча, бири чаван кәндлиләр Левонла Макичә бахыб тәәччүблә чийинләрини атдылар.

Гоча кәндли:

— Барев, ай Левон, ай Макич!—деди.—Әрә, бу нә ишдир, сиз чашыб бизим Манучар ағанын ерини әкирсиниз, йохса биз чашыб башгасынын еринә кәлиб чыхмышыг?..

— Нә сиз чашмысыңыз, нә биз,—дейә Левон чаваб верди.—Ер сәнин Манучар ағанындыр, әкән биз.

— Нийә сиз әкирсиниз? Өзү дейиб? Онда, бизв нийә көндәриб?

— Өзү демәйиб. Анчаг бу ер бундан сонра бизим олачаг.

— Әрә, сәнинки зарафат олду ки... Мәни баша сал, бу нә фырылдагдыр?..

— Сәни баша салмаға вахтым йохдур. Өкүзләри, котаны гайтар. Манучар ағанын ери чохдур, кет башга ери әк!

— Мусурманлар демишкән: сәнинки олду «ерсиз кәлди, ерли гач...»

Гоча кәндли чаван оғлана мүрачиәт эләди:

— Өкүзләри бәри кәтир гошаг.

Левон бир аз сәсини галдырыб деди:

— Киши, бурдан чых кет! Йохса...

— Әрә, йохса дейәндә, мәни дөйәчәксэн?—Гоча кәндли һирсләнди.—Һеч бу да ишдир... Голу зорбалыг

элэйирсэн?! Билмирсэн ки, Манучар аганын хэбэрн олса, түкүнүзү йолуб елэ верэр!

— Бизим түкүмүз йолунуб. Чых кет ки, сәнин түкүнү биз йолмаяг...

Гоча кәнди:

— Яхшы, ай Левон, мән сизинлэ чәнк-чидала кирмәк истәмирәм,—деди вә чаван оғлана үзүнү тутуб элавә эләди:—Ери кедәк, бала! Бизә нә вар... Манучар ағая дейәрик ки, ери Левонла Макич әкир, нә чаваб верәр—өзү биләр.

Манучарын чүтчүләри эшшәйи, өкүзләри габагла-рына гатыб араландылар.

Макич онларын ардынча бахыб үзүнү йолдашына тутду:

— Левон, биз бир ишдир тутдуг, амма, горхурам ки, далы пис ола. Кәлсәнә, үзү сулу гоюб кедәк?..

— Сән сөзүндән дөнүрсәнсә, горхурсанса, кет! Мәним кетмәк фикрим йохдур. Эвдә ачыннан өлүнчә, бу торпағын үстә өлмәк яхшыдыр. Неч олмаса, онда дейәрләр: киши ушагларына чөрәк газанмаг үстүндә өлдү.

— Ай Левон, ахы бизи гынаярлар. Дейәрләр ки, нийә голузорбалыг эләмисиниз?

— Эвам олма. Бизи гынаян, гой сәнин, мәним ушағыма чөрәк версин. Голузорба олсайдыг, диләнчидән дә пис кәкә дүшмәздик. Букүн Манучар аганын ерини әкмәйә чыхан тәк сәнлә мән дейиләм ки, сөзүнүн үстүндә мөһкәм даян! Өлдү вар, бу торпагдан әл чәкли йохдур.

Енидән үрәкләнән Макич боюндуруға миниб өкүзләри сүрдү.

... Тәгрибән саат ярымдан сонра, сағ тәрәфдән ики атлы көрүндү. Онлар атлары дөрдәм чапырдылар.

Бир көзү кәнарда олан Макич өкүзләри сахлайыб леди:

— Левон, Левон, ора бах!

— Нә вар, әрә?

— Ики атлы дүз бизә сары кәлир. Сән өлмәйәсән бирини, залым оғлу Манучара охшадырам.

— Әрә, ишини көр! Манучар олмасын, ким олур олсун, кәләр—чавабыны алар.

Атлылар тарлая чатдылар.

— Көрүрсән, Манучар аға, ялан демирәм ки?! Нә гәдәр эләдим, ердән чыхыб кетмәдиләр.

Манучар Сарумов гоча чүтчүсүнә чаваб вермәйиб, атыны өкүзләрин габағына сүрдү. Өкүзләр шумдан гыраға бурулду. Макич боюндурудан дүшүб Левонун янына кәлди.

Сағ әли илэ атын чиловуну тутуб, сол әлини белинә вуран, гара папаглы, гара чухалы, йоғун бығлы Манучар өзүнү йәһәрдә һейкәл кими шах тутуб леди:

— Әрә, Левон, Макич, бу нә ишдир? Нә эләйирсиниз?

Левон истәһза илэ күлүмсүнүб леди:

— Биз бурда фындыг сындырырыг, Манучар аға! Бир аздан да сонра гоз гырачағыг...

Манучар леди:

— Әрә, мән ағ саггал адамы элә салырсли? Мән сизин тайыныз-тушунузам! Утанмырсыныз?

Гоча чүтчү:

— Әдәбсиз адам элә һәмишә әдәбсиз данышар,—деди.—Ганачагсыздан, чулу чырыгдан нә көзләйирсән...

— Әрә, атаныз, бабаныз мәнимлә ер шәрикидир? Бу нә һәясызлыгдыр? Мәним ерими әкмәйә ким сизә ихтияр вериб?

— Неч ким. Өзүмүз әкирик. Сәнин ерин чохдур. Амма, биз бяр тикә торпаға һәсрәтик. Күлфәтимиз ачыннан гырылыр.

— Чәһәннәмә-кора гырылсын. Мән торпаг пайлайырам?! Әлим-аяғым дәймәмиш, чыхын кедин!—дейә Манучар бәй һирсләнди.

— Өзүн кетсән сәнин үчүн яхшы олар. Биз бу ери әкчәйик дә, тахылыны бичәчәйик дә... Көзүмүз баха-баха балаларымызы ачыннан гыра билмәрик.

Макич Левонун сөзүнә күввәт верди:

— Мәним гардашым эвдә ач, нахош ятыр. Алланын һоррасыны да бишириб онун боғазына төкмәйә эвдә бир овуч ун йохдур. Амма сән Манучар аға сүд көлүндә үзүрсән. Янына кәлиб сәндән тәвәггә эләдик, ялвардыг, бизә әл тутмадын... Инди нә дейирсән? Нә

Һөрмәтдән, ағсагаллыгдан данышырсан. Дейирсэн ки, бизим күр-күлфәтимиз гырылсын батсын?

Гоча чүтчү Макичә бармағыны силкли:

— Дилини чох узатма һа! Эдәб, мә'рифәт көзлә, биганачаг! Һәлә дили дә вар, кишинин габагында данышыр. Эрэ, зорба-зорлуг әйямыдыр?

Левон деди:

— Ай чүтчү баба, сән нийә гуйруғу янмыш тула кими өзүнү орталыға атырсан? Манучар ағанын гапысында ялланырсан, онун үчүнмү? Кедин! Икиниз дә бурдан сағ-саламат чыхын кедин!

Атын үстүндә гуруюб галмыш Манучар кәндлиләрин гәзәбиндән, бәлкә дә ону өлдүрәчәкләриндән горхараг, ерә дүшмәди. Архайын иди ки, Каронун үстүнә көндәрдийн адам инди Коруса чатыб. Нечә олса, бирики саата кими һөкүмәт адамлары кәлиб чыхачаглар вә бу ики үсянкар кәндлини өз чәзаларына чатдырачаглар.

— Эрэ, кишини ат белиндә сахламайын, әйибдир.— дейә гоча чүтчү дилләнди.— Аллаһа бахын, чыхын кедин!

Манучар атыны Левона яхын сүрдү вә мүлайим бир сәслә деди:

— Мән ағсагал кишини бу чүтчүләрин янында биабыр эләдиниз, әйби йохдур. Кедиб кәнддә дә биабыр эләйчәксиниз, она да дөзәрәм. Өкүзләрим, котанымы кери гайтармысыныз, бу да гәбулум... Амма кәлин элә иш көрәк ки, нә шиш янсын, нә кабаб. Бу ер ки, инди зорла әлимдән алмаг фикринә дүшмүсүнүз, бабамдан атама, атамдан да мәнә галыб. Ерләримин ичиндә чох мәһсул верәни будур. Гарәз, сонра кимә галачаг, билмирәм. Мәним оғлум, ушағым йохдур...

— Элә, сонсуз, эвладсыз адам һәмншә ачкөз олур,— дейә Макич дилләнди.

— Сөзүмү кәсмә, Макич. Ушағы мәнә аллаһ вермәйиб, һә, ону дейирәм ки, бу ердән әл көтүрүн. Кәнди ашағысындакы ерими өз хошумла сизә верирәм. Дүзү, инди фикирләшдим ки, сизин арвад-ушағынызы ачгоймаг инсафсызлыгдыр. Разысынызмы?

Онун һийләсини тез баша дүшән Левон Макичә бахыб деди:

— Бир лохма чөрәйини диләнчийә дә гыймаян адамдан белә сәхавәти көзләмәк олмаз. Биз башга ерә кедиб бир дә шум эләйән дейилик...

Манучар даһа өзүнү сахлая билмәйиб, сәсини үчалтды:

— Нийә, мәним сөзүмә инанмырсыныз? Мән сизә яхшылыг эләмәк истәйирәм. Сәпмәк үчүн сизә тохум да верәрәм. Яхшы демирәм?

Левон:

— Яхшылығыны көрдүк...— деди.— Манучар аға, чых кет. Бу ери йох һесаб элә.

Манучары гәзәб боғурду. О гышгыра-гышгыра деди:

— Сиз касыблар ки, варсыныз, һөрмәт, дуз-чөрәк билән дейилсиниз. Мәним белә юмшаг данышмағыма бахырсыныз? Мән сизин команызы дағытдырарам, көпәк оғланлары! Сиз һаранын туласысыныз ки, мәним кими бир һөкүмәт үзвүңүн үзүнә гайдырсыныз! Торпағына саһиб олмаг истәйирсиниз! Ит ушаглары, сизн өйрәдән вар. һөкүмәт онлары да тапар!

Левон бу сөйүшләрә, һәдә-горхуларә әһәмийәт вермәдән, үзүнү Макичә тутду:

— Ери мин боюндуруға, өкүзләри сүр, ишимизи көрәк! Күн кечир...

Макич боюндуруға галхды. Сол әли илә чүтүн дәсгәсиндән япышмыш Левон сағ әлиндәки узун чубуғу һавада товлады, «һа гочагларым, һа! Чәкин, күч сиздәдир, бәрәкәт ердә!» дейә өкүзләрин һәрәсинә бир чубуғ чәкди.

Хейли динчәлиб, тәзәдән гүввәтә кәлмиш өкүзләр чүтү чәкмәйә күч вердиләр. Каваһан ерә ишләди. Гара торпаг бун ачдыгы мәрзин алтына, үстүнә лайлай төкүлдү. Учу хәнчәр тәкин ити каваһан санки ерив синәсини дейил, Манучарын синәсини ярыр, үрәйини парчалайырды...

Левонла Макич баяг дуруб данышдыглары ердән хейли араланды.

Көзү онларын далынча бахан, фикри исә башга ердә олан Манучар бирдән даш дэймиш догуз кими гышгырды.

— Йох, белә олмаз. Букүн торпагымы әлимдән алан, сабаһ әвими-әшийми гарәт әләр. Әрә, аты да-лымча сүр!

— Ага, нә әләмәк истәйирсән?— дейә гоча чүтчү сорушду.

— О ит балаларыны атымын дырнаглары алтында кәсәк кими әзмәк истәйирәм. Онларын мейитини шумун ичинә сәрмәк истәйирәм...

— Ага, әли ялыныг... Корусдан адам кәләнә кими һөвәләни бас. Көрүрәм бәрк һирсләнмисән. Амма, дейәрләр, һирсин дәвләтә зияны вар. Вар-дәвләт чәһәннәм, аллаһ әләмәмиш, бирдән өзүнә хата кәләр.

Манучар она сәрт-сәрт бахды:

— Йохса, гоча, сән дә чанындан горхурсан?

— Ага, дүзүнү дейим ки, сән малындан горхурсан, мән чанымдан. Мән олмасам балаларым ачындан гырылар.

— Горхан көзә чөп дүшәр, гоча! Далымча сүр!

Манучар аты мәһмизләмәк истәркән, гоча чүтчү йола тәрәф баха-баха севинчлә гышгырды.

— Ага, даян! Ага, бир ора бах, көрүрсәнми үч адам кәлир. Йәгин һөкүмәт адамларыдыр.

Манучар чеврилиб бахды.

Үч атлы чапараг кәлирди... Онларын тарлая чатма-сына азачыг галмыш Манучар:

— Корусдандыр! Корусдандыр! — дейә фәрәһлә гышгырды.

Корусдан Хынзирәйә гәдәр, едди верст йолу бир нәфәсә чапараг кәлмиш, атларыны вә өзләрини тәр басмыш адамлары Манучар таныды. Бири Тимофей Тимофеевич Карпов, бири Ашот, о бири дә Манучарын Коруса көндәрдийи чаван кәндли иди.

— Нә яхшы кәлдиниз, нә ериндә кәлдиниз!— дейә Манучар онлары севинчлә гаршылады.

Карпов сорушду:

— Нә вар, нә олуб, Манучар?

— Одур, бах, о кәндлиләр торпагымы зорла әлим-дән алыб, көзүмүн габагында әкирләр. Белә олар дә,

онлары башымыза чыхаранларын чәзасыны вермәйән-дә, белә олар! Милли шуранын ичласында охунан ка-гыз ядындадырмы? Белә зоракы ишләр онун нәтичә-сидир...

Әрмәни дилини мүкәммәл билмәсә дә, данышығы баша дүшән Карпов союгтанлылыгла деди:

— Сәбирли ол, чәнаб Манучар, әсәбиләшмә. Чәнаб кенерал-губернатор мәни көндәрди ки, мәсәләни өй-рәним. Биз бу азғынлары чәзасыз гоймарыг, буна ха-тирчәм ол. Анчаг гой бир өзләрилә данышым фикир-ләрини билим.— Карпов әйилиб онун гулагына пычыл-дады:— Белә һаллар бу сон айлар әрзиндә бир нечә кәнддә баш вериб. Бу кимин иши олдуғуну биз били-рик. Амма чифайдә әсл күнаһкарлары тапа билми-рик.

Беши дә Левонла Макичә тәрәф кедиб бир гәдәр аралыда даяндылар.

Карпов деди:

— Барев, а кәндлиләр!

Левон онун саламыны алды. Макич Карпову кө-рәндә чанына бир үшүтмә дүшдү. Әләдийинә пешман олмуш кими, көксүнү өтүрдү.

Карпов үзүнү янындакылара тутуб:

— Атдан дүшүн!— деди.— Мән бу кәндлиләрлә сөһ-бәт әләмәк истәйирәм.

Һамысы атдан дүшдү. Карпов атын чилувуну Ашо-та вериб өзү Левонла Макичә яхынлашды:

— Мәни таныйырсынызмы?

— Чохдан таныйырыг,— дейә Левон чаваб верди.— Нәдән өтру кәлдийини дә билирик. Бизи тутмаға, да-ма салмаға кәлмисән.

— Мән дә сизи танымаг истәйирәм.— Карпов онла-рын адыны, фамилиясыны, аилә үзвләринин сайыны сорушуб чиб дәфтәринә язды. Сонра, һийләкәрчәсинә күлүмсәйәрәк, Левондан сорушду:

— Сиз нийә кәндинизин ағсагалы олан бу Ма-нучар ағая һәрмәт гоймурсуғуз, ерини зорла әкирси-низ? Сизә торпаг лазымдыр, кәлин һөкүмәт идарәлә-ринә, әризә верин, дәрдинизи дейин. Даһа бу нәдир?!—

— һөкүмәт ики илдир ки, бир адама бир гулаг ер вермәйиб. Бизим ит көкүндә доланмагымыз һөкүмәт

адамларынын вечинэ дейил. Дөвлэт дэ, торпаг да ене агаларын элиндэдир. Онлар да бизи нэ эввэл адам һесаб эләйрдилэр, нэ дэ инди эләйрлэр...

— Милли шуранын үзвү олан бу Манучар ағанын ерини зорла экмек сизин хардан ағлыныза кэлди? Бедэ иш тутмаға сизи ким өйрөтди?

— Ачлыг!

— Ачлыг?—Карпов Левону башдан аяға сүздү.— Онда кэрэк бүтүн ачлар үсян эләсинлэр, гайда-гануну танымасынлар, эләми?

— Ач адам һеч таңрыны да танымаз, нэинки гайдагануну!

— Сиз икиниз дэ болшевиксиниз, эләми?

Макич чийинлэрини чөкди:

— О нэ олан шейдир? Баша дүшмәдим.

— Баша дүшмәзсэн дэ,—дейә Манучар ғырагдан сөз атды,—чүнки яғырыны басыр, сэрф эләмир ахы!

— Сән данышма, Манучар аға!—дейә Карпов френчинин чибиндән болшевиклэрин чағырыш вэрәгәсини чыхартды.—Савадыныз вармы? Охуя билирсинизми?

— Биздэ савад хардандыр... Савад һөкумәт адамында олар.

— Яхшы, онда гулаг асын, мән охуюрам: «Мүлкәдар вэ дөвләтлилэрин торпагларыны йохсуллар арасында бөлмәк лазымдыр!..»

Манучар тез онун сөзүнү кәсиб ериндән партадады:

— Йох, йох! Элә шей олмаз!—Әйилиб Карповун гулагына пычылдады:—Сән нэ охуюрсан? Аз йолдан чыхыблар, сән дэ бир тәрәфдән оғрунун ядына даш салырсан?..

Карпов явашча чаваб верди:

— Мәгсәд вар. Данышма!.. Гой өз ишими көрүм,— сонра сәсини галдырага енэ охуду:—«Дашнак һөкумәти торпагсыз кәндлилэрә торпаг вермәйәчәк. Кәндлилэр, торпаг уғрунда, көзәл яшайыш уғрунда мүбаризәйә галхын!»

Карпов кағзызы чибинэ гоюб Левондан сорушду:

— Сизин йолдашлар яхшы языблар, эләми? Яхшы сөзләрдир, эләми?

— Бәли, бизим үрәйимиздәндир.

— Бу сөзләри язаны таныйырсынызмы?

— Йох.

— Башга ерләрдә бу сөзләри эшитмисинизми?

— Намы данышыр. Бунлардан да мөһкәм сөзләрдә данышырлар. Чамаатын ағзыны юммаг олмаз. Ачлар-ялавачлар чөрәк, палтар, торпаг истәйирләр. Бу һеч кәсдән кизлин дейил...

Карпов күлдү.

— Чох сағ ол! Сәндән хошум кәлди. Бу сөзләри язан мәнәм, таныйын! Йәгнн ки, сиз дэ бу сөзләрин тә'сирин алтында Манучарын ерини зәбт эләмәк фикринә дүшмүсүнүз, эләми?

— Бәс Манучар кимин тә'сиринә дүшүб? Кәндлә гармаладығы бир гарыш торпаг галмайыб. Енэ көзү доймур.

— Бәри кәлин, яхын кәлин, сиз ағыллы адама охшайырсыныз! Сизә яхшы сөзләрдә демәк истәйирәм.

Карповун һийләсини дәрһал баша дүшән Левонла Макич ерләриндән тәрпәнмәдиләр.

— Икиниз дэ болшевиксиниз!—дейә Карпов сәсини учалтды.—Иликлэринә кими зәһәрләнмиш, гәддар болшевик! Анчаг буну бойнунуза алсаныз, тутдугунуз ишдән төвбә эләсәниз, сизә чәза вермәйәчәйәм.

— Зәһәрли илана сән охшайырсан,—дейә Левон бир нечә аддым араланды. Макич дэ ондан айрылмады.

Манучар әсәбиләшди:

— Әрә, ит ушағы, сиз нэ чәсарәтин саһибсиниз ки, һөкумәт адамынын үзүнә гайыдырсыныз?.. Билмирсиниз ки, дәрнинизи гоюн дәриси кими боғазыныздан бүтөв чыхарлар?!

— Дашнак һөкумәтинин башына даш дүшсүн ки, Николайын ган ичән приставыны иш башына гоюб!

Онлары өлдүрмәк йох, душтаг эләмәк истәйән Карпов әлини шинелинин алтына салды вэ Левонла Макичә амиранә деди:

— Кәлин дүшүн габағыма!

Онун һәрәкәтиндән фикрини анлаян Левон әйилиб ердән ири бир даш көтүрдү вэ явашдан деди:

— Макич, бу көпәк оғлу бизи вурмаг истәйир. Нә дурмусан!.. Йохса тәслим олурсан?

— Йох, Левон, тәслим олмарам. Йолдашы дар аягда тәк гоймаг намәрдликдир. Амма дейирсән, га- чаг...

— Гачсаг далдан вурарлар. Һәләлик кечәк о гая- нын далына, өзүмүзү дашнан горуяг.—Һәр икиси дәрһал екә бир гаянын дибинә чәкилди.

Карпов маузери чыхартды вә үзүнү онлара тәрәф тутуб ғышгырды:

— Сизә әмр әдирәм: дашы ерә атын, кәлин, һөку- мәтә тәслим олун!

— Биз тәслим олмаячайыг! Бизә торпаг лазымдыр. Манучар Карпова:

— Нийә атмырсан?—дейә ғышгырды.—Күлләнә һейфин кәлир?

— Ит балалары, сизә демирәм тәслим олун?!—Кар- пов маузери тахта гобура бәнд эләди. Онун сөйүшү, һәдәси, чығыр-бағыры көйшәни көтүрдү. Манучар гәзәбиндән титрәмәйә башлады. О енә Карповун вә Ашотун үстүнә чығырды:

— Мән милли шуранын үзвү Манучар Сарумов сизә әмр әдирәм: атын!

Карпов гаянын далындан каһ бойланан, каһ ба- шыны керә чәкән Левону нишан алды... Далбадал атылан ики күллә дағларда, дәрәләрдә курулдады. Кәндиләрин кизләндийи боз гаядан чарпанаглар галхды.

— Әрә, бигейрәт, сән нийә атмырсан?—дейә Ману- чар Ашота һирсләнди.—Сәнин кими горхағы гуллауға көтүрәнин бойну ғырылсын!..

Өмрүндә бир ғарышга белә өлдүрмәмиш Ашота адам өлдүрмәк чох чәтин кәлирди. Она көрә дә ялан- дан түфәнки гурдалайырды. Карповун «ат!», «өлдүр!» демәсиндән сонра гаяя тәрәф бир нечә күллә атды. Анчаг күлләләр човуюб лап узагда тоз гопарды.

— Шүүрсүзун бири шүүрсүз, күллә атмағы да ба- чармырсан! Түфәнки бәри вер!—Манучар Ашота яхылашыб түфәнки ондан алды вә марыхда ятан овчу кими, Макичлә Левонун гаянын дибиндән чыхмасыны көзләди.

Гәзәб Карпову өзүндән чыхартмышды. О да Левон- ла Макичин гаянын далындан чыхыб гачмаларыны көзләйирди. Макин онлар ачыгылаға чыхмадылар. Сәбри түкәнмиш вә диши бағырсағыны кәсән Карпов онларын башынын үстүнү кәсмәк үчүн әйилә-әйилә гаянын ян тәрәфинә гачыб «тәслим олун!» дейә ғыш- гырды. Левонун әлиндән чыхан биринчи даш онун кичкаһына дәйиб кәнара сычрады. Карпов о дәгигә һол кими фырланыб шаппылты илә ерә йыхылды. Бу вәзийәт, Левонла Макичин үстүнә чуммаг истәйән Манучарын үрәйинә горху салыб, голларыны бо- шалтды.

Левонла Макич фүрсәтдән истифадә әдиб, үзләри- ни дағлара чевирәрәк гачмаға башладылар. Ману- чар далдан онлара бир нечә күллә атдыса да, һеч бири дәймәди...

Манучар вә кәнара чәкилмиш чүтчүләр шумун ичиндә башы кәсик тоюг кими партлаян Карповун янына йүйүрдүләр. Дили сөз тутмаян Карповун вәзий- йәти Сарумову горхутду.

— Әрә, ай бигейрәтләр, нийә дурмусунуз, киши өлүр ахы!..

Адамлар горха-горха Карпову ердән галдырана кими, чаны ағзындан чыхды.

Манучар:

— Ваһ, аллаһ әвинизи йыхсын сизин!—деди,—киши һаһагча ерә күдаза кетди...

Гоча кәндли:

— Наһаг нийә, Манучар аға?—деди.—Сәнин торпа- ғынын үстүндә өлдү дә... Бөйүк гочагыг көстәрди...

Ашот Карповун мейитинә бахыб үрәйиндә деди:

«А залым оғлу, ахырын ки, белә олачагды, нийә чамаатын ганыны ичирдин! Бир дәфә мән дә һаһагча ерә дәймүсән...»

Ғаршысындакы мейитдән, шумун ичиндә ләхта- ланмыш ган көлмәчәсиндән ваһимәйә дүшмүш Ману- чар деди:

— Даһа нийә дурмусунуз? Ипдән, кәндирдән та- пын мейити ата сарыяг!.. Инди биз кенерал-һаһанка- петә нә чаваб верәчәйик?

Гоча кэндли чүт гайышыны вэ өкүзлэрин буйнузуна багланмыш ипи ачыб кэтирди. Мейити Карповун өз атына сарыдылар. Атын едэйини Ашота вердилэр...

Ики дашнак эскэри кэндли палтарында олан Шадлинскини ичэри салды.

— Чэнаб кенерал-наһанкапет, эмиринлэ һәмнин адамы кэтирдик,— дейэ эскэрлэрдэн бири диллэнди.

— Кедэ билэрсиниз!

Эскэрлэр Каронун ағзындан сөз чыхан кими, дабанлары үстүндэ дөнүб кетдилэр.

Каро тэлэсмэдэн элини узадыб язы столунун үстүндэки лампанын ишығыны артырды. Чох да бөйүк олмаян кабинетин ашағы тэрэфиндэ даянмыш Шадлинскинин сифэти даһа айдын ишыгланды.

Каро кэлиб онун гаршысында даянды, һеч нэ демэдэн, диггэтлэ бир нечэ дэгигэ ону башдан аяға сүздү, сонра ону һарда көрдүйүңү фикирләшэ-фикирләшэ кечиб енэ дэ столун архасында отурду. Ериндэн тэрпәнмэйән вэ данышмаян Шадлински Каронун ону танымадыгыны йэгин эләди.

Карс эрмэничэ деди:

— Сэнин сир-сифэтин мэнэ таныш кэлир, һарда көрүшмүшүк?

— Эрмэничэ билмирэм, чэнаб!— дейэ Мирзэ Мэһэммэд русча чаваб верди.— Мэн мүсэлманам.

Карс ону инди таныды, лакин һэлэлик өзүнү танымамазлыға вурду. Шадлинскийэ отурмаг үчүн ер көстэриб русча деди:

— Мэн сэни эрмэнийэ охшатдым...

— Данышдырмайынча мүсэлманла эрмэнини бир-бириндэн айырмаг чэтиндир,— дейэ Шадлински күлүмсүндү.

— Чох яхшы. Инди даныш көрүм, һардан кэлиб, һара кедирсэн? Бизим сэрһэдди кизли кечмэкдэ мэгсэдин нэдир?

— Чэнаб кенерал-губернатор, суалларыныза чаваб вермээдэн эввэл, сиздэн бир шей сорушмаг истэйирэм.

— Сэн мэним кенерал-губернатор олдуғуму һардан билирсэн?

— Ону да дейэчэйэм. Чэнаб, сэн мэним суалыма чаваб вер.— Шадлински күлүмсүндү.

— Сэн өзүнү чоһ сэрбэст апарырсан, а «кэндли»!

— Күнаһкар олмаянлар нэдэн сыхылмалыдырлар ки?!

— Чэсарэтли данышмағын хошума кэлди. Суалыны вер; даныш көрөк кимсэн.

— Бэли, чэнаб кенерал-губернатор! Биз мүсэлманлар дейирик ки, һейванлар ийлэшэ-ийләшэ, инсанлар даныша-даныша бир-бирлэринэ яхышлашырлар. 1918-чи илдэ, Әнкэлэвиддэ, чэнаб Карповла сэнин янына бир адам кэтирдилэр. Ону хатырлайырсанмы? О адам сонра һара кетди, нэ олду, билирсэнми?

— Хатырлайырам. Бизи алдатды, бирдэфэлик гачды...

— Сэн...

— Бэли, чэнаб Шадлински!

Шадлински гәһгәһэ чэкиб күлдү:

— Афэрин! Афэрин, чэнаб кенерал-губернатор! Һафизэн чоһ гүввэглидир. Инди, биз чоһ ачыг даныша билэрик. Суалларына чаваб верирэм: мэн Азэрбайчандан кэлирэм.

— Ону билирэм.

— Мэн сизи алдадыб гачмамышам. Хатириндэ вурса, мэн сэнэ вэ чэнаб Карпова түрклэр һаггында мәлумат вермэли идим. Мәлумдур ки, онлар Гафгазы тэрк эләдилэр. Даһа түрклэр һаггында мэн нэ мәлумат верэ билэрдим... Сонра атдан йыхылдым, гычым сынды. Башыма чоһ ишлэр кэлди. Нәһайэт...

— Нәһайэт, мүсаватчылара часус олду, инди дэ онлара мәлумат апармаг үчүн сэрһэдди кечиб бизим тәрпағымыза кэлмисэн. Өзүнү дэ сэрһэдди кизли кечэндэ яхалайыблар...

— Мэн сэрһэдди сизэ көрө йох, мүсаватчылара көрө хэлвэт кечмишэм... Өзүм дэ анчаг вэ анчаг бир мэгсэд үчүн кэлмишэм ки, ону да дейэчэйэм. Суал вердин ки, сэнин кенерал-губернатор олдуғуну һардан билдим? Сизин эскэрлэрдэн бирини мүсаватчылар тутмушдулар. Ону мэним янымда данышдырырдылар.

Әскәр елүм мәгамында деди ки, «мәни тикә-тикә доғ-расаныз да, сирр вермәйәчәйәм. Бизим ийид кенерал-губернатор Каро һампарсумян сиздән интигам ала-чаг». Мән о саат билдим ки, о, сәни дейир. Мән кәтир-дййим мұһүм хәбәри мәһз сәнә демәли идим. Нә исә, мәни сизин забитләр чох инчитдиләр. Амма. һеч бир мәлүмат ала билмәдиләр...

— Яхшы, нә демәк истәйирдин, даныш көрәк...

Шадлински нәдәнсә фикрә кетди.

— Даныш, нийә сусурсан!

— Мәнчә, әввәл гиймәтини кәсәк, сонра...

Каро һирсләнди:

— Нәйин гиймәтини? Сәнин башынынмы? О артыг тәләйә дүшүбдүр. Бәлкә дә, беш дәгигәдән сонра бә-дәнинин үстүндә галмаячагдыр. Даныш!

— Баяг дедим ки, мән сизин сәрһәдди мүййән бир мөгсәдлә кечмишәм. Башыны тәләйә салмаг истәмәйән адам, әвиндән байыра чыхмаз. Галды. мәним башы-мын саламат галмасы минләрчә эрмәнинин башынын саламат галмасына сәбәб олар... Мән сәнә верәчәйим чох мұһүм хәбәрин, һәрби сиррин гиймәтини инди кәс-мәк истәйирәм.

— Сус!—Каро маузеринин гобуруну ачды.

Шадлински енә гәһгәһә илә күлдү. Каро даһа да ачыгланыб маузери юхары галдырды. Мирзә Мә-һәммәд бирдән аяга дуруб синәсини ачды:

— Әкәр үрәйимдәки сиррләри алмаг истәмирсән-сә, вур! Әкәр мәни өлдүрмәк, дейәчәйим сөзләрдән даһа фәрздирсә, вур, күлләни әсиркәмә!

Ону һәр заман өлдүрә биләчәйини фикирләшән Каро, маузери гобуруна салды.

— Яхшы, ди тез ол даныш, бошбогазлыг эләмә.

— Нечә верәчәксән?..

— Нечә истәйирсән?

— Чох истәмәйәчәйәм, йүз манат. Анчаг гызыл пул, Николай онлуғу!

Каро күлдү:

— Николай өлдү, сән онун гызылыны нейләйирсән? Сәнә Эрмәнистан пулу, қағыз пул верәчәйәм.

— Йох, чәнаб. Қағыз пула ә'тибар галмайыб. Гы-зыл верәчәксән. Шәртим дә беләдир: пулу сөзүм доғру

чыхандан сонра алачағам. Бу шәрт сизин үчүн әлве-ришлидир, әләми? Демәк, шәртләшдик, йүз манат гы-зыл пул...

— Бәли, алачағсан.

— Чәнаб кенерал-губернатор, я сабаһ, я бириси күн мүсават гошуну Зәнкәзура һүчүм әдәчәкдир.

— Мүсават гошуну? Сабаһ, я бириси күн?!.. Ялан данышмырсан ки? Бәлкә, чаныны гуртармаг үчүн бун-лары өзүндән уйдурусан?

— Хейр чәнаб, дедикләримә башымла чаваб верә-рәм. Бир сөзүм ялан олса, мәнә пул лазым дейил, га-ным да сизә һалалдыр.

— Бәс бу хәбәри вермәйә сәни мәчбур әдән нәдир?

— Үч шей. Биринчиси, сәдагәт, йә'ни исбат әтмәк истәдим ки, мән Шадлински түпүрдүйүмү ялаян адам дейиләм... Онда сөз вермишдим, инди әмәл әләйирәм. Икинчиси, вичдан, йә'ни, эрмәни милләтинин аяглар алтында тапдаланмасына йол вермәйи вичданым гә-бул әләмәди. Үчүнчүсү дә ки, пул, сары гызыл.

— Үчүнчүнү дүз дедим. Демәк, сән мүсават һөкү-мәтинә вә өз милләтинә хәянәт әдирсән?

Шадлински күлдү:

— Буну хәянәт адландырырсан? Мән әлә бу хасий-йәти мүсават башчыларындан өйрәнмишәм. Мән бир сирр сатыб йүз манат алырамса, онлар бүтүн өлкәни сатыр, һеч уф да демирләр.

Шадлинскинин сөзләрини ялан вә уйдурма һесаб әдән Каро, ону Корус һәбсханасына көндәрди. Өзү исә отагда фикирләшә-фикирләшә варкәл әләмәйә башла-ды. Зәнкәзурдакы һәрби һиссәләрин командиринә ка-ғыз язмаг истәдикдә, Ашот ичәри кирди.

— Ашот, инди кәлирсән?

— Бәли, кенерал-һаһанкапет аға, лап әлә бу саат.

— Карпов һарда галды?

— Хынзирәкдә.

— Нийә кәлмәди?

— Началники вурдулар...

— Нечә? Ким вурду? Һарда вурду?—Каро әлә гышгырды ки, Ашот диксинди.

— Чәлдә, шум олунан ердә, Левон адлы бир кәндли вурду. Чанына анд олсун кенерал-һаһанкапет аға, онун

кичкаһына дэйн даш сэнэ, мэнэ дэйсэйди... Та нэ дейм... Кэндлилэр яман үзэ дурублар, ага! Һөкүмэтэ зор кәстәрирләр.

— Һейван оғлу һейван, дилини кәс! Бәс нийә началники көзләмирдин?

Ашот һадисәни нағыл эләмәк истәди, ләкин Каро она ики тутарлы силлә вуруб деди:

— Сәни дә мән өлдүрәчәйәм. Кет мәним атымы да, өз атыны да йәһәрлә!

Ашот кетди.

— Гара хәбәрләр бир-биринин далынча кәлир. Демәк, хынзирәклиләр дә, кафанлылар, брһаготлулар кими үсяна галхыблар.

Каро отурду, башыны овучларынын ичинә алараг, фикрә кетди.

Карповун мейитини Хынзирәк гәбристанында басырдылар.

Кәндхуда, дәфнә кечикмиш Каронун кәстәриши илә чамааты мәктәбә топлады.

Бир гәдәрдән сонра Каро, Манучар кәндхуда вә онларын далынча да Ашот кәлди. Онлар кечиб дәрә отағынын баш тәрәфиндә гоюлмуш столун архасында отурдулар.

Балача бойлу, арыг, сарыяныз кәндхуда:

— Чамаат, нийә эл чалмырсыныз?—деди.—Ахы һөрмәтли кенерал-һаһанкапет зәһмәт чәкиб, бизим кәндә буюруб!—Онун өзү эл чалды. Ордан, бурдан да тәк-тәк чәпик сәси учалды.—Чамаат, инди, кенерал-һаһанкапет сизинлә данышачаг. Әлбәттә, мәрифәтлә гулаг асын!—дейә кәндхуда, Кароя тәрәф чөңүб баш әйди.

Манучарын эвиндә ейиб-ичмиш вә өлүм һадисәсини әтрафлы өйрәнмиш Каро ериндән галхыб деди:

— Чамаат, элә күман әдирдим ки, бу кәндә мәни тоя, байрама, хейир ишә чағырачаглар. Амма белә олмады. Мәни бурая кәтирән сизин тутдугунуз азгын, биабырчы ишдир. Дүзү, мән сизин кәнддән чох инчидим...

Кимсә, дилләнди:

— Кәнддән нийә инчийрсән. началники өлдүрәндән инчи.

Каро бирдән һирсләнди:

— Мән онлардан инчимирәм, инчимәк аздыр. Мән Левонла Макичин эвини яндырачагам. Арвад-ушагларыны кәнддән сүркүн эләйәчәйәм. Онлар Карпову өлдүрмәклә, һөкүмәтә ағ олублар. Бу ачыг үсяндыр! Милли шуранын үзвү мөһтәрәм Манучар Сарумова долашмаг, һөкүмәтә долашмагдыр? Мән сиз кәндлиләрин еринә утанырам, хәчаләт чәкирәм. Манучар ағанын торпағыны әлиндән алмаг истәйирләр... Күлмәлидир... Һөкүмәт Манучар аға кимиләрин далында даг тәкин дуруб. Бундан сонра, торпаг ады чәкәнин дилини бойнунун ардындан чыхардачагам! Башгасынын ерини зорла әкәнин эвини тармар эләйәчәйәм! Баша дүшдүнүз, а кәндлиләр?

Һеч кәс дилләнмәди.

Манучар деди:

— Сағ ол, кенерал-һаһанкапет, сағ ол! Левонла Макич гачыб дагда-дашда кизләнмәклә чанларыны гуртармаячаглар. Мән Манучар Сарумовда да күнаһ чохдур ки, бир һөкүмәт нүмайәндәси кими, бунларын ипини йығмамышам. Бундан сонра көрәләр!..—О, үзүнү чамаата тутуб сорушду:—Инди дейин көрүм, онлара өкүз, чүт верән кимдир?

— Нәйинә лазымдыр?..

Чамаатын ичиндән учалан бу сәсә Манучар дәрһал чаваб верди:

— Онун да күнаһы вар. Чүт, өкүз вериб көмәк эләмәсәйди, онлар бу гәләти эләмәздиләр.

Каро Манучарын отурмасына әли илә ишарә әдиб өзү деди:

— Чамаат, мән бурда һирсләндим, ачығымдан чох сөз дедим. Көрүрсән, ата да өз эвладларыны сөйүр, данлайыр...

Манучар онун сөзүнү күлә-күлә кәсәрәк:

— Нә олар, нә олар!—деди.—Элә сән дә кәндлинин, милләтин атасысан. Ай чамаат, элә дейил?

Чәваб әвәзинә, адамларын арасына пыггылдашма дүшду. Каро деди:

— Бәли, кәндлиләр, ону демәк истәйирәм ки, мәним үрәйим юмшагдыр! Неч бир адама чәза вермәк истәмирәм. Гәрәз, Карпов өлдү, даһа ону дирилдә билмәрик. Сиздән һәр ким Макичи, Левону бир ердә көрсә, десин ки, үзә чыхсынлар. Һөкүмәт онлары бағышлаһыр. Бир адамын да ихтияры йохдур ки, онларын эвинә, арвад-ушағына дәйиб долашсын.

Кәндхуда әл чала-чала деди:

— Вар олсун бизим әдаләтли, рәһмли кенерал-наһанкапетимиз!

Каро әвдә Манучара дедийи сөзләри кәндхуданын да гулағына пычылдады:

— О үсянкар кәндлиләрин һарда кизләндийини өйрәнәрсән, онлары тутмаг үчүн әлалтдан бизә хәбәр верәрсән. Әлә бу күндән һәр икисинин эвинә нәзарәтчи гојрсан, көрәрсән онлара кәлиб-кедән кимдир.— Сонра сәсини учалдараг чамаата деди:— Инди кедә биләрсиниз. Мән дә тәләсирәм.

Ваһан:

— Кенерал-наһанкапет, тәләсмә, бизим сәнә сөзүмүз, суалымыз вар,— деди.— Өзүн чох данышдын, амма кәндлиләрин неч бирини данышдырыб, дәрдини билмәдин.

Каро Манучарла кәндхудадан явашча сорушду:

— Бу кимдир?

Кәндхуда үзүнү. гапынын ағзында даянмыш Ваһана тутуб деди:

— Әрә, бир яхын кәл көрәк кимсән, нә истәйирсән?

— Мән дә бура топладығыныз адамларын бирийәм.

— Сән бу кәнддән дейилсән, сәни көрмәмишик!— дейә Манучар ериндән дилләнди.

— Башга кәнддәнәм...

— Онда чых кет! Сәнлик бурда бир иш йохдур.

— Кенерал-наһанкапетдән суалыма чаваб алмамыш һара кедирәм?! Дейин көрәк бу кәндлиләрин вәзийәти нә вахт дүзәләчәк?.. Онлар нә заман торпаг саһиби олачаглар?

Манучар Каронун гулағына деди:

— Бәлкә, о данышан адамы...

Каро онун нә демәк истәдийини баша дүшүб, чаваб верди:

— Һәлә неч бир шей лазым дейил. Гой данышыб өзүнү бизә нишан версин. Тутмаг асандыр. Мән белә анлайырам ки, о, болшевикдир.

Ваһан деди:

— Левон вә Макич, кәндлиләрин яхшы таныдыглары кечмиш пристав Карпову өлдүрүбләр. Кенерал-наһанкапет дә «зәһмәт чәкиб» бунун үчүн кәндә кәлиб. Нә данышдығыны да һамыныз әшитдиниз. Чамаат, анчаг Каро кәндлиләрин Карпову нә сәбәбә өлдүрдүкларини демәди. Сәбәб олмаса, адам адамы өлдүрмәз. Сәбәб исә— ачлыгдыр. Дейәрләр ки, ач өзүнү ода вурар.

«Доғрудур, доғрудур!» дейә кәндлиләр дилләндиләр.

Ваһан сөзүнә давам әләди:

— Бүтүн вар-йохлары әлләриндән чыхмыш Макичә, Левона. өз дәвләтли кәндлиләри көмәк әләмәди. Һөкүмәт онлара әкмәйә ер, сәпмәйә тохум вермәди... Ай чамаат, беләдир, я дүз демирәм?

Сәсләр учалды:

— Дүз дейирсән!

— Һөкүмәт кимә торпаг верди ки, онлара да версин!

Манучар яна-яна дилләнди:

— Әрә, киши лап ағыллы данышыр, сәсинизи кәсин, данышсын!

Ваһан деди:

— Гардашлар, кәндләрдә бири ейир, йүзү бахыр. Амма көрәк белә олмасын. Һамы есин, һамы кейсин, һамы яхшы долансын. Кенерал-наһанкапет сиз кәндлиләрин күзәрәны илә марагланырмы? Йох! Кәнднинин мүлкәдары бир гарыш торпағындан кечирми? Йох! Кәндли гардашлар, сизин мәрданәликлә һаггынызы тәләб әләмәкдән башга әлачыныз нәдир? Аилә-низи, өзүнүзү ачындан гырмагмы истәйирсиниз?..

Енә сәсләр учалды:

— Йох, биз өлмәк истәмирик!

— Әрә, бунун ағзыны юмун!

— Киши яхшы данышыр, эшитмэк истэмэйен кетсин!

Чамаатын көзүнүн габагында нүфуздан салынан Каро фикирлешди: «Йэгин болшевикдир... Элэ Левонкили өйрэдэн дә будур. Элдэн бурахмаг олмаз...»

Ваһан исэ дейирди:

— Кэндли гардашлар! Эшитдинизми? Бурда мэним ағзымы юммаг истэйэнлэр дә вар, сәсимә сәс верәнләр дә. Биринчиләр, гарны тохлар, варлылар, икинчиләр, ачлар вә йохсуллардыр. Мән үзүмү о ач вә йохсуллара тутуб дейирәм: дашнак һөкүмәтиндән вә онун нүмайәндәси бу Каро һампарсумяндан һеч дә рәһм, әдаләт көзләмәйин!

Даһа давам кетирә билмәйән Каро аяға дуруб ғышгырды:

— Сус, көпәк оғлу! Ит оғлу!

— Чамаат, кенерал-һаһанкапетин сөйүшләрини эшитдинизми? О, адамларла бу дилдә данышмаға адәт эләйиб...

— Гапыны бағлайын! Ону байыра бурахмайын!— дейә Каро маузери гобурундан чыхартды вә Ашота башы илә ишарә эләди. О, түфәнкә патрон гойду.

Адамларын арасына гарышығлыг дүшдү. Сәс-күй учалды. Ерләрдән ғышгырышдылар:

— Нә эләйирсиниз? Мәхлугу ғырмагмы истэйирсиниз?

— Гардашлар, өзүңүз көрдүңүзмү? Сизи идарә эдән ағаларын сифәти, рәфтары будур! Амма горхмайын! Дашнаклар һаманы ғырыб пуртара билмәзләр. Тапанча чәкмәк. онларын зәифлийини көстәрир. Әсл күч сиздә, сизин бирлийиниздәдир. Горхмайын, һаггынызы чәсарәтлә тәләб эдин!

Ваһанын үрәйини нишан алан Каронун күлләси гапынын башына дәйди.

Отуранлар ерләриндән һәйәчанла галхдылар. Ваһан тез байыра чыхды.

Каро:

— Тутун о көпәк оғлуну!— дейә гапыя тәрәф гачаркән, байырда топ күлләләринин сәси эшидилди.

Адамлар бир-бирини баса-баса тез гапыдан чыхмаға чан атдылар.

Рәнки саралмыш Манучар сорушду:

— Кенерал-һаһанкапет, бу нәдир? Бу нә топ сәсидир?

Каро маузери гобуруна салыб:

— Кәл, Манучар,— деди.— Кичик даваны пуртармамыш, бөйүк давая дүшдүк. Йэгин, мүсават гошуну Зәнкәзура һүчүм эләйиб...

Һамы отагдан чыхды. Манучар, Каро, Ашот, кәндхуда Манучаркилә тәрәф кетмәйә үз гойдулар. Енә һәрдәнбир топ-түфәнк сәси кәлирди.

Каро йолда Манучарла кәндхудая деди:

— Әһалини тәшвиш салмаға, кәнддән чыхыб гачмаға гоймайын. Галды. о болшевик, көз-пулаг олу, бачарсаныз, тутун. Мүсават гошунун һүчүмә һәләлик мәнә ону ахтармаға имкан вермир. Кәнддәки силаһ амбарыны мөһкәм сахлайын...

...Каро илә Ашот атларыны миниб бирбаш Коруса чапдылар.

Мүсават гошун һиссәләри гәфләтән Дығ, Хынзирәк вә Дашкәнд тәрәфдән һүчүмә кечмишди. Дашнак сәрһәдчиләри габагда дуруш кәтирә билмәдикләриндән, мүсават әскәрләри элә о күнү бир нечә кәнди алмышдылар. Илк гәләбәдән руһланан забитләр әскәрләри даһа да ирәли говурдулар.

Дашнак гошун һиссәләри һәр ердә онларла үзбәүз даянмышды. Атышма кетдикчә шиддәтләнирди.

Даванын үчүнчү күнү бөйүк ган баһасына мүсават әскәрләри Кечәл дағы әлләринә кечирә билдиләр. Топлары орда гуруб, Корусу вә әтраф кәндләри атәшә тутдулар.

Мүсават забитинин сәнкәрдән чығыра-чығыра дедийи сөзләри эрмәни әскәрләри айдын эшидирдиләр.

— Ә, эрмәниләр, түфәнки гоюн ерә, тәслим олу! Сиз нәсиниз ки, бизим габағымызда даянасыныз! Зәнкәзурун мүсәлман кәндләрини дағытдығыныздан дишиниздә ширә галмасын. Биз Азәрбайчан гошуную.

Далымызда түркләр, инкилисләр дуруб. Гүввәмиз чохдур, түфәнкимиз, патронумуз чохдур. Һәр эрмәнийә йүз күллә вурачайыг. Ики күндән сонра бүтүн Зәнкәзур бизим әлимиздә олачаг. Гошунумуз Нахчыван тәрәфдән дә һүчума кечиб. Сизин хәбәриниз йохдур: Мәзрә, Шәләк, Бәләк, Әнкәләвид кәндләри алыныб. Тәслим олун, йохса күлүнүзү көйә совураыг!..

Тәмиз һава, сәрин күләк гаршыдакы сәнкәрдән дашнак забитинин чавабыны мұсават забитинә чатдырды:

— Әрә, а дәли мусурман, ловғаланма, ява-ява да-нышма! Сиз Зәнкәзуру нечә ала биләрсиниз? Бизим әлимизи пишик ейиб?! Билмирсән ки, сизә көмәк эләйән инкилис бизә дә эләйир? Һәлә америкаңлар вә генерал Деникин дә бизим далымызда дуруб! Йәгин билин ки, сизи Әскәрана кими говачайыг. Һәлә Гарабағы да, Нахчываны да әлиниздән алачайыг!

Бир тәрәфдән атышма, бир тәрәфдән дә бир-биринә һәдә-горху кәлән сәнкәр данышыглары хейли давам эләди. Һәр ики тәрәфдән өләнләр, яралананлар варды.

Күн батмамыш, Коруса кирмәк мәгсәди илә мұсават забити әскәрләри һүчума галдырды.

Ялан вәдләрлә алдадылыб, давая кәтирилмиш әскәрләр сәнкәрләрдән чыхдылар. «Я Әли!» дейә һайкүйлә ирәли атылдылар. Лакин сәнкәрдән галхмайлар күллә атмаянлар да варды.

Эрмәни сәнкәрләрүндән атылан күлләләр долу ки-ми яғырды.

Өзүнү һамыдан чох габаға верән узундыраз бир мұсават әскәри аяг үстә дуруб, саймазяна күллә атаркән, вурулуб ерә сәрилди. Екә бығылы забит «ирәли!» дейә команда верди. Ону да архадан вурдулар. Башга бир забит дә, бығылы забити өлдүрән әскәри ерә сәрди.

Эрмәни әскәрләри сәнкәрләрдән чыхыб, «ура» дейә әкс-һүчума кечдиләр. Буну көрән мұсават әскәрләри кери чөнүб гачмаға үз гойдулар. Ерләриндән тәрпән-мәмәк, кери гачмамаг үчүн забит нә гәдәр әмр эләди, күлләләмәклә горхутдуса да, даянмадылар. О заман

һәм забит өзү, һәм дә эрмәни әскәрләри гачанлары далдан атәшә тутдулар.

«Әрә, тырын бу мусурманлары!» дейә эрмәни забити гышгырды вә өзүнү ирәли атды.

Эрмәни әскәрләри үрәкләниб, «ура!» дейә-дейә мұсават әскәрләрини говмаға башладылар...

...Мұсават һөкүмәти илә дашнак һөкүмәтинин арасындакы дава чох узун сүрмәди. Мұсават гошунунун биабырчасына мәғлубийәти илә гуртарды.

Мұсаватчыларын торпаг алмаг, һәр ики халг арасында милли әдавәт тохуму сәпмәк, онлары бир-бирини чанына салышдырмаг мәгсәди илә башладыглары бу дава чох узанмаса да, бөйүк зәрәр верди. Һәр ики тәрәфдән өләнләр, яралананлар олду. Әвләр гарәт олунду, лакин эрмәни кәндләри дағылмады. Әһали өз юрдундан, әвиндән гачгын дүшмәди.

Мұсават гошунунун мәғлуб олмасынын сәбәбләри о иди ки, дашнак гошунунун команданлығы даһа чәлд һәрәкәт этмишди. Шадлинскинин вердийи мәлүматы әсас тутараг, мұсават әскәрләринин архасына көзләнилмәз ердән әскәри һиссәләр чыхармышды; эйни күндә Зәнкәзура һүчум әтмәли олан Нахчыван полку юбанмышды, даһа доғрусу, Әрикли дағында гараборана дүшмүшдү. Әскәрләрдән донуб өләнни дә аз олмамышды. Чох әзаб-әзийәтлә тәбии маниәләри дәф эдән Нахчыван полку Зәнкәзур торпагына кирмишди. Зәнкәзурун Сисян һиссәсиндә дашнакларын гошуну олмадығындан, Нахчыван полку асанлыгла бир нечә күндә дахил ола билмишди. Лакин гәләбәни ахыра кими әлдә сахлая билмәмишди. Мирзә, Шәләк, Бәләк, Әнкәләвид вә саирә кәндләрин адамлары Багратын башчылығы илә дәстәләр дүзәлдиб гаршыа чыхмышдылар. Бир нечә күн сүрән давадан сонра, полк командирини әсир алыб өлдүрмүшдүләр. Буну билән мұсават әскәрләри арасына пәрәкәндәлик дүшмүш, өлән өлмүш, сағ галанлар гачыб енә Әриклини о тәрәфә ашмышдылар.

Мұсават гошунунун мәғлуб олмасына әсас сәбәбләрдән бири дә болшевикләрин әскәрләр арасында, мұһарибәйә гаршы апардыглары тәблиғаты иди.

Каро сөзүнө давам эдиб деди:

— Мән неч белә билмәздим, атан чох гочаг имиш, Самвел.—Милли шуранын үзвү олмаг она һалал олсун! Экәр, о, дәстәләр дүзәлдиб, габаға чыхмасайды. Нахчыван полку Сисян кәндләрини тутарды. Иш онда чәтинләшәрди. Чүнки. Иравана дава башланан күнү далбадал вурдугум телеграмлара чаваб алдым ки, инди элавә гошун көндәрмәк мүмкүн дейил; Зәнкә-зурдакы һәрби гүввәнин вә ерли эһалинин көмәйи илә өзүнүзү мүдафиә эләйин. Гәрәз, белә! Үмумийәтлә, мүсаватчыларын сынмасы, тез керн чәкилмәси чох яхшы олду.

Карповун еринә тәзә тәйин олунмуш Самвел мәгрур-мәгрур күләрәк деди:

— Мәним атам, сәнин гайнатар, дар аягда кара кәлән адамдыр. Бәли, гой бу дава мусурманлара яхшыча дәрә олсун! Бурунларыны бир дә кирә билмәдикләри кола сохмасынлар.

— Эләдир, эләдир! Дашын екәсиндән япышанын гарны чырылар.

Каро каһ өзүңү, каһ дашнак әскәрләринин ийидли-йини тә'рифләйә-тә'рифләйә хейли данышды. Нәһайәт, Шадлинскидән сөз салыб онун һаггында Самвелә бә'зи тапшырыглар верди. Самвел кетмәк истәйәндә, гоймады.

— Һәлә даян,—деди,—бу саат Шадлинскини кәтирәчәкләр. Бизим данышығымызда сән дә иштирак элә, чүнки. о, бундан сонра элагәни сәннлә сахламалы олачаг.

Шадлинскини кәтирдиляр. О, һәбсханада олса да, топ-күллә сәсләринин кәсилмәсиндән вә өзүнүн Каронун янына чағырылмасындан, мүсават гошунунун мәғлуб олдуғуну йәгин эләмишди.

— Чәнаб Шадлински, һәбсханада инчимәдин ки?— дейә Каро күлүмсәди.—Амма. бахтын кәсди ки, чох галмадын. Отур, отур.

Шадлински отурду вә иришә-иришә деди:

— Чох галмаячағымы өзүм әввәлчәдән билирдим...

— Һардан билирдин?

— Нечә Һардан... Билирдим ки, сөзләримин доғру

чыхдығыны көрән кими. мәни бурахагасыныз. Сәдагәтли олдуғума даһа шүбһәниз галмаячаг.

— Һә, Шадлински, һәләлик сөзүн доғру чыхды. Бәли, сәнин мусурманларын дүстүмүзә бәрк кәлмишдиләр, анчаг бир шей чыхмады, гайдыб сую сүзүлә-сүзүлә Забығ чайына гәдәр гачдылар.

Шадлински Кароя һийләкәрчәсинә бахыб деди:

— Инди көрдүн ки, мән эрмәни һөкүмәтинә хейир-хаһ адамам! Көрдүн ки, мәним мә'луматымда зәррә гәдәр ялан йохдур... Ола да билмәз. Бизим пешәмиз тичарәт кими бир шейдир. Тәфавүт бурасындадыр ки, тачир мал сатыр, пул алыр, биз сөз сатыб пул, гызыл алырыг...

Каро онун ишарәсини баша дүшдү.

— Демәк, сән кәтирдийин хәбәрин мүкафатыны истәйирсән?

— Бәли, данышдығымыз кими... Сөз данышыгдан кечәр.

— Бу саат бизим банкада о гәдәр пул йохдур.

Шадлински дәрһал ериндән дилләнди:

— Пул йох, гызыл. Биз шәрт кәсмишик.

Каро гәһгәһә илә күлдү:

— А киши, сән сағ галдығына севин, гызыл нәдир?..

— Ону билин ки, мән сизә бир дә лазым олачағам. Элә зәнн эләмәйин ки, бир дә дава олмаячаг... Енә мейдан тәзәдән гызышанда мәним, гәсдән эһәмийәтини азалтмаг истәдийин бирчә хәбәрим, сизи бөйүк тәһлүкәдән гуртарар...

Часуслугда Шадлинскинин сәдагәтли олдуғуна неч бир шүбһәси галмаян Каро деди:

— Яхшы, мүкафатыны алачагсан. Элагән бундан сонра. бу Самвел Хачатуриянла олачаг. Бир-биринизлә көрүшәндә. мусурманча даныша биләрсиниз. Хачатуриян сизин дили пис билмир.

Шадлински сорушду:

— Мәним көһнә достум һардадыр?

— Карпову дейирсән? Ону өлдүрдүләр.

— Ким өлдүрдү? Нә үчүн? Һарда?

Каро Карповун өлдүрүлдүйүнү әтрафлы данышды. Сөз кәндләрдәки игтишашлардан, кәндлиләрин мүл-

көдәр торпагларыны зәбт эләмәләриндән дүшәндә Шадлински деди:

— Элә һаллар Азәрбайчан кәндләриндә даһа чоқдур. Кәндлиләр инди бәйләри, ханлары, мүлкәдарлары саймырлар. Мүсават һөкүмәти нә гәдәр чалышырса, игтишашчыларла бачармыр. Болшевикләр чамааты йолдан чыхарырлар. Азәрбайчан болшевикләри илә Зәнкәзур болшевикләри арасында мүтләг әлагә вар.

Каро деди:

— Яхшыдыр ки, өзүн болшевикләрдән сөз ачдын. Сәнә верәчәйимиз әсас тапшырыглардан бири дә элә будур ки, мусурман болшевикләри илә әрмәни болшевикләринин һарда көрүшдүкләрини, нә данышдыгларыны, нә иш көрдүкләрини өйрәниб бизә хәбәр верәсән. Сағ әлин мүсаватын әлейһинә ишләмәлидир, сол әлин болшевикләрин. Баша дүшдүнимү?

— Айдындыр, айдындыр... Анчаг сәрһәдди сәрбәст кечмәк үчүн мән нечә эләмәлийәм? Яхшы олар ки, мәним шәрти адым олсун.

Каро Самвеллә мәсләһәтләшиб деди:

— Сәнә биз «Сағсаған» ләгәби веририк. Сәрһәдди кечәндә, бизимкиләрә раст кәләндә дейәрсән: «Сағсаған учур».

— Һа... һа... һа... Валлаһ, чоқ яхшы ад тапдыныз. Мән сизин яныныза сағсаған кими, һәмишә хәбәрлә кәләчәйәм. Яхшы, мәнә силаһ верин, бәлкә лазым олду.

— Силаһын олмаса, башын саламат олар!

— Мән белә, сағ-саламат кери гайыда биләрәмми? Демәзләрми ки, Шадлински, һардайдын? Мән нә дейим? Мәһз онларын ағзыны юммаг, инандырмаг үчүн бурдан яралы гайытмалыям.

— Яралы? Демәк өзүн-өзүнү яраламаг истәйирсән?

— Бәли, чәнаб һампарсумян! Өзүмү йүнкүлчә яраламалыям. Ора чатанда демәлийәм ки, сәрһәдди кечәндә дашнаклар мәни тутмаг истәдиләр, гачдым, далдан күллә атыб яраладылар.

Каронун күлүшү отағы көтүрдү. Ериндән галхыб Шадлинскинин янына кәлди. Әлини онун чийнинә вуруб деди:

— Әһсән, Шадлински, өз сәнәтиндә сәнин бәйүк мәһарәтин вармыш... Яхшы, өзүнү вурмаг үчүн тапанчамы ики дәгнәлийә сәнә верәрәм...

...Өзүнү сол гычынын балыг өтиндән йүнкүлчә яралаян Шадлински ики-үч күндән сонра йола дүшдү. Каронун тапшырығы илә, Самвел ону кечә ярысы апарыб сәрһәддән өтүрәрәк гайытды.

Азәрбайчан торпагына хәянәтлә гәдәм гоян Мирзә Мәһәммәд Шадлински сәһәри йолда ачды. Йорғунлуғуну алмаг үчүн уча бир улас ағачынын алтында отурду. Чибиндән гызыл сааты чыхартды, о тәрәфинә, бу тәрәфинә бахды. Дырнағы илә онун гапагларыны ачыб, гызылынын галын, назик олдуғуну йохлады.

«Әһ, истәдийим олмады!—дейә дүшүндү.—Бу сәфәрдән мәнә ики шей галды: бир гычымын яраланмасы, бир дә ки, бу саат! Демәк, бири зәрәр, бири гәзанч... Белә һалда дейәрләр: әләл, башбаш олдуг. Мән буна да разыям. Әрмәниләр мәни өлдүрә биләрдиләр...»

Шадлински сааты чибинә гојду, Һилал бәйлә нечә көрүшәчәйини, нечә данышачағыны тәсәввүрүнә кәтирмәйә чалышды.

«Сәни нә ишә көндәрмишдим? Индийә кими һансы чәһәннәмдәсән?»—дейә, йәгин ки, рәнс сорушачаг. Мән Шадлински исе өзүмү итирмәдән она чаваб верәчәйәм: «Мән доғрудан да чәһәннәмә дүшүб чыхмышам. Чәнаб Һилал бәй, нийә сорушмурсан ки, мән өлүмдән нечә гуртардым? Нийә. сорушмурсан ки, дашнаклар мәни сәрһәдди кечмәк истәйәндә нечә вурдулар. Сүрүнә-сүрүнә, ганым аха-аха өзүмү мүсәлман кәндинә нечә салдым? Бу да мәним ярам, баха биләрсән...»

Бәлкә Һилал бәй ондан шүбһәләнәчәк, сөзләринә инанмаячаг? Дейәчәк ки, сән хәинсән, сирримизи апарыб дүшмәнә вермисән. Вермәсәйдин әрмәниләр габагчадан бизим архамыза гүввә чыхартмаздылар...

Шадлински бунлары фикирләшдикчә чанына горху дүшүрдү. Чүнки о, Һилал бәйин гәзәбини яхшы билди.

Бирдән шиддәтли күләк гопду, көйдән асылмыш кими көрүнән ала-тала булутлары бир ерә топлады.

Шадлинскинин башы үстүндө сыхлашан бу булутлар онун ханн үрөйүнө элэ бир гара көлкө салды. Чох кечмеди ки, пайыз булутлары ағлады. Сел-су шырашыр ахмаға башлады. Шимшөк эйри гылынч кими һавада бир ан ойнайыб, парлайыб, бир ан ичиндэ дэ йох олду. Көй курултусу Забыг чайынын шырылтысына гарышды, дағлар, дэрэлэр инләди...

Һардаса дүшөн илдырыммын ваһимэли сәсиндән диксинән Шадлински яралы гычыны тез йығыб уласа сығынараг, ону ики әлли гучағлады.

Гидасыны ана торпагдан, дуру дағ суларындан алмыш улас санки дил ачыб деди: «Мирзэ Мәһәмәд Шадлински, дур кет! Үрөйин хәянәтлә долудур. Нәфәсин мурдардыр, ону мәнә вермә... Каш о илдырым сәнин башына дүшә иди...»

Он биринчи фәсил ✓

Мәһәббәт өмрүн баһарыдыр. Бу бөйүк һисс һансы адамын үрөйиндә сөнәрсә, һәяты мәнәсыз олар.

Инсан бу һиссин гүдрәти илә яшайыб, сабаһа үмидлә бахыр, бу һиссин күчү илә һәр шейә галиб кәлир. Бу һиссин әһтирасы илә мүбаризәләрдән кечир. Инсан бәзән бу һиссин ағәши илә яныб күл олур. О, инсанла бир яраныб. Дүняда ондан гадир гүввә йохдур! Эй көзә көрүмәйән, лакиң үрәкләри кәзән мәһәббәт, сәни дүняда нә илә мүгайисә этмәк олар?! Сән инсаны һәм көйләрә галдырыр, һәм дә ерә чырпырсан. Биринә сәадәт вердийин һалда, башгасыны өмрү бою бәдбәхт эдирсән.

Доғру сөз, ширин дил, хош рафтар һәр севән гәлбин баһарыдырса, мәһәббәт өмрүн чичәйидир. Онун әтрини алмайлар, бәс дүняда нәйә саһиб олурлар?!
Аллаһ

...Сурени Арзокилдә көрәндән сонра Сиранушун көнлү ачылмыш, эшгинин үзүнә элә бил күнәш доғмушду. Чүнки Сурен она вүсал үчүн үмид вермишди. Гызын данма һичранла янан гәлбинә элә бил су сәпмишди.

Сирануш Сурендән айрылдығы ахшам эвләринә гайыданла, онун гәлбини бир-биринә зидд олан ики һисс долдурмушду: мәһәббәт вә интигам!

Бир гарышга өлдүрмәйә белә үрәйи кәлмәйән Сирануш ялһыз севки хатиринә ганлы гисас алмалы иди. Кимдән? Мәһәббәтини күлә дөндәрмәк истәйәнләрдән. Бағратын өзүндән, арвадындан, оғlundан, Қаро һам-парсумяндан...

Сирануш нечә интигам алачағыны дөнә-дөнә фикирләшмишди. Лакин гәти бир гәрара кәлмәмишди.

Пәнчәрәнин габағында отуруб, гарлы бағчая бахан гыз енә дүшүнүрдү: «Ахы мән Сурени инандырдым ки, ачиз дейиләм. Севмәйи бачардығым кими, гисас алмағы да бачарарам. Йәгин о, мәним өз сөзүмү еринә етирмәйими көзләйир. Бәлкә, Сурен көнлүмә тохунмамаг, я башындан рәдд эләмәк үчүн элә деди? Һәр нә олур олсун, мән вәдимә, әһдимә доғру чыхачағам. Мән бу кечә һамы ятанда, бах, бу эвә од вуруб гача-чағам. Гой атам да, анам да янсын. Вар-дөвләт күл олсун. Мән дөвләт истәмирәм. Мәһәббәтимин габағыны булут кими кәсән, мәни севдийимин үзүнә һәсрәт гоян олур!

Сирануш көзүнү бағчадан чәкди. Гәмли нәзәрләрини сәлигәли, бәзәкли отагда доландырды.

«Эвдә өзүмдән башга һеч ким йохдур,—дейә фикирләшди.—Даһа нийә дурмушам? Нийә кечәни көзләйирәм? Инди фүрсәт дейилми? Бағрат ағанын эвни яндырмаг мөгамы кәлмәйибми?»

Сирануш аяға галхды. Аддыларкән, көнлүнүн дәринлийиндән кәлән бир сәс ону ериндә даяндырды: «Бир дүшүн, Сирануш, доғулуб бөйүдүйүн ата эвини харабая чевирмәк истәйирсән? Сәни сахлаян атаны, кечә сәһәрә кими көзүнү юммайыб, бешийинин башында сәнә лайла дейән, дөшләриндән суд верән ананы бәдбәхт эләмәк истәйирсән?.. Сән билмирсәнми ки, һеч бир ата-ана эвладынын дырнағына даш дәймәйә разы олмаз. Унутма ки, сәнин илк мәһәббәтин ана мәһәббәти олмушдур. Сән көзүнү дүняя онун исти, мөһрибан гойнунда ачмысан. Сәни әлләриндә ойнадаң, севә-севә атыб-туган, күлдүрән, данышдыран, башын ағрыянда «чан» дейән ана олмушдур. Ата-ананын ачы сөзләри дә, данлағлары да мәһәббәтдәндир, Сирануш! Буну сән билмирсән, дуймурсан, чүнки үрөйин инди Суренин мәһәббәти илә алышыб яныр... Амма унутма

ки, адам алышыб яндыгы заман, эшгин элиндән ағладыгы заман белә, муһакимәсини итирмәмәлидир, һәр шейи өлчүб-бичмәлидир. Дүшүн, Сирануш, бир дә дүшүн!..»

Сирануш билахтияр дөнүб ериндә отурду. Нә үчүн? Отагмы башына фырланды? Көңлүнүн сәсими ону йолундан гайтарды?

Дирсәкләрини пәнчәрәнин ичинә гоюб, ики эли илә башыны тутмуш гыз, инди нә дүшүнүрдү? Һеч нә. Эзаб чәкирди. Ики гылынч арасында парчаланан гәлбинин ичилтисини динләйирди. Бүтүн варлығына илләр узуну һаким олан изирабларына нечә сон гоячагыны фикирләширди...

Онун көңлүндә ики мәнәббәт—яр мәнәббәти, ата-ана мәнәббәти мубаризә эдирди. Һансы галиб кәләчәк? Күчлү һәмишә күчсүзү мәғлуб этмишдир. Күчлү һәмишә күчсүзә һаким кәсилмишдир...

Сирануш Суренсиз яшай биләчәйини тәсәввүрүнә кәтирмирди.

... Гоншуя сөнбәтә кетмиш Нвард кәлди. Сирануша яхынлашыб деди:

— Бала, элләрини үзүнә гоюб нә фикирләширсән?¹ Хөрәкдән-заддан һазырламысанмы?

— Йох.

— Нийә бәс? Инди атан кәләчәк ахы! Билирсән ки, чәрәйинин вахтыны кечирмәз.

— Өзүн биширәрсән.

— Сәнә нә олуб, ай гыз? Ираг чанындан, енә нахошламамысан ки?—Нвард элини гызынын алнына гоюду.—Валлаһ, дейәсән гыздырман вар.

Сирануш анасынын элини кәнар эләйиб:

— Яхшы, бәсдир,—деди.—Мәни хәстә, зарынчы эләйән сизсиниз...

— Нә данышырсан, ай бала?! Элә гайдадыр, гыз эвдә чох галанда, ата-ана онун көзүнә гурд донунда көрүнәр... Бирчә сәни кәлин көрсәйдим, дәрдим олмазды.

— Яхшы, ай ана, сән аллаһ. башга сөз даныш.

Нвард даһа бир сөз демәди. Гапыя тәрәф йенәләндә Баграт ичәри кирди. Һәлә, Николай вахтындаш гал-

мыш гара шиблитләрини гапынын ағзында чыхардыб, халчанын үстүнә кечди.

Нвард:

— Ай гыз, дөшәк, мүтәккә кәтир!—деди.

Сирануш ериндән галханда Баграт гоймады.

— Лазым дейил, гызым, отур ериндә. Мән өзүмү печин янына верәчәйәм. Букүн байырда бәрк союгдур.—О, стул чәкиб печин янында отурду. Элини кур янан педдә гыздыра-гыздыра деди:—Нвард, нә биширмисән?

— Һәлә Һеч нә.

— Бәс нийә белә?

— Мән үмид олмушам гыза, бу да Һеч нә биширмәйиб. Бу саат дуруб Арсен кәдәйә тоюг кәсдирәрәм.

— Тоюг-моюг лазым дейил. Гыш күнүнүнки дуру хәмир хөрәкдир. Кәлсәнә бир яхны¹ биширәсән!

Нвард күлдү:

— Яхны?.. Хөрәк тапды...

— Нийә күлүрсән? Ата-баба хөрәйимиздир дә...

— Өзкә вахт плова, кабаба мәнәл гоймурсан...

— Арвад, һәмишә плов, кабаб есәм дашым даш үстә галмаз.

— Яхшы, сәнә бир яхны биширәрәм. Анчаг де көрүм, Айваз киши илә сөзданыз баш тутдуму?

— Тутду. Амма чох данышдыгдан сонра. Вермирди. Чох баһа дейирди. Ахыр ки, дәдән яхшы, нәнән яхшы, бир тәһәр разы салдым. Анчаг бизим нөкәр аты миниб кәтирәндә, Айвазын көзләри долду. Дедим, киши, нийә ағлайырсан? Аты сәнин элиндән зорла алмырам ки, ики пуд нар дәнәси кими буғда верирәм, бир гоюн верирәм. Бу сөзү дейәндә, киши һөнкүрдү. Деди: «Баграт аға, сәмәнд ат сәнә гисмәт олду. Аллаһ хейир версин. Амма ушагларын бир айлыг тахылы олсайды, билсәйдим ки, гышдан яза чыхачаглар, Һеч олмаса ағызлары көй ота чатачаг, дырнағыма да дөйсәйдиләр сатмаздым. Ону мән көз мунчуғу кими сахламышдым...» Чыхардыб бир аз да пул вердим, көтүрмәди. Деди: «Нейләйирәм пулу, она нә верирләр? Мин манатына бир тоюг алмаг олмур».

¹ Я х н ы—дуру, хәмир хөрәкдир.

Гэрээ, аты кәтирдик. Амма ат нә ат! Валлаһ, элә бил чейрандыр! Дур сән өз ишиндә ол, ачам.

Нвард галхыб кетди.

— Гызым, сән нийә данышмырсан?

— Мән сизә гулаг асырам,—дейә Сирануш явашча чаваб верди.—Сән бу гәдәр гоюну, малы, аты нейләйирсән, ата? Тейләләрдә онлары сахламаға ер дә йохдур.

Баграт күлә-күлә чаваб верди:

— Ер олмаз, бир төйлә дә тикдирәрәм. Чохун зияны йохдур, гызым.

Нвард бир аздан сонра Самвеллә бәрәбәр отаға гайытды.

— Барев, һайригчан!

— Барев, оғул, барев! Инди кәлдин?

— Элә бу саат атдан дүшмүшәм.

Самвел халчанын үстдә, Багратын стулуна яхын отурду. Нвард да, бир айдан чох үзүнү көрмәдийи оғлунун сөһбәтинә гулаг асмаг үчүн Сиранушла янашы әйләшди.

Баграт сорушду:

— Үчтәпәни, Көбәкдашы кечәндә нә яхшы гара, борана дүшмәмисән. Оралар бәрк союг олан ерләрдир.

— Гар нәдир, шахта нәдир, ай ата, мәнә инди гылынч да кар салмаз...

— Чавансан онун үчүн, оғул... Езнән нечәдир?

— Кефи көк, дамағы чаг. Мусурман гошунунун ағзындан вуруб кери гайтарандан сонра кефи саз кими дынгылдайыр. Ери кәлмишкән, ону дейим ки, езнәм сәни бәрк тәрифләйирди.

— Нәйими?

— Гочаглыгыны. Дейирди ки, Баграт Хачатурян өлмасайды, Сисянын эрмәни кәндләри әлдән кетмишди. Дейирди, биз Губадлы гәзасына һүчүм әләсәк, Баграт ағаны хмбапет тәйин әләйәчәйәм.

Баграт учадан күлдү.

— Бу яшымда, бу гоча вахтымда мәнән хмбапет олар?! О сәнин кими чаван оғланларын ишидир.

— Сән өзүң гоча һесаб әләмә. Валлаһ, тәк башына йүз мусурмана чаваб верәрсән... Галды, мәнә—оғлу-

нузу тәбрик әләйә биләрсиниз. Езнәмиз вәзифәми бөйүдүб. Ата, бил вә севин: сәнин достун Карповун еринә кечдим. Зәнкәзур гәзасында апарылан кизли ишләр, ахтарышлар һамысы инди мәним әлимдәдир. Гәрәз, вәзифәм чох бөйүкдүр, сизә һәр шейи дейә билмәрәм...

— Мәним достум нә олду ки, сән онун еринә кечдин?

Самвел кәндлиләрин Карпову нә үстүндә вә нечә өлдүрдүкләрини данышыб ахырда атасына деди:

— Айыг олмаг лазымдыр. Хынзирәк кәндлиләри Манучар Сарумовун башына кәтирдикләри иши әнкәләвидлиләр дә сәнин башына кәтирәрләр.

Баграт ловға-ловға деди:

— Мәнә һеч кәсин диши батмаз. Кийәвим бүтүн бир гәзанын килиди-ачары, оғлум да начальник...—О, үзүнү Нварда чевириб деди:—Даһа яхны-зад биширмә. Оғлум кәлиб, бир йөнлү хәрәк һазырла. Сән дур кет, арвад.

— Яхшы, кедирәм, гой Самвелдән бир сөз сорушум. Оғул, езнән бир сөз демәдими? О, кәндә кәлмәйәчәк?

— Кәләчәк, он күндән сонра. Мәни бура көндәрән одур. Деди, тәк долана билмирәм. Сиранушун нә иши вар гуртарсынлар, кәлиб апарым. Даһа нишанлы галдығымыз бәсдир.

Нвардын көзләри күлдү:

— Доғруча дейир, бу гәдәр нишанлы галмаг олмаз. Галды, гызын һәр шейи һазырдыр. Палтары, йорған-дөшәйи, габы-гачағы, та ер-емишинә кими алыб сандығлары долдурмушам. Малдан, гоюндан да нә гәдәр истәйәр апарар. Киши, сән нийә дилләнмирсән?

— Мән нә дейим, ай арвад. Каро тәк оғландыр, биздән башга бурда һеч кәси йохдур. Биз кәрәк һәм гыз тою әләйәк, һәм оғлан. Мән разыям. Кәлиб нишанлысыны апарсын.

Самвел дилләнди:

— Езнәм деди, Зурна-балабанла той әләмәйәчәйәм. Гызы атымын тәркинә алыб, кәтирәчәйәм Коруса. Гайнатамын да бөйүк хәрч чәкмәсинә разы дейиләм.

Нвард:

— Йох, йох, бала, элә данышма!—деди.—Мән буна разы дейиләм. Нечә илдир ки, көзүмү дикмишәм гызы-

мын тоюна. Нийэ, аллаһа шүкүр, дул арвад көчүрмүрэм... Журна-балабансыз тоюн нэ ярашыгы? Сэнин фикрин нечәдир, Самвел?

— Мән дә сән дейэни дейирэм, ана. Вур-тут, бирчә бачым вар. Она кәрәк дүз едди күн, едди кемә той элэйәм.

Нвард:

— Гызым, сэнин дә нэ ишин вар саһмана сал!— деди.— Аллаһ гойса, тоюну бу күнлөрдә элэйәрик...

Үрәйиндә башга шейләр фикирләшән Сирануш, неч бир сөз демәдән, дуруб кетди.

Тоя һамыдан чох тәләсэн Нвард деди:

— Күнү бүкүндән тоя һазырлашмаг һазымдыр. Сиз, нэ гәдәр адам чагырылачаг, нечә гоюн кәсиләчәк, нэ гәдәр дүйү суя салыначаг— һамысыны яхшы-яхшы фикирләшин, данышын. Мән кедирәм хәрәк һазырламаға. Ахшам бир ердә отуруб мәсләһәтләшәрик.

Нвард кетди.

Ата илә оғул той барәдә данышыб гуртардыгдан сонра, Баграт тәзә ат алдыгыны Самвелә сөйләди.

Самвел төвләдә ата бахыб гайытды.

— Ай сағ ол, ата! Ат дейил, чейрандыр, чейран! Ону сэнин бу началник оғлун минәчәк... Һә, нә дейирсән, кедәндә ону минимми?

Баграт дилләнмәди.

— Ата, йохса тәзә алдыгын аты мәнә вермәйәчәк-сән?

— Мән ону башга мэгсәд үчүн алмышам.

— Һансы мэгсәд? Йохса, хмбапет оlanda өзүн миниб гошун габагына дүшмәк истәйирсән?..— Самвел учадан күлдү.— Ат мәнимдир!

— Йох. Фикрим ону Кароя пешкәш эләмәкдир...

Самвел гәһгәһә илә күләрәк:

— Чан ата, чан!— деди.— Николай һәкумәти сәни рүшвәт вермәйә, пешкәш вермәйә бәрк өйрәдиб. Эши, ай рәһмәтлийин оғлу, Каро ки, сэнин өз кийәвиндир, она нә рүшвәт! Она Сирануш кими көзәл-көйчәк бачы верирәм, чәһиз верирәм, бәси дейил?..

— Мән дә, сән дә онун сайәсиндә башы дик кәзирик. Һәр ердә сөзүмүз өтүр, оғул. Бир дә, Кароя бир

ат бағышламаг сэнин өз башынын учалыгыдыр, сэнин шөһрәтиндир.

— Белә чыхыр ки, ону мәнән чох истәйирсән. Нә дейирәм, истә. Элә гайната, гайнана кийәви чох истәйәр.

— Әрә, йохса, хәтринә дәйди? Яхшы, өзүн мин. Ат иядир ки, бүтүн вар-дөвләтим сэнин дейилми?!

Самвел:

— Мән сәни сынайырдым, ата,— деди,— Каро да олду мәнә гардаш. Сәмәнд аты она өзүм верәчәйәм.

Багратла Самвелин сөһбәти чох чәкди.

Нвард кәлиб онлары емәйә чағырды. Дуруб о бири отаға кетдиләр.

Индийәдәк Сирануша мүвәггәти бир әйләнчә кими бахан Каро нишанлысынын өлүмү һаггында мәктуб аландан сонра, һәгигәтән Сиранушла эвләнмәк фикринә дүшмүшдү. Одур ки, тезликлә Әнкәләвидә кәлди. Кәлдийи күнүи сәһәри дә той башланды.

Багратын эвиндә чалынан журнал-балабанын сәси кәнди көтүрмүшдү. Үч күн иди ки, адамлар емәк-ичмәкдән, чалыб-ойнамагдан йорулмаг, доймаг билмирдиләр. Нвард, Баграт, Самвел фәрәһдән аз галырдылар учалар.

Бөйүк мүлкәдәр вә «милли шуранын» үзвү олан Баграт ағанын гызынын тоюна өзү кими «сечилмиш», адлы-санлы адамлар дәвәт олуишмушду. Гонагларын әксәрийәти башга кәндләрәнди. Бир тәрәфдән кенерал-губернаторун, икинчи тәрәфдән Баграт ағанын гызынын тоюна кәлән бу адамлар гиймәтли һәдийәләрлә кәлмишдиләр. Бири гоч, бири инәк, бири ат, бири халча, бири гызыл голбаг, бири ипәк яйлыг вә саирә шейләр кәтирмишди.

Бүкүн тоюн үчүнчү күнү иди. Һәрчәнд Нвард шөһрәт һаминә тою енә үч күн узатмаг истәйирди, лакин Баграт разы олмурду: «Гонаглар чох галмаг истәмирләр,— дейирди,— һамынын иши, күчү вар, даһа бәс-дир».

Енә бөйүк, гара дамда чанланма варды. Бир тәрәфдә плов газанлары дәмә гоюлмушду, бир тәрәфдә шиш-

лэрэ кабаб чэкилрди, бир тэрэфдэ кэллэ-пача үтүлүрдү, бир тэрэфдэ бутулкалара, графинлэрэ шэраб, араг долдурулурду.

Эвин икинчи мартэбэсиндэки үч отағын икисиндэ гонаглар, бириндэ исэ Сирануш вэ онун башына топ-лашан гыз-кэлинлэр отурмушдулар.

Емэк столларынын архасында отурмуш адамларын сас-күйү отаглары, һэйэти көтүрмүшдү.

Той башланандан мэчлисдэ тамадалыг вэзифэсини ифа эдэн Манучар Сарумов аяга галхды, стэканыны юхары галдырыб деди:

— Ағалар, үч күндүр ки, биз Баграт ағанын эвиндэ, бах бу стол далында отуруб кеф элэйирик. Байырда гышдыр, союгдур, бизэ нэ вар! Кэндэ бири ачдыр, бири тохдур, бизэ нэ вар! Биз кеф элэйирик! Һа... һа... һа... кеф!.. Кабабымыз бол, арағымыз бол, еримиз дә исти! Һа... һа... һа... Истэйирсиниз эвр элэйим бу саат гуш сүдү дә кэтирсинлэр. Мэн тамадаям! Ким мэним сөзүмдэн чыха билэр?.. Һэ, сөзүм онда дейил... Ағалар, бурда отуранларын һамысынын сағлығына айры-айры, нечэ кэрэм ичмишик. Мэн енэ бир сағлығы ичмэйи тэклиф эдирэм. Галдыраг бизим тэзэ бэйимиз, һэм дә кенерал-наһанкапетимиз чэнаб Каро һампарсумянын сағлығына! Аллах бизим эрмэни милләтинэ ону чох көрмэсин.

Һамы ериндэн галхыб, стэканыны юхары галдырды. Лакин тэзэ бэй тамададан сөз истэдийи үчүн һеч кэс ичмэди.

Каро аяга дурду, һэр ики элини столун кэнарына гоуб гашларыны чатды, башынын һэрэкэти илэ, үзүнэ төкүлмүш телини кери атараг, ағыр-ағыр деди:

— Ағалар, гонаглар! Мэн Баграт аға кими бир адамла гоһум олдуғума шадам. О яхшы, эл ичиндэ һөрмөтли кишидир. Мэн дә ки, кенерал-губернаторам, Зэнкэзур гээасыны доландырырам, пис-яхшы—ону сиз билирсиниз...

Ерлэрдэн сэслэр учалды:

— Лап яхшы доландырырсан. Сөзүнү даныш!

Каро һеч кимин үзүнэ бахмадан, тэмкинлэ сөзүнэ давам элэди:

— Мэн башымы, чапымы милләтимин йолунда гоһмушам... Бэли, мэн милләтсиз, милләт мэнсиз нэйэ лазымдыр...

Ким идисэ, кеф һавасына өзүнү сахлая билмэйиб ериндэн сөз атды:

— Милләтин сэнин тэкин дэрракэли башчысына милләт гурбан олсун!

Бу сөздэн хошу кэлэн Каро күлүмсэйэрэк деди:

— Мэним эрмэни милләтиндэн башга, һеч бир малым-дөвлэтим йохдур...

Енэ ким исэ орталыга сөз атды:

— Баграт ағанын дөвлэти сэнэ оғулбаоғул бэсдир.

Манучар диллэнди:

— Эрэ, демэйин кефлийэм һа, һамысыны эшидирэм. Ериниздэн сөз атмайын! Карочан, сөзүнү де!

— Даһа сөзүм йохдур. Мэним тоюма кэлмисиниз, яхшы эләмисиниз. Ейин, ичин. Мэн сэрхош оланлары тутуб дама басмаячагам...

Һамы Каронун зарафатла дедийи сон сөzlэрэ күлдү. Манучардан башга, һэр кэс өз стэканыны башына чэкди.

Манучар сэндэлэйэ-сэндэлэйэ, адамлара тохунатохуна, элиндэки стэкандан шэраб ора-бура төкүлө-төкүлэ Каронун янына кэлди.

— Мэн бизим тэзэ бэйлэ, бах, бу Каро бэйлэ бир ичэчэйэм.—деди вэ стэканыны Каронун стэканына вурду. Һэр икиси ичди.—Инди сэни өпэчэйэм!—Каронун бойнуну гучаглайыб, бир нечэ дэфэ өплү.—Сэнэ аһам гурбан, Карочан! Малым, мүлкүм, торпағым сэнэ пешкэшдир, Карочан!

Манучар Сарумов Карону бир гэдэр тэрифлэйэндэн сонра, енэ о яһа, бу яһа аша-аша өз еринэ гайытды. Аяг үстэ дурараг деди:

— Ағалар, стэканларынызы долдурун. Мэн бир сағлыг да дейэчэйэм. Аһчаг бэйин гайһанасы да кэлсин.—О, ағзыны гапыя тэрэф тутуб гышгырды:—Эрэ, ким вар орда? Гызын аһасына дейин: тамада, Хызи-рэкли Манучар аға Сарумов, йэ'ни мэн өзүм, эвр эдирэм бура кэлсин!

Нвард кэлди. Гапынын янында аяг үстә даянды.

— Эрэ, она бир стөкан чахыр верин!

Баграт бир бош стөканы долдуруб арвадына верди.

Манучар:

— Агалар!—деди,—көтүрүн ичэк гызын атасынын вә анасынын саңлыгына!—Һәр кәс өз стөканыны элинә алды.—Баграт ага, сән яхшы кишисән, элә көрүрәм, машаллаһ, арвадын да кефимә ятан арваддыр... Көрмәмишәм, гызыңыз да йәгин чейран кими гыздыр. Һә, сөзүм одур ки, ичирик сизин саңлыгыңызә. Элә эйиб олмасын, далынызы Каронун далына бәрк бағламысыңыз. Элә тайлы тайыны тапыб... Бизим бу көзәл оғлан, Карочан—кенерал-наһанкапет, Баграт ага да—биринчи дөвләтли. Аллаһ бу ишдә хейринизи версин. Ичәк!

Һамы ичди. Манучар Нварда мүрачиәт эләди:

— Нвард бачы, бизә кабаб көндәр. Ички мәчлисиндә емәк кәрәк бол олсун. Һә, ону дәйәчәйдим ахы, бүкүн тоюн ахырынчы күнүдүр. Ядындан чыхмасын кәллә-пача! Нвард бачы, кәллә-пача!.. Ахшам ону ейәчәйик...

Нвард стөканы башына чәкди, фәрәһлә разылыг эләйиб кетди.

Баграт стөканыны юхары галдырыб деди:

— Мәним бир оғлум вар. Гызымы да верирәм Кароя, эләйирәм өзүмә оғул! Гой гызым да, кийәвим дә хошбәхт олсунлар. Даһа бундан яхшы сөз мән нә дейә биләрәм. Ейин, ичин!—Баграт стөканыны Каронун стөканы илә тогтушдурду...

Бир аздан сонра бошгабларда, лаваш арасында исти, сүтүл кабаб кәтирдиләр. Гонаглар мөһкәм ейиб-ичәндән сонра, нөкәрләр кәлиб сүфрәни йығышдырдылар. Столу кәнара чәкдиләр. Ер кенишләнди. Өз вәзифәләрини билән журначылар оюн һавасы чалмаға башладылар. Әввәлчә тамада ойнады, сонра адамлары бир-бир чәкиб ойнатды. Багратла Нвард, Самвеллә Каро ойнады, нәһайәт о бири отагда гыз-кәлинин ичиндә, кәрләйин далында отурмуш Сиранушу зорла кәтирдиләр.

Манучар чалғычыларә гышгырды:

— Эрэ, халасы көйчәкләр, бәйлә кәлине лайинг бир һава чалын!

Бири ериндән гышгырды: «вағзалы» чалын», бири деди: «хунгидзар» чалын», бири кеф һавасына эл-голуну ата-ата деди: «ранг» чалын, эрә, «ранг».

Чалғычылар «вағзалы» чалды.

Сирануш голларыны галдыранда, Манучар Каронун голундан тутуб:

— Дур аяға!—деди,—бәй өз тоюнда ойнаянда учуз-луг олар.

Көзләр ойнаяларә дикилди. Нвардла Баграт гызы илә кийәвинин ойнамасына фәрәһлә бахырды.

— Бәһ, бәһ! Сәнә малым гурбан, а белә кенерал-наһанкапет!—дейә Манучар өзү дә ериндә ойнамаға башлады.

«Әһсән. Яхшы ойнайырлар! Бир-биринә ярашыр!» сәсләри учалды.

Сирануш оюндан тез чыхды. Әлиндәки пуллары чалғычыларын габагына толлайыб кетди.

Тойда бир тамадалыгы дейил, һәр ихтияры элинә алмыш Манучар деди:

— Агалар, инди килсәйә кетмәк вахтыдыр!

Корусдан Каронун тоюна кәлмиш кешин Месроп отагдан габагча чыхды. Адамлар һәр үч отагдан эй-вана, һәйәтә төкүлдүләр. Баграт Месропун гулагына пычылдады:

— Ушагларын кәбинини өзүн кәсәрсән.

Гызын атасы илә анасындан башга, тойда ишти-рак эләйәнләрин һамысы, ушаглар, чаван оғланлар, гызлар һәйәтдән чыхдылар. Тойчулар габагда чала-чала, онларын далынча Каро илә Сирануш кедирди. Каро адахлысынын голуна кирмишди. Сиранушун көзү адамларын ичиндә Арзо кишини кәзирди.

Чибинә бир бутулка шәраб, бир стөкан гоймуш Манучар Самвеллә янашы аддымлайырды.

Үрәйиндән мүхтәлиф хәяллар кечирән, той башланан күндән гәмли вә пәришан көрүнән Ашот да яваш-яваш кәнардан кедирди. Каро илә Сиранушун гоша еримәси онун үрәйинә гоша дағ чәкирди.

Гарлы күчэлэрдэн кечиб кедэн, союгу нисс этмэйэн адамлар килсэнин һэйэтинэ кирдилэр. Чалгычылар, чабанлар, ушаглар байырда галыб шэраб ичмэклэ, чалыб ойнамагла мэшгул олдулар. Бэйлэ кэлин, Самвел, кешиш Месроп, гонаглар вэ һэмшшэ тойларда кавор-луг¹ везифэсини ифа эдэн Сейран килсэйэ дахил олдулар. Бэйлэ кэлин габагда, галан адамларса онларын архасында даяндылар.

Кешиш Месроп бир аз аралыда, Каро илэ Сиранушун гаршысында, үзү онлара сары даянды. Сонра Каро илэ Сирануша мүрачиэт эдэрэк, ағыр-ағыр деди:

— Ирэли дурун, сизи эвлэндирирэм.

Бэйлэ кэлин бир-ики аддым габаға кетди. Кешиш һэр икисинин башыны явашча эйиб бирлэшдирди, хачы онларын башлары үзэриндэ юхары галдырды. Везифэсини билэн кавор Сейран ирэли кэлиб, хачын дәстэсини кешишдэн алараг өзү сахлады.

Месроп кэбин дуасы охудугдан сонра бэйэ мүрачиэт элэди:

— Сэни Баграт аға Хачатуриянын гызы Сиранушла эвлэндирирэм, разысан?

Каро башыны бир гэдэр ашағы эйиб деди:

— Бэли, мүгэддэс ата!

— Арвадын кор ола билэр, ахыра кими ейэ дурачагсан?

— Бэли, мүгэддэс ата!

— Арвадын шил, элил, хэстэ ола билэр, ахыра кими ейэ дурачагсан?

— Бэли, мүгэддэс ата!

— Инди, гызым, суалларыма сэн чаваб вер! Сэн букүндэн олурсан Каро һампарсумянын арвады, разысан?

Үзү назик. ипэк яйлыгла өртүлү олан Сирануш башы илэ разылыг ишарэси верди.

— Эрин кор ола билэр, ахыра кими ону атмаячагсан ки?

Сирануш башы илэ «йох» ишарэси верди.

¹ Кавор — бэйлэ кэлинин башлары үзэриндэ хач тутан кишигэ дейирлэр (эрмэничэ).

— Эрин шил ола билэр, хэстэ ола билэр, ахыра кими ону атмаячагсан ки?

Сирануш енэ башы илэ «йох» ишарэси верди.

— Эрин сэни дөйэ билэр, сөйэ билэр, ач вэ палтарсыз сахлая билэр, наразылыг элэмэйэчэксэн ки? Үзүнэ ағ олмаячагсан ки?

Сирануш енэ дэ башы илэ «йох» ишарэси верди.

Кешиш сорғу-суалыны гуртарды. Манучар ағзы ачыг бутулканы вэ стэканы кешишэ верди. Месроп стэканы шэрабла долдуруб Кароя узатды. Каро шэрабы ярыя кими ичиб, галаныны верди Сирануша. Сирануш да ичди.

Бундан сонра кешишин ичазэси илэ һамы килсэдэн байыра чыхды. Адамлар Багратын эвинэ тэрэф үз гойдулар. Енэ зурнанын, нагаранын сэси, ушагларын һай-күйү кэндэ яйылды...

Эвэ чатмаға аз галмышды ки, Арзо киши гаршыда көрүндү. Ағачыны юхары галдырыб, бэй илэ кэлинин габағыны кэсэрэк деди:

— Габагкэсдими вермэйинчэ, сизи бурахмаячагам. Кэлмишэм, апармайынча кетмэйэчэйэм.

Онун ахырынчы чүмлэсинин мәнэсыны баша дүшмэйэн Самвел ирэли ерийиб сорушду:

— А киши, нэ истэйирсэн? Нэйи апармайынча кетмэйэчэксэн?

— Нэ истэйэчэйэм? Габагкэсдими верин. Мэни тоя чағырмадыныз. Пул верин, мэн дэ кешиб сизин сағлыгыныза доланым. Валлаһ, мэним дэ көнлүмдэн бу ахшам ичмэк кечир...

Сирануш Арзонун сөзү һарадан кэтирдийини, нэйэ ишарэ элэдийини дэрһал аңлады. Самвел Арзоя пул верди. Яйлыгын алтындан көзү Арзо кишинин үзүндэ олан Сирануш сағ элини галдырыб «кет» ишарэси верди. Арзо да бунун мәнэсыны баша дүшдү, йолдан чэкилиб ағачына дирэнэ-дирэнэ кетди.

Адамлар, чалгычылар һэйэтэ кирдилэр.

Каронун анасы олмадығындан Нвард өзүнү онун анасы һесаб эдэрэк, ичи кэтэ вэ ер-емишлэ долу олан синини башына алыб байыра чыхды. Сини башында, ойнай-ойная бэй илэ кэлинин этрафына һэрлэнди, сонра габы ерэ гойду, кэтэни дөрд бөлүб бэйлэ кэли-

нин башынын үстүндөн ерө атды. Бу, тээ эвлөнөнлөрүн кэлчөккө чөрөкли олмаларына ишарө иди. Нвард синидеки ер-емиши дө бэйлө кэлинин башларына сөпди... Ушаглар ерө төкүлөн ер-емиши йыгышдырмага башладылар.

Габагда кэлинлө бэй, архада башга адамлар олмагла, тамы икинчи мөртөбөйө галхыб даянды. Лакин. неч кэс ичэри кирмэди. Чөл тэрэфдэн гапынын астанасына бир чини бошгаб гойдулар. Кэлин ону аягы илө сындырыб ичэри кечди, сонра. галан адамлар отагларда долдулар. Кэлин ерө отурмады. Багратла Нвард кэлинө пешкөш вермөйи вөд этдикдөн сонра кэлин отурду. Каро да онун янында эйлөшди.

Чалмаг-ойнамаг башланды.

Ахшам дүшдү. Отагларда лампа яндырдылар.

Кэлини о бири отага апардылар.

Гоншулугда яшаян вө тойда иштирак эдэн чаван арвад—Назик: «Эриин сөзүнө бах, хошбөхт ол, эвлиэшикли, огуллу-гызлы ол!» дейө. Сирануша бөзөк вермөйө башлады. Сиранушун башына, гырагларына гызыл пуллар тикилмиш гырмызы рэнкли арагчын гоюб, онун үстүндөн аф чаргат өртдү, белинө энли, күмүш кэмөр баглады. Аф көйөрчинө бэнзөйөн, янаглары исө чыраг кими янан, бойлу-бухунлу Сирануш көрдөйин далында отурду. Янындакы кэлинлөр, гызлар ону данышдырмага, күлдүрүб эйлөндирмөйө башладылар.

Кэлини бөзөйиб-кейиндирдикдөн сонра, Назик кедиб Кародан хэлэт истэди. Каро она пул верди.

Ахшам кэллө-пача ейилдикдөн сонра, бөйин вө гонагларын габагына долу хончалар гойдулар. Нэр хончада бишмиш тоюг, һалва, ики бошгаб плов, ер-емиш вө кэлин үчүн кэтирилмиш бөзи гиймөгли һөдиййөлөр варды. Хончаларда янан шамлар онлара хүсуси көзэллик верирди.

Бир аздан сонра Назик песиндзор, йөни кийөв ағачыны кэтириб столун үстө, бөйин гаршысына гойду. Тэгрибөн бир метр узунлуғунда, дөрдкүнч йонулмуш бу ағачын чох ериндөн ачылмыш дешиклөрө кичик чубуглар санчылмышды; онлара исө алма, армуд, нар, конфет вө рэнкли кағызлар кечирилмишди. Ага-

чын башында бир-биринө рабт олунмуш үч шам, галан ерлэриндө исө тэк-тэк шамлар янырды.

Кийөв ағачыны, йөни бөйө хошбөхтлик верөчөк бу ағачы кэтирөн Назикө Каро пул верди.

Ахшамдан хейли кечмишди. Нөлө күндүздөн сэрхош олан Манучар аяга дуруб деди:

— Агалар, тоюн ахырынчы кечэсидир. Амма бу кечэни сөлөрө кими ятды йохдур! Бир киши көзүнү юмса, она дүз ики тулуг чахыр ичирдөчөйөм.—О, үзүнү чалгычыларда тутду.—Инди мейдан сизиндир, яхшы һавалар чалын, адамын руһуну бачадан чыхардан сөзлөр охуюн!

Балабанчылар чалдылар. Кирдө сифөт, йонун бөдөн, төрө бой нағарачы шөвг илө охумага башлады.

Онун мөлаһәтгли, кур сәси эйвандакылары, гара дамдакылары, о бири отагдакылары чөкиб кэтирди. Тамы онун маһнысыны бөйүк марагла динләйирди:

Уча дағлар, ай дағлар,
Сәс верирәм, вай дағлар!
Сиз дө мәнә сәс верин,
Һәр дәрдимө тай дағлар!

Аһ, өлөрәм, о, бирдән
Хәбәр тутар, гәфләтөн...
Гуртарарам мән дөрддөн,
О, көзү яшлы галар!..

Манучар элини галдырыб чалгычыларда деди:

— Даянын, даянын!

Чалгычылар кәсди. Манучар деди:

— Әрә, халасы көйчөк нағарачы, той мөчлисиндө өлүм нөдир, ағламаг нөдир?! Яхшы-яхшы сөзлөр оху, эли... Гой бөйин кефи ачылсын! Нә, башла!

Балабанын, нағаранын, охуянын сәси тэээдөн отағы көтүрдү:

Чөннөт кими бағымын
Чичөклөнөн вахтыдыр.
Чиркин гыз көзөл әрә
Кедир, онун бахтыдыр!

Бармағымда шәфөги
Үзө дүшөн үзүк вар.
Хорузлар, сәс салмайын
Яр юхудан оянар!..

Манучар гышгыра-гышгыра деди:
— Намыныз охуюн:

...Хорузлар, сәс салмайып
Яр юхудан оянар!..

Намы бир ағыздан, Манучарын охудуғу мисрала-
ры тәкрар этди. Күлүш сәси отағы көтүрдү...

Сирануш аяға галхды.

— Гадан алым, сән дә о бири отаға кедирсэн?
Охумаға гулаг асмаг истәмирсэн?—дейә Назик со-
рушду.

Сирануш, башынын ағрыдығыны, бир гәдәр байыр-
да даянмаг истәдийини онун гулагына пычылдайыб
эйвана чыхды. Аягларынын учунда пилләкәндән һә-
йәтә энди. Әтрафа нәзәр салды, һеч кәси көрмәди. Тез
дарвазадан күчәйә чыхды...

Балабанчылар вә нағарачы бүтүн мөһарәтләри илә
мәчлисә нәш'ә верирдиләр...

...Чалгыя вә охумаға гулаг асмаян ялныз Ашот
иди. О, зирзәмидә тәк отуруб гара чырағын ишығын-
да шәраб ичирди. О, бу той күнүндә дәмдән йох, гәм-
дән ичирди.

Ашот гырмызы шәраб долу стәканы юхары галды-
рыб фикирләшди:

«Һм... Каро илә Сиранушун тоюнда, союг зирзә-
мидә чახыр ичирәм...—О, ачы-ачы күлүб стәканы ба-
шына чәкди.—Күл олсун мәним башыма! Даш дүш-
сүн мәним башыма! Бу той кәрәк Сиранушла мәним
олайды... Аһ, нечә үрәймә дағ чәкилди! Нечә бәдбәхт
әлдүм!.. Сирануш, мән сәнә ярыясан дейим, ярымая-
сан дейим?!.. Сәнә гаргыш эләмәйә дилим кәлмир...
Амма сән чох наинсаф олдун. Билмәдин ки, мән сәнә
көзүмүн үстүндә сахлайардым. Мән сәнә өлөнәчән гул
олардым...—Ашот стәканы көтүрдү.—Әһ, үзүн гара
олсун, касыблыг!..—дейә дәриндән аһ чәкди. Көзүндән
ики-үч дамла яш ахыб стәкана дүшдү. Ашот шәрабы
бир нәфәсә ичди. Әлини алнына гоюб фикрә кетди:
—Ишдир, Сирануш Каро илә яшәя билмәйиб, атасы
эвинә гайытса ону алараммы? Аларам. Онун гуру нә-
фәси мәнә бәсдир».

Шәрабын тә'сириндән бейни, бәдәни гызышан,
өзүндә бир чәсарәт һисс әдән Ашот янына гойдуғу
түфәнкә бахды: «Дәли шейтан дейир, дур чых юхары,
кир отаға, беш патронун бешини дә долдур Сирану-
шун үрәйинә. Гой сәндән дә олсун, Кародан да! Йох!
Мән нә данышырам?! Адам севдийини өлдүрәрмә?
Амма Карону, о әзазили өлдүрсәм, үрәйим енә сою-
маз. Яхшы, дейәк ки, бу саат түфәнки көтүрүб чых-
дым эйвана, пәнчәрәнин далындан ону нишан алдым,
далбадал ики-үч күллә атдым... Бәлкә дәймәди... Бәл-
кә онун еринә башгасы өлдү, онда мәни... Йох, йох...
һәлә бир стәкан да ичим...»

Ашот бутулканы көтүрәндә, Назик әлиндә чыраг
ичәри кирди.

— Сән нийә мәчлисә кетмәйиб, өзүнү бура верми-
сэн?

— Кенерал-наһанкапет ағам дейиб: «Сән бу мәч-
лисин адамы дәйилсэн, көзә көрүнмә». Мән дә зирзә-
мидә тәк отуруб, өзүм үчүн кеф эләйирәм. Йохса мә-
ни чағырмаға кәлмисән?

— Йох, Сиранушу ахтарырам, буралара кәлмәмиш-
ди ки?

— Нечә? Сирануша нә олуб ки?

Назик бир сөз демәйиб, тез зирзәмидән чыхды.

Ашот фикирләшди: «Яхшы, һәлә бу нә фырылдаг-
дыр? Кәлини мәнән нийә сорушурлар?...»

Назик зирзәмидән келәндән сонра, төвләйә, самаң-
лыға, бағчая—күман кәлән һәр ерә бахды. Лакин
Сиранушу һеч ерлә көрмәди. О, юхары чыхаркән үрә-
йиндә дейирди: «Бый, аллаһ сән сахла! Кәлини чин-
шәйәтин апармады ки!.. Башыма даш дүшсүн мәним.
Нийә ону тәк байыра бурахдым?!..»

...Чалгычылар ахырынчы һаваны чалыб гуртар-
дылар.

Манучар:

— Аллаһ мүбарәк әләсин!—деди.—Аллаһ онлары
бир ердә гарытсын. Чамаат, инди дағылышмаг вахты-
дыр. Кечәдән хейли кечиб.

Адамлар аяға галхдылар, гапынын ағзында даян-
мыш Бағратла Нварда «Аллаһ хейир версин, ай Баг-
рат аға! Оғуллу-ушаглы олсунлар, ай Нвард бачы!

Аллаһ оғлун Самвела дә белә той гисмәт эләсин!» дейә бир-бир кетдиләр. Башга кәндләрден кәлән гонаглар кечәләмәк үчүн Баграткилдә галдылар.

Нвард кәлин отағына кетди.

— Бәс Сирануш һаны?—дейә Назикдән сорушду.

Куя һеч бир шей билмирмиш кими Назик чаваб верди:

— Бир аз бундан габаг чалғы чалынан отага кетди.

— Сирануш орда йох иди!—дейә Нвард кәрдәйчи дагына бахды. Тез гайыдыб эйвана чыхды. Ордан һәйәтә көз кәздирди. Пилләкәнләр ашағы энәндә, әри илә растлашды.

— Һара кедирсән?

— Эвин дағылмасын, киши, ахы гыз йохдур!..

— Нә дейирсән? Нечә йә'ни гыз йохдур?

Онлар кәлин отағына кирдиләр. Назик, ону долашдырмасынлар дейә, чыхыб өз эвинә кетмишди.

Нвард деди:

— Мән о бири отагдан кәлдим. Көрдүм гыз өз ериндә йохдур... Отаглара, һәйәтә, һәр ерә бахмышам.

— Бәс онун янында гыз-кәлин отурмамашды?

— Назик бурда иди. Галамлар о бири отагда чалғы гүлаг асырдылар.

— Бәс сән өзүн нийә гызынын янында отурмудун?! Билмирдин ки, Кароя кетмәйә эввәлдән көнлү йохдур?!..

— А киши, инди о сөзләрин ери дейил. Ушағы ахтарыб тапмаг лазымдыр. Вай, эвин йыхылсын чаным... Гызын башына нә кәлди?!.

— Белә дә оюн олармы мәним башыма кәлди! Белә дә биабырчылыг олармы?!—дейә Баграт өзүндән чыхды.—Мән Кароя нә чаваб верәчәйәм? Сирануш һара кетди? Кимлә кетди? Нә билим, бәлкә кедиб өзүнү Базарчайына атды?!.

Нвард өзүнү дөйә-дөйә ағламага башлады. Онун һөнкүртүсүнә Самвеллә Каро кәлди.

— Ана, нийә ағлайырсан?

— Ай Самвел, бачын йохдур! Сирануш элә бил эвдән көйә чыхыб, учуб!—дейә Нвард үзүнә әл атды...

Самвел донуб галды.

— Нечә? Сирануш йохдур?—дейә Каро гышгыр-

ды.—Бу фырылдагдыр! Сәп Баграт ағанын мәним башыма ачдығы фырылдагдыр! Сиранушу һарласа кизләтмисиниз. Верин мәним арвадымы, йохса эвинизи башыныза учурдарам. Фикириниз мәнни чамаат арасында рүсвай эләмәк имиш?!.

Һеч кәс чәсарәт эдиб Кароя бир сөз дейә билмәди.

Каронун гышгырыгына гонаглар төкүлүб кәлдиләр. Йшдән һали олан гонаглар бу әчаиб ишә чох тәәччүб әтдиләр.

Манучар деди:

— Бәс нийә дурмусунуз? Бурда мүбаһисә эләмәкдән, сөйүшмәкдән нә чыхар! Гызы ахтармаг лазымдыр!

— Һәйәти, төйләни, саманлығы—һәр ери ахтармышыг. Һеч бир адамын ағлына кәлмәйән иш мәнним башыма кәлир. Та һараны ахтараг... Көрәсән бу кимин гурмасыдыр.

Гонаглардан бири:

— Сән нә авам адамсан, Баграт аға!—деди.—Гыз төйләдә, саманлыгыда нә кәзир. Ону йәгин башга кәндә гачырдыблар. Дурмайын, атланыб һәрәмиз бир тәрәфә кедәк. Бәлкә йолда раст кәлдик...

Каро тәзәбдән додагларыны чейнәйә-чейнәйә деди:

— Мәнә саташсынлар?! Той кечәси мәнним арвадымы гачырсынлар?! Мән бу эвә од вурачағам! Бу кәнди алт-үст эләйәчәйәм! Бу кәләк кимин кәләйдир? Каш ону биләйдим!..

— Гызы тапандан сонра һәр шей билинәчәк, чәнаб кенерал-һаһанкапет!—дейә Манучар онун голундан тутуб чәкди.—Кедәк, кедәк, кәлини ахтармага. Бүтүн гәзаны кәндбәкәнд, эвбәев кәзәк!..

Өзүнү дөйән, башыны йолан, гызыны гачырана лә'нәт, гаргыш яғдыран Нвардын ағламаг сәси бүтүн кечәни кәсилмәди.

Сиранушун итмәсинин сиррини Арзо кишидән башга һеч кәс билмирди. О билирди ки, бу гарлы, шахталы гыш кечәсиндә үч адам Хынзирәйә доғру кедир. О билирди ки, онларын габағыны йүз гачаг-гулдура да кәссә, Суренлә Һайк Сиранушу вермәйәчәкдир...

Найкла Суренин Энкэлэвидэ кетмэсиндэн Шушаник чох нараһат иди. О, кечэ ярысына кими ята билмэди. Дуруб һэйэтэ, күчэйэ чыхды. О яна, бу яна бахды. Бир гэдэр көзлэди, үшүдүйүндэн эвэ гайытды. Дүнянын ишлэриндэн хэбэрсиз ятан балача, севимли оғлунун янында узанды. Көзүнү юмдуса да, ихләя билмэди. Бир һэфтэ эввэл онлара кэлмиш Арзонун Суренэ дедийи сөзлэри хатырлады: «...Оғул, Сурен, мәни сәнин янына көндэрэн Сиранушдур. Дейирди ки, бу ил январын он бешиндэ мәни Коруса, һәммин адамэ кәлин көчүрүрләр. Экэр сәндэ мәнһэбэт варса, да-лымча кәл».

Күрсүдэ узанмыш Шушаник чох фикирләшди. Нәһайэт тәндирин истисиндэн хошалланыб юхуя кетди. Дан ери сөкүлән заман гапы дөйүлдү. Сәксәкили ятан Шушаник о саат көзүнү ачды. «Көрән, Найккилдир я маузерли чийәри янмышлардыр?—дейэ фикирләшди.—Бәлкә онлар Ваһан дайыны тупублар, инди дэ кәлибләр Найкла Сурени апармаға?..»

Гапы бир дэ дөйүлдү.

— Кимсән?

— Бизик, гапыны ач!

Шушаник әринин сәсини таныды, гапыны ачды.

Найк деди:

— Гонағы гәбул элэ, Шушаник. Мән дэ атлары төйләйэ чәким.

Найк Шушаникин әмиси оғлунун кәһәр атыны вэ гайнатасынын боз мадяныны төвләйэ апарды. Суренлэ Сирануш эвэ кирдиләр.

— Сән бизэ хош кәлмисән, гадан алым!—дейэ Шушаник гафгазлылара хас олан мәнрибанлыг вэ гонаг-пәрәстликлэ Сиранушу гәбул элэди. Онун бойнуну гучаглайыб буз кими янагларындан өпдү.—Бу йохсул комамыз сәнэ гурбандыр!

Шушаник күрсүнүн баш тәрәфиндәки палазын үстүнэ дөшәк салды.

— Кечин отурун. Йәгин ки, Сурен гардаш, бәрк үшүмүсүнүз. Күрсүйә кирин, гызынын.

Сирануш башмагларыны, Сурен чарыгларыны чыхардыб отурдулар.

Бир аздан Найк да кәлди, о да о бири тәрәфдән отуруб өзүнү күрсүйә верди вэ күлэ-күлэ:

— Һә, нечә кәлин кәтирмишик, Шушаник?—деди.—Инди оларсыныз бачы, бу эвдэ мәнрибанча яшарсыныз.

Сиранушун гара көзләринэ, кәркин гашларына, назик додагларына, союгдан пул кими гызармыш янагларына, нәчиб бурнуна аяг үстэ тамаша эдән Шушаник деди:

— Чох көзәл кәлиндир. Валлаһ, дүнянын маралыны кәтирмисиниз. Сирануш букүндән мәним бачымдыр.—Шушаник Сиранушун янында отурду.—Бура бах, сән аллаһ, гызы элэ той палтарында кәтирмисиниз. Сурен гардаш, даһа сизин гочаглыгыныза сөзүм йохдур!.. Бары сизи көрүб эләйән олмады ки? Гызы нечә арадан чыхартдыныз?

Найк:

— Һәр шейи сонра Сирануш өзү сәнэ данышар,—деди.—Инди зәһмәт чәк. дур аяға, бизэ яғлыдан-явандан бир шей вер, ачыг. Анчаг элэ шей олсун ки, чанымызы гыздырсын.

Шушаник аяға галхды. Нә биширәчәйинни фикирләшә-фикирләшә эвин бир бучагына кетди. Очагы галады.

Сиранушун көнлүн ачмаг үчүн Найк зарафатла деди:

— Сирануш бачы, көрдүн биз нечә гочаг оғланлары! Сәни Баграт ағанын икимәртәбәли, һашан-кашанлы эвиндән көтүрүб бу йохсул, гара дама кәтирди. Белә эвдә яшамаға сән дэ өйрәнәрсән...

Сирануш деди:

— Найк гардаш, гара дамда хошбәхт яшамаг, бәзәкли отагда дәрд чәкмәкдән яхшыдыр.

Найк бәркдән күлдү.

— Эшитдинми, Сурен! Әрә, бу Сирануш бачы элэ касыб-кусуб тәрәфдары имиш ки!.. Сән өлмәйәсән, дошаб алмышыг бал чыхыб.—Найк нә исә фикирләшди, сонра деди:—Аллаһа анд олсун, бу саат Баграт ағанын эвиндә бир вәлвәләдир ки, кәл көрәсән... Йәгин һәр бир тәрәфдән дүшүбләр Сирануш бачыны ахтармаға. Гой ахтарсынлар. Шейтанын да күманы кет-

мәз ки, Сиранушу Әнкәләвиддәп Хынзирәйә кәлиә апарыблар...

Бир гәдәрдән сонра, Шушаник биширдийи сүдлү ярма чәкмәсини иштаһла едиләр. Неч ким ятмаг истә-мирди.

Енидән сөһбәт башланды.

Күн чыханда Шушаникин оғлу да юхудан айылды. Анасы ону кейиндириб әл-үзүнү юду. Очагын янында едиртди. Сонра кәтириб Сиранушун янында отуртду.

Сирануша чох диггәтлә бахан ушаг, нәдәнсә үрк-мүш кими, бирдән үзүнү чевириб анасынын бойуну гучағлады.

Шушаник:

— Бир она бах,—деди.—Көр бизә нә гәшәнк халә кәлиб...

Ушаг енә диггәтлә Сирануша бахды. Сирануш кү-лүмсүнәрәк Шушаникә деди:

— Машаллаһ, нә гәшәнк оғлун вар, Шушаник бачы.

Ушаг бирдән әлини онун арахчынындакы гызыл пуллара атды. Намы онун бу көзләнилмәз һәрәкәтинә күлдү.

— Адам шулугчу олмаз!—дейә Шушаник тез ону әлини кери чәкди.

— Бундан башга ушағыңыз вармы?

— Йох, Сиранушчан. Илкимиздир.

— Аллаһ сахласын.

Һайк деди:

— Ай Шушаник, оғлунла аз ойна, чамаат юхусуз-дур. Ушағы вер мәнә, ер сал.

Шушаник оғлуну әринә верәндә, ушаг голларыны ачыб Сирануша тәрәф әйилди.

Сирануш ушағы дизи үстүнә алды вә данышдыр-маға башлады.

Шушаник ики ер салды.

— Мән атлары апарыб саһибләринә верим, сонра кәлиб ятарам!—дейә Һайк аяға галхды. Арвадына да башы илә ишарә эләди...

— Мән дә атамкилә кедәчәйәм, ишим вар,—дейә Шушаник галын юн шалыны башына өртүб оғлуну гучағына алды.

Һайкла Шушаник эвдән чыхдыгдан сонра отағы бир ан сүкут бүрүдү. Сурен дуруб гапыны бағлады. Бир йорған-дөшәйә бахды, бир башыны ашағы дикмиш Сирануша.

— Эвдә тәк галдыг... Зурнасыз, балабансыз тоюмуз мүбарәк олсун!

Сирануш башғыны галдырды. Онун вәфа, исмәт вә мәнәббәт ифадә эдән көзләри күлдү.

— Чанаварып ағзындан сәнин кими көрпә гузуну хилас этмәк дә бир гәләбәдир, Сирануш!—дейә Сурен ишчә бир нәвазишлә онун балача әлиндән тутду...

Букүн ики көнлүн һичранынын сону, вүсалынын башланғычы иди...

Сән әй чошғун кәнчлик, сән әй үлви мәнәббәт! Сизин атәшинизин габағына нә даяна биләр! Дүняда сиздән көзәл, сиздән әтирли һансы баһар ола биләр?!..

Дәгигәләрми, саатлармы кечди? Ким билир... Һәят-ларынын ән ширин дәгигәләрини яшаян севкилиләри саатмы, вахтмы марагландырырды!..

Онларын узун һәсрәтдән сонра, вүсәлына шаһид олан бу дост әвинин сүкуту позулду. Ону позан байырдакы күләйин сәси идими? Йох! Гара дамын сүку-туну позан онларын баһар тәранәсини андыран кү-лүшләри иди. Сиранушла Сурен бир-биринин тәмиз нәфәсини уда-уда явашдан данышыр вә күлүшүрдү-ләр. Гушларын нәғмәсиндән хош, Зәнкәзур булагла-рынын шырылтысындан аһәнкдар олан сөзләри-сөһ-бәтләри узандыгча шәкәрә, бала дөнүрдү...

Әзаб-әзийәтин мин бир фыртынасындан кечириб, бакир сахладығы гәлбинә ашигинә тәслим эдән Сирануш хошбәхт иди. Онун чөһрәси, гара булутлардан чыхмыш күнәни хатырладырды. О, тоюну, байрамыны ядныз инди һисс эдирди.

Ширин дәгигәләр, саатлар өтүб кечди...

... Сирануш башыны Суренин голунун үстүндән көтүрдү—элә бил, он дөрд кечәлик ай үфүгдән баш галдырды. Сирануш кейинди—элә бил, эвә бир ағ кө-йәрчин гонду. Сирануш аяға галхды—элә бил, нәр гойнундан бир мая чыхды. Сирануш йорған-дөшәкләри йүкә йығыб гайытды—элә бил, гара дамда бир хыналы кәклик сәкди. Сирануш күрсүдә Суренлә янашы отур-

ду—элэ бил, ер күрәсинин чазибә гүввәси сәманын ән көзәл кәлини олан бәдирләнмиш айы өз янына чәкди...

Онлар бир-биринә бахыб, сөзсүз күлүмсәдиләр. Бәли, сөзсүз! Бир китаблыг сөз о бахышлар гәдәр ики гәлбин мәнәббәтини, сәәдәтини ифадә эдә билмәздә!..

Ахшамды. Һайк, Шушаник, Сурен вә Сирануш ширин сөһбәт эдирдиләр. Суренлә Һайк тез-тез гапыя тәрәф бахырдылар. Көзләдикләри адам Ваһанды.

Нәһайәт гапы явашмадан дөйүлдү. Сиранушун рәнки гачды. О, өзүнүн йох, Суренин әлә кечмәсиндән горхду. Она әлә кәлди ки, атасы, гарлашы вә тою яса дөнмүш Каро бу саат гапыны сындырыб ичәри долачаглар, Сурени дә онун өзүнү дә эвдәчә күлләләйчәкләр.

Һайк тез ериндән галхыб гапыя сары кедәндә Сирануш Суренин бөйрүнә гысылды.

— Йәгин бизи ахтарырлар,—дейә пычылдады. Сурен:

— Горхма, Сирануш!—деди вә тапанчасыны чыхартмаг үчүн әлини чибинә салды.

Һайк гапыя янашыб:

— Кимсән?—дейә сорушду.

— Ач, мәнәм.

Һайк байырдакы кил олдуғуну билиб гапыны ачды. Ваһан ичәри кириб салам верди, аягларынын гарыны тәмизләди, башлығыны ачды.

— Байырда һәм күләк вар, һәм шахта. Йолларда да гар диздәндир.

— Күрсүйә кир, Ваһан дайы!—дейә Һайк отурмагчун она ер көстәрди.

— Мән бурда тәзә адам көрүрәм!—дейә Ваһан күлүмсүндү.

— Һә, Сурен гардашын арвадыдыр, Сиранушдур. Һайкла Сурен гардаш дүнән кечә кәтирибләр.

— Аһа, белә де! Чох мүбарәкдир! Чох яхшы әләйибләр. Хошбәхт оласыныз, гызым!—Ваһан Сиранушла әл тутдугдан сонра күрсүйә кирди.—Сирануш, Сирануш! Суренин кәлин кәтирдийи көзәл гыз будур!

Өзүйлә данышмасам да, гияби танышам. Демәк, тою мәнсиз әләмисиниз?—Нә әчәб Бағрат ага гызыны бизим Суренә, бу касыб, әвсиз-әшиксиз болшевикә верди?

Орталыга дейилән, анчаг әслиндә Сирануша верилән бу суала Сирануш чаваб вермәди.

Һайк бүтүн әһвалаты. Ваһана данышды вә ахырда деди:

— Сиранушун гочаглығы ондадыр ки, өз эшгини нә Каронун вәзифәсинә гурбан верди, нә атасынын вар-дөвләтинә.

Ваһан деди:

— Бәли, Суренин дә гочаглығы ондадыр ки, севдийи бир гызы сынаглардан кечиртди, ахырда да ону дүшмәнин әлиндән гуртарды. Эшг, мәнәббәт өзү бөйүк дөвләтдир. Мүсәлманларда мисал вар: эшг олман ердә өлүм ели әсәр. Нә исә, инди Сирануш да олду бу аиләнин бир үзвү. Она көрә дә сөзүмүзү, сирримизи мөһкәм сахламалыдыр.

Мәтләби баша дүшән Сирануш күлүмсүндү. Бу күлүш Ваһанын сөзләринә бир чаваб олду: «Мән өмрүмүн сонуна гәдәр әтибарлы олачағам!»

Ваһан сорушду:

— Шушаник, ушаг көзүмә дәймир, ятыб?

— Бәли. Сән кедәндән мөни һәлак әләйиб. Каһ «баба, баба» дейиб ағлайыр, каһ да дәсмалы мәнә верир ки, довшан гайырым. Сәнә бәрк өйрәниб, Ваһан дайы.

Ваһан әлини шалвар чибинә салыб бағлы дәсмаг чыхартды.

— Ал, Шушаник, — деди, — тут гурусдур. Сабаһ вер она. Күрчүлүдә әвиндә олдуғум адамын анасы Бадам гары вериб ки, йолда ейим, мән дә ушаға кәтирдим.

— Инди, арвад, дур бир чай гайнат. Даһа сиздән нә кизләдим, баяг мәнә пычылдайырды ки, Ваһан дайы союгдан кәлиб, ширнимиз дә йохдур ки, чай гоям.

— Чай лазым дейил, туту мәнним достума сахла.

— Әйби йохдур, она да сахларам,—дейә Шушаник галхды.

Шушаник очагы яндырыб чайданы үстүнә гойду.

Ваһан, Левонла Макичи мүдафиә этдийи күн Ка-

ронун элинэ кечмэмэк үчүн Хызырәкдән Күрчүлүйә кетдийиндән данышырды:

— ...Бәли, ишимизин пислийи орасындадыр ки, Күрчүлүдәки йолдашларла һәр саат, һәр күн көрүшә билмирик, бир-биримизлә элагә сахлая билмирик. Нә исә. Мәним ора кетмәйим бир нөв еринә дүшдү. Чомәрд мәни ики адамла таныш эләди. Онун бири Бәркүшад чайындан кәлмиш Чамал иди.—Ваһан һәбсдән гачиб, Күрчүлүйә кәлмиш Чамалын башына кәлән әһвалаты, Нәбинин аиләсинин фәлакәтини, Нөврәстәнин Шаһмәрданла нә үчүн айрылдығыны, Бахыш бәйин өлдүрүлдүйүнү данышды.—О бири дә Күрчүлү партия өзәйинин үзү Мүрсәл Нәбиев иди. Савадлы адамдыр. Бизим мүсәлман йолдашлар онун эвиндә галырлар. Нәбиев мәнә партия тәшкилатынын көрдүйү ишләрдән данышды. Орда да кәндлиләр бәйләрә, мүлкәдарлара гаршы чыхыш эдирләр. Ерләрини зорла әкирләр. Кәндлиләр верки йығмаға кәлән мүсәват нүмайәндәләрини говуб кәнддән чыхардырлар. Бәйләрә даһа бәһрә вермирләр. Онун дедийиндән белә чыхды ки, чамаат мүсәват гошунунун Зәнкәзура һүчүм эләмәсиндән чоһ наразыдыр. Нәбиев деди ки: «Мәни мүсәват орлусуна апармышдылар, болшевик олдуғуму билмирдиләр. Мәндән башга да болшевик әскәрләр варды. Бир-биримизи таныйырдыг... Мүсәват гошуну Зәнкәзура һүчүм эләйәндә биз күллә атмырдыг. Инандығымыз әскәрләри дә баша салырдыг ки, онлар да атмасынлар. Гардаш ғырғынына башлаянлары ифша эләйирдик.» Нәбиев, дашнаклар тәрәфиндән өлдүрүлмүш бир мүсәват әскәринин чибиндән тапдығы марағлы бир мәктубу мәнә охуду. Мән онун мәзмунуну яхшы ядымда сахламышам. Белә иди:

«Әзизим вә мөһрибаным ата! Әвимиздән айрылдығым дөрд айдыр. Бу кағызы сәнә Кечәлдағдан язырам. Ата, ики күндүр ки, эрмәниләрлә дава кедир. Мән өлүмдән горхмурам, амма, дава кәлдийимә дә пешманам. Өзүм-өзүмә суал верирәм ки, ахы биз кәндли балалары даваны кимин хейринә эләйирик? Султан бәйләрин, Хосров бәйләрин, дөвләтдиләрин, ағаларын хейринә?...Мән бир күллә дә атмамышам. Буна әлим кәлмир, үрәйим йол вермир. Һәр эрмәни ады

чәкиләндә мәним ядыма сәнин достун Дығлы Арташес дүшүр. Онун бизә кәлмәси, бир ердә чәрәк эмәйиниз, ширин-ширин сөһбәт эләйиб күлмәйиниз, дәрләшмәйиниз көзүмүн габағындан кетмир. Инди мән она, онун оглуна, гоһумуна, кәндлисинә нечә күллә ата биләрәм?!»

Шушаник шири кетмиш көһнә падноса кәклик оту чайы, тут гурусу кәтирди вә Сиранушун янын да отурду.

— Һейиф ки, о чүр огланы өлдүрүбләр!—дәйә һайк һәрәнин гаршысына бир стәкан гойду.

Ваһан чайы ичә-ичә деди:

— Мүсәват гошунушу кери чәкилмәйә мәчбур эдән сәбәбләрдән бири дә элә әскәрләрин тәблиғаты вә һәрәкәтләри олду... Мән орда башга бир мәсәлә дә өйрәндим: эрмәниләр, дашнакларын өзләри мүсәлман кәндләринә кизли түфәнк-патрон апарыб нефтә, дуза, гоюна, тахыла вә башга шейләрә дәйиширләр.

Сурен күлә-күлә деди:

— Яхшы ишдир... Инкилисләрдән, американлардан алыб мүсәлманлара сатырлар...

— Бәли, сатырлар, алырлар... Силаһ бизә дә ләзымдыр. Левонла Макичин, силаһы олсайды, Карпову дашла йох, силаһла өлдүрәрдиләр. Манучар Сарумову да вуруб йыхардылар онун үстүнә. Ери кәлмишкән дейим ки, онлар Гунданлыдадырлар. Левонун мүсәлман танышынын эвиндәдирләр. Шаһмәрданын о кәндә кедиб, онларла данышмасыны ләзым билмишик. Бәлкә кәлчәкдә бизә ләзым олдулар. Нә исә, биз силаһ барәсиндә данышырдыг...

Һайк онун сөзүнү кәсди:

— Мән түфәнкин-патронун ерини сизә о вахт дедим.

— Демисән, бу барәдә данышмышыг. Инди кәлин силаһы элә нечә кечирмәк барәдә мәсләһәтләшәк.

Шушаник аяға галхыб эвин бир бучағында ер салды. Чечимин һәр учуну бир дирәйә бәнд эләйиб, пәрлә кими асды, Сиранушу ятмаға чағырды.

Ваһан, Сурен вә Һайк силаһланма һагда дүшүнмәйә, мәсләһәтләшмәйә башладылар.

Печин янында, халчанын үстүндә отурмуш ананын фәряды отагдан кәсилмирди. Беш күн иди ки, Нвард кечә-күндүз аглайыр, өзүнү дөйүр, үз-көзүнү чырырды. Юхусузлугдан вә агламагдан көзләри ган чананына дөнмүшдү.

— Сирануш, мән сәни бөйүтдүм, эзабыны чәкдям, эйнинә той палтары кейдирдим. Бәс сән харда гейб олдун, бала? Сәни ким йолдан чыхартды, ким апарды? Эвими ким йыхды?—Нвард ики элли дизләринә чырпды.—Вай, бәдбәхт олан чаным! Вай, баламын өлдү-галдысындан хәбәри олмаян чаным!—О, лалкар отурмуш әри илә оғлуна ачыглы-ачыглы деди:—Икиниз дә бигейрәтсиниз... Башыныздакы папаг дөйил. Нийә гызы ахтарыб тапмырсыныз?..

—Биз нә эләйәк, ай ана!..

— Нийә дүняны бир-биринә вурмурсунуз? Нийә бүтүн маһалын кәндләрини, эвләрини алт-үст эләмирсиниз? Нәйи көзләйирсиниз? Неч кәсин башына белә оюн кәлмәмишди, мәнимкинә кәлди. Сиранушсуз даһа мән нийә яшайырам. Кәлин балам эй... Сирануш балам эй...—О енә элини үзүнә атды...

— Бәсдир, арвад! Сәсин кәндин о башына кедир. Өзүнү өлдүрчәк гыз тапылмаячаг һа...

Нвард әринин үстүнә гышгырды:

— Кәс сәсини! Тапылмаячаг! Тапылмаячаг! Сәнин кими атасы олан ушағы оғурлаярлар да, башыны да кәсәрләр...

— Мән нә эләйим, ай арвад. Дөрд күндүр ки, беш адам кечә-күндүз ахтарырыг. Яхын кәндләрин һамысына кетмишик. Кәндин каһаларына, Базарчайынын гырагларына, дағлара, дәрәләрә, һәр ерә бахмышыг, нә рәдди-изи көрүнүр, нә дә бир көрдүм дейән вар. Даһа бу гышын күнүндә мән һара кедим? Кимин гапысыны дөйүб дейим ки, мәним гызым бурда йохдур ки? Даһа нә эләйим?..

— Неч нә эләмә! Сән элә өз торпагыны, дөвләтини артыр. Гарныны йоғунлат. Мәни дә гой баласыз, көзү яшлы...

Бағрат һирсләнди:

— Мән нийә баласыз гоюрам, а яншаг! Мәним үрәйим янмыр?! Эл ичиндә биабыр олан мән дейиләм?..

— Сәни Грикорун көзү яшлы галан арвадынын гаргышы тутду. Бир тикә зәһирмар торпағын үстүндә, кишини дәрәнин бириндә өлдүрдүн.

Грикору өлдүрдүйүнү индийә кими оғлундан да кизли сахлаян Бағрат һирсиндән тез аяға дурду.

— Ганчығын гызы, сән агзыны бош гоюб нә чәрәпәрән данышырсан!..—дейә Нварды тәпийин алтына салмаг истәйәндә Самвел онун голундан тутуб кери чәкди.

— Ата, һөвсәләли ол! Анамы нийә дөйүрсән?! О языг яндығындан агзына кәләни дейир. Грикору өлдүрдүйүнү мән инди эшидирәм.

— Эшит, сән дә эшит! Кет һөкүмәтә де, мәни тутдур. Онсуз дә билирәм, инди Каро бүтүн ачығыны мәним үстүмә төкәчәк...

— Сакит ол, ата! Бу сирр бурда галачаг. Оғлун, атасыны тутдуран намуссузлардан дейил. Бүтүн мәхви ишләр мәним әлимдәдир, архайын ол.

Самвел, атасыны стула отуртду. Нвард арлая-арлая дуруб кетди.

— Инди ки, кизлин ишләр сәнин әлиндәдир, бачыны тап. Мән ананы да гынамырам. О, үрәйи яндығындан һәр сөз данышыр. Амма бачыны көтүрүб гачыблар. Арменақын оғлундан шүбһәләнирәм. Билсәйдим ки, гыз Суренә гошулуб кедиб, хәнчәри онун гарнына өзүм сохардым. Атасыны дүшмәнә сатан гыз мәнә лазым дейил. Одур Каро да ачыг эләйиб кетди. Һәлә биз чәһәннәм, о екәликдә кенерал-һаһанкапет эл ичиндә биабыр олдү. Инди бу хәбәр бүтүн кәндләрә чатды.

— Бу ишдә мәним бир адама шүбһәм кедир, ата.

— Кимә?

— Арзо кишийә.

Бағрат тәәччүблә чийнини атды:

— Баша дүшмүрәм, Сиранушун Арзо илә нә эләгәси ола биләр? Дейирсән, йә'ни гызы йолдан о чыхартмыш ола? Сирануш о гәдәр ахмаг олдү ки, о гочалыгда кишийә таһаһ салды?

— Йох, ата, мэн Арзонун өзүнү нээре алмырам. Бурда башга кэлэк вар.

— Нэ кэлэк?

— Кэлини килсэдэн кэтирэндэ, о, бизим габагымызы кэсди. Анлашылмаз бир-ики сөз деди. Мэн фикир верирдим, Сирануш элини галдырды, элэ биял Арзонун кетмэсинэ ишарэ верди. Дүзү, мэн о вахт буна эһамийэт вермэдим. Йэһни, һеч аглыма кэлмээди ки, башымыза белэ иш кэлэ. Сэн отур, мэн о гоча кафтары бура чагыртдырыб данышдырым. Бэлкэ бир сөз деди. Һеч олмаса, шүбһэдэн чыхарам... Гызы. Суренлә гачыртса, анчаг Арзо гачырда билэр. Арменак оғлу ондан башга һеч кэсин эвинэ кэлмээ... Чүнки. бу кэнддэ чох кедиш-кэлиши олан, яхын гоншу онларды.

Самвел байыра чыхыб Арсени Арзону чагырмаға көндәрди. Баграт аганы фикир-хэял көтүрдү:

«Дейсән, яваш-яваш мөним эвимэ дэ рэхнэ дүшүр... Гыз белэ йоха чыхды. Гырх илин арвады чанынын һөйлүндэн үзүмэ габарыр... Сиранушдан сонра Каро мөни милли шурада сахлаячагмы? Мөним архаландығым о иди. Онун сөбөбинэ бир сөзүм ики олмурду. Мөндөн үз дөндөрсэ, һәр өтөн үстүмэ аяг алачаг. Яхшы, дейәк ки, Сирануш тапылды, бу биабырчылыгдан сонра. Каро она яхын дурармы? Бирчэ тапылсайды, Каронун аягларына дүшүб ялварардым. Чохлу гызыл верәрдим. Сиранушу арвадлыға гәбул эләмэсини хаһиш эләрдим. Дейәрдим, эл мөним, этәк сөнин. Я элими кэс я этәйини!..»

Самвел ичәри кирди.

— Арзону бу саат кэтирәчәкләр. Анчаг сән анын үстүнэ һаһаг һирсләнирсән. О өзүнэ бир хата тохуя билэр...

— Анан чох чэрәнчилик эләйир...

— Яхшы, ата, бэс сән нийэ индийә кими Грикору өлдүрдүйүнү мөнэ демэмисән? Оғлуна инанмырсән? Инди де көрүм ону нэ вахт өлдүрмүсән? Нийэ өлдүрмүсән?

Баграт өзүнү элэ бил мүстәнтиг гаршысында һесаб эләди. Сусуб чаваб вермәди. Самвел енэ суалыны тәкпар эләди.

— Оғул атанын һәр ишинэ гарышмамалыдыр.

— Амма ата да кәрәк оғулдан һеч бир шейи кизләтмэсин!..

Багратла Самвелин арасында данышыг кетдикчэ узаныр, пәрдэ көтүрүлүр, ара ачылырды. Оғлунун сорғу-суалы Багратын хошуна кэлмирди.

Арзо ичәри кирди. Ата илэ оғулун сөһбәти ярымчыг галды.

Гапынын агзында даяныб, элләрини овушдуран Арзо салам верди. Баграт онун саламыны алыб, отурмаг үчүн ер көстәрди. Арзо, чарығынын гары-палчығы фәрши батырмасын дейә кэбәнин учуну гатлайыб отурду.

— Арзо киши нечәсән? Әһвалын яхшыдырмы?

— Нэ дейим, ай Самвел, әһвалдыр дэ... яваш-яваш башымызы кирләйирик... Эвдэ отурмушдум, Арсен кәлди ки, бэс Баграт аға чагырыр. Фикирләшдим ки, балам, Баграт аға мөни нейнир? Даһа торпағым йохдур ки, она сатам. Беш-алты кәрдилик һәйәтимдэ ер вар, ону да сатсам ачындан өләрәм. Һә, узун мүшәррәф олмасын, мөнэ нэ гуллуғунуз вар?

Самвел деди:

— Гуллуғ йох, сәндән бир сөз сорушачағам.

— Буюр, оғлум, лап иксини соруш.

— Сиранушун той күнү, ону килсэдән кэтирэндэ габагымызы кәсдийин ядындадырмы?

— Бәли. Йийрми илин сөһбәти дейил ки... Беш күн бундан габаг олан ишдир...

— Орда сән нэ дедин?

— Нийә, эшитмэдин? Габагкәсди истәдим... Нечә ки? Нэ олуб?

— Сән нийә кэлинин габагыны кәсдин?

Арзо күлдү:

— Нийә, сән элин адәтини билмирсән? Һәмишә кэлин апаранда, кэлинин габагыны кәсәрләр. Баграт аға, белэ дейил? Сән өзүн аз кэлин габагы кәсмисән? Баграт дилләнмәди.

— Башга вахтда тоюг кими һининдән байыра чыхмырсән. Нэ олду ки, гышын союғунда кэлин габагы кәсдин?

Арзо көксүнү өтүрдү.

— Эһ, ай Самвел, үзү гара олмуш касыблыг адамы ганлы гапысына да көндөрөр, нөнки кэлин габагы кэсмэйэ. Дедим, шадлыг күнүдүр, той күнүдүр, бешон гөпик верэрлэр... Саг олун, элэ вердиниз дэ. О пулу сахламышам, язда соган тохуму алачагам.

— Сэн мэтлөбдөн чох узаглашырсан, гоча!—Самвел сәсини учалтды.—Де көрүм, Сиранушун итмәсиндэн хәбәрин вармы?

Арзо өзүнү билмәмэзлийэ вуруб тәэччүблэ сорушду:

— Сирануш итиб? Өзү дэ той күнү? Бу сөзү инди чә сиздэн эшидирәм. Белә дэ шей олар? Кэлин дэ итәр?

Баграт деди:

— Итиб, Арзо итиб. Сирануш әлли-аяглы йоха чыхыб. Анчаг сән дүзүнү даныш. Енә мөндөн чиб хәрчлийи аларсан. ✓

— Мән нә дүз данышым, Баграт ага? Сән нийә элэ сөз дейирсэн? Бу гоча вахтымда гыз, кэлин көтүрүб гачыранам... Неч мәнә ярашар? Бир аягым эвдә, бир аягым корда, мәнә арвад нә лазымдыр?

Самвел һирсләнди:

— Өзүнү билмәмэзлийэ вурма, гоча. Гыз сәнин әлинлә йоха чыхыб. Мәним бачымы башдан элэйән сәнсэн. Инди нечә олуб, ону кимлә гачыртмысан, дүзүнү де?

— Әрә, аллаһын олсун! Мән сизин эвә чох кәлибкәдөнәм ки, бачыны йолдан чыхардам. Элэ бу союгда-гиямәтдә мән гоча кишини бунун үчүн чағыртдырмысан? Баграт ага, мәни оғлун инчидир. Бәс сән нийә гоюрсан? А киши, үстә аллаһ йохдур?..

Самвел гышгырды:

— Аллаһы-зады бура йығма! Сиранушу Арменак оғлу Суренлә һара гачыртдын?

— Әрә Самвел, сән нә данышырсан? Сурени икә ил бундан габаг шәкилиләр өлдүрмәйиб?

— Өзүнү түлкүлүйә вурма, гоча кафтар!—Самвел әлини маузерә атды.—Сурен мәним бачымы һара апарды? Дүзүнү демәсэн бейнини партладачагам!

Арзо үрәйиндә фикирләшди: «Буну Самвел һардан билир? Билсин, анчаг мәни күлләләсә дә, бойнума алмаячагам.»

— Нийә дилләнмирсэн, түлкү, кафтар!

— Мәним һеч нәдән хәбәрим йохдур. Баграт ага, нийә оғлуна ачыгланмырсан. Адам көмәксиз оландә үстүнә шәр атарлар? Тапанча илэ горхударлар? Яхшы, өлдүр мәни, ганымы төк әвинә. Бәйәм, бу өлкәдә диван-дәрә йохдур?

— Мәнәм диван-дәрә! О болшевик Сурени ерин дешийиндә дә олса тапачагам. О бош кәлләнә дә бирчә патрон чахачагам.—Самвел ону вурмаг истәди.

— Ағлыны башына йығ!—дейә Баграт Самвелин голундан тутду.— Бир хатадан гуртармамыш, бизи икинчи хатая салма! Тапанчаны гой еринә! Кет Арзо, кет! Амма горх о күндән ки, сәнин бу ишдә әлин олдуғуну биләм!..

Арзо кетди.

Ата оғлунун, оғул атанын үзүнә бир-ики дәгигә суаләдичи нәзәрләрлә бахды: Самвел дилләнди:

— Ата сән бу кафтары танымырсан... Мән эшитмишәм ки, Сурен әлалтындан бунун әвинә кәлиб кедир... Нә исә, мән Коруса, гуллуғума кетмәлийәм! Анчаг кәлән дәфә мәнә Грикору һарда вә нечә өлдүрдүйүнү дейәрсән!

Баграт онун даһынча бахыб:

— Кет,—деди,—сәнин бу гуллуғун мәним бачымы емәсә яхшыдыр!..

Он үчүнчү фәсил

Кәнддә кедиш-кәлиш чохдан кәсилмишди. Неч бир сәс эшидилмирди. Кечә ярысы олдуғундан, адамлар эвләриндә, мал-һейван төвләләрдә, итләр өз юваларында, ичи бош галагларда иди. Нәрәкәтдә олан яһныз тәбиәт иди. О өз гүдрәти илэ гары көйдән элэ бил хәлбирлә кәндин һәр еринә бир бәрәбәрдә эләйирди. Кәнардан дуруб бахан олсайды, алчаг, уча эвләри, үстләринә ағ пәрдә чәкилмиш ирили-хырдалы тәпәләрә охшадарды...

Белә гыш кечәләри бәзиләринә хош кәлир, бәзиләринә дәрә, гүссә артырырды. Бучагы долу, гарны тох, исти йорған алтында дәрин юхуя кетмиш Манучар Сарумов кимиләринә гыш нә эдә биләрди? Амансыз тәбиәт онларла «дост» иди. Лакин кеймәйә палтары, емәйә чөрәйи, үстүнә чәкмәйә йорғаны, яндырмага одуну, кәрмәси олмаянлар чохду. Левонларын, Макичләрин, Гуркенләрин, Мголарын аиләләри—йүзләрлә, минләрлә йохсуллар тәбиәтдән аман диләйирдиләр. Онлар көзләйирдиләр ки, баһар кәлсин, күнәш чанларыны гыздырсын, чөл-байыр яшыллансын ки, ярпыз, кичиткан, гузугулагы, йонча йыгыб ач гарынларыны дойдурсунлар.

Бәс, бу кечә вахты. Манучар Сарумовун зирзәминин габагындакы адамын арзусу нә иди? Силаһыны чийиннә салыб әлләрини чибләринә гоймуш, союгдан кирпи тәкин бүзүшәрәк бойнуну гысмыш әскәр өз үрәйиндә дейрди: «Инди һамы ширин юхудадыр. Мән дә ағзы гыфыллы амбардакы түфәнкә, патрона кешик чәкирәм... Нәдән өтрү? Үч ил Николая салдат олдум, әлим нәйә чатды? Нә чибим долду, нә әйним тәзәләнди, нә дә балаларымын гарны дойду. Мән бир бостан гаровулчусу олсайдым, белә әскәрликдән мин кәрә яхшы иди. Неч олмаса, хиярдан, говун-гарпыздан һәм өзүм ейәрдим, һәм ушагларыма апарардым. Әһ, әскәрлик ит пешәсидир... Эвиндән-эшийиндән әл чәк, союг габырғаны чатдада-чатдада кечә сәһәрә кими ятма, түфәнк амбарына көзәтчи ол. О күн гаравул начальники мәнә дейр ки: «Қарапет Қарапетян, айыг ол һа! Амбара тәрәф кәрәк бир пуш да учмасын. Баша дүш ки, сән тәкчә амбары көзләмирсән. Әрмәни торпагыны, әрмәни вәтәнини дүшмәнләрдән көзләйирсән.» Даһа демәдим ки, нә вәтән? Вәтән мәнним кимиләрә нә верди? Әлә һәммин чулу чырыг кәндлийәм. Интәһасы, әйнимә шинел кейдириб әлимә түфәнк вериләр, адымы да гоюблар дашнак әскәри».

Саатларла һейкәл кими бир ердә даянмыш, һятындан, вәзифәсиндән шикайәтләнен Қарапет гычларынын кейини ачмаг вә гызышмаг үчүн кәзинмәйә башлады. Әйванын алтында, амбарын габагында, әскийн, ики йүз дәфә о баша кетди, бу баша гайытды. Гычлары

йорулдуғундан, бир күнчә гысылыб даянды. Әлә биләҗир бир гүввә ону чийинләриндән тутуб ашагы басды. Қарапет чөмәлтмә отуруб түфәнkini ики голунун арасында дик тутду...

Инсан һятынын даягы олан юху, бәзән амансыз бир гүввәйә чеврилир. Көрүрсән, юху инсана өз мәгсәдинә чатмага имкан вермир, о, бир ордуну да бәзән бада верир. Көрүрсән, олмазын эзабына, ишкәнчәсинә дөзән гочаг бир адам, юхунун әлиндә ушаг кими ачиз галыр.

Бах, одур, баягдан бәри талеиндән, һятындан шикайәтләнен Қарапет, санки гылынч чәкиб көзләринә һүчүм әдән юху илә мүбаризә апара билмәди. Юху ону офсунлады, әскәр мүркүләмәйә башлады. Сәрхош адамлар кими, башыны каһ синәсинә әйди, каһ диксиниб юхары галдырды. Көзләрини ачды, амансыз юхуну говмаг үчүн кирпикләрини дөнә-дөнә бир-биринә чалды. Лакин «дүшмән» ондан әл чәкмәди.

Нәһайәт Қарапетин башы түфәнкин союг лүләсинә сөйкәнди, хорулту сәси һәйәтә ййылды...

... Манучар Сарумовун күндүз пуш да сәкә билмәйән һәйәтинә бу кечә бир адам кирди. О тәрәфә, бу тәрәфә бойланыб тез өзүнү диварын дибинә верди. Бир гәдәр орда даяныб көзләди. Нәйәтдә гаравулчунун хорултусундан башга һеч бир сәс-сәмир эшидилмирди. О, әлини ики дәфә галдырыб эндирди... Нәйәтин ашагысында, дарвазанын янында дуран ики адам, сүд кими кечәдә йолдашларынын ишарәсини көрән кими чәлд аддымларла она янашдылар.

Һайк, Ваһанла Суренә пычылдады:

— Хорултуну эшидирсинизми? Кешикчи ятыб, бу чох яхшы олду...

Һәр үчү диварын дибиндән чыхыб амбарын гапысына тәрәф кетдиләр.

Һайк, дүнядан бихәбәр ятмыш әскәрин түфәнkini гучагындан чәкәндә, о һөвляк айылды.

— Әрә, кимсән?..

— Дилләмә!— дейә Сурен тапанчаны онун алнына даяды.

Кешикчи аяга дурмаг вэ сәс салмаг истәдисә дә, имған вермәдиләр. Сурен екә юн шалла онун башыны, үз-көзүнү бағлады.

Ваһанла һайк ғыфылы сындырыб амбара кирдиләр. Ваһан бир нечә ешик патрон көтүрдү, шам яндырыб бир ешийин үстә гойду. Сыра илә дүзүлмүш тәзә бешачыланлардан һәрәси алтысыны көтүрүб чалын-чарназ, чийишләринә салды. Бир ан белә юбанмадан байыра чыхдылар. Онлар һәйәтдән хейли узаглашдыгдан сонра Сурен тапанчасыны чибинә гоюб кешикчидән араланды.

Карапет даһа өз алнында тапанча дүләси олмадығыны һисс этдисә дә, горхусундан бир мүддәт нә сәсини чыхартды, нә әл-голуну тәрпәтди. Лакин әтрафда һеч бир һәнирти олмадығыны йәгин этдикдән сонра башынын сарығыны ачды. Һәйәтдә һеч кәси көрмәди. Тез амбарын гапысына бахды. Ғыфылы сынмыш көрәндә чанына үшүтмә дүшдү, алныны союг тәр алды. «Вай, эвим нечә йыхылды! Аствас һаггы, мәни күлләләйәчәкләр!—дейә фикирләшди.—О һансафлар ким иди? Бәлкә мүсәлман әскәрләри иди? Онлар бурда силаһ амбары олдуғуну һарадан биләрләр? Нийә даянмышам? Нийә далларынча кетмирәм...»

О, һәйәтдән кечиб күчәйә чыхды. Анчаг адамларын рәддини белә көрмәди. Шиддәтлә яған гар Ваһанын, Суренин вә һайкын изини өртмүшдү...

Карапет бир аз о яна, бу яна бойланандан сонра фикирләшди: инди «нә эләйим? Өзүм Коруса кедимми? Әһвалаты олдуғу кими начальника ачыб дейимми? Йох, йох! Адам да өзүнү чәлладын элинә верәрми! Мәним нәслими ер үзүндән йох эләр. Бәс, нә эләйим ахы? Өзүмү элә итирдим ки, амбара да баха билмәдим. Бәлкә һеч бир шей апармайыблар?»

Карапет амбара тәрәф аддымлады. Гапыны ачаңда ичәридән түстү булут лайлары кими байыра чымаға башлады. Карапет түстүдән көзләринин ачышмасына бахмаяраг, башыны ичәри сохду, аловланмаға башлаян ешикләри көрәндә тез кери чәкилди. Дәһшәт ичәрисиндә һәйәтин ортасына гачыб даянды. Юхарыя галхмаг, Манучары оятмаг истәди. Лакин пилләкәндә аяг сахлайыб енә дә фикрә кетди:

«Йох, демәйәчәйәм. Манучар аға өзү мәни элә вердирәр. Дүз, бурдан өз кәндимизә, ушағларымын янына кедәчәйәм. Ахтарыб эләсәләр өзүмү верәрәм дағлара, мешәләрә...»

Карапет күчәйә чыхыб биринчи тини буруланда Манучар Сарумовун эви тәрәфдән кәлән дәһшәтли күрутлу сәси кечәнин ағыр сүкутуну позду.

Отагда Кародан башга кимсә йох иди. О, Ашота тапшырмышды ки, янына һеч кими бурахмасын.

Каро столун архасында отуруб алныны овушдура-овушдура фикирләширди.

«...Көрәсән чамаат мән кенерал-губернаторун кәлининин той кечәси йоха чыхмасына нечә бахыр?! Инди мәним бир гара гәпиклик гиймәтим вармы? Инди мән кимәм? Нәчийәм? Өз нишанлысыны горууб сахлая билмәйән кенерал-губернатор өлкәни сахлая биләрми?... Нә үрәйим сакит олур, нә әлим иш тутур... Сиранушу ким гачыртды? Һм... һәлә сорушурам да!.. Әл-бәттә, болшевик Сурен... О, өлдүрүлмүш атасынын, бачысынын, дәли олмуш анасынын, дағылмыш эвинин гисасыны алыр. Синәмә яманча дағ чәкди!.. Каш сәни тапайдым, Сирануш!.. Йох, йох өлдүрмәздим. Мәним дүшмәнимә дил верән дилини кәсәрдим! Мәним дүшмәнимә бахан көзләрини чыхардардым! Мәним дүшмәнимин бойнуну лучаглаян голларыны вуруб ерә салардым! Сәндән белә интигам алардым, Сирануш!.. Мән нә бөйүк сәһв этмишәм! Севмәйән бир үрәйи элә алмаг олмазмыш... Сирануш бир дәфә дә олса, мәнә хош рәфтар көстәрмәди, мәнәһбәт, севки сөзүнү дилинә кәтирмәди...»

Каро элини алнындан көтүрдү, дөшүнү кери вериб күрәйини стулун даянамағына сөйкәди. Гаршысындакы сары мәхмәрли стол онун нәзәриндә бөйүдү, кенишләнди, дүняда ән гүввәтли вә амансыз бир һөкмдарын әмрләр, фәрманлар яздығы столуна чеврилди. Балача бир маһалын һөкмраныны өзүнә инди, бу кәдәрли күнләрдә даһа чоһ чәлб эдән стол санки деди: «Чоһ чәзә-фәзә эләмә, һәйәчан кечирмә. Нишанлын әлиндән

чыхыбса, һакимийәтин элиндәдир. Өлкәдә сәнин үчүн гыз чох тапылар. Сән һакимийәтдән бәрк япыш, ону әлдән вермә. Һакимин анлағы аз, дүшүнчәси дар олса да, дили узун, сөзү өткүн олур. Бәли, һакимийәт! Сән онун күчүнә архалан. Сән онунла һамынын дилини лал, гулагларыны кар эдә биләрсән. Дүшдүйүн биабырчы вәзийәт һаггында һеч кәс даныша билмәйәчәк: кими сәнин чезандан горхачаг, кими сәнә ялтагланачаг. Дүняда мәнәм-мәнәм дейән чох һөкмранлар агыр вә биабырчы вәзийәтә дүшүбләр, лакин һеч кәс чүр'әт эдиб сәсини чыхарда билмәйиб. Каро һампарсумян, ону да унутма ки, сәни Зәнкәзура севиб-севилмәйә көндәрмәйибләр. Өлкәнин үмуми ишини шәхси арзу вә һиссләринә гурбан версән, бир күн столдан, һөкмранлыгдан мәрһум олачагсан...»

Каро гейри-ихтияри олараг отурдуғу стулун янларыннан ики әлли бәрк-бәрк япышды. Бу заман онун гулағына башга сәсләр кәлди:

— Сәнә дейирәм, мәни бурах!

— Бурахмарам...

— Она вачиб сөзүм вар...

— Олмаз! Кери гайыт!

Каро аяға дуруб гапыны ачды.

Манучар Сарумов ону көрән кими һирсли һалда деди:

— Бу ити бағламысыныз гапыда, һөкүмәт үзвләрини дә ичәри кирмәйә гоймур...

— Кәл көрәк.

Ашот кери чәкилди, Манучар ичәри кирди.

— Нә олуб белә һирсләнмисән, Манучар аға? Отур, отур!

Дүнән кечәдән һирси бағырсағыны кәсән Манучар, сөзүнү кар адама сөйләйирмиш кими гышгыра-гышгыра деди:

— Даһа нә олачаг? Бундан артыг нә истәйирсән? Өлкә дағылыб кедир. Дүнән кечә мәним зирзәммидәки силаһ амбарыны ярыблар... Эвин...

Каро тапанча кими ачылды:

— Нечә? Нечә? Кимдир яран?

— Билмирәм.

— Түфәнк-патронун һамысыны апарыблар?

— Нә билим, апардыгларыны апарыблар, апармадыглары да яныб...

— Яныб нәдир?

— Амбара од вурублар. Түфәнк-патрон чәһәннәмә, аз гала мәним имарәтим янышды. Янғыны мин эзәб-эзийәтлә сәһәрә яхын кечирә билмишик...

— Бәс амбарын гаравулчусу һарада иди?

— Әлли-аяглы йоха чыхыб. Бәлкә бу иш элә онун өз ишидир? Бәлкә Макичин, Левонун, я мәктәбдә сәнинлә дөш-дөшә дуран болшевикин ишидир? Бәлкә гаравулчу өзү дә болшевик имиш?..

— Һәрби һиссәйә мәлүмәт вермисәнми?

— Йох.

Самвели чағырмаг үчүн Каро Ашоту көндәрди.

Манучар исә енә дә дейинирди:

— Белә өлкә доландырмаг олмаз! Мәним торпағымы зорла әлимдән алырлар, о бири кәндләрдә игтишаш галдырырлар, силаһ амбарыны дағыдырлар, сән екәликдә адамын нишанлысыны көтүрүб гапырлар... Белә дә иш олар?.. Белә дә һөкүмәтлик олар...

— Яхшы, яхшы, бәсдир, Манучар!—дейә Каро онун сөзүнү кәсди.—Дейирсән белә өлкә доландырмаг олмаз! Бәс нә эләйәк, сән де? Сән дә һөкүмәтин бир үзвү!..

— Адамлары тапыб чезаландырмаг лазымдыр!

— Нә эләйәк, элә кечмирләр. Сәнин һәйәтини э'тибарлы билиб зирзәмини амбар эләдик... Нийә амбара нәзәр салмырдын? Ону дүшмәнләрдән горумурдун?

— Мән милли шура үзвүйәм, сәнин үчүн амбар гаравулчусу?!

— Манучар Сарумов, бәсдир даһа!—Каро сәсини учалтды.—Иш дара дүшәндә һамыныз мәним үстүмә гачырсыныз!..

Самвел ичәри кириб Каронун гаршысында рәсм-тәзимдә дурду.

Каро она әйри-әйри бахыб, кинайә илә деди:

— Өлкәнин белә «гочаг» началники оlanda һадисә һадисә далынча баш верәр...

— Нә олуб?—дейә Самвел каһ Каронун, каһ Манучарын үзүнә бахды.

Каро аһвалаты она данышды.

— Бу саат һәрби һиссәдән дә бир адам көтүрүб Хынзирәйә кедәрсән. Һәр шейи орда йохларсан. Амбар гаравулчусуну тапарсан. Макичин вә Левонун эвинә нәзарәтчи гоярсан. Баша дүшдүн?

— Бәли. Бәлкә, Левонла Макичин аиләсини һәбс эдәк?

— Әмрими еринә етир. Мәнә йол көстәрмә!

— Баш үстә.

— Манучар, сән дә онунла кет! Өзүн дә бурда дедийин сөzlәри гызышыб һеч ердә демә. Индики сөһбәт дә бурда галмалыдыр. Бизә хәбәр кәтирмәкдәнсә, иш көр. Һөкүмәтә көмәк элә! Анладынмы, чәнаб Сарумов!

Самвеллә Сарумов отағы тәрк этдиләр.

Каро сон айлар әрзиндә Зәнкәзурда баш вермиш һадисәләр барәдә кениш мәлүмат язды. Яздыгыны бир дә нәзәрдән кечириб имза атды, тарих гойду. Столун ешийиндән зәрф чыхардыб, беш вәрәгдән ибарәт олан кағызы онун ичинә гойду вә үстүнү язды: «Ираван шәһәри. Парламентә.»

Каро гәләми ерә гоянда, гапы явашча ачылды. Кешиш Месроп ичәри кирди, яхынлашыб әлиндәки говлуғу столун үстүнә гойду.

— Чәнаб кенерал-наһанкапет,— деди,— милли шуранын адына кәлмиш әризәләр, шикайәтләр, тәлигәләр-дир, бах, сәрәнчам вер.

— Нийә өзүн бахыб сәрәнчам вермирсән, мәним вахтымы алырсан?

— Мәндә о сәләһийәт йохдур. Элә кағызлар вар ки, шәхсән өзүн охуюб таныш олмалысан.

Каро, нәдәнсә бир гәдәр кәдәрли көрүнән кешишә бахыб күлүмсүндү:

— Яхшы ишләсә идин, сәни өз мұавинлийимдән чыхардыб катиб эләмәздим...

— Сәнин мәрһәмәтин сайәсиндә милли шуранын катиби олмаг да мәним үчүн бөйүк шәрәфдир. Аллаһа

шүкүр, сән өзүн о гәдәр бачарыглы, дәрракәли вә һәр ишин өһдәсиндән кәләнсән ки, мұавин лазым дейил...

Кешишин сөzlәриндәки инчә истәһзаны дуя билмәйән Каро сорушду:

— Көзүмә гәмли дәйирсән, нә олуб? Отур, аяг үстә дурма.

Месроп Каро илә гаршы-гаршыя отурду, көксүнү өтүрүб деди:

— Оғул-ушагдан бирчә гызым варды, әрдәйди, ону да аллаһ әлимдән алды. Дүнән Брнаготдан кағыз алмышам...

— Фикир эләмә, кешиш аға! Яранан өләчәк. Мәнм дә нишанлым өлүб...

Месроп тәәччүблә сорушду:

— Нечә? Багратын гызынын өлүсү тапылыб? Йохса, өзүн ону тапыб чәзасыны вермисән?

Каро Месропа әйри-әйри бахды, лакин чаваб вермәди, говлугдакы кағызлардан бирини көтүрүб охумага башлады:

«...Хаһиш эләйирәм оғлуму әскәрликдән бурахдырасан, тәкәм, гоча кишийәм, күлфәти доландыра билмирәм...»

Каро кағызын керисини охумайыб үстүнә язды:

«Оғлун мүгәддәс вәтәни мұдафиә эләйир. Намусу олан һәр әрмәни бунунла фәхр әтмәлидир».

Каро о бири кағызы охуду:

«...Биз Зәнкәзур маһалынын кенерал-наһанкапети чәнаб Каро һампарсумяна дәрдимизи дейирик. Кәндин вәзийәти ағырдыр. Белә ки, нефт йохдур, өзүмүз емәйә, мал-һейвана вермәйә дуз йохдур. Бу шейләри я һөкүмәт бизә версин, я да Нахчывана кедиб дуз, нефт кәтирмәк үчүн кәндлиләрә ихтияр версин...»

— Көрүрсән, кешиш аға, Ахлатян кәндлиләри нә эшишәкдирләр! Ганмырлар ки, Нахчыванла әлагәмиз йохдур, мән онлары мүсәлман өлкәсинә бураха билмәрәм.

— Доғрудан да кәндлиләрин вәзийәти бу чәһәтдән чох ағырдыр. Бәлкә бир йол тапасан...

— Демәк, сән дә онларын дедийини дейирсән?

— Нә эләйим, милләтдир, үрәйим яныр...

— Гой милләтин гейрәти олсун, Нахчываны өзүнә

табе этдирсин, онун дузуна да, суюна да, малына-дөвләтинә дә саһиб олсун. Бизим Антанта достларымыз, Авропада ичлас эләйиб. гәрар чыхартдылар ки, Нахчыван дашнак һөкүмәтинин ихтиярына кечсин. Чәнаб Хатисов шәхсән өзү Нахчывана кетди... Лакин нахчыванлылар Эрмәнистана табе олмаг истәмәдиләр. Демәк, гәрар еринә етмәди. Нә исә...—Қаро әлиндәки кағызын үстүнә белә бир дәркәнар гойду: «Кәндлиләрин ерләриндән тәрпәнмәсинә ичазә вермирәм. Хәрәйи дузсуз да емәк олар. Нефтсиз, гаранлыгда яшамаг мүмкүндүр».

Қаро үчүнчү кағызы охуду:

«...Лордан бир нәфәр кәндли кәздән яйыныб Гундалыя кетмишди. Орда нә сатдығыны билмирәм, амма буғда алыб кәтирдийини билирәм. Онун дедиинә көрә, Манучар Сарумовун торпағыны әлиндән алмаг истәйән Левону вә Макичи орда көрүб...»

Қаро бирдән һирсләнди:

— Милли шурая мә'лумат язан бу һейван нийә өз адыны, Гундалыя кедән кәндлинин адыны язмайыб? Лорда мин кәндли вар... Ахмаг элә бил мәнә тапмача сатыр... Бу кәндлиләри нә гәдәр баша салырсан, горхудурсан, енә өз билдикләрини эләйирләр. Мүсәлман кәндләри илә кизли әлагәни, алыш-вериши кәсмирләр. Бизим сәрһәдчиләрин дә боюну ерә сохум ки, онлары тута билмирләр...

Кешиш ағыны долдуруб: «Әлагә сахлайырлар, чүнки долана билмирләр, әһтиячларыны бу йолла бир тәһәр өдәмәк истәйирләр...» демәк истәди, лакин Каронун һирсләндийини көрүб оусду.

Қаро һәмин кағызын үстүнә көй карандашла язды:

«Самвел Хачатуряна! Бу мә'луматы язаны вә мүсәлман кәндиңә кизли кедиб кәлән кәндлини тапмағы сәнә әмр әдирәм!»

Қаро шәхсән өз адына язылмыш зәрфи ачыб ичиндәки мәктубу үрәйиндә охуду. Сонра ачыгы-ачыгы кешишдән сорушду:

— Гаракилсәли кимдир?

— Нә гаракилсәли? Баша дүшмәдим...

— Бу мәктубун алтында «гаракилсәли» имзасы гоюблар.

Кешиш чийинләрини чәкди:

— Билмирәм, танымырам! Гаракилсәдә бир адам яшамаг, он адам яшамаг... Нә языблар ки?

— Ал оху, сәнә дә аиддир. Ахы сән дә милләт дәрди чәкәнләрдәнсән...

Кешиш кағызы алыб учадан охуду:

«...Дәвә башыны памбыға сохар, элә биләр ки, һеч кәс көрмүр. Сиз чәнаб дашнаклар да элә зәни әдирсиниз ки, төрәтдийиниз ишләрдән һеч кәсин хәбәри йохдур. Анчаг һамынын көзү вар, гулағы вар. һамы билир вә эшидир ки, дашнак һөкүмәти хәлгын, милләтин гейдинә галмыр... Иш башында оланлар өз чибләрини долдурмагла мәшғулдурлар. Загафазияда, о чүмлөдән Эрмәнистанда олан инкилис нүмайәндәләри бир төрәфдән, эрмәниләри гызышдырыб Нахчыван үзәринә галдырмыш, икинчи төрәфдән, Хосров бәй кими мүсаватчылары силаһландырыб Зәнкәзурун үстүнә көндәрмишдир. Чәнаб дашнаклар вә чәнаб мүсаватчылар өз хейирләри үчүн милли әдавәти гызышдырып, өлкәни харичиләрә сатырлар...»

Чәнаб Қаро һампарсумян, чамаатын гошдуғу бу сөзләри сиз дә охуюб хәбәрдар олуң:

Хатисян долашды, кәзди дүняны,
Ахырда да сатды Эрмәнистаны!»

Месропун додағы гачды, анчаг дәрһал чидди вә зийәт алыб деди:

— Фикир вермә. Белә сөзләри чох эшитмишик вә бундан сонра да эшидәчәйик... Һөкүмәт адамынын үрәйи кениш олмалыдыр. Мә'лумдур ки, бу ахмаг мисралары язан болшевикләрдәндир.

— Кешиш, нийә белә ахмаг кағызлары чырыб атырмырсан? Һәлә мәнә охумаға да верирсән?

— Шәхсән сәнин адына кәлән зәрфләри ачыб охумаға чәсарәт эләмирәм.

— Мән сәнә ихтияр верирәм. Бундан сонра мәнә вә идарәйә кәлән кағызларын һамысыны оху. Беләләрини чыр, яндыр. Көтүр говлуғу апар!

— Баш үстә!—дейә кешиш аяға дуруб говлуғу голтуғуна вурду.

— Даһа башга буйругун йохдур ки?

— Милли шуранын ичласыны чағырмаг лазымдыр. Узвлэрин һамысына хәбәр вер, кағыз көндәр кәлсин-ләр.

— Баш үстә. Айын нечәсиндә олачаг, һансы мәсә-лэләрә бахылачаг?

— Ичлас беш күндән сонра олачаг. Мәсәлэләри яз-маг лазым дейил, элә шейләри габагчадан язмазлар. Бу зәрфи дә көтүр көндәр Иравана.

Кешиш кабинетдән чыхды. Каро әлләрини чибинә гоюб отагда кәзинә-кәзинә фикирләшди:

«Ишләр кетдикчә гарышыр. Дилсиз-ағызсыз кәнд-лиләр һөкүмәтдән наразы олдугларыны билдириләр... Парламентин сәдри чәнаб Хатисова да сөз гошублар.. Көрәсән, бу сөzlәр онун гулағына чатыбмы? Бу даны-шыгларын габағыны енә һәбсхана, чәза алачагдыр!..»

... Самвел ичәри кириб салам верди. Каро онун саламыны ағызучу алып, отурмасына ичәзә верди. Самвел әйләшиб деди:

— Чәнаб кенерал-һаһанкапетин нәзәринә чатдыры-рам ки, амбардан түфәнк-патрон апарылмасы доғру-дур. һәрби һиссә нүмайәндәсинин дедийинә көрә, әлли түфәнкдән он икисини апарыблар. Галанлары да яныб тәрк олуб, Анчаг лүлэләри, чахмаглары галыб. Пат-ронлар, һәки вар һамысы партлайыб. Манучарын эви-нин бир тәрәфи дармадағын олуб. Енә һәрби һиссә нүмайәндәсинин дедийинә көрә, ичәридә ийирми ешик патрон вармыш... Гаравулчунун нечә олдуғу, һара кет-дийи мә'лум дейил. Күман ки, амбары яранлар ону да ишин үстү ачылмасын дейә, өзләрилә көтүрүб апа-рыблар. Нәзәринизә чатдырым ки, гаравулчу бригот-лудур. Ады Карапет, фамилиясы да Карапетяндыр...

— Сонра?

— Сонра, чәнаб кенерал-һаһанкапетин нәзәринә чатдырырам ки, Левонла Макич о вахтдан кәндә кәл-мирләр. Кәндхудая енә тапшырдым ки, көз-гулаг ол-сун. Амма данышырдылар ки, куя Дашкәндин янында чанавар ики адам ейиб. Мән элә күман эдирәм ки, Левонла Макич олар. Бир дә күман эдирәм ки...

— Бәсдир, кифайәтдир!—дейә Каро бирдән онун сөзүнү кәсди.—«Нәзәринә чатдырырам!..» «Күман эдирәм!» Началникин данышығына бах!.. Бу сөzlәри мәнним нәнәм дә дейәр... Левонла Макичи чанавар емәйиб, онлар мүсәлман кәндиндә яшайырлар...

— Мүсәлман кәндиндә?!

— Бәли, чәнаб началник! Мүсәлман кәндиндә... Сән ятмысан. Мән чох сәһв эләмишәм. Белә бир мәс'ул вәзифә сәнин хөрәйин дейилмиш...

— Мән бу гуллуға чанымы да вермәйә һазырам... Мән...

— Кәс сәсини! Чан вермәк йох, чан алмаг лазым-дыр. Вәзифәни лазыми гәдәр сәнә баша салмышам...— Каро кетдикчә гызышды. Сиранушун да ачығыны Самвелин үстүнә төкүб, ону данлаг алтында итирди.

Самвел, әввәлчә фәхр эләдийи езнәсиндән инди белә рәфтар көрүчә, бәрк горхуя дүшдү. «Сиранушун ачығыны чыхыр,—дейә фикирләшди.—Ону һардан та-пыб. бунун ихтиярына верим ки, һирси союсун?! Мәни гуллуғдан чыхартса, өзүмү дә дама салса, нә эләйә-чәйәм? һейиф о гәдәр яхшылыға ки, биз буна эләдик. Көпәк оғлу лап чөрәйи дзинин үстә адаммыш...»

— Нә көзүнү дөйүрсән, тапанчаны ач гой ерә! Сән бир началник кими, маузер кәздирмәйә лайиг дейил-сән!

— Мән сәнә нә пислик эләмишәм, чәнаб кенерал-һаһанкапет?—дейә Самвел дик аяға галхды.—Нийә бачымын гисасыны мәндән алырсан? Ону биз гәсдән гачырمامышыг... Валлаһ бу иш һамымыза бөйүк бир дәрәд олуб... Элә билирсән ки, мән Сиранушу ахтар-мырам?

— Мән бурада сәнинлә Сирануш сөзү данышмы-рам... Мәнә иш лазымдыр. Сән һөкүмәт гуллуғуна ла-йиг дейилсән. Анладынмы? Тапанчаны ач!—Каро ериндән галхыб отагда вар-кәл эләмәйә башлады.

— Мәни бәдбәхт эләмә. Дуз-чөрәйи ерә вурма, чә-наб кенерал-һаһанкапет!

— Мәнә вердийиниз бир тикә чөрәйи башыма га-хырсан, һә? Сарсаг адам!

Каро кечиб ериндә әйләшди. Отағы ағыр сүкут бү-рүдү. Каро кағыз, гәләм көтүрдү. Самвел фикирләш-

ди: «Мэн, һөкүмәтә сәдагәтли олдугуму буна нечә сүбүт элэйим? Аһа, дейәчәйәм. Атамын Грикору өлдүрдүйүнү дейәчәйәм. Каро билсин ки, мэн һөкүмәтин йолунда атамы да сатырам... Йох, йох, демийәчәйәм. Бу чүр бигейрәтлик олар?! Бәс Каро мени вәзифәдән чыхартса?.. Инди мэн нә элэйим? Каро демәзми ки, ханн, бу сирри нә үчүн индийә кими мәнән кизләтми-сән...»

— Яхшы, Самвел Хачатурян,—дейә Каро дилләнди,—мән фикрими дәйишдим. Сәнә өзүнү доғрултмағ үчүн вахт верирәм.

— Чох сағ ол, чәнаб кенерал-наһанкапет.

— О брнаготлу әскәри ерин дибиндә дә олса тапмалысан, бу бир, икинчи: Левонла Макич һаггында бизә имзасыз кағыз язан кәндлини тапмалысан. Үчүнчү: бачын һаггында фикирләш!

— Баш үстә.

— Кет! һөкүмәтин ә’тибарыны газан!

Самвел кетди.

Һайк ичәри кириб деди:

— Атлар һазырдыр.

— Чох яхшы, кедәк!—дейә Ваһан ердән галхды.

Ваһан, Сурен вә Һайк төвләйә кириб һапыны бағладылар. Ерә басдырдыглары түфәнкләри, патронлары, яғла янан чырағын зәиф ишығында, газыб чыхардылар. Бир түфәнк, беш дараг патрон айырыб кәнара гойдулар. Галанларыны сөкүб гуидағыны лүләдән айырдылар. Ики бөйүк саман кисәсинин ичиндә ерләшдирдиләр. Кисәләрин ағзыны кәндирлә мөһкәм тикдиләр.

— Кимин ағлына кәләр ки, биз достлара саман ичиндә силаһ апарырыг!—дейә Сурен күлдү.

— Бу да сәнинкидир!—дейә Ваһан зағлы беш атыланы Һайка тәрәф узатды.

Һайк түфәнки вә дараглары тәзәдән ерә басдырыб үстүнү торпаглады.

Сурен деди:

— Һайк, инди Сиранушу чағыр кәлсин!

Һайк кетди. Ваһанла Сурен исә кисәләри һәйәтә чыхардыб икисини бир ата йүкләдиләр.

Чох чәкмәди ки, Һайк, Сирануш вә Шушаниклә бирликдә гаһыдыб кәлди. Шушаникин көзләри долмушду.

— Фәләк бизи чох тез айырды, Сирануш!—дейә о, Сиранушу гучаглады.—Мән элә билирдим ки, һәмишә бир ердә олачайыг... Инди я гисмәт, бир дә көрүшәк!..

Һайк деди:

— Нийә я гисмәт, ай Шушаник? Өлүмә-зада кетмирләр ки... Валлаһ, йүз дәфә көрүшәчәксиниз... Яхшы, гызы бурах, вахт кечир.

— Бирчә дәгигә даян!—дейә Шушаник башындан юн шалыны ачды.—Сирануша союг олар. Гышын кечәси, назик палтарда нечә кетсин?—О, шалы Сиранушун күрәйинә салды, синәсиндә чарпазлаяраг, дүйүн вурду.—Аллаһ яхшы йол версин! Фикир эләмә, Сирануш... Нейләйәк, бизим дә бахтымыза белә «нараһат» кишиләр дүшүб...

Анасындан, эвләриндән айрылдан бәри ағламаян Сиранушун көзләриндән янағына бир нечә дамла яш сычрады...

— Әвиниздә галмышам, чөрәйинизи емишәм, һалал элә, Шушаник бачы!

Саман кисәләри йүкләнмиш ата Ваһан минди. Суренә паланлы аты миниб Сиранушу тәркинә алды. Шушаник онларын далынча су атыб бир нечә дәфә хач чәкди...

Союг гыш кечәсиндә о нә көчдү? Онлар һара кедирдиләр? Раһат әвдән, исти күрсүдән онлары айыран нә иди?

Дашнак милли шурасынын 1920-чи ил феврал айында чағырылмыш ичласы гуртаран күнүн ахшамы Аракел Хынзирәйә кәлмишди. Бөйүк һәйәчанла Ваһана, Суренә вә Һайка хәбәр вермишди ки, милли шура гәрар чыхардыб: болшевикләри тапмағ мөгсәди илә, илк нөвбәдә Хынзирәк кәндиндә, кечәйкән, һеч кәсин хәбәри олмадан бәрк ахтарыш олачаг.

Чүнки бу кәнд, гәзада ән үсянкар, нараһат кәндләрдәндир...

Болшевикләр, артыг һәгиги бир дост кими, таны-
дыглары һәким Аракелин хәбәрдарлығындан нәтичә
чыхартмышдылар. Одур ки, онлар «көчү» Күрчүлүйә,
дост гапысына сүрүрдүләр...

Каро столун үстүндән кағызлары йығышдырды,
сийиртмәйә гоюб бағлады. Кабинетдән чыхмаг истәр-
кән, Самвел ичәри кирди. Салам вердикдән сонра фә-
рәһлә деди:

— Тапшырығыны еринә етирдим, чәнаб кенерал-
наһанкапет! Хаини тутуб кәтирдим.

Каро өзүнү чәкиб ағыр-ағыр сорушду:

— Мән сәнә чох тапшырыг вермишәм, һансыны
еринә етирмисән? Һөкүмәтә хәяниәт эдән, мәнә дүшмән
олан чохдур... Тутуб кәтирдийин кимдир? Бундан сон-
ра, айдын вә әтрафлы мәлумат вермәйә адәт элә!
Кими кәтирмисән?

— Силаһ амбарынын көзәтчисини. Брнаготлу Кара-
пет Карапетяны. Кәнддә данышдырдым. Күнаһыны
бойнуна алыр... Бу да истинтаг акты.—Самвел чибин-
дән чыхартдыгы бир вәрәг кағызы столун үстә гойду.

Каро кағыза фикир вермәдән сорушду:

— Дустаг һардадыр?

— Дамда. Ону чох бөйүк усталыгла тутдум. Далын-
ча салдығым адам хәбәри элә кәтирди ки, йорған-
дөшәйинин ичиндә һахладым. Түлкүнүн голларыны
бағлатдырдым. Башлады ялвармаға, арвад-ушағы да
ағлашды, фикир вермәдим... Чәнаб кенерал-наһанка-
пет, билирсәнми ону тутмаг үчүн нә һийлә ишләтдим?

— Яхшы, сонра данышарсан. Бу сәнин биринчи
гәләбәндир. Һәмишә һийлә ишләтмәк лазымдыр!

— Сөз верирәм... езнә... Ой чашдым... Аллаһ Си-
ранушун үзүнү гара эләсин, езнә йох, мәним арам,
кенерал-наһанкапет!

Каро күлүмсүндү:

— Яхшы, дилин долашмасын! Кет де, дустагы кә-
тирсинләр һәйәгә.

Самвел кетди.

Каро столун архасында әйләшиб истинтаг вәрәгә-
сини охумаға башлады:

«...Карапет Карапетян. Брнаготлу. Гырх сәккиз яшы
вар. Кәнддә гоһуму-әгрәбасы йохдур. Арвады, бир оғ-
лу, үч гызы вар. Дашнак ордусуна 1919-чу илдән алы-
ныбдыр. Ики өкүз, бир ат, бир эшшәкдән башга, малы,
һейваны йохдур. Индийә кими әлиндән һеч бир хата
чыхмайыб. Мәһкәмәйә дүшмәйиб. Ордуя күнүлсүз
кедиб. Үч ил рус ордусунда хидмәт әдиб. 1917-чи илдә.
рус гошунлары Гафгаз чәһәсиндән кери гайыданда,
о да кәндә кәлиб. Коммунистләрлә вә онлара рәгбәт
бәсләйәнләрлә әлагәси олдугуну бойнуна алмыр. Си-
лаһ амбарынын ярылмасында өзүнү тагсыркар билир.
Бу барәдә һәрби һиссәйә, дөвләт органларына хәбәр
вермәдийини өзүнүн горхаглығы илә изаһ әдир. Ону да
гейд әдирәм ки, Карапет Карапетяны әскәрләрин габа-
ғына салыб голу бағлы кәтирәндә кәнд чамаеты йолу-
кәсди. Бизи әһәтә әдиб Карапети кәтирмәйә гоймады.
Мән онлары һәдә-горху илә дағытдым. Кәндлиләрин
бу һәрәкәти мәнә шүбһә яратды...»

Самвел ичәри кириб дустагы кәтирдийини сөйләди.
Һәр икиси кабинетдән чыхды.

Каро, сағында, солунда силаһлы әскәрләр дайн-
мыш, голлары бағлы Карапетә янашды. Әлләрини бе-
линә гоюб, она башдан аяға гәдәр диггәтлә бахды.

— Икидлик кәстәрән, вәтәни горуян. эрмәни әскәри
Карапетян будурму?—Каро истәһзалы сөзләрини истә-
һзалы күлүшләрлә гуртарды. Сонра үзүнү әскәрләрә
тутуб әләвә эләди:—Бу маймаг, шүүрсүз, хаин Кара-
пет Карапетяны бағчанын лап дибинә апарын!

Әскәрләр Карапети бөйүк бағчанын о башына апар-
дылар...

Каро илә Самвел дә дизә гәдәр чыхан гары аяг-
лая-аяглая орая кәднләр. Карапетдән он аддым ара-
лыда дурдулар.

Каро деди:

— Сән бу саат өлүм аяғындасан. Ики суалыма доғ-
ру-дүзкүн чаваб версән тагсырындан кечәчәйәм. Де
көрүм, силаһ амбарыны гәсләнми яндырмысан?

— Хейр, аға, башын үчүн, мәни бәдбәхт эләйән,
һөкүмәт янында үзү гара эләйән юху олду.

— Сэн болшевиклэрлэ харда вэ нэ заман көрүш-мүсән?

Карапет һеч бир болшевик көрмәдийини, анчаг адыны эшитдийини сөйләди.

Каро дәрһал өзүндән чыхды:

— Демәк, сән Карапет Карапетян. Зәнкәзурда коммунистләрин олдуғуну билирсәнмиш!.. Яхшы, чох көзәл!.. Бәс. мән кимәм, танийырсаң? Адымы эшитми-сәнми?

— Сән дашнак забитисән,—дейә Карапет ғыса ча-ваб верди.

Каро она яхынлашды.

— Көрүрсүнүзмү, эшидирсинизми, өлкәнин кене-рал-наһанкапетини танымыр... һа... һа... һа...

— Танымаг истәмир...—дейә Самвел дилләнди.— Чәнаб кенерал-наһанкапет, сәнә дедим ки, түлкүдүр...

— Инди таныяр.—Каро маузеринә әл атанда, Сам-вел өз маузерини ондан габаг чыхардыб деди:

— Сән зәһмәт чәкмә, чәнаб кенерал-наһанкапет. Мән һазырам...

— Сән даян! Вәтән вә милләт ханнини күлләләмәйә өзүмүн һәвәсим вар. Карапет Карапетян, кери чәкил, күрәйини о бөйүк армуд ағачына сөйкә!..—Каро мау-зери галдырды.—Демәк, болшевик олдуғуну бойнуна алмырсаң?!

Каро бармағыны тәтийә апаранда Карапет ярпаг кими титрәйә-титрәйә ерә чөкдү. Дизин-дизин сүрүнүб гаршысындакы чәлладларын ән амансызы олан Каро-нун янына кетди, башыны онун дизинә сөйкәйиб деди:

— Мән сәни инди таныдым. Балаларыма рәһм элә!

Каро аяғы илә ону кери итәләди. Карапет архасы гатда гарын ичинә йыхылды. Ер-көй башына фырлан-ды. О, ердә чабалая-чабалая чығырды.

— Гурбаныңыз олум, дөрд балама рәһминиз кәл-син! А бөйүкләр, ай әскәрләр, ахы мән дә эрмәнийәм... Ялварырам. Мәни өлдүрмәйин! Мәһкәмәйә верин! Газа-мата салын! Язығыңыз кәлсин, ушагларымын көзү йолдадыр.

— Мәнәм мәһкәмә! Газаматса, сәнин үчүн гәбр олачагдыр!—дейә Каро бағырды.

Өлүмүнү даһа йәгин эдән Карапет ялвармады, ғышгыра-ғышгыра деди:

— Залымлар! Ган ичәнләр! Намуссузлар! Тфу си-зин үзүнүзә! Тфу сизин һөкүмәтинизә!

Бири гарныдан, бири үрәйинин лап башындан дә-йән ики күллә ону һәмишәлик сусдурду...

— Бу итин мейитини гаранлыг дүшәндә Корус чайына атарсыңыз!—дейә Каро әскәрләрә әмр эләди.

Гапы шиддәтлә дөйүлдү.

Һайк ояныб башыны ясыдгдан галдырды.

— Кимсән?—дейә сорушду.

— Ач гапыны, горхма!

Һайк кәндхуда Минасын чыр сәсини таныды.

— Бу саат! Бу саат!—дейә кейинмәйә башлады...—

Шушаник, Аракелин дедийи мәсәләдир. Эви ахтарма-ға кәлибләр. Анчаг горхма. Өзүн билирсән ки, мәнним коммунист олдуғуму бу кәндлә һеч кәс билмир.

Минас енә гапыны дөйә-дөйә деди:

— Әрә, союг бизи ғырды ахы!..

Шушаник кейиниб чырағы яндырды. Һайк гапыны ачды.

Минас, Самвел вә ики стражник ичәри кирди.

Һайк:

— Буюрун, буюрун!—деди,—кечин бәйәндийиниз ерләрдә отурун. Кечәнин бу вахтында хейр ола?

Шушаник эвин бир бучағына чәкилди. Самвел яныны күрсүнүн үстүнә гойду, Һайкла кәндхуда бир тәрәфдә янашы отурду, стражникләр аяг үстә даян-дылар.

Һайк деди:

— Бу бизим кәндхуда Минас кишидир, о әли тү-фәнклиләр дә, көрүрәм, стражникдирләр, бәс, әйб ол-масын сорушмаг, бу гардаш кимдир?

Самвел дилләнмәмиш, Минас чаваб верди:

— Бөйүк адамдыр, началникдир. Кенерал-наһанка-петин сағ әлидир.

— Әрә, бизим маһалын кенерал-наһанкапети Каро һампарсумянын?

— Бәли, бәли онун.

Ғайк сүн'и бир севинчлә деди:

— Валлаһ, мәним эвимә һәлә индийә бәри белә бә-
йүк һөкүмәт адамы кәлмәйиб. Ай гыз, Шушаник, көр
эвдә һәйин вар, һазырла, чай гой. Амма араг, чахыр
барәдә бир аз үзүм гарадыр. Нейләйим, кечә вахты
гонаг кәлмисиниз, күнүз кәлсәйдиниз. һардан олса
тапардым.

— Бизә һеч нә лазым дейил. Бура гонаг кәлмәми-
шик. Нә исә, сөһбәтимизә башляг,—дейә Самвел ши-
нелинин чибиндән кағыз вә гәләм чыхартды.—Мәним
суалларыма доғру, дүзкүн чаваб верәрсән.

— Баш үстә. Суала доғру чаваб вермәкдән асан нә
вар...—дейә Ғайк күлдү.

— Адыны, фамилияны де.

— Адым—Ғайкды, фамилиям да—Асланяндыр.
Кәндхудамыз аллаһа шүкүр, мәни яхшы танийыр ки...

— Атаһын ады?

— Атамын ады Сәркис иди. Он ил вар ки, өмрүнү
сәнә бағышлайыб. Нийә бир-бир сорушурсан, ай на-
чалник... элә һамысыны өзүм бирдәфәлик дейим, сән
дә яз. Бир арвадым, бир оғлум вар, төйләм вар, саман-
лығым вар. Бир инәйим вар, яны бузовлу... Сағлығын-
дан, яхшы доланырам, һөкүмәтимиздән дә чох ра-
зьям.

— Даян, даян!—дейә Самвел она тәрс-тәрс бах-
ды.—Дил оту һа емәмисән! Кәнддә нә иш көрүрсән?
Торпағын вармы?

— Кәндлинин иши нә олар? Көзләйирәм яз кәл-
син, әкинә-сәпинә башлайым... бир парча да торпа-
ғым вар...

— Сән биләни, сизин кәнд нечә кәнддир? Тәзә хә-
бәрдән-заддан нә эшитмисән?

— Бизим кәнд?.. Валлаһ, дейир, ачсам да өз әйби-
миздир, юмсам да. Кәндимиз пис кәнд дейил, амма
бә'зи дөләдузлар олмаса. Дүзү, кәндлиләрин арасын-
да хәтир-һөрмәт галмайыб. Һөкүмәтин горхусу олмаса
һа, валлаһ, бир-биринин этини ейәр. Манучар аға кими
һөрмәтли бир адамын ерини әлиндән алмаг истәйир-
диләр.

— Сән Левонла Макичин ерини билмирсән?

Ғайк өзүнү лап авамлыға вуруб Самвелә чаваб
верди:

— Яхшы билмирәм. Анчаг о күн, дейәсән, кәнд
арасында бә'зиләри данышырды ки, һөкүмәт икисини
дә тутуб салыб газамата. Бә'зиләри дә дейирди ки,
онлары чанавар ейиб.

Минас деди:

— Ялан сөздүр, онлары нә чанавар ейиб, нә дә ту-
тублар. Анчаг икисини дә бәрк ахтарырлар. Үч-дөрд
күндән сонра, икисинин дә арвад-ушағы кәнддән сүр-
күн әдиләчәк.

— Сән нә данышырсан?—дейә Самвел ағзындан
сөз гачыран кәндхудая әйри-әйри бахды.—Бу ялан
сөздүр. Һеч кәсин ихтияры йохдур ки, онларын күлфә-
тинә тохунсун.

Ғайк күлүмсәйәрәк:

— Йох, началник,—деди,—элә адамларын эвини-
эшийини дағытмаг яхшыдыр. Гой кәндлиләрә көрк
олсун.

— Яхшы,—дейә Самвел онун сөзүнү кәсди.—Ғайк
Асланян, сәндән бир сөз дә сорушачағам...

— Буюр, началник, буюр...

— Сизин кәндә гыраг ердән гыз кәтирмәйибләр
ки?

— Нә гыз, началник? Һаралыдыр? Кимин гызыдыр?

— Әнкәләвидлидир. Көтүрүб гачыблар...

— Йох, эшитмәмишәм. Әкәр элә шей олса кәндху-
да һамыдан габаг биләр. Мәним бир арвадым вар, о
да башымын алтында. Өзүмүз дә килсәдә бир-бири-
мизә демшик: корес, шилес, гәбулес...—Ғайк гәһгәһә
чәкди...

Минас деди:

— Әрә, началникин сөзүнү баша дүш э... Демир
ки, сән о гызы өзүнә арвад кәтирмисән. Дейир, бир-
дән ишдир эли, бәлкә эшидиб биләсән. Оғурланан
гыз, бу началникин бачысыдыр эли...

Ғайк тәәччүблә сорушду:

— Әрә, Минас киши, мән өлүм, дүз дейирсән? Әрә,
бу нечә ишдир, һә?.. Белә началник оғланын да бачы-
сыны көтүрүб гача биләрләр?! Мәзнәб һаггы бу ишлә-

рин һамысы элэ бизим о дэләдүз Макичлә Левонун ишидир... Онлары тапмаг лазымдыр. Сән өл, начальник, элэ адамларын ганы һаладыр...

Самвел кағызы, гәләми чибинә гоюб аяға дурду. Минасла һайк да ерләриндән галхдылар.

— Эрә, начальник аға, кедирсиниз?.. Неч яхшы олмады. ахы, бир тикә чөрәйимизи емәдиниз...

— Һәлә кетмирик, эвинизи ахтарачайыг...

— Мәним эвими? Бу да һөкүмәт ишидирсә, ахтарын, сөзүм йохдур...

Бир тәрәфдә даянмыш Шушаник ирәли кәлиб Самвелә деди:

— Ай гардаш, эвимиздә нә вар ки, ахтарырсыныз? Валлах һеч нә йохдур...

Һайк деди:

— Кәнара чәкил, Шушаник. Бу һөкүмәт ишидир, сән гарышма. Бәлкә белә мәсләһәтдир.

Самвел өзүнү чәкиб деди:

— Эвиниздән түфәнк, тапанча, патрон тапсаг, онда чаныны һара гоярсан?

— Тапсаныз бойнуму вурун...

Самвеллә стражникләр эввәлчә эвин бучагларына бахмаға башладылар.

Минас Һайкын гулағына пычылдады:

— Эрә, горхма, һамынын эвини ахтарырлар. Болшевикләри кәзирләр.

— Болшевик нәдир, Минас киши?

— Эрә, онлар да адамдыр эли, өзләри дә дашнакларын дүшмәнидир, кәндилләри һөкүмәтә ағ олмаға чагыран онлардыр...

— Сән өл, кәндхуда, бу сөзү сәндән эшидирәм, һә, демәк дүняда болшовой да вар!..

Самвеллә стражникләр йорған-дөшәкләрин ичинә, йүкүн далына бахдылар. Тәндирә бахмаг үчүн күрсүнү көтүрәндә ушаг айылды. Шушаник ону гучағына көтүрдү. Юхудан кал оянмыш ушаг, эли түфәнкли адамлары көрәндә ағлайыб, өзүнү анасынын синесинә сыхды.

Эвдә ахтармадыглары бир ер, эшиб төкмәдикләри бир шей галмады. Самвел бир гәдәр йорулмуш һалда

әлләрини белинә вуруб эвин ортасында даянды. Башыны юхары галдырыб ләнпәйә бахды вә деди:

— Ахтармадығымыз ер, бирчә пәрдиләрин арасыдыр. Юхары нечә чыхаг?..

Өзүнү баягдан бәри тәмкинли, сәрбәст апаран Һайк, Самвелин бу сөзүндән сонра да нараһәт олмады. Чүнки пәрдиләрин арасында сахланан чагырыш вәрәгәләрини о, габагчадан яндырмышды.

— Пәрдиләрин арасына бахмаг чәтин дейил. Истәйирсиниз, нәрдиван кәтирим? Нә тапсаныз, ярысы син, ярысы мәним...

Самвел она диггәтлә бахыб деди:

— Яхшы, лазым дейил. Кедәк төйләйә, саманлыға бахаг.

— Кедәк, орда да инәк, бузов көрәчәксиниз,— дейә Һайк габаға дүшдү.

Һамысы эвдән чыхды. Шушаник хач чәкә-чәкә ялварычы бир сәслә деди:

— Аллаһ, сән өзүн Һайкы бәладан сахла! Түфәнки, патрону тапсалар, ону әлли- аяглы итирәчәкләр.

Адам вар ки, илләр узуну гапысыны таныш, йолдаш, дост, гоһум ачмаз. Ялгузаг кими тәк яшайр. Дүнянын ишиндән, кедишиндән хәбәри олмаз. Һәйәт бир, гапы бир гоншусу нахошласа да, ач галса да, фәлакәтә дүшсә дә, вечинә алмаз. Эвини, ики көзү өлсә дә, ләрди, гүссәни үрәйинә яхын гоймаз. Балыг кими союг, даш кими дуйғусуз олан бу адамлар дүняны дөрд әлли тупурлар, ялыз өзләри үчүн яшамаг, һәм дә чох яшамаг арзусунда олулар.

Адам вар ки, бир тикә чөрәйи дә олса, онун танышы, досту, гоншусу илә, лап яд бир адамла бөлмәйи өзүнә ифтихар һесаб эдәр. Белә адамлар мал-дөвләт йох, дост газанмаға чалышырлар. Онларын буқүндән сабаһа доланмаға имканлары олмаса да, үзләри күләр, көзләри тох олу.

Мүрсәл Нәбиеви Күрчүлү кәндиндә бу чүр адам кими таныйрлар. Һәтта дейирләр: «Мүрсәл Ширин

оғлунун дөвләти йохдур, амма кишинин ачыг гашга-багына, күләр үзүнә нә сөз... Каш, һамы онун кими мәрд, сәхавәтли олайды».

Мүрсәлин эвиндә букүн дә адам чох иди. Чомәрд, Ваһан, Сурен, Рүстәм, Чәмал, Левон вә Макич бурда иди. Шаһмәрдан йох иди. О, партия тапшырығы үчүн беһ күн иди ки, Мускаллыя кетмишди.

Кими кәбәнин, кими нахышлы гара кечәнин үстүндә бардаш гурмуш, кими дизи үстә отурмуш адамлар емәкдән сонра сәһбәт әдирдиләр. Юсиф дә онлара гулаг асырды. Даһа екәлиб һәр шейи ганан Юсифи нә әмиси, нә дайысы һәят вә мүбаризә һагда данышылан мәчлисләрдән чәкиндирмирди. Онлар истәйирдиләр ки, Юсиф кәндләринин дағылмасынын, атасынын өлүмүнүн, бачысынын дәррдән, кәдәрдән шам кими яныб әримәсинин, бүтүн йохсул күтләләрин чәдикләри әзаб, фәлакәтин сәбәбләрини билсин.

Мүрсәлин эвинә топланмыш адамларын бә'зиләри кәһнә дост, кәһнә йолдаш иди, бә'зиләри исә бир-бирләри илә тәзә таныш олурду. Буна бахмаяраг, һамысынын арзусу, мәгсәди бир иди. Бир-бирләринә үрәк гыздырырдылар. «Достун сиррини дост биләр».

Мүрсәлин гоча анасы Бадам, Сирануш вә Нөврәстә эвин бир тәрәфиндә чөрәк ейирдиләр. Гонагпәрәстликдә, сәхавәтдә оғлундан даһа артыг олан Бадам гары, Сирануш онлара кәлән күндән она өз доғма гызы кими һөрмәт әдирди. Сирануш буну яхшы баша дүшүр вә гиймәтләндирирди. Биринчи дәфә мүсәлман айләсинә дүшән Сирануш бир күн эринә демишди: «Ай Сурен, мүсәлманлар нә яхшы һөрмәтчил адамдырлар. Бадам хала пәрванә кими башыма доланыр...»

Бадам гары Суренин Сиранушу нечә күтүрүб гачдыгыны биләндән сонра оғлуна демишди: «Оғул, Сурен нишанлысыны күтүрүб гачырдыб бура, бизә пәнаһ кәтириб. Өз ерләриндә той эләйә билмәйиб. Кәлсәнә, бу ики чаванын тоюну бурда биз эләйәк. Нә олар әрмәни оландә—гәрибдирләр, гой күнүлләри шад олсун».

Мүрсәл анасыны баша салмышды ки, бу инди мүмкүн дейил.

... Ваһан сөзүнә давам эләди.

— Сән дүз дейирсән, Чомәрд, истәр мүсәлман кәндлиләри, истәр әрмәни кәндлиләри—һамы бир вәзийәтдәдир. Ачлығын, фәлакәтин әлиндән даһа тәнкә кәлибләр. Бах, элә күтүрәк бу Левонла Макичи. Онлар Манучар Сарумовун ерини зорла әкмәкдә яхшы иш көрүбләр. Карпову да өлдүрмәкдә гочаглыг кәстәрибләр. Амма тәәсүф ки, торпаға саһиб ола билмәйибләр. Ола да билмәздиләр, тәк әлдән сәс чыхмаз... Дашнак һөкүмәтинин горхусундан гачыб, мүсәлман кәндиндәки достларына пәнаһ кәтирмиш бу кәндлиләр-эвләриндән, аиләләриндән айрылмышлар. Дашнаклар буңлары тапа билмирләр, анчаг эшитмишәм ки, арвад ушагларыны кәнддән сүркүн эдәчәкләр, өзү дә я саһабә, я бирсикүн.

— Элә шей олмаз!—дейә Левон пәрт һалда дилләнди.—Аиләмизлә нә ишләри вар?!

— Олар, олар мән инанырам,—дейә Макич дилләнди.

— Сән буну һардан билирсән?

— Бир адам мәнә хәбәр вериб. Сиз арвад-ушагынызын көмәйинә кетмәк истәйирсинизми?—дейә Ваһан сорушду.

— Аилә адамын намусудур. Биз элә намусумузун учундан эвимиздән-әшийимиздән дидәркин дүшмүшүк. Амма көмәксиз вә силаһсыз биз нә эләйә биләрик?

Чомәрд чаваб верди:

— Көмәк дә верәрик, түфәнк дә тапарыг. Биз сизин аиләнизин әсир-есир олмага гоймарыг. Амма бирдән элә олмасын ки...

— Әрә, Чомәрд кирвә, пикрини баша дүшдүм!—дейә Левон онун сөзүнү кәсди.—Сиз мусурманларда мәсәл вар ки, яхшы дост яман күндә мә'лум олар. Әкәр намәрдлик эләйиб сизин сатсаг, онда анамызын сүдү бизә һарам олсун. Макич дә, мән дә бурда отуранларын һеч бирини танымырдыг. Инди билдик ки, сиз нә әгидәнин саһибсиниз. Әввәлдән билсәйдик ки, Ваһан кишинин, Суренин, дашнаклары, Сарумов кимәк адамлары көрмәйә көзләри йохдур, өзләри дә бизим кәнддә яшайырлар, чохдан онлара гошулардыг.

— Элбәттә гошулардыг, билмәмишик,— дейә Макич ону сөзүнә гүввәт верди.— Ваһан кишинин бизә нечә гәһмәр чыхдығыны эшитмишик. Чох сағ олсун. Биз дә адамыгса, кәрәк бу яхшылығы итирмәйәк. Һә, ону демәк истәйирәм э... Биз дүнәндән бәри бу Мүрсәл кирвәнин эвиндә сөһбәт эләйирик... Бир-биримизә бәләд олдуғ. Мән баша дүшдүм ки, касыбларын да дәрдинә галан, хейринә чалышан адамлар вар. Ваһан кишинин дедийинә инанырам. Дашнаклар бизим аиләмизи дә кәнддән чыхардарлар, һәлә десән эвимизи дә яндырарлар. Бизә көмәк, түфәнк верирсиниз, чох сағ олун. Биз кечмиш Николай приставыны дашла өлдүрдүк, дашнак зүлмкарларыны түфәнклә өлдүрәрик. Һәмишә дә сизинлә бир ердә оларыг.

Сөһбәт чох чәкди. Бу ахшам бир нечә адамын Хынзирәйә йола дүшмәсини мәсләһәт көрдүләр. Анчаг, Левонла Макичдән башга орая даһа кимләрин кедәчәйини һәлә мүәййән эләмәмишдиләр.

Шаһмәрданла Гияс кәлди.

Нөврәстә дуруб о бири эвә кетди. Онун бирдән пәрт олуб гызармасы вә дәрһал дуруб кетмәси Сирануша бир тәһәр кәлди. Бунун сәбәбини Бадам гарыдан сорушду. Бадам гары көксүнү өтүрүб деди:

— Күсүлүдүрләр. Нөврәстә, әмиси, дайысы, гардашыйла бизим дамда олур, Шаһмәрдан да Гиясла башга бир кәндлинин эвиндә. Нөврәстә мәнә өз дәрдиндән чох данышыб. Дейир: «Шаһмәрданы көрәндә аз галырам өлүб ерә кирәм». Мән дә, элә оғлум Мүрсәл дә, нә гәдәр эләйирик, барышмырлар. Әһ, ай гызым, һәр кәсин бир дәрди вар, һеч кәсә демәз, ағлар... Зәманәнин үзү гара олсун... Кәндләриндән дидәркин дүшмәсәйдиләр, Бахыш бәй кими көпәк оғлу да ону бәдбәхт эләмәзди. Та нә дейим, Нөврәстә ки, башына кәләнләри сәнә данышыб...

... Шаһмәрдан эшитдийи тәзә хәбәр һаггында бөйүк бир севинчлә данышырды:

— Гызыл Орду һиссәләри Шимали Гафгазы алыб. Деникин гошунлары тар-мар олуб,— дейә сөзүнү битирди.

Бу хәбәр һамыны фәрәһләндирди.

Гызыл Ордунун тезликлә Загафгазия кәләчәйини

көзләйән коммунистләр, Совет һакимийәти уғрунда апардылары мүбаризәни даһа гызышдырачаглары барәдә хейли данышдылар.

Ахшам олду. Силаһлар пайланды. Левон, Макич, Сурен, Шаһмәрдан вә Гияс Хынзирәйә йола дүшдүләр.

Мартын ахырлары иди. Гар бәзи ерләрдә әримәйә башламышдыса да, һавалар һәлә союғ кечирди. Күн каһ чыхыр, каһ галын булутлағын архасында кизләнирди. Дағлара, көйшәнләрә яшыллыг, әкин ерләринә һәрәрәт верәчәк хош баһар күнләринин кәлмәсини чохлары көзләйирди... Санки, узун гыш күнләриндә гәмкәдәрдән, ачлыгдан фәряд чәкән инсанлара баһар бир әлиндә бәнәвшә, лалә, бир әлиндә сары буғда сүнбүлләри кәтирәчәкди. Санки баһар онларын ялын аягларына тәзә чарых, чылын-чылпаг бәдәнләринә гәшәнк палтар кейдирәчәк иди...

Бәс Күрчүлү илә Хынзирәк йолунун кәнарында бир гаянын дибиндә отурмуш силаһлы адамлар нә көзләйирдиләр? Орда нә үчүн отурмушдулар? Онлар Зәнкәзурун сәрт гышындан, гылынч кими кәсән шахтасындан даһа амансыз олан залимләрин әлиндән «әсирләри» хилас эләмәк истәйирдиләр. Онлар чох да олмаса, бир нечә инсан өмрүнү фәлакәтдән гуртармаға өзләрини борчлу билирдиләр. Лакин онлар Хынзирәк кәндлинин ортасындакы бөйүк издиһамы көрмүрдүләр. Билмирдиләр ки, Каронун кәстәриши, Самвелин әмри илә кәндхуда чамааты мейдана топлайыб ки, кәнддән сүркүн әдиләнләри һамы көрсүн. Бу чәзадан һамы ибрәт дәрси алсын, даһа бундан сонра Манучар Сарумов кими милли шура үзвүнүн торпағына әл атмаға һеч ким чәсарәт эләмәсин, һөкүмәтин үзүнә ағ олмасын. Силаһлы адамлар Левонла Макичин күнаһсыз арвадларынын, ушагларынын «бизә рәһм эдин!» дейә нечә ялвардыгларыны, фәряд этдикләрини эшитмирдиләр.

Дәгигәләр, саатлар кечди. Каһ Левон, каһ Макич гаянын дибиндән чыхыб Хынзирәйә тәрәф бахырды... Һәлә йолда һеч кәс көрүнмүрдү. Дағлардан галчыб.

көй үзүнө учан, бә'зән ашағы эниб йолу пәрлө кими тутан ала-тала булутлар да узаглары көрмөйө мане олуруду.

Чох кечмеди ки, йолун юхары тәрәфиндән гарышыг сәсләр эшидилди. Ушағын үрөк яндырычы агламаг сәси, ат дырнагларынын сәси, шаллагларын сәси кетдикчө яхынлашырды.

Сурен:

— Дейсән кәлирләр,—деди.—Һазырлашын!

Һәр кәс өз түфәнкини патронлады. Макичлө Гияс габаға кедиб, йолун алт тәрәфиндәки ярғанда кизләндиләр. Шаһмәрданла Левон йолун үст тәрәфиндәки гаратикан колунун дибиндә отурдулар. Сурен эввәлкни ериндә галды.

Бир аздан сонра «карван» көрүндү. Өзүнү атын үстүндө чәкиб, кенерала охшадан Самвел габагда, ики стражник архада, ортада исә арвадлар, ушаглар пияда кедирдиләр. Онлар дөнкәни бурулуб йолун дүз еринә чыханда, Сурен гаянын дибиндән чыхыб гышгырды:

— Даянын, арвад ушағы һара апарырсыныз, бинамуслар?

Самвел чеврилиб бахды, Сурени гаянын янында көрәндә ону гацаг, гулдур һесаб эләйәрәк стражникләрә гышгырды:

— Тез сүрүн, арадан чыхаг!—О, аты гамчылады.

— Тәрпәнмәйин сизә дейирәм!—Сурен һавая бир күллә атды. Ушаглар чыгырышдылар, арвадларын горхудан рәнки ағарды. Суренин сигнал күлләсиндән сонра. Шаһмәрданла Левон колун дибиндән, Гиясла Макич ярғандан чыхдылар. Онлар да түфәнкләрини шаггыллада-шаггыллада стражникләрә вә Самвелә тушладылар. Мүһасирәдә олдуларыны һисс эдән дашнаклар өзләрини итирдиләр. Бундан истифадә эдән арвадлар ушагларыны йолун бир тәрәфинә чөкдиләр. Инсан һәяты уғрунда. дашнакларла мүбаризәйә чыхмыш илк партизан дәстәсинин адамлары. бир гәдәр ирәли аддымлайыб даяндылар.

Самвел маузерини чыхарда-чыхарда сорушду:

— Әрә, сиз кимсиниз?

— Мән хынзирәкли Левонам, арвад-ушағымы һара апарырсыныз, көпәк оғланлары!

Макич даһа гәзәбли деди:

— Һейваңлар, залимләр, мән өлмәмишәм ки, оғлуму, арвадымы әсир-әсир эләйәсиниз!

Арвадларын бири—«Левон!», бири—«Макич!» дейә гышгырды. Онлар ушагларынын элләриндән тутуб севинчлө эрләринә тәрәф кедәндә, Самвел:

— Гайыдын кери!—дейә әмр этди.

— Арвад-ушағы бурахын кәлсин! Йохса, бириниз дә саламат галмаячагыныз,—дейә Сурен түфәнки үзүнә көтүрдү.

— Әрә, вурун бу пулдурлары,—дейә Самвел стражникләрә әмр эләди. Өзү исә Сурени нишан алды.

Гиясын күлләси ачылды. Ат үркдү, Самвелин күлләси һәдәфи тутмады. Стражникләрдән бири түфәнкини Шаһмәрдана тушлады. Левон сәрраст бир күллә илә ону вуруб атдан ашырды. О бири стражникин рәнки саралды. Додаглары әсә-әсә: «Вай, вай, һакопу өлдүрдүләр! Мәнә дәймәйин, тәслим олурам!» дейә гышгырды вә түфәнкини ерә атды.

Самвел тәслим олмаг истәмәди. Арадан чыхмағы вачиб билди. Аты бәрк шаллаглайыб чиловуну бурахды. Партизанлар, ону далдан күлләйә тутдулар...

Левонла Макичин айләси, партизанлар бир ерә топланды. Әр, арвад, ата, оғул, гыз дөнә-дөнә өпүшдүләр. Көзләр долду, һөнкүртү сәси учалды. Бу көз яшлары фәлакәтдән гуртаран адамларын севинчиндән доған—тәбии бир һалды. Бәли, баһар яғышы торпаға бәрәкәт вердийи кими, онларын да фәрәздән ахан көз яшлары үрәкләринә сакитлик верирди.

Левон вә Макич бир тәрәфдә өз аиләләри илә сөһбәт эдир, чоһдан көрмәдикләри ушагларыны бағырларына басыб өпүр, данышдырырдылар...

Шаһмәрдан, Сурен вә Гияс стражникләрин түфәнкләрини алмаг үчүн онлара сары аддымладылар.

Ашот дәрһал аяға галхыб, горхудан әсә-әсә деди:

— Сурен ахперчан, сән килсә, сән аллаһ, мәнә дәймә. Сәнә чоһ пислик эләмишәм, инди баша дүшүрәм ки, гәләт эләмишәм. Кәрәк эввәлдән сәнинлә дост олайдым, гардаш олайдым. Сән кишилик элә, мәрд ол, Суренчан!

— Ашот, сәни өлдүрөрдим—күлләмә һейфим кә-
лпир. Анчаг баша дүш ки, шейтанчылыгың, писдийин
ахыры йохдур. Началникләрин янында аз гуйруг була,
чың кет өзүнә бир күн агла!

— Валлах, дүз дейирсән. Итин гәдри-гиймәти вар
ки, стражникин йохдур...

Сурен чибиңдән карандаш, кағыз чыхардыб, нә исә
язды вә Ашота вериб деди:

— Бу кағызы вер Каро Нампарсумяна!

— Баш үстә, көз үстә. Аллах сәндән чох разы ол-
сун, Сурен!—Ашот кағызы чибинә гойду.—Инди яра-
лыны апармаға ичазә верирсән?

— Апар. Анчаг дедикләрим гулағында галсын...

Ашот ялвармаға башлады:

— Түфәнкими гайтар өзүмә. Сәнә пурбан олум, Су-
рен. Каро мәним әтими шишә чәкәр...

— Чох донгулданма, патрондашы да ач!—дейә
Гияс түфәнкини она тушлады.

Ашот өзүнү итирди:

— Әрә, ай мусурман гардаш, һеч олмаса, сән мәнә
рәһм элә!

Партизанлар Ашотун түфәнкини вермәйиб кетди-
ләр. Ашот башына-көзүнә дөйә-дөйә гышгырды:

— Атамын очағы сөнәчәк, аллах! Түфәнкими апар-
дылар... Каро мәни күлләләйәчәк, аллах!..

...— Демәк, сиз о гулдурлара һеч бир шей эләйә
билмәдиниз. һә?—дейә Каро бәркдән гышгырды.—Ях-
шы началниксән, икид началниксән!.. Стражникин би-
рини күдаза вердин, бирини дә орда голюб гачдын...
Нә үчүн өзүн саламат гайытмысан? һөкүмәтин әмрини
беләми еринә етирирсән? һаны сәнин вердийин сөз,
ичдийин анд? Ахы мән сәни кечән дәфәки күнаһының
үстүндә һәбс әтмәдим, өлдүрмәдим. Дедим, бачарыглы
олдуғуну көстәрәр...

— Мән көстәрдим, чәнәб кенерал-һаһанкапет. Ка-
рапетти...

— Сус, һейван! «Карапети, Карапети». Бөйүк иш
жөрмүсән...

Самвел даһа данышмады. Каро кетдикчә өзүндән
чыхмаға башлады:

— Ачиз, горхаг түлкү! О гулдурлар һара кетдиләр?
Чәваб вер!..

— Билмәдим.

— Онлары таныдынмы?

— Хейр.

Каро она яхынлашыб үзүнә бир-ики тутарлы сил-
лә чәкди:

— һәбсхананың йолуну танийырсанмы? Сәнин ерин
орадыр! Маузери ач гой столун үстә!—О, үзүнү кәнар-
да сакит дуруб бахан Месропа чевирди:—Началник-
лийә сәни тәйин эдирәм. Ишләри өз әлиңә ал!

Самвел чалаған гаршысында бүзүшмүш чүчәйә
дөндү. Кароя ялвармаға башлады. һәбсханая дүшмә-
мәк, вәзифәсини әлдән вермәмәк үчүн илан дили чы-
хартды. Каронун һөрмәтини енидән газанмаг үчүн
атасыны элә вермәйи гәрара алды. Лакин бу вахт
Месроп деди:

— Самвели бу дәфә мәним хатиримә бағышлама-
ғыны хаһиш эдирәм. О, сүркүн әдилән кәндлиләрин
әлдән чыхмасында о гәдәр дә тагсыркар дейил. Гул-
дурлар гәфилдән һүчүм эләйибләр. Самвел әһвалагы
сәнә чатдырмаг үчүн гачыб кәлиб. О чүр ағыр вәзий-
йәтдән чыхмағын өзү бөйүк һүнәрди. Самвели тутуб
апарсайдылар, бизим үчүн, йәни һөкүмәт үчүн пис
оларды.

Каро даһа бир сөз демәдән, столунун архасына
кечди. Башыны ики әлли тутуб фикрә кетди.

Самвел үрәйиндә Месропа тәшәккүр әдиб, Каронун
нә дейәчәйини көзләди.

Ашот ичәри кирди. Каро әлләрини башындан кө-
түрүб, мүгәвва кими даянмыш Ашота деди:

— һә, «пәһливан», сән дә кәлдин! Боюнузу ерә
сохум, сәнин дә, сәнин бах бу началникинин дә! Ики-
низ дә башынызы көтүрүб гачмысыңыз, эләми?

Ашот деди:

— Мән гачмамышам, кенерал-һаһанкапет аға. Вал-
лах, дүшмәнләрин габағында шир кими даянмышдым.

— Аз өзүнү тәрифлө, түлкү! Һаны, стражник Һакоп?

— Эвләринә апардым. Ярасы ағырдыр. Бу күнә сабаһа өмрүнү сәнә бағышлар. Мән ону элә везийәт-дә гоюб гачмадым. Анчаг...—Ашот Самвелин нечә гачдығыны сөйләмәк истәди. Амма үрәк эләмәди.—Һә, анчаг, габағымызы кәсәнләрин ичиндә мусурманлар да вар иди.

— Мусурманлар?—Каро нә гәдәр гәзәблә бағырдыса, Ашот бир о гәдәр явашдан чаваб верди.

— Бәли, кенерал-наһанкапет аға, мусурманлар.—Ашот кағызы чибиндән чыхардыб горха-горха Кароя верди.

— Бу нәдир? Ким языб?

— Кағыздыр, Сурен верди. Буну сәнә чатдырмаг үчүн мәни өлдүрмәди...

— Сурен?—Тәәччүбдән аз гала көзү кәлләсинә чыхан Каро бир дә тәкрар эләди:—Сурен?! Габағынызы кәсән о иди?

— Бәли, о вә башгалары...

— Бәс сәнин түфәнкин, патрондашын һаны?

— Кенерал-наһанкапет аға, даһа нийә кизләдим. элимдән алдылар.

Каро Ашота тәрс-тәрс бахыб кағызы учадан охумага башлады:

«Чәнаб Каро Һампарсумян, бу күнаһсыз чамааты аз инчит. Әлсиз-аягсыз арвад-ушағы юрдундан-ювасындан аралы салма. Ону бил ки, сиз дашнакларын ағалыгына, дәрәбәйлийинә аз галыб. Гызыл Орду, сизин достунуз Деникинин гошунларыны дармадағын эләмиш, Шимали Гафгазы алмыш вә сүр'әтлә Загафгазия доғру ирәлиләйир. Кәндлиләрин сиздән интигам алачаглары күнү көзләйин!

Бундан сонра бир кәндлийә бармағынызы вурсаныз, эрмәни вә мүсәлман партизанларынын зәрбәсини башынызда һисс эдәчәксиниз!

Мүсәлман кәндләринә һүчума һазырлашамағыныз бизә мә'лумдур! Ики халгы бир-биринә дүшмән эләмәйин! Анлайын ки, бу бөйүк мәс'улийәтин чәзасыны чәкә билмәйәчәксиниз. Ону да билин ки, тәздән милли

гырғын салмаға, һәр кәсдән габаг сизә партизанлар аман вермәйәчәкдир.

Чәнаб Һампарсумян! Сиз һәр шейи әмр илә, зор илә әлдә этмәйә адәткәрдә олдуғунуз үчүн, мәнәббәти дә зорла газанмаг истәйирдиниз! Лакин буна наил ола билмәдиниз. Тәле сизин ағалыгыныза табе олуб, үзүңүзә күлмәди. Намусуну, эшгини дөвләтдән, шөһрәтдән уча тутан адамын үрәйи һеч бир заман, һеч бир гануна, әмрә, маузерә сатылмаз. Буна өзүңүз әмин олдуруз. Чәнаб «Һөкмдар», йәгин ки, бүтүн полиси, часуслары аяға галдырыб «нишанлынызы» ахтартдырысыныз. Һеч нараһат олмайын, Сирануш өз севкилисинә һисмәт олмушдур. Аталар ериндә дейиб: үрәк өз достуну тапар.

Сурен Погосян, 3 апрел 1920-чи ил».

Йүз гылынч зәрбәсиндән гүввәтли олан бу бир парча кағыз Карону сарсытды, санки үрәйини яндырыб түстүсүнү тәпәсиндән чыхартды. О бир нечә дәгигә столун архасында өлү кими галды, сонра көзүнү, габағында лал даянмыш адамларын үзүндә кәздирди. Она элә кәлди ки, горхудан зағ-зағ әсән бу адамлар да инди үрәкләриндә дейирләр: «Сурен сәни дири-дири гәбрә басдырды, кенерал-наһанкапет! Даһа сән бу өлкәдә нечә баш сахлаячагсан?!...»

Һәр сөзү бир хәбәрдарлыг, бир иттәһамнамә кими сәсләнән кағыз, Месропу, Самвели вә Ашопу мат гоймушду. Онлар Кароя тәсәлливеричи һеч бир сөз сөйләйә билмәдиләр.

Каро аяға галхыб ирәли кәлди. Ачығыны Ашотун үстүнә төкмәк вә һирсини соютмаг үчүн она бир нечә силлә вурду:

— Ит күчүйү! Бу кағызы мәнә нийә кәтирмисән? Нийә йолда чырыб атмамысан?!

Ашот өзүнү итирди.

— Мән нейним?.. Мән... мән языг...

— Зәһримар, «мән», «мән»!—Каро она бир силлә дә вурду. Сонра Самвелин гаршысында даяныб кағызы дөрд парча эләди вә гәзәблә онун үзүнә чырпараг деди:—Ал, сох көзүнә! Инди билдин ки, бачын кимлә кедиб?! Сән дә кет тәзә езнәнин янына! Икиниз дә бир

ердә мәнә күллә атын... Сурен Погосяны көрдүйүнү нә үчүн мәнә демәдин?

— Мән Сурени танымадым.

— Танымадым! Танымадым! Бәлкә мүлкәдар Багратын оғлу да болшевик олуб, хәбәримиз йохдур?

— Мән болшевикләрин еридикләри ери газмаға назырам...

— Бәс Сурен Погосян, онун мүсәлман йолдашлары, нә билим, партизан-мартизан йолдашлары кәндиләрин сүркүн эдиләчәкләрини һардан билирдиләр? Онлара ким демишди? Ахы нийә мән о мүсәлман кәндләрини хәрабәйә чөндәрмирәм ки, эрмәни болшевикләри ораны өзләринә юва, сығыначаг эләмәсинләр!.. Йох, бу ишдә сәнин әлин вар. Самвел... Началник!..

— Мән сәнинлә тәкликдә данышмаг истәйирәм,— дейә Месроп Каронун үзүнә бахараг, башынын йүкүлчә һәрәкәтилә Самвели вә Ашоту байыра чыхартмасына ишарә этди.

Каро онларын һәр икисини байыра чыхардыб, Месропа деди:

— Даныш!

— Карочан, әсәбиләшиб өзүнү инчитмә! Дәйirman билдийини эләр, чах-чах башыны ағрыдар. Бизим милли һөкүмәтимиз о гәдәр мөһкәмдир ки, элә кағызлар бизә һеч бир зәрбә тохуя билмәз. Сән һаһаг ерә Самвели бу гәдәр данлайырсан. Мән билирәм ки, онун күнаһы йохдур. Онун вар-дөвләти, шүүру, тәбиәти йол вермәз ки, болшевик олсун. Бизә онун кими адам лазымдыр. Гой о өз вәзифәсини апарсын. Ондан бачарыглысы олса, чыхардарсан. Нә исә, мән Аракел Лалаянсдан шүбһәләнирәм. Чох ола билсин ки, һөкүмәтин сиррләрини болшевикләрә чатдыран элә олур. Мәнә белә сөzlәри демәйә әсас верән ики шейдир: биринчиси, онун милли шуранын ичластарында ерсиз вә сясәтимизә бә'зән уйғун кәлмәйән чыхышларыдыр ки, буну өзүн дә билирсән. Икинчиси, торпағыны вахты илә касыблара пайламасы...

— Демәк, ону һөкүмәт үзвү эләмәкдә мән сәһв эләмишәм, һә?

— Валлаһ, нә әрз эләйим... Бәлкә мән өзүм дә о кишинин һаггында сәһв эдирәм. Анчаг орасы мәнә

күн кими айдындыр ки, Аракелдә һеч миллиәт дуйғусу, миллиәт ганы йохдур. О һәтта мүсәлман кәндләринин дағдылмасына да тәәссүфләнир. Белә адамдан да һәр шей көзләмәк олар... Бир дә, болшевик олмаян адам өз торпағыны кәндиләрә вермәз. Өзүнә яхшы мә'лумдур ки, о, Русияда охуюб. Бәлкә элә орда да болшевик партиясына даһил олуб? Әкәр о дүз адамдырса, нә үчүн сәнин тәклифинә разы олуб дашнак партиясына кирмәди?.. Мәнчә, Аракелин бундан сонра да сәрбәст яшамасы бизим үчүн тәһлүкәлидир...

Онлар чох данышдылар, көтүр-гой эләдиләр. Ёирси бир гәдәр союмуш Каро, Аракели вә Саакы янына чағыртдырмағы Месропа тапшырды.

Нөврәстә илә Сирануш һәйәтин бир тәрәфиндә, палаз үстүндә отуруб өзләрини күнә верә-верә дәрдләшир вә тез-тез йола бахырдылар. Онлар, силаһ көтүрүб мүбаризәйә кетмиш әрләринин гайытмасыны көзләйирдиләр. Чәкдийи бүтүн зилләтләрә, мәшәггәтләрә бахмаяраг, Нөврәстә Шаһмәрданын мәһәббәтини гәлбинин дәринлийиндә яшадырды. Күсүлү олсалар да, истәмәзди ки, әринин башындан бир түк әксик олсун.

Доғма кәндләриндән, обаларындан узаг дүшмүш кәлинләр—бир азербайчанлы, бир эрмәни өз ерләри һаггында хейли данышдылар. Сәрин айна булаглары, чошғун шәләләләри, пер-пенчәрли, балдырганлы күнейләри, кениш, яшыл чөмәнләри—һәр шейи, һәр ери көзләринин габағына кәтирдиләр.

Юсиф кәлиб әмисинин адындан бачысыны чағырды. Нөврәстә онула бәрәбәр эвә кетди.

Тәк галан Сирануш фикрә далды... Күн күнорта еринә галханда Сурен дарвазадан һәйәтә кирди.

— Аллаһ сәнә шүкүр!—дейә Сирануш ериндән галхыб әринин габағына гачды.

Сурен она бахараг, күлә-күлә деди:

— Сирануш, сән тамам дәйишилиб олмусан бир мүсәлман гызы! Башында кәләгайы, әйниндә кен голлу күләчә, узун туман... Бу палтар көр иә гәшәнк дә сәнә ярашыр!

— Бадам хала кэлининин палтарыны вериб. кеймишэм. Мэнимкини ююб. Чанын үчүн, Сурен, белэ яхшы арвад олмаз. Мэнэ өз гызы кими һөрмэт элэйир.

Онлар даныша-даныша кэлиб палазын үстүндө отурдулар. Сурен түфэнки янына гойду.

— Һэйэтдэ нийэ тэкчэ отурмушдун?

— Нөврэстэ дэ бурда иди, элэ индичэ кетди. О, Шаһмэрданын йолуну көзлэйирди, мэн дэ сэнин. Үрэйим нечэ сакит олду. Йолдашларың да саламатдырлармы?

— Һамы саламатдыр. Левонла Макич арвад-ушагалары илэ кетди Гунданлыя.

— Аллаһа шүкүр... Нөврэстэ Шаһмэрдандан чох никаранды. Мэн дэ яман горхурдум...

— Нийэ горхурсан, Сирануш? Сэн ки, мэним вэ йолдашларымын нэ йол тутдугумузу билирсэн, мүбаризэмиз, давамыз һелэ габагдадыр. Бэлкэ элэ кэтирди ки, сэн өзүн дэ элинэ түфэнк алыб бизэ гошулмалы олдуң...

Сирануш көксүнү өтүрүмүш кими дэриндэн нэфэс алыб деди:

— Аһ, Сурен, нийэ анам мэни оғлан доғмайыб?

Сурен Сиранушун элини элинэ алыб күлүмсүндү.

— Оғлан олсайдын нэ элэйердин?—дейэ Сурен арвадынын күңүн исти шүаларындан шэвэ кими парылдаян гара көзлэринэ бахды.—Һэ, нэ элэйердин?

— Сэнэ дост олардым, йолдаш олардым. Һара кетсэйдин сөндөн айрылмаздым. Дүшмэнлэ габаглашан заман күллэнин бирини сэн атанда, бирини дэ мэн атардым.

— Сэн о ишлэри инди дэ көрэ билэрсэн, —дейэ Сурен түфэнки ердэн көтүрүб Сирануша верди.—Бах, көр күчүн чатармы?

Сирануш бешатыланы элиндэ самбаллады.

— Бунда нэ ағырлыг вар ки, күчүм чатмая? Амма долдурмағы, атмағы билмирэм...

— Вер, өйрэдим!—Сурен түфэнки ондан алды. Нечэ патронламағы, нечэ нишан алмағы вэ атмағы изаһ этди.

Сирануш ушаг кими севинирди:

— Валлаһ өйрэндим, валлаһ, элэ атарам ки...

— Гушу көзүндэн вурарсан, һэ?—Сурен гәһгәһэ чөкди.

— Күлмэ. Түфэнки вер бэри патронлайым, көр о диварын үстэки сахсағаны нечэ вуруб ашырырам...

— Сахсаған хейир хэбэр кэтирэн гушдур, ону вурма! Амма пис адамы өлдүрмэйэ үрэйин кэлэрми?

— Мэн ган төкмөк истэмيرэм. Анчаг ери кэлсэ, сэнин дүшмэнини өлдүрэрэм.

— Лап атан да, гардашын да олса?..

Сирануш бир гэдэр тутулду, сонра деди:

— Мэн сизи барышдырачағам. Нэ тәһэр олса онлар мэни атмазлар...

Сурен сөһбәти дэйишди.

— Кедәк эвэ. Йолдашларың кэлдийимдэн хэбэрлэри йохдур.

Қаро русча яздығы кағызы гуртарандан сонра охуду:

«Губадлы геза начальники чэнаб Шәриф бәй Әли-бәйова!»

Сизинлэ бизим мэгсәдимиз, милли сиясәтимиз башга-башга олса да, арамызда тоғгушмалар, мүһарибәләр баш версә дэ, үмуми дүшмәнләрә гаршы мүбаризэмиз бирдир. Мэн дүшмән дейәндә, нэзәрдә болшевикләри тутурам. Һәр ердә биркә һәрәкәт эдән эрмәни вэ мүсәлман болшевикләри Зәнкәзурда хусусән ахыр вахтлар активлик көстәрмэйэ, шулуғлуғ салмаға башламышлар. Йәгин ки, онлар сизин гезада да чамааты башдан чыхартмағ үчүн аз иш көрмүрләр. Ахыр заманларда өзләрини партизан адландыран болшевикләр әһали арасында шайә ййырлар: куя Русия Гызыл Ордусу Загафгазия да кәләчәкдир. Чэнаб начальник, әкәр руслар Загафгазия кәлсәләр, бизим дэ, сизин дэ милли истиглалийәтимиз тәһлүкәдә олачагдыр. Мәһз буна көрә сиз орда, биз бурда болшевикләрлә амансыз мүбаризә апармалыйығ... Этибарлы мәнбә-

лөрдөн бизэ мә'лумдур ки, һәмин партизанлар Зәнкәзурда чинайәт төрөтдикдән сонра гачыб сизин кәндлөрдә кизләнирләр. Күман этмәк олар ки, онлар бизим сәрһәдә яхын олан Гунданлы, Күрчүлү, Әйвазлар вә башга кәндлөрдә өзләринә юва салыблар. Бу һәм сизин, һәм бизим үчүн һеч яхшы дейил, даһа доғрусу тәһлүкәдир.

Чәнаб началник, Зәнкәзур партизанларыны тутуб бизим сәрәнчамымыза кәндәрмәйинизи ханиш әдирәм. Өз тәрәфимиздән сизи әмин әдирәм ки, әлимизә кечән мүсәлман партизанларыны сизә тәһвил верәчәйик.

Зәнкәзур маһал кенерал-губернатору
Каро һампарсумян. Корус шәһәри.

10 апрел, 1920-чи ил.

Каро кағызы зәрфә гоуб, үстүнү язды. Сонра гаршысында лал-динмәз отуран Саака мүрачиәт этди:

— Сән мүсәлманча яхшы билирсэн, әләми?

Саак, Каронун ағзындан сөз гуртармамыш, стулдан дик галхды.

— Бәли. Әлә данышырам ки, мусурманын бабасы да мәним кими даныша билмәз.

— Чох көзәл. Әлә сир-сифәтдән дә мүсәлмана охшайырсан. Бу кағызы апарарсан Губатлыя, верәрсән началник Шәриф бәй Әлибәйова. Ондан башга һеч кәсә вермәзсән. О нә чаваб языб версә, мәнә кәтирәрсән. Бизим сәрһәдчиләр сәни бурахачаглар. Азәрбайчан торпагына кечәндә нечә кедәчәйини өзүн биләрсән. Кет, анчаг үч күндән сонра бурда ол. Кәләндән сонра сәни Коруса, өз яныма кәтирәчәйәм. Кет!

Саак кетди.

Месропла Аракел ичәри кирдиләр.

Каро Аракелә чәпәки бахыб деди:

— Бизим һөкүмәт үзвү Аракел Лалаянс чәнаблары нә илә мәшғулдур?

Кенерал-наһанкапетин ялныз сөзләриндә дейил, бахышларында да. дәрин кинайә һисс әдән Аракел чаваб верди:

— Хынзирәкдә яраланан стражниккин мүәличәси илә мәшғулам.

— Тәк-тәк адамларын мүәличәси илә мәшғул олуңча, вәтәнин үрәйинә хәнчәр сапламаг истәйән адамларла әләгәни кәссән яхшыдыр!

— Бу сөзү кимә дейирсэн, чәнаб кенерал-наһанкапет?

— Сәнә дейирәм, чәнаб Лалаянс! Кәрәк ки, сәһв чыхышларын, сәһв фикирләрин һаггында сәнинлә данышмышыг! Амма, тәәссүф ки, өзүнү дүзәлтмәк әвәзинә, әмәли сурәтдә бизә гаршы һүчума кечмисән... Өзү дә ачыг йох, кизли...

— Нә демәк истәйирсэн? Баша дүшмүрәм...

— Баша дүшмүрсән? Йох, чәнаб Аракел Лалаянс, де ки, бу сөзләр сәнә сәрф әләмир. Мән сәнә бир әрмәни зиялысы кими этдийим һөрмәти доғрудан баша дүшмәдин. Нә исә, дөвләт сиррләрини болшевикләрә верән кимдир?

— Буну мәндән нә үчүн сорушурсунуз? Мәним болшевикләрлә әләгәм ола билмәз.

Месроп үзүнү Аракелә чевириб:

— Нә үчүн тәрслик әләйирсэн?—деди.—Аллаһ, күнаһыны бойнуна аланларын чәзасыны йүнкүлләшдирәр... Кенерал-наһанкапетин һүзүрүндә дүзүнү сөйлә! Онун гәлби кенишдир—сөйәр, дөйәр, амма бәрк аягда мүдафиә әдәр...

— Мәним һеч бир мүдафиәйә әһтиячым йохдур, чәнаб кешиш. Болшевикләрин дә һәрәкәтләринә мән чавабдәһ дейиләм.

— Болшевикләр һардан билирдиләр ки, һөкүмәт Хынзирәкдәки үсянкар кәндлиләрин аиләләрини сүркүн әдәчәкдир? Ахы бу һагда анчаг милли шурада данышытыб?

— Милли шуранын мәндән башга да үзвләри вар...

Месроп һийләкәрчәсинә күләрәк:

— Хейр, хейр!—деди,—шүбһә анчаг сәнәдир. Сән сән «мәзлүмлар»ын досту...

— Шүбһә әсас дейил.

Каро гышгырды:

— Әсасдыр! Де көрүм, бизим сирримизи болшевикләрә вермәйә сәни мәчбур әдән нәдир? Чәнаб доктәр

Аракел, нэ замандан вэтэнэ, миллэтэ хаин чыхмысан? Нэ замандан болшевиклэр сәни алдадыб өз тәрәфләринә чәкибләр!

— Каро һампарсумян өз нүфузуну итирәндән.

Каро әлини стола дөйәрәк бағырды:

— Сус, алчаг! Мән нүфузуму итирмәмишәм. Мән бир өлкәни доландырырам!..

— Мән суссам да, чамаатын ағзыны бағлая билмәсән. Чамаат торпаг истәйир, чөрәк истәйир. Чамаат дейир, һөкүмәт бизим шикайәтимизә бахсын, дәрдимизә галсын. Инди халг гуру сөзә, вә'дә алданмаг истәмир...

Каро әсәби һалда отагда кәзинә-кәзинә деди:

— Сәнин гәддар болшевик олмағына даһа мәндә һеч бир шүбһә галмады.

— Мәнсә сәни чохдан танымышам, Каро һампарсумян! Милләтин әзәзил дүшмәни!

Каро әлини маузерә атанда, Месроп тез ердән галхыб онун биләйиндән тутду.

— Йох, йох! Мән Аракели өлдүрмәйә разы олмарам. Бириниз кенерал-наһанкапет, бириниз милли шуранын үзвү... Бу нәдир, әйиб дейилми? Аракел инди наһаг ерә гызышды инадкарлыг эләди, амма сонра һәр шейи ачыб дейәр, сән дә онун күнаһындан кечәрсән...— Кешиш нә исә Каронун гулағына пычылдады.

Каро кәлиб ериндә отурду.

— Самвел!— дейә гышгырды.

Әйванда дурмуш Самвел Каронун сәсини әшидән кими тез ичәри кирди.

— Апар буну һәбсханая!

Аракел тапанча габағында ичәридән чыхандан сонра, Каро ағыр бир йүк алтындан хилас олубмуш кими дәриндән нәфәс алды.

— Көрдүнмү ичимизә сохулан чанавары, кешиш!..

— Аллаһа шүкүр ки, мәним шүбһәләрим доғрулды. Инди болшевикләрнин ерини ондан өйрәнмәк лазымдыр.

— Сонра? Сонра?

Саак сөзүнә давам эләди:

— Һә, наһанкапет аға, йолда башыма чох ишләр

кәлди, сөзүм онда дейил... Началникин диванханасыны сорушуб өйрәндим. Сөзүн кәдәйи, ичазә алыб Әлибәйовун янына кирдим. Кағызы вердим. Әввәлчә элә билди ки, мусурманам. Кағызы охуяндан сонра үзүмә дик бахды. Деди: «Ә, ай әрмәни, нә чәсарәт эләйиб мусурман торпағына кәлмисән? Инди сәни боғаздан асдырсам нечә олар?!» Дедим, аға, ихтияр саһибсән. Бир әрмәни өлчәк, ер үзүндән әрмәни гуртармаячаг ки. Амма мән сәндән чаваб апармаға кәлмишәм. Нә фикир эләдисә, деди: «Горхма, өлдүрмәрәм. Анчаг, сөзүмү элә дилчавабы кенерал-губернатор һампарсумяна чатдыр. Де ки, биз өзүмүз партизанларын, болшевикләрнин өһдәсиндән кәлә билмирик. Бәйләрнин, дөвләтлиләрнин эвләрини яндырырлар, мүлкәдарларын ерләрини әлләриндән алырлар. Кәндлиләри өйрәдиләр ки, һөкүмәт, диван-дәрә саймасынлар. Бир дә ону де ки, алдығымыз доғру мә'лумата көрә гырмызылар кәлирләр...» Онун сөзүнү кәсиб сорушдум ки, аға началник, гырмызылар кимдир? Деди: «Кенерал-губернатор өзү билир. Бәлкә бу күнә, сабаһа Бакыны алачаглар. Биз бурда башымыза чәрә ахтарырыг. Дашнаклар да өз башларына чәрә гылсынлар...»

Каро деди:

— Бәлкә, һеч кетмәмисән? Бу сөzlәри өзүндән уйдурурсан?

— Аға, нә данышырсан? Онда кәрәк мәндә һеч намус, гейрәт олмая!.. Башына анд олсун, сөзүмүн бири дә ялан дейил. Началникин өз дилиндән чыханлары сәнә дедим... Мән кәнд арасында, адамларын данышығына да пулаг вердим. Бири партизанларын вуруб йыхмасындан данышырды, бири кәндлиләрлә һансы бәйинсә арасындакы чәкишмәдән дейирди. Бири болшевикләри тә'рифләйирди. Көрүнүр ки, орда һеч һөкүмәт-зад йохдур ки, элә данышанлары тутуб дама басмырлар...

— Яхшы, сән кет. Өз ишинлә мәшғул ол. Бундан сонра, бизә чох лазым олачагсан. Чағыртдыран кими кәләрсән. Вахтлы-вахтында мә'лумат верәчәксәнми?

— Бәли, кенерал-наһанкапет аға!

— Кәндлиләрнин данышығына фикир вер. Кимин һара кедиб нә иш көрмәсини, ким илә көрүшмәсини

излэ. Болшевиклэрэ, паргизанлара рэгбэт көстэрэн адамлары тез бизэ билдир.

— Баш үстэ,— дейиб Саак ичэриден чыхды.

Каро көзүнү мүрөккөб габына зиллэйиб фикрэ кетди. Кешиш Месроп да диллэнмэди. О да нэ исэ, дүшүнүрдү. Бир нечэ дэгийгэдэн сонра Каро дэриндэн көксүнү өтүрүб деди:

— Ишлэр кетдикчэ пислэшир, башга шэкил алыр, кешиш. Биз Зэнкэзур болшевиклэринин көкүнү кэсмэк истэйирик, амма жөрүрсэн, нэ хэбэрлэр кэлир... Гырмызылар Загафгазия сэрһэддинэ аяг басан кими, коммунистлэр бизэ көз ачмаға аман вермэйчэклэр...

Кешиш элини саггалына чэкиб ағыллы, сиясэтдэн баш чыхаран, мэслэһэткүзар адамлар кими деди:

— Көрүрэм. эһвалын бир аз хараб олду. Амма мэн гырмызыларын Шимали Гафгазы алмаларына вэ бизэ тэрэф кэлмэлэринэ һеч инана билмирэм. Мэнчэ бу эсассыз бир хэбэрдир. Адамын ағлы вар, ағ ордулары, «көнүллү орду» онлар нечэ мэглуб эдэ билэрлэр? Бир саатлыға тутаг ки, мэглуб эдиблэр, бундан нараһат олмаға дэймэз. Архамызда Америка, Инкилтэрэ, Франса кими. нэһэнклэр дуруб. Онлар нэ үчүн бизэ көмөк эдирлэр, силаһ, палтар верирлэр? Онлар истэйирлэр ки, биз дашнаклар һэр ердэ үсяны ятырдаг. Фэһлэнин, кэндлинин ерини өзүнэ таныдаг, болшевиклэрин фэалийэтинэ сон гоаяг. Аллаһа шүкүр, сэн дэ ки, бу барэдэ дэриден чыхырсан... Горхма, аллаһын изни илэ бизим һөкүмэтин бурну да ганамаз. Бизим бөйүк достларымыз гоймазлар ки, гырмызыларын аяғы Эрмэнистана дэйсин. Дур кет эвинэ, истираһэт элэ.

— Мэн горхмурам, анчаг баша дүшүрэм ки, сиясэт бир күндэ едди рэнкэ кирэ билэр. Инкилис, американ, франсыз нүмайэндэлэри Загафгазиядан чэкилиб кетсэлэр нэ элэйчэйик? Эшитдинми, Саак нэ деди? Мүсэлман кэндлилэри болшевиклэрин йолуну көзлэйирлэр... Мүсават һөкүмэтинин даһа саймырлар...

— Бизэ нэ вар, ай кенерал-наһанкапет... Гой саймасынлар. Мүсэлман һөкүмэтинин нүфузу дүшсүн. Бу ки, бизим хейримизэдир.

Каро күлдү:

— Кешиш аға, бир аз дэрин дүшүнмэк, узағы көрмэк лазымдыр... Гырмызылар Азэрбайчаны алсалар сэн, мэн Зэнкэзурда дуруш кэтирэ билмэйчэйик... Нэ исэ, вэзиййэт кетдикчэ чох пис дэйишилир. Мэн ба'зи мэсэлэлэри айдынлашдырмаг үчүн Иравана кетмэк истэйирэм. Дур о кағызы бура кэтир?

— Һансы кағызы?

Имзассыз кағызы. Чэнаб Хатисов адына сөз гошулан кағызы.

— Ону нейнирсэн?

— Парламентдэ көстэрэчэйэм, дэйчэйэм ки, кэндилэр көрүн иши һара чатдырыблар...

— Мэслэһэт көрмүрэм. Дэйэрлэр: бэс сэн орда нэйэ отурмусан...

— Кэтир сэнэ дэйирэм! Мэн о кағызын эсасында ичазэ алыб бир-ики пара кэндин эһалисини сүркүн элэмэк истэйирэм ки, һамыа көрк олсун.

Кешиш аяға галхды. Аддымыны атыб даянды. Нэ исэ демэк истэди, анчаг Каронун зэһмли бахышы ону ағзыны ачмаға гоймады. Мүтэрэдид һалда ичэриден чыхды. Лакин чох чэкмэди ки, тэлэстик аддымларла кери гайытды.

— Буюр, тэ'чили телеграмдыр. Гапыда вердилэр.

Каро алыб:

— Нэ узун телеграмдыр!— дэйэ охуду:

«Зэнкэзур маһалы кенерал-губернаторуна! Тэ'чили Мэхви. Деникинин гошуналары мэглуб эдилмишдир. Гырмызы орду Загафгазия һэрэкэт эдир. Бүтүн гүвэлэри сэфэрбэрлийэ алмаг лазымдыр. Дахили иғтишаша йол вермэйин. Болшевиклэрлэ чох кэскин мүбаризэ апарын. Лазым кэлсэ, кенерал Дро Гарабағда Гызыл Ордунун гаршысына чыхачагдыр. Сиз һеч ерэ тэрпэнмэйин!..»

Каро телеграмы столун үстүнэ атды:

— Көрдүн, кешиш аға! Сэн инанмырдын! Мэн даһа Иравана кедэ билмэрэм... Демэк, гырмызылар кэлирлэр... Демэк, биз...

— Бэли, сэн дүз дэйирмишсэн, кенерал-наһанкапет. Телеграмда яхшы көстэриш вериблэр ки, болшевиклэрлэ амансыз мүбаризэ элэйин.

— Болшевиклэрин көкүнү нечә кәсәсэн? Неч көзә көрүнүрләр ки... Анчаг гурд кими бизи ичимиздән ейиб чүрүтмәк истәйирләр. Эһ! Эһ!—Каро элини стола чырпды.

Месроп телеграмы көтүрүб явашча отагдан чыхды.

Каро ағыр аддымларла ачыг пәнчәрәйә янашды. Саг дирсәйини чәрчивәнни кәнарына, элини исә юмруглайыб кичкаһына сөйкәди. Дурушундан, бахышындан элә күман этмәк оларды ки, о, гаршыда көрүнән гәшәнк мәнзәрәни сейр эдир, тәбиәтин көзәллийиндән зөвг алыр. Лакин Каро нә тәзә ярпагланмыш ағачлары, нә будагдан-будага гонан, бағчая сәс салан гушлары көрүр, нә дә һавадан кәлән баһар әтрини дуюрду. О, көрмүрдү ки, алчалар ағ, әрикләр исә бәнөвшәйи чичәк һава инсан үчүндүр. Чүнки, бейниндә кәләф кими долашмыш худпәсәнд, гара фикирләр көзүнә пәрдә чәкмиш, тәбиәтин көзәллийини көрмәк, ярадычы гүвзәләрини дәрк этмәк габилийәтиндән ону мәһрум этмишди.

— Йох, йох! Әвләр яндырмасам, ган төкмәсәм, болшевиклэрин көкүнү кәсә билмәйәчәйәм!—дейә, Каро фикирдән айрылыб тез кери дөндү.

Он дөрдүнчү фәсил ✓

Бүтүн ер үзү башдан-баша я дағлардан, я сәһралардан, я мешәләрдән, я дәнизләрдән, чайлардан ибарәт олса иди, яшайыш нә гәдәр екнәсәг, чансыхычы вә мәнасыз оларды. Бәлкә дә инсан үчүн һәят, гәрәгги, көзәллик олмәзды.

Тәбиәтин гүдрәти, фәйдасы, көзәллийи онун мүхтәлиф шәкилә, мүхтәлиф иглимә, мүхтәлиф сәрвәтә маллик олмәсындадыр. Тәбиәт өзү үчүн дейил, бәшәрийәтин инкишафы вә хош күзәрәны үчүндүр. О чох сәхавәтлидир. О бүтүн ералты, ерүстү сәрвәтинни, һавасыны, суюну, һәтта айыны, күнәшини, сайсыз улдузларыны белә, инсанлара бәхш этмишдир. О, адамлары милләтләрә, синифләрә айырмамышдыр. Биринин йохсул,

биринин варлы, биринин залим, биринин мәзлум олмәсындан онун хәбәри йохдур. Мүхтәлиф гушлар, һейванлар ярадан, фәсилләр әмәлә кәтирән, гойнунда мадди нә мәтләр етишдирән тәбиәт нә гәдәр гүдрәтли, нә гәдәр зәнкиндир! Доғрудур, онун йыхычы сәлләри, тармар әдичи туфанлары, зәлзәләләри, фыртыналары, шахталары вар. Лакин күнәши, баһары, күлү-чичәйи дә вар. О, өзүнүн бәзәйи олан инсаны фәлакәтдән, өлүмдән хилас этмәк үчүн ана кими гойнуна чәкир. Чох вахт инсан, апардығы мубаризәдә тәбиәтин сарсылмаз гүввәләринә архаланыр. Дағларда, мешәләрдә, каһаларда, дәрәләрдә өзүнә сығынчаг тапыр.

Бәс чанлы бир шәкил кими нәзәри охшәян Ширинху мешәси кимләри өз бағрына алмышдыр?

Мешәнин гәлын бир ериндә, оту һәлә тәзә-тәзә көйәрмәйә башлаян бир талада отурмуш партизанлар ширин сөһбәт эдирдиләр.

Чомәрд дейрди: ✓

— Нә эләмәк олар... Вәзийәтимиз беләдир. Бир ердә мәскән салыб отурсаг, әлә кечәрик. Әкәр Мүрсәл, приставын бизи тутмаг гәсдини кәндхуададан өйрәнмәсәйди, чохдан газаматда идик...

— Әләдир, Чомәрд, әләдир!—дейә Ваһан тәслиг әтди.—Мубаризәмизин характери, тактикасы белә тәләб эдир. Бир ердә отура билмәрик. Хүсусән индики шәраитдә. Һәләлик бизим еримиз әлә бу мешәләр олмәлыдыр.

Шаһмәрдан деди:

— Сиз ону дейин: нечә эләйәк ки, башымыза адам топлаяг? Йохса, доггуз нәфәрдән нә чыхар?

— Доггуз нәфәр нийә олуруг? Мүрсәли, һайкы нийә саймырсан?

— Онлар кәндләдирләр.

— Кәнддә оlanda нә олар. Өзүмүз демишик ки, бири Хынзирәкдә галсын, бири Күрчүлүдә; бир шей оlanda хәбәр версинләр, бизимлә әлагә сахласынлар. Онларла бир ердә олур он бир нәфәр, әләдирми?

— Орасы әләдир, анчаг мән бурада оланлары сайырам.

— Яхшы, бурада енә вар ахы, онлары нийә һесаб эләмирсэн? Нөврәстә илә Сиранушу нийә яддан чыхардырсан?..

Шаһмәрдан күлә-күлә деди:

— Ай Ваһан, онлар силаһ тута биләрләр? Бир балача дара дүшсәләр, өзләрини итириб, көзләриния яшыны төкөчәкләр.

Сирануш күлә-күлә деди:

— Сән бизи о гәдәр дә ачиз билмә, Шаһмәрдан гардаш. Мән түфәнки долдурмағы да билирәм, атмағы да.

Ваһан:

— Шаһмәрдан, дүз данышмадын,—деди.—Арвад вар, арвад вар. Эләси вар пишикдән горхур, эләси дә вар ки, йүз кишийә бәрәбәр! Элә мүсәлманлар дейәр ки, асланын эркәйи, дишиси олмаз. Эрә, элә көтүр гачаг Нәбинин һәчәрини. Она сөз дә гошублар ки:

Күн чыхыбдыр күнортанын ерина.
Һәчәр ханым галхды атын белинә.
Әшрәфи, мирвари дүзүб телинә,
Гой сәнә десинләр, ай гачаг Нәби!
Һәчәри өзүндән ай гочаг Нәби!

Күлүшмә сәси әтрафа яйылды. Чох заман кәләрли көрүнән, хүсусән Шаһмәрдан олан ердә гашгабағы ачылмаян Нөврәстә дә күлүмсүндү.

— Ай сағ ол, Ваһан кирвә!—дейә Чамал әлини онун чийнинә вурду. Яхшы чаваб вердин. Сиранушу билмирәм, амма Нөврәстәнин гочаглыгына мән гол чәкмишәм. Онда киши һүнәри вар. Дүзүнә бахсаң, мәним сизә гошулмағыма да сәбәб Нөврәстә олду.

Чомәрд деди:

— Сирануш да гочагдыр. Каро кими чанаварын тоюну яса дөндәрмәк бөйүк һүнәрди. Амма бир партизаны яддан чыхартмысыныз.

Шаһмәрдан:

— О кимдир?—деди.

— Юсифдир!—дейә Чомәрд күлә-күлә чаваб верди.

— Вай сәни әзраинин ядындан чыхасан, Юсиф!—дейә Шаһмәрдан әлини онун чийнинә вурду, — онда чохуг ки...

Чомәрд деди:

— Бизим гүввәмиз кетдикчә артачаг. Дама-дама жөл олар. Биз анчаг мешәдә бир дәстәйик. Бизә сәс верән, һавадар олан чохдур. Онлар бир вахт бизә гошулачаглар.

— Чомәрд гардаш, нә мән, нә Макич даһа сиздән бир аддым да узаға кетмәйәчәйик,—дейә Левон дилләнди.—Бизим айләмиз сизин сайәниздә дашнактарын сүркүнүндән гуртарды. Биз бу яхшылығы ядымыздан чыхарда билмәрик.

— Мәзһәб һаггы, бундан сонра көзүмә күллә дә сыхсалар, кери дуран дейиләм. Каш, бирчә о Самвел ит оғлу әлимә дүшәйди...

Левон Макич көзүнү агардыб явашча деди:

— Ә, бачысы бурда отуруб, сөйүш эләмә.

Макич кефини позмадан сөзүнә давам эләди:

— Нә олар отуранда... Мән она сөймүрәм ки... Сиранушун инди Самвелә гарышачағы йохдур... Суренин арвадыдыр, мәним дә бачым.

Сирануш гызарды. Гардашындан өтрү хәчаләт чәкди, амма һеч бир сөз демәди.

Левон сөһбәти дәйишдирмәк үчүн аралыға сөз атды:

— Бизим бу варжапет¹ Рүстәм һеч данышмыр ахы! Гардаш, нә пикирләширсән?

Рүстәм гәзет кағзындан папирос эшә-эшә деди:

— Мән данышанлара һәм гулаг асырам, һәм дә фикирләширәм. Дейирәм, адам нечә дәйишиләрмиш!.. Бир заман элә зәни эдирдим ки, дөвләтли илә кагыб арасында олан зиддийәт, дава, галмагал, залымын мәзлума эләдийи зүлм анчаг мәдәнийәтлә, элмлә арадан көтүрүлә биләр. Нәят мәнә сәһвләримә өйрәтди. Адамын башы дашдан-даша дәймәсә, көзү ачылмаз... Мән ингилабын нәләр ярадачагыны, халглара нәләр верәчәйини дәрк этмирдим. Инди өзүм силаһ көтүрүб мүбаризә мейданына атылмышам. Инди мән анлайырам ки, вәтәнини, халгыны

¹ Баржапет — мөәллим (эрмәничә).

севэн һәр намуслу зиялынын йолу ингилаб йолудур. Мән Бақыда олдуғум заман Ленинн эсэрлэриндэн охудум. Баша дүшдүм ки, Русия пролетариаты нэ үчүн чары йыхды, нэ үчүн Октябрь ингилабыны яратды. Инди мән өзүмү мұаллим йох, Ленин идеясынын гэлэбәси уғрунда мүбаризэ эдэн бир эскәр һесап эдирәм. Чибимдэ партия китабчасы олмаса да, үрәйим коммунист үрәйдир.

Рүстәм сусуб папиросуну түстүлэтди.

Бир заман «ингилаб» сөзүндэн белэ горхан, инди исе шура һакимийәти уғрунда мүбаризэйә киришән мұаллимин сөzlәри сәмиими бир анд кими сәсләнди.

Ваһан:

— Ай ушаглар, ачмамысыныз?—деди.—Мән емән истәйирәм.

— Нийә ачмамышыг?.. Амма нэ ейәк? Нөврәстә, бир шей йохдур?

— Чөрәкдән башга һеч нэ йохдур, эми. Үч-дөрл бүкүм юха вар.

— Чөрәк олсун, әйби йохдур, кәтир бура!

— Йох, Ваһан, чөрәйи яван емәйәчәйик, нэ чохдур мешәдә гуш, вуруб биширәрик. Ким истәйир, мәнимлә кедәк!—Левон аяға галкыб түфәнкени көтүрдү.

Сурен, Гияс, Чамал, Макич вә Юсиф дурдулар, түфәнкләрини чийинләринә салдылар. Алтысы да бир ердә мешәнин ичәриләринә доғру аддымладылар.

Нөврәстә илә Сирануш су кәтирмәк үчүн булага тәрәф йолландылар.

Ваһан онларын далынча хейли бахыб. күлүмсүндү, сонра дәриндән көксүнү өтүрдү.

Онун һәрәкәтләринә көз гоян Шаһмәрдан сорушду:

— Әши, нийә әввәлчә күлдүн, сонра көксүнү өтүрдүн?

— Инсан һәмишә севинәндә, шад оlanda күләр, гәмләнәндә көксүнү өтүрәр, аһ да чәкәр...

— Сәнә нэ олду ки, бир дәгигәнин ичиндә һәм севиндин, һәм гүссәләндин?

— Мән күлдүм, севиндим она көрә ки, мүсәлман вә эрмәни гызлары партизан олуб. Бу тарихә язылмалыдыр. Көксүмү өтүрдүм онун үчүн ки, Нөврәстә һә-

мишә көзүмә бикәф дәйир. Мән һисс эдирәм ки, о чох сыхлыр. Сәнин үзүнә баха билмир... Буна сәбәб сәнән, Шаһмәрдан!

— Ваһан дайы...

— Сөзүмү кәсмә, Шаһмәрдан! Мән һәр шейи билирәм. Намус адамда яхшы шейдир, киши намуслу олмалыдыр. Анчаг. билмәлисән ки, онун исмәтинә тохунан, сизи бир-биринизә яд эләйән тәк Бахыш бәй дейил, бу дөвран, бу гурулушдур. Биз дә. бу дөврәни көкүндән девирмәк истәйирик. Буну өзүн билирсән. Галды Нөврәстә, о өз интигамыны алмышдыр. Гоцаглыг кәстәрмишдир, күнаһсыз олдуғуну исбат этмишдир. О, намуслу арваддыр. Сән онунла барышмалысан.

Шаһмәрдан дилләмәди. О һәм өзүнүн, һәм Нөврәстәнин вәзийәти үчүн мәнәви эзаб чәкирди. О, олуб-кечәнләри бир дәфәлик унутмаг, Нөврәстә илә барышыб. көнлүнү алмаг үчүн дәфәләрлә дүшүнмүшдү. Анчаг гәлбини арзуларына табе этдирә билмәмишди. һәр дәфә Нөврәстәни көрәндә, онун барәсиндә сөһбәт келәндә, көзәл вүсәлла гара һичран, она әввәли ширин, сону зәһәр олан дәһшәтли бир юху кими көлирди.

— Нийә дилләнмирсән? Мән сәнинлә яшча бөйүк бир коммунист йолдаш кими данышырам. Мән истәйирәм ки, сиз дә Суренлә Сирануш кими, чан дейиб, чан эшидәсиниз.

Шаһмәрдан. көзүнү зилләдийи бир нөгтәдән чәкәрәк. деди:

— Даһа бу барәдә данышмаяг.

— Сиз нә дейирсиниз?—Ваһан бир гәдәр пәрт һалда Чомәрдрә Рүстәмә мұрачиәт эләди.

— О, мәним дә сөзүмү, мәсләһәтими эшитмәди,— дейә Рүстәм чаваб верди.

Чомәрд Шаһмәрдана бахыб ачы-ачы күлүмсәди:

— Мән бу барәдә она һеч нә демирәм. Ушаг дейил ки, ағыл өйрәдәк. Гой өзү фикирләшсин...

Нөврәстә илә Сиранушун судан гайытмасы бу ағыр сөһбәтә сон гойду.

Мешәнин дәринлийиндән арабир эшидилән күллә сәсләри гаяларда әкс-сәда верирди...

... Ова кедэнлэр гайытдылар.

— Бу да бизим овумуз!—дейэ Юсиф ики гаратоюг ерэ атды.—Бунун бирини өзүм вурмушам, бирини дэ Сурен гага.—Юсиф өмрүндэ биринчи дэфэ күллэ атыб. гуш вурдуғуна чох севинирди.

Левон гылчаларындан тутуб бойнунун далында сахладығы элийи ерэ гойду. Чухасынын этэйи илэ алнынын тэринни силэ-силэ күлүмсүндү:

— Бэрк йорулдум... Нэ, нечэ элик вурмушам! Чаныныза анд олсун, үч күн бэсимиздир.

Ваһан күлдү:

— Йох, балам, гочаг имишсиниз! Мэн элэ билдим ки, патронлары һавайы корлаячагысыыз. Инди һэр патрон биздэн өтрү бир оғула бэрабэрдир.

— Нэ, инди ишэ башлаяг!—дейэ Левон, тийэси поладдан, сапы өкүз буйнузундан гайрылмыш бычагыны чибиндэн чыхартды.—Гызлар гушларын түкүнү йолсунлар, юсунлар, мэн дэ элийи союм...

Левон элийи Рүстэмин көмөклиийи илэ соймаға башлады. Нөврәстэ, Сирануш исэ гушлары йолмаг, тэмизлэмәклэ мәшгул олдулар.

Макичлэ Гияс да одун йығмаға кетди.

Чомэрд ериндэн галхыб деди:

— Шаһмэрдан, дур биз дэ кедиб шив ғыраг, шиш гайыраг.

— Мэн нийэ бикар галмышам?—дейэ Ваһан аяга галхды.—Даш кэтирим, очаг дүзэлдим...

Юсиф тез диллэнди:

— Йох, Ваһан дайы. Мэн дуран ердэ, сэн нийэ зәһмэт чэкирсэн... Бу саат өзүм һазырларам.

— Сағ ол, Юсиф!—дейэ Ваһан ону чийниндэн гучаглады.—Мэн сенин адыны гоюрам «балача партизан». Көрүрэм зирәнк оғлансан. Биринчи күллэн боша кетмэйиб, гаратоюг вурмусан. Анчаг партизан олдуң, кэрәк мөһкәм оласан һа!.. Бэлкэ бирдэн давая дүшдүн, горхмаясан, сэни тутуб эләсэлэр, дөйүб инчитсэлэр дэ ағзындан бир сөз гачыртмаясан. Баша дүшдүн?

— Нийэ баша дүшмүрэм. Эмим мэнэ чох сөз дейиб... Мэндэн архайын ол.

Һэрәси бир иш үчүн мешэйэ дағылмыш адамлар гайытдылар.

Эт доғранды, очаг галанды. Нөврәстэ дэсмалы ерэ ачыб, бир нечэ бүкүм лавашы онун үстүнэ гойду. һамы сүфрәнин этрафында дөврэ вуруб отурду. Ийи мешәни көтүрән кабаб, мис рәнкли көз үстүндэ бишдикчэ едилэр.

Сирануш сүфрәни йығышдыранда. Чомэрд күлэ-күлэ деди:

— Нэ, инди Юсиф бала бир-ики кәлмэ десин, биз дэ гулаг асаг...

Ваһан деди:

— Мэн онун адыны «балача партизан» гоймушам. Оху, балача партизан. Мэн мусурманын охумагыны чох севирам.

— Неч билмирэм нэ охуюм,—дейэ Юсиф онун, бунун үзүнэ бахды, азачыг гызарды, сонра элини гулагынын ардына вериб охуду:

А бивәфа, а бимүрвэт, наинсаф,
Кечән күнләр неч ядына кәлмэзми?
Унудубсан мәни хейли замандыр,
Ашна. ашнасыны яда салмазмы?

Айрылыг бизләре олду мүгәррәм,
Һичрайдан чийәрим бағлады вәрәм,
Гулдан хата кәләр, агадан кәрәм,
Мәшуг ашигинә кәрәм гылмазмы?

Адамлардан бәзиләри Шаһмэрданын, бәзиләри Нөврәстәнин үзүнэ бахды. Нөврәстэ дәрһал гызарыб башыны ашағы дикди. Шаһмэрдан исэ көзүнү гаршыдакы ағача зилләди...

Юсиф сәсини зилэ чэкиб, ахырынчы бәнди даһа көзәл охуду:

Эләскәрәм, дүшдүм элдән авара,
Ахтардым дәрдимә олмады чара,
Бир ийиндн эли етмәсә яра,
Гочалыб, башына күлләр олмазмы?

Һәрә бчр тәрәфдән Юсифи тәрифләди:

— Эһсэн!

— Сағ ол, Юсиф!

— Афәрин, балача партизан! Ә, бунун нэ гиямәт

сәси вар имиш. Ики күндүр ки, бу мешәдәйик, нийә буну охутмамышыг?..

Юсиф һәм фәрәһләнди, һәм дә бир аз гызарды.

Аралыга сүкүт чөкдү. Чомәрд пенчәйинин голтуг чибиндән ағ кағыза бүкүлмүш кичик бир шәкил чы-хартды. Она һөрмәт вә мәнәббәтлә бахмаға башлады. Бу, Ленинин шәкли иди. Чомәрд ону сон дәфә Бақыда олдуғу заман әлдә этмишди.

Чомәрд Ленинин шәклинә тез-тез бахмағы чох сеvirди. О, даһи инсанын үзү күләр, садә шәклинә һәр дәфә баханда мүбаризә үчүн енидән гүввәтә кәлирди.

— Ленин! Һәм йолдашымыз, һәм рәһбәримиз бөйүк Ленин!—Чомәрд йолдашларына дәфәләрлә көстәр-дийи бу шәкли байраг кими юхары галдырды. Һамы көзүнү Ленинин әл бойда шәклинә дикди. Чомәрд шә-кил илә данышырмыш кими, деди:—Йолдаш Ленин! Достлуг, гардашлыг, азадлыг фикри сәниндир. Бөйүк коммунист фиргәсини, Русияда фәһлә-кәндли дөвлә-тини ярадан сәнсэн! Йолдаш Ленин, биз дә сәнин йо-лунла кедирик. Өлкәмизи, халгымызы хошбәхтлией чыхардачаг йол, сәнин йолундур.

Шәкил әлдән әлә кәзди. Ахырынчы Чамал бахды вә Чомәрдә гайтарыб деди:

— Ай Чомәрд гаға, бу Ленин ки, бизим рәһбәри-миздир э, көрән, билир ки, эрмәнили, мусурманлы биз онун дедийи илә кедирик? Залым бәйләрдән, дөвләт-лиләрдән гисас алмаг истәйирик?

— Бәли, Ленин билир ки, Загафгазиянын фәһлә-ләри, касыб кәндлиләри азадлыг вә хошбәхтлик үчүн чалышырлар. О билир ки, дағларда, мешәләрдә бизим кими өмүр сүрән коммунистләр, партизанлар дүшмән-ләрин габағындан гачмаячаг. Вахт олачаг ки, мүсават-чылара, дашнаклара гәләбә чалдығымызы, фәһлә-кәндли һөкүмәти яратдығымызы йолдаш Ленинә хәбәр верәчәйик...

Чамал ушаг кими севинди:

— Каш, о күн тез кәләйди!

Ленин һаггында сөһбәт хейли давам эләди.

Чомәрд шәкли енә кағыза бүкүб чибинә гоянды, узагдан фыштырыг сәси эшидилди.

Һамы гуш кими ериндән галхды... Һәр кәс әлини өз түфәнкинә атаркән Чомәрд деди:

— Даянын, бир фыштырыг да верилсә, нараһат олмайын!

Икинчи фыштырыг да верилди.

— Бизим адамдыр!—дейә Чомәрд чаваб олараг далбадал ики дәфә фыштырыг чалды.

Бир нечә дәгигәдән сонра Һайк ағачларын ара-сында көрүндү...

О салам вериб, һамы илә әл тутуб отурду. Һамы тәзә бир хәбәр эшитмәк үчүн көзүнү она дикди.

Һайк деди:

— Кәлдим сизә хәбәр верим ки, Аракели тутублар.

— Нечә, Аракели тутублар? Сәнә ким деди, һардан билдин?—дейә Ваһан сорушду.

— Дүнән бизим кәндли Иктибары чох пәжмүрдә жөрдүм. Дедим, нийә кефин йохлур? Деди ки, атам бәрк нахошлур. Кетдим Аракелин далынча, арвады деди ки, тутуб салыблар Корус газаматына.

— Һм... Аракелин һәбс эдилмәси бизим үчүн яхшы олмады.—дейә Ваһан көксүнү өтүрдү.—О, бизә бөйүк даяг иди. Болшевикләрин һәгиги досту олдуғуна сон-ралар инандым... Яхшы, нә эләйәк.—Ваһанын орталыға вердийи суала Чомәрд чаваб верди:

— Ону газаматдан гуртармалыйыг. Бу бизим йол-дашлыг, достлуг борчумузду.

Ерләрдән сәсләр учалды:

— Чомәрд дүз дейир, Аракели газаматда гоймаг олмаз.

Сөһбәт гызышды, хейли чөкди. Аракели мүтләг һәбсдән гуртармаг, анчаг нечә гуртармаг үчүн мәслә-һәтләшдиләр, тәдбир төкдүләр.

— Атлары кәтирмәк лазымдыр!—дейә Чомәрд Юсифә мүрачиәт эләди.

Юсиф ериндән дик галхды.

— О, дөрд аты тәк кәтирә билмәз,—дейә Чамал да аяға дурду.

Икиси дә комадан бир аз о тәрәфдә отлаян атлары кәтирдиләр. Икисинин белиндә йәһәр, икисининкиндә исә палан варды.

Ваһан алны гашга, кәһәр атын тапгырыны дүзәлдә дүзәлдә деди:

— Яхшы атлардыр. Көһлән атлардыр. Бунларын һеч бири адамы дарда гоймаз. Амма өз арамьздыр, Сиранушу бәрк сойдуг һа... Арагчынынын гызылларыны вериб бу атлары алдыг. Үрәйин сыхылмыр ки, Сирануш, гызым.

— Үрәйим нийә сыхылыр, Ваһан дайы. Мәнә сиз лазымсыныз, гызыл нәйимә кәрәкдир.

Ваһан:

— Ай сағ ол, ай сағ ол, гызым?—деди.—Һә, мәним атларым һазырдыр.

— Элә бизимки дә һазырдыр,—дейә Шаһмәрдан чилову боз атын башына салды.

... Күн батанда мешәдән дөрдү силаһлы, бири әли алын. беш атлы Коруса тәрәф йолланды.

Гаранлыг да олса, кедәнләрин архасынча баһан Сиранушла Нөврәстә санки бир ағыздан деди: «Аллаһ, сән онлары бәлалардан сахла! Ишләрини раст кәтир!»

Рүстәм һәр күн тездән дурмағы сеvirди. О, буна адәт эләмишди. Шәкидә мүәллимлик әтдийи заман да эркән айылар, һәйәтә чыхар, тәмиз һава аларды.

О, бүкүн дә тездән оянды. Ағачлардан кәсиб гайырдыглары комадан чыхыб мешәни сейр эләмәйә кетди.

Тәбиәт вурғуну олан мүәллим учу-бучағы олмаян сәрин вә нәм мешәнин бир чох ерини кәзди. Бәзиләри ярагламыш, бәзиләри тәзә-тәзә тумурчугланмыш ағачлара тамаша эләди. Бөчәкләрин сәсини, будагдап-будаға гонан гушларын нәғмәсини динләди. Көрпә отларын янагларында мирвари данәләри кими парыл-даян көз яшларына хейли бахды. Бойну әйри бәнөвшәләрден дәриб дәстә бағлады...

Рүстәм йорулдуғундан бир дикдә, палыд ағачынын алтыннда отурду. Бәнөвшә дәстәсини ийләйә-ийләйә узаглара тамаша эләмәйә башлады. «Нә гәдәр бәйүк, нә гәдәр зәнкин мешәдир!»—дейә дүшүндү.—Һайыф ки,

кәндлиләр, йохсуллар бу мешәдән истифадә эдә билмирләр». Хәял, дүшүнчә ону мин ерә чәкди... Нечә дейәрләр, араны даға, дагы арана гатды. Кәләчәйин хош романтикасы көнлүнү ганадландырды. О, ағыр күнләрдән, вурушлардан, мүбаризәләрдән сойра. яра-начаг азад вә хошбәхт һәяты, тәсәввүрүндә чанлан-дырмаға чалышды.

Узагдан хышылыты эшидилди. Рүстәм тез әтрафына бахды, һеч нә көрмәди. Хышылыты кетдикчә артды. Кәләнин йыртычы һейван ола биләчәйиндән әһтият эдән мүәллим аяға галхмаг истәркән, Юсиф колларын арасындан чыхыб она яхынлашды.

— Дайы, бурда нийә тәкчә отурмусан?—деди.—Мәни Гияс гаға сәнин далынча көндәриб. Ахы сәһәрдән ачсан, биз дүнәндән галан әтдән бишириб едик, Нөврәстә сәнин пайыны сахлайыб.

— Нийә кәлирдин. Мән дә инди чә гайыдырдым. Түфәнки нийә көтүрмүсән?

— Әһтият үчүн. Дедим, бирдән габағыма айыдан-заддан чыхар. Бундан сонра мән түфәнксиз кәзмәйә-чәйәм...

— Түфәнк сәнә ярашыр. Машаллаһ боюн да уза-ныб... Кедәнләр гайытмайыблар ки?

— Йох. Дур кедәк!

— Отур янымда, оғлум, отур, кедәрик...

Юсиф отурду.

Рүстәм Юсифи гаршысында бир шакирд кими һесап эдәрәк, сорушду:

— Бу мешәдә һансы ағачлар вар?

— Билмирәм.

— Амма билмәк, танымаг лазымдыр. Бәлкә сән кәләчәкдә охуюб мешәчиликлә мәшғул олачагсан...

Юсиф:

— Ай дайы,—деди,—та мәним охумағым кетди. Кәндимиз дағылды... Атам, амам өлдү. Инди дә ки, орда, бурда башымызы киррәйирик. Билмирик дә ки, ахырымыз нә олачаг...

— Үмидсиз олма, Юсиф. Биз енә өз кәндимизә гайыдачайыг... Мәктәб ачылачаг, енә охучагсан... Мән о вахт сәндән мешә ағачларыны сорушачағам...

Юсиф, дайысынын сөзлөрүнө күлүмсүндү.

— Инди дур аяга, комая кедэ-кедэ сэнэ о ағачлары бир-бир көстөрүм, адларыны дейим, сэн дә ядында сахла. Адам кэрэк һәр ердә бир шей өйрәнсин. Эләдир я йох?

— Эләдир.

Һәр икиси дахмая жетмәк үчүн ердән галхды.

Рүстәм габагларына чыхан ағачлары, коллары гушлары, һейванлары Юсифә көстәриб, онларын һагында гыса мә'лумат верди...

Һайк йолдашларынын мәсләһәти вә көстәриши илә, ишин хейри үчүн мүтләг дашнакларын инзибати идәрәләриндән бириндә өзүнә иш тапмалы иди. Нечә олурса олсун, һәбсхана хидмәтчиләри илә әләгә сахлайыб, Аракелин вәзийәтини билмәли вә онун азад эдилмәси үчүн әмәли иш көрмәли иди. Гуллуға кирмәк мәгсәдилә Һайк бир нечә күн. Корусда о идәрәйә, бу идәрәйә кетди. Неч кәс ону ишә дүзәлтмәйә сөз вермәди. О, данышығлардан баша дүшдү ки, инзибати идәрәләрдә ишә кирмәк үчүн һөкүмәт янында э'тибары олан, сөзү кечән бир адамын зәманәти лазымдыр. Корусда исә, неч кәс ону танымырды. Һайк Хынзирәйә гайытды. Милли шура үзвү Манучар Сарумовун янына кетди. Өзүнү сәдагәтли көстәрмәк үчүн болшевикләрин чағырыш вәрәгәләриндән бир нечәсини она вериб буналары күчәдән тапдығыны сөйләди. Һайкын болшевик олдуғуну ағлына белә кәтирмәйән Манучар ондан шүбһәләнмәди. Әксинә ону тә'рифләди. Һайк гуллуға кирмәк фикрини Манучара сөйләди, бу барәдә она көмәк әләмәсини хаһиш әләди. Манучар әввәлчә бойнундан атды. Һайк, гуллуға кирмәклә һөкүмәтә хейри вәрәчәйини, дашнакларын әлейһинә оланларла, хүсүсән болшевикләрлә амансыз мүбаризә апарачағыны сөйләди. Болшевикләрин бир түкүнү белә гопарачаг адамларә көмәйини әсиркәмәйән Манучар бир гәдәр юмшалды. Һайкын хаһишиндән, миннәтиндән сонра Самвелә тәгдим этмәк үчүн она бир кағыз верди вә һәмин вәрәгәләрә дә началникә көстәрмәйи тапшырды.

Илк аддымы мүвәффәгийәтли атмыш Һайк о күн Коруса кәлди. Чох чәтинликлә Самвелин янына кирә билди.

Балача бир отагда Самвел динләйир, Һайк исә сөзүнә давам эдирди:

— Началник, мән о заман сәндән инчидим. Ондан өтрү ки, һаһаг ерә эвими ахтардын. Йә'ни сәндә күнаһ йох иди, аллаһ шейтана лә'нәт әләсин. Сәнә башга чүр гандырмышмышлар. Нейнәк, кечәнә күзәшт дейәрләр, чанын сағ олсун...

— Яхшы, де көрүм мәним яныма нәйә кәлмисән?

— Өз һөкүмәтимә сәдагәtimi билдирмәйә.— Һайк чибиндән ики чағырыш вәрәгәси чыхардыб Самвелин столунун үстә гойду.— Оху көр нә языблар.

Самвел охуюб гашгабағыны туршудараг, сорушду:

— Буналары һардан алмысан?

— Дарвазамызын ағзындан тапмышам. Срағакүн сәһәр тездән чөлә кедирдим. Һәйәтдән чыханда көрдүм ердә кағыз вар. Көтүрүб охудум— түкләрим биз-биз олду. Дедим, әлин гурусун, һөкүмәтин пислийнә белә шейләри язан. Апардым Манучар ағая көстәрдим. Деди: «Бу кағызлары язан болшовоулардыр. Торпағымызы әлимиздән алмаг, һөкүмәтимизи йыхмаг үчүн кәндлиләри үстүмүзә галдырмаг истәйирләр. Левон вә Макич дә белә кағызларын тә'сири алтына дүшүб, мәним торпағымы зорла әкмәк истәйирдиләр». Һә, мүхтәсәр, Манучар аға мәнә деди ки, бу кағызлары апар вер началник Самвелә.

— Бу кағызларын инди неч бир әһәмийәти йохдур... Анчаг мән белә баша дүшүрәм ки, сән һөкүмәтин хейринә ишләмәк истәйирсән, әләми?

— Бәли, началник. Янына кәлмәкдә әлә икинчи мәгсәдим дә одур. Мән гуллуға кирмәк истәйирәм.

— Сән нә гуллуғ истәйирсән?

— Нә билим, началник, әлә янындача мәнә бир гуллуғ дүзәлт.— Һайк Манучарын мәктубуну она верди. Самвел көзүнү онун көзүндән чәкмәдән сорушду:

— Бу нәдир?

— Оху, началник, биләрсән...

Самвел охуду:

«...Хынзирәк кәнд сакини Һайк Асланяны бир гулдуға дүзәлтмәйини хаһиш эдирәм. О тәмиз вә ә'тибарлы адамдыр. Өзү дә чох дирибаш оғландыр. Һәр нә гулдуға дүзәлтсән, бачарар. Элә бил ки, бу яхшылығы мәнә эләйирсән...

Милли шура үзү: Манучар Сарумов».

Самвел қағызы ики гат эләйиб столун үстә атды вә сорушду:

— Нийә кәндә ишләмәк истәмирсән?

— Дүзү, һөкүмәт гуллуғундан хошум кәлир. Адам сайырлар, һөрмәт эдирләр. Бир дә, кәнд иши мәнә зара кәтириб. Хаһиш эләйирәм мәнә көмәк эләйәсән. Яхшылығыны итирмәрәм.

— Нә иш бачарарсан?

— Элә һәр нә иш олса бачарарам, тәки сәнин көлкән мәнин үстүмдә олсун. Элә өз яһында олса, лап яхшы олар.

— Яхшы!.. Фикирләшәрәм. Кет, сабаһ яһыма кәл.

Һайк разылыг эдиб чыхды.

Самвел фикирләшди: «Асланяһ доғрудан тәмиз адамдыр. Онун һаггында биздә пис мә'лумат йохдур. Ону һансы ишә көтүрмәк олар? Газамат рәисинин мүавини йохдур. Билирәм ки, ора адам ахтарырлар. Көрән бачарармы? Нийә бачармыр. О иш элә бөйүк савад, дәррәкә истәмир ки... Низам-интизамы яхшы сахласын, душтагларын үстүндә нәзарәти артырсын, әмрләри өз вахтында еринә етирсин...»

...Самвел о күн лазыми адамларла данышды. Һайкы Корус һәбсханасынын рәис мүавини тәйин этдирди.

Һайк тәйиннамәсини алдыгдан сонра, әрзаг вә йорған-дөшәк кәтирмәк үчүн ики күнлүйә әвинә кетмәйә ичазә алды. Лакин о өз әвинә кетмәди, интизарыны чәкән йолдашларынын яһына кетди. Гуллуға кирдийини сөйләди. Һайкын нечә һәрәкәт эләчәйи, нә иш көрәчәйи һагда данышдылар. Мешә Коруса узаг олдуғу үчүн вә Һайкла әлагә сахламаг мәгсәди илә Ваһанын, Чомәрдин, Суренин вә Шаһмәрданын енә Һайккилә кетмәсини гәрара алдылар. Онлар Хынзирәйә, Һайкса Коруса йола дүшдү.

...Кечмиш Николай забити, инди исә Корус һәбсханасынын рәиси олан уча бойлу, екәпәр вә чалламыш Нерсесян өз тәзә мүавини Һайкы ишлә таныш эләди. Ону әтрафлы тәлиматландырды, вәзифәсинин чох чидди вә мәс'улийәтли олдуғуну дөнә-дөнә сөйләди.

Һайк һәбсхана мәмуру палтары кейди, тапанча бағлады. «Мүгәддәс» вәзифәсинә башлады. Биринчи күндән өзүнү һәбсхана хидмәтчиләринә чидди, низам-интизам көзләйән бир адам кими көстәрди.

Зәнкәзурун мәркәзи Корус шәһәри йүксәк дағларынын арасында, узунсов бир дүзәнликдә салынмышдыр. Она уча ердән баханда, бир-бирини кәсэн дүмдүз күчәләр квадрат шәклиндә көрүнүр. Бир-ики мәртәбәли, үстү тахтапушлу ярашыглы эвләр нәзәри чәлб эдир. Шәһәр башдан-баша мейвә бағларынын ичинә гуйланмышдыр. Дағ суларындан әмәлә кәлмиш вә гыжылы илә шәһәрин ичиндән ахан дүмдуру чай онун көзәллийини даһа да артырыр.

Коруса кәләнләр вә онун кечмиши илә мараглананлар гачаг Нәбини хатырламая билмәзләр. Нәби өз атлылары илә бәрәбәр күнүн күнорта чагы газамата һүчүм эдәрәк, душтаглары азад этмишдир. Николай начальники, пристагы ондан зағ-зағ әсдийиндән, чәсарәт эдиб гаршысына чыха билмәмишләр. Нәби өз һүнәри илә шәһрәт газанмышдыр. Мүсәлманлар кими, әрмәниләр дә бу халг гәһрәманыны үрәкдән севмишдир. Ады дилләрә дүшмүш Нәбийә эл нәғмәләр гошмушдур.

Николай һөкүмәти тармар әдилдикдән сонра о мәнһус бина — Корус газаматы дағылмамыш, мүстәмләкә вә зүлм дүнясындан гара бир абидә кими галмышдыр.

Шәһәрин мәркәзиндән бир аз аралыда, гәрб тәрәфдә, тәпәнин әтәйиндә көрүнән бир мәртәбәли мөһкәм бина һәмин һәбсханадыр. Дашнаклар галаны әлләришдә мөһкәм сахламыш, онлара баш әймәйәнләри, һүгүг вә азадлыг тәләб эдәнләри ора салмышлар.

Һавасыз, күнәшсиз Корус һәбсханасында сахлашылан адамлары эзабдан, ишкәнчәдән хилас әтмәк үчүн Нәби йохдур. Лакин һәят башга Нәбиләр, башга

гәһрәманлар етишдирмишдир. Онлар вәзийәтин тәләб этдийи кими һәрәкәт әдирләр.

... Диварлары чох галын, гапысы дәмир камеранын семент дөшәмәси үстүндә бир дустаг узанмышды. О, бәзиләри кими нә инләйиб сызылдайыр, нә чығыр-бағыр салыр, нә дә азад олмасы үчүн бир кимсәйә ялварырды. Ону шаллагла дөйәндә, голларыны буруб сындырмаг дәрәчәсинә кәтирәндә, дырнагларына ийнә батыранда. сәсини чыхартмырды. «Бурда һәр әзаба ирадә галиб кәләчәкдир!» дейә һәр чүр ишкәнчәйә дөзүрдү. О, талеиндән шикайәтләнмирди, дашнакларын сиясәтилә барышмадығына да пешман дейилди.

Камеранын гапысы ачылды. Һәбсхана рәисинин мұавини Һайк Асланян вә нәзарәтчи ичәри кирди.

Үзүнү дивара чевириб, көзүнү гаранлыгга һара исә зилләмиш дустаг ериндән гымылданмады. Бу һәрәкәт нәзарәтчийә ачыг кәлдисә дә, Һайкын янында бир сөз демәди. Дустаг, кәләнләрин ким олдуғу илә дә марагланмады.

— Әй, дустаг, аяға галх?

— ...

— Сәнә аяға галх демирәм? Карсан, я лал? Үзүнү бәри чевир!

— Мәнә әзийәт вермә, кет бурдан!

— Сән нә ахмаг-ахмаг данышырсаң!..

— Я ахмаг, я ағыллы... Рәдд ол!

— Бу саат гол-габырганы әзәндә кими говдуғуму биләрсән...

— Мәни енә дә дөймәк фикриниз варса, буюрун...

— Болшевикләрә һәр нә чәза версән аздыр... Алчаг, хаин!

Дустаг бу тәһгирли сөzlәрә давам кәтирмәйиб, ериндән тәрпәнди. Аягларындакы гандал сәсләнди. Ағыр-ағыр ердән галхды.

— Кимдир алчаг, хаин?—дейә чығырды.

— Гышгырма! Де көрүм шикайәтин нәләндир?

— Әдаләтсизликдән, бу яш һәбсханадан, бу ағыр гандалдан. Сән кимсән? Гаранлыгга көзүм көрмүр. Шикайәтим бизи ишыға һәсрәт гоянлардандыр. Үч күндүр мәним дилимә чәрәк дәймәйиб!

— Шикайәтин ачыгдандыр, баша дүшдүм.

— Тәкчә ачыгдан йох!—дейә дизләри әсән дустаг бағырды.—Нийә мәним көрүшүмә һеч кәси гоймурсуңуз?

— Сән болшевиксән. Милләт хаинисән! Көрүшүнә кәләнн дә ахмаг фикринлә зәһәрләрсән.

— Бу гурулушун һавасындан зәһәрли даһа нә вар?!—дейә дустаг гәзәбиндән титрәди вә бирдән шапылты илә ерә йыхылды.

Һайк нәзарәтчийә явашдан деди:

— Кет су кәтир. Дустаг өзүндән кетди.

Нәзарәтчи дәрһал камерадан чыхыб гапыны өртдү. Индийә кими гәсдән ишығы яндырмаян Һайк балача фанарыны яндырды, ишығы дустагын үзүнә салды. Оун габағында ерә чөкүб алчагдан деди:

— Аракел дайы! Аракел дайы! А киши, галх аяға! Аракелдән сәс чыхмады. Һайк оун әлиндән тутуб енә чағыра-чағыра тәрпәтди.

Аракел башыны галдырды. Гаршысында Һайкы һәбсхана мәмуру кейиминдә көрдүкдә, һейрәтдән бир ан донуб галды. Һайкын көзләринин ичинә бахыб, боғуг бир сәслә деди:

— Әй ваһ, мән юху көрүрәм, йохса һәгигәт?! Һайк, сән дә чәллад олмусан!..

Һайк әйилиб оун гулағына пычылдады:

— Өзүнү итирмә, горхма, Аракел дайы! Мән дашнакларын чәлладаям. Һәбсхана рәиси мұавини олдуғум анчаг сәни бурдан хилас әтмәк үчүндүр. Болшевик достларың сәни унутмайыблар. Нәзарәтчи янымда олдуғу үчүн сәнинлә сәрт данышдым. Һәләлик белә лазымдыр. Сыхылма, бурда чох галмаячагсан. Мәнә бир сөзүн варса, тез де! Инди нәзарәтчи кәләр. Ону гәсдән суя көндәрмишәм.

— Ваһан, Сурен инди һардадыр?

— Хынзирәкдә.

— Онлар мәни...

— Даһа данышма!—дейә Һайк оун сөзүнү кәсди.—Яхындан аддым сәси кәлир. Нәзарәтчидир. Узан, узан!

Һайк кәнара чәкилди. Аракел әввәлки вәзийәтдә узанды.

Нэзарэтчи элиндэ су долу дэмир парч кэлди.

Гайк Аракели көстөриб деди:

— Су вер ичсин.

Нэзарэтчи дустага яхынлашды.

— Дур су ич!—дейэ ону аягыла тэрпэтди.

Аракел башыны галдырды. Парчы нэзарэтчидэн алыб су ичди.

— Мэнэ чөрөк верин! Нава верин!—дейэ энэ узанды.

— Яхшы, бэсдир, чэрэнлэмэ!—дейэ Гайк байыра чыхды.

Нэзарэтчи дэ алты наллы, екэ чэкмэлэрини таппылдада-таппылдада онун ардынча чыхды.

Енэ гапыдан гыфыл асылды. Енэ камерая бир өлүм сүкуту чөкдү.

Аракел һэгигэтлэ шүбһэни бир-бириндэн айырмаг үчүн гаранлыг вэ яш зинданда дэрин фикрэ далды. Бир аз сонра учадан охуду:

Азад танры о күндэн ки, хач чөкөрөк, торпагдан
Яранмыш бу вүчудума гүдрэтилә верди чан.
Мэн чанландым, лакин һэлэ дилсиз, ээиф ушагкэн.
Ики күчсүз голум илә азадлыгы гүчдум мэн.
Эй азадлыг, йолунда чох мачэра вар, тикан вар.
Сэни севэн инсанлара бу дүня да дардыр, дар!
Эй азадлыг, үзэримдэ мин бир туфан эссэ дэ,
Дүшмэн мәнлэ дава эдиб, йолларымы кэссэ дэ,
Дар агачы алтында да, һагсыз, һаһаг өлүмдэн
Горхмаяраг, дейчөйөм: эй азадлыг, яша сэн!..

Гызыл Ордунун букүн-сабаһ Загафгазия дахил олачагы хэбэри кетдикчэ һэр ерэ яйылырды. Бундан руһланан болшевиклэр, онларын башчылыгы илә дүзэлмиш партизан дэстэлэри кениш фэалийэтэ кечмишдилэр. Онлар кэндлилэри үсяна чагырыр, дашнак нүмайэндэлэрини кэндлэрдэн говур, Ираванла Корус арасында рабитэ олмамаг үчүн телеграф симлэрини кэсирдилэр. Бу вэзийэт дашнаклары чох тэшвишэ салмышды. Өлкэ дахилиндэ игтишашлара, үсянлара йол вермэмэк, чамаатын көзүнү горхутмаг үчүн Каро инзибати идарэлэрэ, органлара көстөриш вермишди:

кэнд мейданчаларында, күчэлэрдэ, чөлдэ үч-дөрд нөфэрдэн артыг олан йығынчаглар дагыдылсын, шүбһэли адамлар һэбс эдилсин, сияси дустаглар я өлдүрүлсүн. я һэмншэлик олараг, узаг ерлэрэ сүркүн эдилсин.

Каро һеч олмаса, бир болшевики элә кечирмэк, ону мачбур этмэклә галанларынын да ерини өйрәнмэйэ чалышырды. Бу исэ она мүмкүн олмурду. Каро Аракели һэбс этмэсинэ бахмаяраг онун болшевик олмасына эмин дейилди. Анчаг Аракелин биринчи, хүсусэн икинчи истинтаг заманы онун үзүнэ дедийи сөзлэр болшевиклэрин сөзүнэ охшайырды. Һэр һалда көрүнүр онун болшевиклэрлэ элагэси варды. Она көрө дэ Аракелэ ағыр ишкэнчэлэр вермэклә мэгсэдинэ һаил олмаг үмидиндэйдди.

Каро үч күн бундан габаг Аракели онун өз янына данышмага кэтирмэк үчүн көстөриш вермишди. Бу данышыг ахырынчы олмалы иди. Аракел болшевиклэрлэ элагэ сахладыгыны бойнуна алмасайды, өлдүрүлчөкди.

... Кенерал-губернаторун көстөришинин еринэ етирмэйи һэбсхана рэиси Нерсесян мүавининэ тапшырыб, бир нечэ күнлүйэ өз кэндинэ кетди. Гайк белэ фүрсэти чохдан көзлэйирди. О билирди ки, Аракел апрелин 22-дэ, ахшам саат 10-да кенерал-губернаторун һузурунда олмалыдыр.

Гайк апрелин 21-дэ, ишлэрини гуртарандан сонра ахшам Хынзирэйэ йолланды... Эһвалаты эвдэ йолдашларына сөйлэди. Ваһан, Чомэрд, Сурен, Шаһмэрдан вэ Гайк өзү Аракели гуртармаг үчүн мүййөн гэрара кэлдилэр.

Гайк эвдэ галмады. Элә һэмн кечэ йола дүшүб күн чыхмамыш Корусда олду. О, һэмн күн Аракелин камерасына кедиб эһвалаты она сөйлэди...

... Күн батды. Нава гаралды. Адамлар күчэлэрдэн, мейдандан, дүканлардан чөкилди. Бэ'зи эвлэрдэ лампа, бэ'зилэриндэ гара чыраг янды. Ағачларда өтөн гушларын сэси кэсилди. Шөһэрин үстүнү элә бил зүлмэт пэрдэси өртдү. Эвлэр, ағачлар, дағлар, гаялар гаранлыгда көрүнмэз олду.

Дөрд атлы Корусун юхары тәрәфиндәки көрпүйә энди. Онлар патруллара раст кәлмәмәк үчүн мәркәзи күчәләрлә дейил, кәнар күчәләрлә кетдиләр. Һәбсхананын алт тәрәфиндән кечиб уча бир говаг ағачынын атында даяндылар. Атлары кола, ағача бағлайыб, отурдулар. Беш-он дәгигәлик сәһбәтдән сонра Ваһан этәйинин алтында кибрит яндырыб саатына бахды.

— Һайкын дедийн вахта он дәгигә галыб...

— Аракели бу ахшам гуртара билмәсәк, даһа белә фүрсәт әлә дүшмәйәчәк.

— Догрудур, дүздүр,—дейә Шаһмәрдан Чомәрдин сөзүнә гүввәт верди.

— Бәлкә биз бура кәлиб чыхана кими Аракели апарыблар?

Чомәрд:

— Әлә шей олмаз,—деди,—биз вахтында кәлмишик.

Ваһан енә саата бахыб:

— Оһо, вахт чохдан кечиб,—деди.—Һайк сигнал вермәлидир. Бәлкә ондан бир шей анлайыблар, өзүнү дә дама салыблар?!

Сурен деди:

— Дурун бирбаш һәбсханая һүчүм әдәк. Даһа бурда нә үчүн отурмушуг?..

— Һүнәр яхшы шейдир, Сурен, амма ериндә, вахтында,—дейә Ваһан дилләнди.

Бу ан астача фит чалынды, сонра аяг сәсләри эшидилди.

Һайк онлара янашыб деди:

— Иш башга чүр олуб. Каро. Аракели бир саат габаг өз янына тәләб әдиб, һәлә дә ону һәбсханая гайтармайыб.

Шаһмәрдан деди:

— Онда көзләмәлийик...

— Ола биләр ки, Каро ону һеч кери бурахмасын. Әлә орадача күлләләсин. Мән әйрәнмишәм ки, о чәллад бир нечә дустары мәһкәмәсиз, данышыгсыз өзү күлләләйиб...

Ваһан деди:

— Сән дүз дейирсән, Һайк, ола биләр... Вәзийәт чәтинләшди. Йолдашлар, сизин фикриниз нәдир?

— Мәним фикрим һәр нечә олурса олсун Аракели гуртармагдыр. Каронун идарәсинә әлә бу саат һүчүм әләсәк һамысындан яхшы олар...

— Мән бу тәклифә разыям!—дейә Сурен Чомәрдин фикрини тәсдиг әләди.—Өзү дә вахты итирмәк олмаз...

Беш йолдаш бир гәдәр көтүр-гойдан сонра, һүчүм әтмәк гәрарына кәлдиләр.

Һәр кәс түфәнкени чийиннә салыб атыны минди. Бәләдчилик әләйиб. кенерал-губернаторун идарәсини көстәрмәк үчүн Һайк пияда габага дүшдү...

Бир диварын янына чатанда Һайк даяныб явашдан деди:

— Чатмышыг. Аtdан дүшүн.

Шаһмәрдан атлары бир тәрәфә чәкиб сахлады.

Һайк явашча деди:

— Каронун идарәси, дөрд тәрәфи дивар олан о бағчададыр. Бағчанын бир дәрбәчәси вар. Амма кечәләр бағлы олуб. Янында кешикчи дурмур...

— Онда дивардан ашмалыйыг,—дейә Ваһан йолдашларына мұрачәт әләди.

Онлар кимин нә әләйәчәйини о саат өз араларында мүййәнләшдирдиләр.

Шаһмәрдан атларын чиловуну Һайка верди. Өзү исә Суренлә кедиб дәрбәчәнин янында дурду.

Чомәрдлә Ваһан чәтинликлә дә олса, диварын үстүнә галхыб бағчая атылдылар. Яваш-яваш аддымлайыб һәрәси екә бир ағачын далында даянды. Икиси дә көзүнү ишыг кәлән тәк пәнчәрәйә зилләди. Отагда ики адам айдын көрүнүрдү. Бири отурмушду, о бири аяг үстә голлары бағлы дурмушду. О Аракел иди... Столун архасында әл-голуну өлчә-өлчә данышан исә Каро иди.

Чомәрд Ваһана янашыб деди:

— Бирбаш ичәри кирмәйәкми? Даһа нәйи көзләйрик?

— Әйваның сол тәрәфиндәки әли силаһлы адамы көрүрсәнми? О, Ашотдур. Боюнун балачалығындан таныдым. Әввәлчә ону сусдурмалыйыг ки, һай-күй сәлмасын. Һә, инди тәрпәнәк...

Онлар аягларынын учунда аддымладылар. Эйвана чатмага аз галмышды ки, Каронун гезэбли сәсини эшитдиләр:

«Хайнин, болшевикин мезасы анчаг өлүмдүр!»

Аракелин она чавабы эшидилмәди.

Ваһанла Чомәрд Карону нишан аланда, бирдән отаг гаранлыглашды. Лакин чох кечмәди ки, бир әскәр, онун далынча Аракел, сонра бир элиндә лампа, о бири элиндә түфәнк тутмуш икинчи әскәр эйвана чыхды. Каро ахырынчы олага, элиндә маузер, эйвана кәлиб әскәрләре әмр этди:

— Дустагы бир ағачын дибинә чәкин! Мән она болшевиклийин нә олдуғуну...

Чомәрдлә Ваһанын түфәнкләриндән далбадал учан күлләләр Каронун сөзүнү ағзында гойду. О дәрһал сол әли илә сағ голуну тутуб, «мән яраландым» дейә ичәри гачды. Әскәрләр өзләрини итирдиләр. Аракел эйванын бир күнчүнә гысылды. Сонра атылан күлләләр Ашотун вә әскәрләрин һай-күйүнү батырды, элиндә лампа тутан әскәри дә ерә сәрди. Ашот вә биринчи әскәр ваһимә ичиндә өзләрини тез отага салдылар.

— Йолдаш Аракел, горхма, бизик!—дейә Ваһан гышгырды.

Аракел:

— Билдим ки, сизсиниз!—дейә тез өзү онларын янына кетди.

Чомәрд бычагла Аракелин голларындакы кәндири кәсди. Нәр үчү дивардан ашыб күчәйә дүшдү.

Чомәрд Суренлә Шаһмәрданы чағырды.

Һамысы атланды. Чомәрдлә Аракел тәркләшди.

Һайк яшадығы мейманханая кетмәк үчүн онлардан араланды.

— Мән Ширихуя тәрәф кедән йолу таныйырам, далымча кәлин!—дейә Сурен атыны габага сүрдү...

Он бешинчи фәсил

Май тәзә киришиди. О, Күрчүлү кәндинин дағларына лалә, чәмәнләринә көй от, бағ-бағчаларына чи-

чәк кәтирмишди. О, кәндин нәр ериндә учушан гушларын ағзына хош аваз, ширин нәғмә вермишди.

1920-чи илин баһары минләрин, миллионларын үрәйини севиндирән башга бир баһар хәбәри дә кәтирмишди. Бу хәбәр илдырым сүрәтилә өлкәнин нәр еринә яйылмышды. Онун мәнәсыны, әһәмийәтини, файдасыны билмәк үчүн Күрчүлү кәндлиләриндән һеч кәс эвдә отурмаг истәмирди. Бөйүк, кичик, гоча, чаван—һамы, һамы кәнд мейданына ахышыб кедирди...

Мейдан издиһамы тутмурду. Кими отурмуш, кими аяг үстә даянмышды. Һамынын көзү, садәчә гырмызы читдән гайрылмыш вә бир тәрәфдә ерә санчылмыш байрага дикилмишди. Кәндлиләрдән һеч кәс бу рәнкдә байраг көрмәмишди. Мүрсәлдән башга байрағын янында дуран болшевикләри дә илк дәфә көрүрдүләр.

Мүрсәл Чомәрдә тәрәф әйилиб деди:

— Һамы бурдадыр, башлаяг. Әввәл сән даныш.

Чомәрд азачыг габага чыхыб деди:

— Йолдашлар, гардашлар! Бизим ата-бабаларымыз, чамаатымыз, милләтимиз илләр узуну эзилиб, гул һалында яшайыб. Һәмишә фәһләләримиз бир хош күзәран, йохсул кәндлиләримизсә гарын долусу чөрәк һәсрәтиндә олуб. Шәһәрләрдә ағалыг эләйән олуб фабрик, завод, мәдән саһибләри, миллиончулар, кәндләрдә дә—бәйләр, ханлар, мүлкәдарлар. Сиз өзүнүз Николайын, мүсаватын зүлмүнү, эзабыны көрмүсүнүз. Приставлар, стражникләр, йүзбашылар, кәндхударлар чамаатын көнүнү союб. Анчаг сәбр касасы доланда адам һеч кәси танымаз, һеч кәсдән горхмаз. Бизим фәһләләр дә горхмадылар. Дәфәләрлә әлләриндә бах белә гырмызы байраг тутуб нефт мәдәнләриндә, күчәләрдә, мейданларда дедиләр: «Рәдд олсун Николай һөкүмәти! Рәдд олсун мүсават һөкүмәти. Рәдд олсун бәй, хан, мүлкәдар һөкүмәти!» Кәндлиләр дә онларын сәсинә сәс вердиләр. Бақы фәһләләри, Азәрбайчан кәндлиләри азадлыг үчүн чох чалышдылар. Йолдашлар, гардашлар, аталар дейәр ки, тәк әлдән сәс чыхмаз. Бақы фәһләләри, Азәрбайчан кәндлиләри мүсават зүлмүндән пуртармаг үчүн Русия Гызыл Ордусуну көмәйә чағырдылар. Бизә Ленин көмәк көн-

дәрди. Бүтүн фәһләләрин, кәндлиләрин досту, рәһбәри олан Ленин бах будур!—Чомәрд һәмишә гойнунда сахладығы шәкли чыхардыб юхары галдырды... Шәкли көрмәк үчүн бәзиләри бойнуну узадыб бахды, бәзиләри бир гәдәр яхына кәлди. Лакин һамынын яхшы көрмәси үчүн Чомәрд ону байраға япышдырмаг истәди. Әмисинин фикрини дәрһал баша дүшән Нөврәстә яхасындан бир ийнә чыхартды вә һәр икиси шәкли байрағын үстә санчды.

Чомәрд сөзүнә давам әләди:

— Милләтләр кәрәк азад олсун, дейән йолдаш Ленин будур! Фабрик-завод фәһләләрин, торпаг кәндлиләрин кәрәк олсун дейән йолдаш Ленин будур! Дүняда зүлм әләйән, зүлм олунан кәрәк олмасын дейән йолдаш Ленин будур!

Йолдашлар, Азәрбайҗан фәһлә-кәндлиләри рәһбәримиз Ленинин көндәрдийи Гызыл Орду илә әл-әлә вериб мұсават гурулушуну тармар әләди. Апрельин ийирми сәккизиндә, йә'ни беш күн бундан габаг, Бақыда Шура һөкүмәти—фәһлә-кәндли һөкүмәти яранды. Бундан сонра бәй, хан, мүлкәдар, пристав олмаячаг. Бундан сонра бири аға, бири нөкәр олмаячаг. Бундан сонра кәндлиләр әкиб-бичиб бәһрәни бәйләрә вермәйәчәкләр. Торпаг, су, мешә, бағ-бағча—һәр шей, һәр шей сизин өз ихтиярыңызда олачаг.

Йолдашлар, гардашлар! Букүн һамы севинмәлидир, күлмәлидир. Букүн бизим байрам күнүмүздүр. Элин, обанын азадлыға чыхдығы күндүр! Вар олсун өз фәһлә-кәндли һөкүмәтимиз. Вар олсун йолдаш Ленин!

Үстү ямаглы, чарығы йыртыг, арыг, учабой бир кәндли дәрһал аяға галхыб үрәкдән күлә-күлә әл вура-вура деди:

— Яшасын фәһлә-кәндли һөкүмәти!

Һамы чәпик чалды. Ингилаб вә азадлыг наминә, Ленинин шәрәфинә бир нечә дәгигә арасы кәсилмәйән сүрәкли алгыш сәсләри мейданы, кәнди көтүрдү. Баһарын хош нәсими далға-далға учалан бу алгыш сәсләрини дағлара, көйшәнләрә яйды.

Севинчинин һәдди-һүдуду олмаян Чомәрд кәнарә чәкилди. Ваһан үзүнү кәндлиләрә тутуб деди:

— Мүсәлман гардашлар! Букүн тәкчә мүсәлманларын байрамы, шад күнү дейил. Эрмәниләрин, күрчүләрин, әлә бизим Загафгазияда яшаян һамы милләтләрин байрам күнүдүр. Биз севинирик ки, сиз үзүн зилләтдән сонра азадлыға чыхдыңыз. Ленин дейир ки, кәрәк һамы милләтләр бәрәбәр олсун. Аралыгда дүшмәнчилик олмасын, ган төкүлмәсин. Амма Николай, ондан сонра да дашнаклар вә мұсаватчылар милләтләри бир-биринин чанына салышдырмышдылар. Даһа бундан сонра әлә шейләр олмаячаг. Бизим гоншу милләтләр гардаш кими яшаячаг. Чүнки онларын арасыны вуран мұсават һөкүмәти йыхылды. Букүн-сабаһ да дашнак һөкүмәти йыхылачаг. Мүсәлманлар демишкән, бундан сонра башына гызыл ал, кәз.

Гардашлар, сизин ингилаб байрамынызы бурдакы эрмәниләрин адындан тәбрик әләйирәм. Яшасын мүсәлман вә эрмәни халгларынын гардашлығы, достлуғу!

Алгыш сәсләри енә учалды.

— Бәлкә суалы-зады олан вар?—дейә Мүрсәл чамаата мүрачиәт әләди.

Көдәк бойлу бир кәндли аяға галхды. Екә сачаглы папағыны көзүнүн үстүндән кери итәләйиб деди:

— О мусурман оғлан бурда яхшы сөzlәр деди. Амма кәрәк һагг үчүнә данышсын, о чешмәкли эрмәни дә пис данышмады. Бәли, сөзүм онда дейил, мән бир аз түрк адамам. Бир мәнни яхшы-яхшы баша салын көрүм тәзә һөкүмәтин вахтында биз кәндлиләрин чулу-чухасы дүзәләчәк, гарны һеч олмаса яван чөрәклә доячаг я әввәлки тәкин, һәмин даш, һәмин дибәк олачаг?.. Бағышлайын ә, авам адамам дә, бәлкә, көнтөй данышырам...

— Бундан сонра һамынын күзәрәны яхшылаша-чаг,—дейә Чомәрд чаваб верди.

— Башына дөнүм, бир суалым да вар,—дейә һәмин кәндли енә дилләнди?—Гәнд, чай, чит-мит нечә, үзүнү керәчәйикми? Валлаһ, кәндлиләр батыб кәдирләр.

— Бәли, бәли, онлар да олачаг.

— Чох сағ ол. Аллаһ атана рәһмәт эләсин. Онда варама белә һөкүмәтә!

Башга бир кәндли аяға галхды:

— Сиз дединиз ки, эрмәни илә мусурман арасында дава-шава олмаячаг. Яхшы, олмасын, элә кәндлиләр дә эввәлдән буну истәйирдиләр. Анчаг мәним оғлуму апармышдылар Корус давасына. Орда вурулуб шикәст олуб, инди дә йыхылыб эвин бучагына. Мән нә эләйим? Гисасымы кимдән алым?

— Оғлуну зорла әскәрлийә апаранлардан,— дейә Шаһмәрдан чаваб верди.

— Аллаһ Султан бәйин эвини йыхсын. Мәнә нә эләди, о эләди,— дейә кәндли отурмаг истәди, анчаг нә фикирләшдисә, енә деди:— Гардаш оғлу, дейир илан вуран ала чатыдан горхар. Биз бәйләрдән, ағалардан о гәдәр горхмушуг, о гәдәр гамчы емишик ки, инди дә сөзүмүзү ачыг демәйә әһтияг эләйирик. Амма енә дейчәйәм. Мән кедиб о Султан бәйи тапсам, оғлумун гисасыны алсам. диван-дәрә мәнә тутмаз ки? Тәзә һөкүмәт далымда дурармы?

— Инди кәндлиләр һеч кәсдән горхмамалыдырлар. Шура һөкүмәти бәйләрин, ағаларын гәнимидир.

Кәндли кечиб ериндә отуранда, гырмызы янаг, пейсәри йоғун. бир адам онун гулагына пычылдады:

— Ә, Ширастан, нийә ағзынын сөзүнү билмирсэн? Бәйләрдә, ағаларла нә ишин вар? Адам һәр атылан дашын далынча кетмәз. Өзүнү һеч кәсин янында пис эләмә. Нә билирсэн ки, Бакыя тәзә кәлән Шура һөкүмәти чох яшаячаг? Бундан сонра белә-белә сөзләр данышма. Сән өл, бәйләрин пулагына чатар, дәрини соярлар. Һәлә суюн шырылтысына гулаг асаг, көрәк ахыры нә олур...

Ширастан онун үзүнә дик бахды. Анчаг мүтәрәдди олдуғундан, нә чаваб верәчәйини билмәди. Өзү дә шүбһәли һалда дүшүндү: «Бәлкә тәзә һөкүмәт доғрудан чох яшамайчаг...»

Чамал данышды. Она зүлм эләйән бәйләрдән вә пристав Әли Садигидән интигам алачагыны деди:

Мейданын ашағы башында адамларын сых ериндә чөмәлтмә отурмуш бир адам Чамалын сөзләрин-

дән сонра, чийинләрини гысыб белини әйди. Нәдәнсә, үзүнү көстәрмәмәк үчүн гыллы папагыны көзүнүн үстүнә чәкки вә тез башыны ашағы дикди.

Бели бүкүлмүш, гулагларыны, үз-көзүнү ағ түк басмыш. бир киши чәлийинә дирәнә-дирәнә байрагыш янына кәлди. Әлини, гыйылыб балачаланмыш, әтрафы гырыш-гырыш олмуш көзләринин үстүнә гоюб шәклә бахды, сонра бәркдән Мүрсәлә мүрачият эләди.

— Гардаш оғлу, а гардаш оғлу, мәним дә данышмаға ихтиярым вар, я чыхым кедим?

— Вар, Айдын әми, вар! Нә истәйирсэн де!

— Һә, дейим, башына дөнүм... Ону дейирәм ки, мәним дохсан яшым вар. Чох диван адамлары көрмүшәм. Бир заман эшитдик ки, Николай падшаһы вуруб гычыны бойнундан ашырыблар, онун тахтына...— ады нә иди? Көрәнскийди, нәйди—Һә, ады чәһәннәм, о чыхыб; о да тез түнбәтүн олду. Бир-ики ил бундан габаг да эшитдик ки, бизим падшаһымыз олачаг османлы. Элә о да олду. Амма нә тәһәр олду? Бирини дар ағачыннан асды, бирини дама басды, биринин малыны әлиндән алды, бирини гапазлады. Ә, ушаглар, беләдир я йох? Һә, о да күнүн бириндә ябысыны миниб. һайды, кетди. Сонра, атам сизә гурбан, эшитдик ки, еринә мүсават кәлиб. Мүсаватын гуллуғчулары бир илан олуб дүшдүләр чаматын чанына. Верки вер, ат вер, тахыл вер, әскәр вер, сонра да эрмәни-мусурман гырғыныны салдылар орталыға. Инди дә дейирсиниз ки, мүсават кедиб еринә фәһлә-кәндли һөкүмәти кәлиб. Нейнәк кәлсин. Амма билмирик бу һөкүмәт бизи ағ күнә чыхардачаг, йохса беш күндән сонра бу да атыны сүрүб мейдандан чыхачаг. Сөзүмүн чаны одур ки, әкәр фәһлә-кәндли һөкүмәти бизә чөрәк, палтар верәчәксә, көзүмүз үстә ери вар, галсын, вермәйчәксә, элә бу башдан чыхыб кетсин...

Чомәрд гоча кишини әтрафлы баша салды.

Кәндлиләрин сорғу-суалы чохалды.

Ахырынчы суалы орта яшлы бир кәндли верди:

— Дейирсиниз ки, пристав, нәчәрник олмаячаг? Бәс кәндли өз дәрдинн, шикайәтинн кимә дейчәк? Кәндлә бөйүкүмүз ким олачаг? Ахы диван-дәрә, бөйүк-кичик олмаса, баш сахламаг олмаз...

Чомәрд:

— Әлбәттә олмаз,—деди,—һәр ишә гәза ингилаб комитәси бахачаг.

Кәндли бир дә дилләнди:

— Йә'ни дейрсән ки, бүкүндән сонра биз кәндлиләр бу пристава һеч нә демәйәк, она табе олмаяг, һә?

Шаһмәрдан сорушду:

— О һансы приставдыр?

— Будур э...—кәндли Әли Садигинин голундан тутуб юхары дартды.—Аға пристав, өзүнү нийә кизләдирсән? Галх аяға сәни көрсүнләр, танысынлар.

Әли Садиги үз-көзүнү туршутду:

— Ә, адам олуһсан, адымы нийә чәкирсән? Голуму бурах.—Әли Садиги ерә отурмаг истәди. Лакин кәндли ондан әл чәкмәди.

— Горхма, сәни емәйәчәкләр ки... Өзүнү көстәр! Сән бизи дөйүб, сөйүб, инчидәндә һеч биз өзүмүзү сәнин кими түлкү өлүмүнә вурмурдуг...—Кәндли ики әли илә онун пейсәриндән япышыб дик юхары галдырды.—Мән бу пристава дейрәм!—Кәндли ону итәләйә-итәләйә мейданын баш тәрәфинә апарды.

Чамал яхына кәлиб онунла үзбәүз даянды. Гәһ-гәһә чәкиб деди:

— Саламәлейкүм, аға пристав! Рәһмдил, инсафлы пристав! Мәни ахтарырдын—янындаям. Даһа һеч яна гачаң дейиләм. Буюр нә гәдәр дөйүрсән, дөй! Һа... һа... һа... Бәс һаны тапанчан, шаллағын, пагонун, чешмәйин?! Кәндли палтары сәнә эчәб ярашыр!.. Бура бах, бунун гыллы папағына, чухасына бах!..

Чамалын кинайәли сөзләри Әли Садигини яндырыб төкдү. О, башыны ашағы дикиб фикрә кетди...

Әли Садиги болшевикләри тапыб һәбс этмәк үчүн гәза началникинин әмри илә кәндләрә чыхмышды. Бу мэгсәдлә, алдығы хәфиййә мә'луматы әсасында Күрчүлүйә кәлмишди. Лакин болшевикләр мешәдә олдуларыннан мэгсәдинә наил ола билмәмишди. Онлары кәнддә көзләмәйә мөчбур олмушду. Болшевикләр дүнән мешәдән гайындан сонра даһа фикриндән әл

чәкмишди, чүнки белә фикирдә олмаг артыг кеч вә мә'насызды. Мүсават һөкүмәтинин сугутундан, Гызыл Ордунун Гарабаға кәлмәсиндән ваһимәйә дүшән мүсават мә'мурлары башларыны далдаламаға мөчбур олмушдулар. Әли Садиги дә о чүр һәрәкәт этмишди. Кәндлиләрин бүкүнкү йығынчағына кәлмәкдә исә мэгсәди, болшевикләрин онун кими адамларла нечә рәфтар эдәчәйини өйрәнмәкди.

Әли Садиги кәндлиләрин ону бу тезликдә ифша эдәчәкләрини ағлына кәтирмәмишди. О әлә зәнн эдирди ки, ингилабын мә'насыны, әһәмийәтинин, һөкүмәт дөйишиклиийи дөврүндә киминлә нечә рәфтар эдиләчәйини кәндлиләр һәлә баша дүшмәзләр. Һәят онун фикирләринин әксинә олду.

Чомәрд она бахыб күлүмсүндү вә деди:

— Башыны юхары галдыр, көһнә «дост». Заһирән нә гәдәр дөйишилсән дә, заманын һөкүмүндән гуртара билмәйәчәксән...

Әли Садиги ерә чөкүб титрәк әлләри илә Чомәрдин аяларыны гучаглады.

— Мәнә язығыныз кәлсин. Мәни ингилаба бағышлайын!

Чомәрд ону өзүндән кәнар әләйәрәк:

— Ингилаб чох гурбанлар вериб,—деди.—Анчаг о, залимләри бағышламайыб. Аяға галх!..

Әли Садиги диләнчи кими әлләрини ачараг, илләр узуну мүбаризә апардығы болшевикләрдән аман диләди.

Чомәрд үзүнү кәндлиләрә тутуб деди:

— Пристав «аға» илә нечә рәфтар эдәк?

Ерләрдән ғышгырдылар:

— Иланын башыны эзмәсән, сонра сәни чалар...

— Боғазына кәмсик салыб кәндин арасында сүрүмәк лазымдыр!

— Ону атын гуйруғуна бағламаг лазымдыр.

— Өлүмә өлүм дейибләр! О чох очаглар сөндүрүб.

— Болшевикләр, мәнә язығыныз кәлсин!—дейә Әли Садиги енә дә ялвармаға башлады.

Чомәрд деди:

— Биз чамаатын ирадәсиндән, тәләбиндән кәнара чыха билмәрик. Өзүн кәндлиләрин сәсини эшитдин!..

Әли Садигинин үмиди, һәр ердән кәсилди.

— Мән сизә нә гәдәр истәсәниз пул, гызыл верә-рәм!— дейә элини голтуг чибинә салды вә дәрһал тапанчаны чыхардыб Чомәрдин алнына тушлады. Ваһан о саат Әли Садигинин биләиндән япышды вә тапанчаны ганрыб әлиндән алды.

Адамлар гышгырдылар:

— Хаин! Алчаг!

— Ону сағ гоймайын!

Кәндлиләрдән бәзиләри приставы юруглады.

Чомәрд күлә-күлә онлара деди:

— Дөймәйин! О. өз фикриндә, әгидәсиндә мөһкәм адамдыр. Беләләрини «һөрмәтлә» сакит этмәк лазымдыр.

Гияс, Чамал вә Мүрсәл Әли Садигинин голларыны бағлайыб апардылар.

Чомәрд:

— Йолдашлар!— деди,— мүсават приставынын алчаг һәрәкәтини көрдүнүз. Биз ону залим бир адам олдуғу үчүн чезаландырырыг. Кәндләрдә, шәһәрләрдә онун кими ингилаб дүшмәнләри һәлә чохдур. Фәһлә-кәндли һөкүмәтимизи көз бәбәйи кими горуюб сахламаг үчүн сиз кәндлиләр дә айыг олмалысыныз! Гәза ингилаб комитәсинә көмәк әләмәлисиниз!

Кәндин ашағысындакы учурумун кәнарындан кәлән тәк күллә сәси, әлә бил ки, Чомәрдин сөзләринә чаваб верди: «Ингилаб дүшмәнләринә һеч вахт аман олмаячаг!»

Чомәрд үзүнү чалғычылара тутуб деди:

— Инди чалын! Азәрбайчан торпағынын, Азәрбайчан халғынын бүкүнкү бөйүк азадлыг байрамында һамы күлсүн, ойнасын, охусун!

Гара зурнанын, һағаранын сәси учалды.

Бир гәләбә һимнини хатырладан элин чошғун һавасы, «Короғлу чәнкиси» үрәкләри севинчлә долдурду. Чөлләр, дағлар, дәрәләр санки дил ачыб деди:

«Байрамыныз мүбәрәк, ай элләр!»

Азәрбайчанда Шура һөкүмәтинин гурулмасы, Гызыл Ордунун гәләбәләрлә ирәлиләмәси Зәнкәзур коммунистләринә, партизанларына ени гүввәт вә мүбаризә руһу верирди. Инди Зәнкәзур болшевикләри даһа да актив фәалийәт көстәрмәйә башламышдылар. Гәза фиргә тәшкилаты бир сыра ени тәдбирләр көрмүшдү. Бунун ән мүһүмү, гәза мәркәзиндә вә бәзи кәндләрдә ингилаб комитәсинин тәшкили иди.

Гәза ингилаб комитәси Корус, Сисян, Кафан фиргә тәшкилатларына мүрачигәтнамә кәндәрмишди. Мүрачигәтнамә, дашнак гурулушуну тармар этмәк үчүн халгы ачыг вә чидди силаһлы үсяна чағырырды. Бунун әсасында халг һәрәкәти кетдикчә кенишләнирди. Дашнаклар халг үсянларыны бәзи ерләрдә ятырмаға мүвәффәг олур, бәзи ерләрдә өзләри мәғлуб олурдулар. Һәр һалда, онлар өзләрини бөйүк бир тәһлүкә гаршысында һисс эдирдиләр.

... Месроп столун архасында голу сарыглы отурмуш Кароя бахыб сөзүнә давам эләди:

— Аллаһын бизә рәһми кәлди. Йохса, кенерал-һаһанкапет, күллә голундан йох, дилим-ағзым гурусун, үрәйиндән дәйсә иди, милләт башсыз галарды. Мән кечә-күндүз аллаһа дуа эдирдим... Шүкүр, инди яхшысан.

Самвел дә онун сөзүнә гүввәт верди:

— Бәли, бәли, сән дүз дейирсән, кешиш аға. Өлкә саһибсиз галарды. Аллаһ Зәнкәзуру бир күн дә кенерал-һаһанкапетсиз әләмәсин.

Каро мәғрур-мәғрур күлүмсәйәрәк деди:

— Мәни аз тәрифләйин. Мән һәлә әлә бир гочаглыг көстәрмәмишәм...

— Йох, йох, әлә демә. Дүшмәнләрин күлләсиндән ки, саламат гуртармысан, әзиз чаныны милләт үчүн сахламышан— чох бөйүк чәсарәтдир. Лап тарихә язылмалы гочаглыгдыр. Әкәр яралы-яралы отаға кириб, башга гапыдан чыхмаса идин, сәни тута да биләрдиләр. Өлдүрә дә биләрдиләр. Өлкә дә, милләт дә кор галарды.

Каро фикирли-фикирли деди:

— Бәли, орасы доғрудур... Амма, тәәссүф ки, һәлә

бир чохлары билмэк истәмир ки, мән анчаг милләт үчүн, вәтән үчүн чанымдан, башымдан кечирәм.

— Билән билир. Билмәйән дә һеч билмәсин... Кешиш аға демишкән, онсуз да сәнин ийидлийини тарихә язачаглар... Кешиш аға, башын үчүн, үзүнә демирәм, бизим бу кенерал-наһанкапет чох сәрраст күллә атандыр... Амма, әфсус ки, о алчаг дүшмәнләри, кечә гаранлыг олдуғундан көрмәйиб. Йохса, астваст һаггы, бир тәкини сағ бурахмазды...

Кешиш деди:

— Амма Аракели сағ бурахмағымыз пис олду. Кәрәк о виждансыз һәбс олунан күн күлләләнәйди.

— Бәли, буна мән дә тәәссүфләнирәм! Анчаг мәни о дүшүндүрүр ки, партизанлар Аракелин о ахшам мәним янымда олдуғуну һардан билибләр? Мән белә зәни әдирәм ки, ичимизә дүшмән сохулуб. Сән кимдән шүбһәләнирсән, кешиш?

Месроп саггалыны тумарлая-тумарлая бир аз фикрә кетди, сонра деди:

— Һәлә һеч кәсдән. Яландан нә дейим. Мәнчә, Самвел бу ишлә чидди мәшғул олмалыдыр...

Каро үзүнү Самвелә тутуб сорушду:

— Сән о, һәбсхана рәиси мұавинлийинә дүзәлтди, йин нечә адамдыр? Онун ким олдуғуну яхшы өйрәнмисәнми?

— Бәли, лап әтрафлы өйрәнмишәм. Дейирләр, чох тәмиз адамдыр. Һәм дә ки, милли шуранын үзвү, мөһтәрәм Манучар Сарумовун кағызы әсасында ишә гәбул олунуб. Йохса, кенерал-наһанкапет аға, ондан шүбһәләнирсән? Архайын ол, һайк Асланияндан бизә дүшмән чыхмаз.

— Бәс нийә кәнддән кәлиб шәһәрдә гуллуға кириб?

— Кәнддә доланмаг онун үчүн чәтин олуб. Бир дә һөкүмәт гуллуғуна чох һәвәси вар.

— Бурда кимин эвиндә яшайыр?

— Мейманханада.

— Она кизли нәзарәтчи гой. Баша дүшдүнмү?

— Баиш үстә.

Гапынын ачылмасы онларын сөһбәтини ярымчыг гойду. Ашот ичәри кириб киминсә, Самвели чағырдығыны сөйләди. Самвел дәрһал ериндән галхды, Кародан ичәзә алыб Ашотла бәрабәр кетди.

Каро деди:

— Кешиш Месроп, көрүрсән, ишләримиз күндән күнә писләшир, кәндләрдә гарышыглыг, иғтишаш артыр. Ачыг демәк лазымдыр ки, коммунистләр кәндлиләри бәрк йолдан чыхардырлар. Һакимийәт, гошун, диван-дәрә бизим әлимиздә олса да, онларла лазыми гәдәр бачара билмирик. Элә дейилми?

— Эләдир, ону мән дә билирәм, чәнаб Каро. Мәни һәр шейдән чох нараһат эләйән, ишимизин дахилдә пис олмасыдыр.

— Мән элә бу барәдә сәнинлә мәсләһәтләшмәк истәйирдим. Нечә эләйәк ки, бизим дөвләт идарәләриндә хидмәт эдән адамларын үрәйини биләк, һәрәкәтләрини изләйәк?

Месроп күлүмсүндү.

— Үрәйи билмәк чох чәтиндир. Анчаг һәр кәсин һәрәкәтини изләйиб, көрдүйү иши билмәк олар. Бунун үчүн кәрәк адамларын һамысыны эләйәсән хәфийә вә бир-биринә кизли нәзарәтчи госясан...

Каро нә исә фикирләшиб, кешишдән сорушду:

— Сән Самвелдән шүбһәләнмирсән ки?

— Йох, чаным!— дейә кешиш күлдү.— Самвел һәгиги дашнакдыр, әсл бизим адамдыр. Мән өзүмә о гәдәр инанмырам ки, Самвелә инанырам.

— Самвелин үстүндә көз ол. Билдинми? Инди оғул атая, ата оғула инанмаян вахтлардыр.

Кешиш енә әлини саггалына чәкәрәк деди:

— Самвелин үстүндә көз олмаға сөзүм йохдур. Амма һамыны шүбһә алтына алмаг да яхшы дейил. Чүнки онда кәрәк һәр иши тәк өзүн көрәсән.

Каро чох чидди деди:

— Дүйүнләри ачмаг үчүн белә лазымдыр, кешиш!

Кешиш сусду.

Дөвләти идарә этмәк ишиндә часуслугу һәр шейдән үстүн тутан Каро өз үрәйиндә деди: «Һеч нараһат олма, кешиш, бундан сонра сәнин дә үзәриндә нәза-

рэтчи өзүм олачагам... Мөним имканым олса иди һәр кәсин үрәйиндә бир хәфийә кизләдәрдим...»

Самвел ичәри кириб деди:

— Чәнаб кенерал-наһанкапет, «Сахсаған» кәлиб.

— «Сахсаған»?

— Бәли, янына чағырыммы?

— Кәлсин.

Самвел чыхды. Енә һәмнин саат Шадлински илә бәрәбәр гайытды.

— Салам, мөһтәрәм ағалар!—дейә Шадлински әв-вәл Қаро илә сонра Месропла әл тутду.

— «Сахсаған» хош кәлиб!—дейә Қаро она ер кәс-тәрди.—Опур. Даныш көрәк бизә нә хәбәр кәтирми-сән?

Шадлински бир Қароя бахды, бир Месропа. Онуи бахышларындакы мә'наны баша дүшән Қаро деди:

— Даныш, әһтият эләмә.

— Бу дәфәки хәбәрим нә гәдәр үрәк сыхычы олса да, дәмәлийәм. Горхаг мусаватчылар, үсян эдән Баки фәһләринә, Русиядан кәлән Гызыл Ордуя һеч бир мүгавимәт кәстәрә билмәдиләр. Мусават һөкүмәти йыхылды. Йәгин ки, сиз буну эшитмисиниз?

Қаро деди:

— Бу гара хәбәри эшитмишик. Сән бизә Гызыл Ордунун инди һансы тәрәфә һәрәкәт этмәсиндән вә мүсәлман чамаатынын она гаршы мүнасибәтиндән даныш.

— Әйрәндиймә көрә, Гызыл Орду ирәлиләйир. Йәгин ки, букүн, сабаһ Шушая чатар. Әһалинин фикри мүхтәлифдир. О кәндләрдә ки, мән олмушам, касыблар той-байрам эләйирләр. Чүнки коммунистләр вахты илә онларын пулагларыны долдурублар ки, Шура һөкүмәти сизин һөкүмәтиниздир. Варлылар яс сахлайырлар, ган ағлайырлар. Әвләринин талан эдилиб дағылмасындан, тутулмагдан, сүркүн әдилмәк-дән, өлдүрүлмәкдән горхурлар. Бәйләрдән, дәвләтлilәрдән бә'зиләри пулуну, гызылыны, малыны, гоюну күтүрүб дағлара чәкилиб. Бә'зиләри дәрәләрдә, каһаларда, мешәләрдә кизләниб. Бә'зиләри палтарыны дәйишидириб, өзүнү касыб кәндли шәклинә салыб. Мусават инзибаты идарәләринин гуллуғчулары вә

орду забитләри пагонларыны гырыб атыблар. Мүхтәсәр ки, бу бөйүк һадисә. чохларынын үрәйинә бөйүк ваһимә салмышдыр. Касыблар инди варлылара, нечә дейәрләр, дирсәк кәстәрирләр. Дейирләр, индийә кими сиз бизә аға идиниз, инди биз сизә аға олачайыг. Индийә кими сиз бизи минмишдиниз, инди биз сизи минә-чәйик. Та срағакүн эшитмишәм ки, Күрчүлү кәндли-ләринин тәләби илә болшевикләр пристав Әли Садигини күлләләйибләр. Даһа нә дейим, чәнаблар, вәзий-йәт беләдир. Ону да дейим ки, һәр ердә ингилаб коми-тәләри вә «шуралар» тәшкил эдирләр. Онлара касыб-лары, лүгләри чәлб эдирләр.

Қаро дәриндән көксүнү өтүрүб деди:

— Хейир хәбәр кәтирмәмисән, «Сахсаған»...

— Мән көрдүкләрим, эшитдикләрим дедим! Зәманәнин үзү дөнүб. Фәләйин чархы инди тәрсинә дөв-ран эдир. Ким дейәрди вә ким инанарды ки, русла-рын Гырмызы Ордусу Загафгазия кирәчәк. Ким ағ-лына кәтирәди ки, Шимали Гафгаздакы Денякин кими кенераллар гырмызыларын бағағында дуруш кә-тирә билмәйчәкләр?!

— Бәс. сән өзүн бу һәрч-мәрчликдә нечә баш сах-лаячагсан?

— Дейир, ағач өз сәмгинә йыхылар, чәнаб кене-рал-губернатор. Мән чохдан сизи өзүмә арха билми-шәм.

— Болшевикләрә ишләмәк истәмирсән?..

— Фарслар дейирләр ки:

«Кәбутәр ба кәбутәр баз ба баз,
Кәһәнд һәмчинс ба һәмчинс пәрваз.»

Йә'ни көйәрчин көйәрчинлә учар, гартал гартал-ла, йә'ни һәр чинс өз чинсини тапар. Мәни онларла бир газанда гайнатсалар да гарышмарам. Мән сизин ихтиярыныздаям.

— Яхшы, сән бизә көмәк эләмәк үчүн Гызыл Ор-дуя нә эдә биләрсән?

— Зәнн эдирәм ки, дашнаклар мусаватчылар кими бигейрәт чыхмаячаглар. Онлар Гызыл Орду илә дөш-дөшә кәләчәкләр. Мән бу мүбаризәдә өз фәәлийәти-ми кәстәрә биләрәм. Сизә онлардан элә мә'лумат кәти-

рэрэм ки, бир миллион гиймәти, дүньяча әһәмийәти олар.

— Яхшы, сән онларын ичинә нечә кирә биләрсән?
Шадлински күлдү:

— Бағышлайын, белә суалы нашы адамлара верәр-ләр. Өзүнә мәлумдур ки, биз пешәдә олан адамлар өзүнә һәр ердә йол тапа биләр. Анчаг хатиш әдирәм ки, бу дәфә гиймәт мәсәләсиндә хәсислик эләмәйсән. Болшевик гошунунун ичинә кирмәк, мәлумат өйрәнмәк чох мәсулийәтли вә тәһлүкәлидир.

— Яхшы, онларын һамысыны нәзәрә аларыг. Бу дәфә гиймәт үстүндә сәни инчитмәрик. Сән бизә бирчә мәлумат кәтирмәлисән: Гызыл Орду Зәнкәзурә нә заман вә һансы тәрәфдән һүчүм әдәчәкдир. Айдындырмы?..

— Бәли, айдындыр.

— Илк мәлуматыны һачан көзләйәк?

— Индидән дейә билмәрәм. Шәраитдән асылыдыр. Һәр һалда тез кәлмәйә чалышацагам.

Каро деди:

— Чох яхшы, данышдыг гуртардыг. Месроп, чәнаб Шадлинскини апар бир аз истираһәт эләсин, сонра йола саларлар кедәр.

Месропла Шадлински кетди.

Самвел дә ериндән галхды:

— Мәним үчүн гуллуғун вармы, кенерал-һаһанкапет?

Каро союг бир ифадә илә деди:

— Кет, өз ишиндә мөһкәм ол!

Самвел отагдан чыхды.

Каро пәнчәрәни ачды. Стулу чәкиб онун габағында отурду. Бир яралы голуна бахды, бир бағчая. О, ялһыз инсанлара дейил, яшыл, әтирли бағчая, чичәкли ағачлара да нифрәт эләди, чүнки күлләләр онларын далындан атылыб Карону яраламышды:

Каро чох отура билмәди. Дәрдинин үстүнә дәрд гоюлмуш адамлар кими дәриндән көксүнү өтүрүб ериндән галхды вә столун архасына кечиб өз-өзүнә данышмаға башлады:

— Аһ, гырмызылар!.. Гырмызылар кәлирләр Зәнкәзура! Йох, йох! Эрмәни торпағы Гызыл Ордуя, бол-

шевикләрә тәслим олмайчаг! Зәнкәзурун кенерал-губернатору Каро һампарсумян гырмызыларла ахырынычы дамла ганына кими вурушацагдыр!..

Каро ериндә отура билмәди. Нә үчүнсә отагдан чыхмаг истәркән, Месроп тәләсик ичәри кириб деди:

— Хмбапет Нжде кәлиб.

— Нечә? Нжде?—Каро чаваб көзләмәдән, тез отагдан чыхды.

Каро һампарсумянын әмри илә күндүз саат он ики рәдәләриндә шәһәрин мейданчасына топланмыш Корус чамааты Гарекин Нжденин кәлмәсини көзләйирди.

Нжденин кәлишинә рәсмийәт, бөйүк мәна вә титәнәли бир шәкил вермәк үчүн һәрби һиссәдән кәтирилмиш бир бөлүк әскәр дә мейданчанын бир тәрәфиндә һизамла даянмышды.

Бир нечә дәгигәдән сонра. Нжде, Каро, Самвел, Месроп вә онларын далынча Ашот кәлди. Чамаат онлары чох союг гаршылады. Әл чалан, «яшасын Нжде» дейән, севиһән, күлән олмады. Анчаг бөлүк командирийини әмри илә әскәрләр бир нечә дәфә «Ура!» дейә гышгырдылар.

Каро һампарсумян әввәлдән һазырланмыш трибуная галхыб деди:

— Чамаат! Мөһтәрәм хмбапет Нжде шәһәрминзә тәшриф кәтириб. Мән онун һаггында бир нечә сөз дәмәйи өзүм үчүн шәрәф билирәм. Чәнаб Нжде Нахчыванын Кузнут кәндиндә аһадаһ олмушдур. Кешиш оғлудур. Өмрүнү һәрби гуллуғда кечирмишдир. Рус ордусунда забит олдуғу заман, бөйүк ийидликләр көстәрмишдир. Болгарыстанда вурушмушдур. Дашнак фиргәсинин фәал үзвләриндәндир. Чәнаб Хатисовун сағ әлидир. Даһа нә дейим... Инди өзү сизинлә данышачаг.—Каро үзүнү Нждейә тутуб деди:—Чәнаб хмбапет, буюр!

Һәрби кейимли, орта бойлу, бәдәнчә о гәдәр дә көк олмаян, орта яшлы Нжде трибуная галхды. Каро, Месроп, Самвел вә трибунанын яһындакы бир нечә нәфәр әл чалды.

Әһали тәрәфиндән белә союг гаршыландығына Нжде бир гәдәр пәрт олду. О. әввәлчә чамаата көз кәзирди, сонра сағ элини юхары галдырыб деди:

— Корус әһли, эрмәни гардашлар! Мән Гарекин Нжденин адыны Эрмәнистанда эшитмәйән бир адам йохдур. Сиз дә эшидин вә үзүмү көрүн. Бундан сонра мән һәмишә сизин ичиниздә олачағам. Мән кәлмишәм ки, Зәнкәзурү мөһкәмләдәм. Эрмәнистаны сарсылмаз галая чевирәм. Мән кәлмишәм ки, Корус, Сисян, Кафан кәндләриндә вә мис мә'дәиләриндә йолундан азан кәидлиләрин, фәһләләрин чәзасыны верәм. Бәли, мән бүкүндән Зәнкәзурун һакимийәм. Өлкәдә һәр шей мәнним ихтиярымда, сәрәнчамымдадыр. Һәр кәс мәнним әрримә табе олмалыдыр.

Эрмәни гардашлар! Сизи баша салым ки, вәзийәт бир ил я бир ай бундан габаггы тәкин дейил, бизим үчүн, эрмәни һөкүмәти үчүн ағырдыр. Бир тәрәфдән, коммунистләр, партизанлар кәндләрдә иғтишашлар салыр, үсянлар ярадырлар. Йохсуллары, ачлары өз эрмәни һөкүмәтинин үстүнә галдырырлар. Икинчи тәрәфдән, үстүмүзә Гызыл Орду кәлир. Дахили вә харичи дүшмәнләримиз бизим милли һөкүмәтимизи йыхмаг истәйирләр. Амма бу онларын хам хәялыдыр. Эрмәни милләти өз һөкүмәтини диши-дырнагы илә сахлаячагдыр. Чамаат, беләдир я йох?

Месропла Самвел санки бир ағыздан: «Эләдир!» дедиләр. Онлардан башга һеч кәс дилләнемәди. Һәтта Каро да бир сөз демәди. О, Нжденин кәлмәсиндән разы дейилди, чүнки вәзифәси әлдән кедәчәкди. Индийә кими она табе олан өлкәдә. бундан сонра һөкүмәтлүк эләмәйә ихтияры олмаячагды...

Нжде сөзүнә давам эләди:

— Мән дахили дүшмәнләрләр—коммунистләр вә партизанларла бачарарам. Анчаг һал-һазырда Дағлыг Гарабағда кенерал Дронун гошунлары илә вурущан Гызыл Ордуно Зәнкәзура бурахмамаг үчүн әһали мәнә көмәк эләмәлидир. Эләйәчәксинизми?

Коруса оғлуну көрмәйә кәлмиш Бағрат габаға ерийиб деди:

— Бәли, эләйәчәйик. Бизим һөкүмәт нә десә, чан-башла еринә етирәчәйик. Гоюн, мал, тахыл—нә истә-

сә рәдд эләмәйәчәйик... Оғлум да һөкүмәт гуллуғчу-судур...

Нжде үзүнү трибунанын янындакылара тутуб сорушду:

— Бу данышан кимдир?

Самвел тез чаваб верди:

— Әнкәләвидли Бағрат Хачатуриандыр. Милли шуранын үзвүдүр. Мәнним атамдыр.

— Әнкәләвидли Бағратын сөзүндән хошум кәлди. Көрүнүр ки, кишидә ганачаг вә милли дүшүнчә вар... Сағ ол, Бағрат!..

Гырхыг саггал, екә бығ, екә гарын бир адам дүз трибунанын габағына кәлиб деди:

— Мәнним пулум, дүканым чәнаб Нждейә лазым олса, гурбандыр...

Нжде онун ким олдуғуну сорушду.

— Тачирдир. Милли шуранын үзвүдүр,—дейә Каро чаваб верди.

Нжде она да «сағ ол!» дейиб сөзүнә давам эләди:

— Көрүрсүнүзмү һөкүмәтини, милләтини истәйән адам булар кими олар... Мән архайынам ки, әһалинин көмәйи илә Зәнкәзурда бир дүшмәннин нәфәс алмасына имкан вермәйәчәйәм...

Бир гоча киши адамларын арасындан чыхды, трибуна тәрәф кедиб даянды. Әлини көзүнүн үстүнә ююб Нждейә диггәтлә бахды вә деди:

— Әввәла, саламәлейкүм, икинчи, мәнним йүз яшым вар, өзүм дә бостанчыям. Үчүнчү, гардаш оғлу...—О, сөзүнү пуртармамыш ерләрдән күлүш сәсләри учалды. Кимсә, деди:

— Абел киши, яхшы даныш, о гардаш оғлу дейил, хмбапетдир.

Абел һеч кәсә фикир вермәдән сөзүнә давам эләди:

— Үчүнчү, дедин ки, бөйүксән. Нә дейирик, ол. Үзүмүз чох бөйүкләр көрүб, гой сәни дә көрсүн. Амма, гардаш оғлу, де көрәк, биз әлсиз-аягсызлар нә көмәклик эләйәчәксән? Ахы һөкүмәт көрәк өз рәийәтинин гейдинә галсын.—Абел чәлийинә даянараг, сағ аяғыны юхары галдырды:—Көрүрсән, бармагларымы даш, тикан ганадыб, яра эләйиб. Көң тапа билмирәм ки, чарых тикәм...—О, аяғыны ерә гоюб бойнуну узада-

раг, деди:—Көрүрсөн, бойнум армуд саплагы тэкин назилиб, эт, яғ тапа билмирэм ки, дишимин алтына гоям. Амма сағлыгына, дишлэрим һәлә саздыр...

Чамаата күлүшмә дүшдү...

Абел енә деди:

— Һә? Дейирсән көн дә верәчәксән, эт дә? Нә олар. Сағ ол, гардаш оғлу!..

Нжде ғышгырды:

— Бу һаранын айысыдыр? Көзүмүн габағындан рәдд эләйин!

Ким исә Абелә яхынлашыб, мейдандан апара-апара деди: «Аллаһ сәнә лә'нәт эләсин! Корус чамаатыны бу тәзә бөйүүн янында биабыр эләдин...»

Бир нәфәр учадан деди:

— Нжде аға, кәрәк бағышляясан. О Абел киши гоча адамдыр. Сөзүнүн далыны-габағыны билмир. Анчаг ону демәк истәйирди ки, сәнин кәлмәйинлә чамаатын һалы-вәзийәти дәйишиләчәкми? Эһалийә бир көмәклик олачагмы?

Нжде гәзәблә деди:

— Чамаат, нийә ганмаз-ганмаз данышырсыныз? Нийә баша дүшмәк истәмрсиныз ки, бизим чалышма-ғымыз, өзүмүзү ода-көзә вурмағымыз—һамысы милләт үчүндүр?!

Бағрат үзүнү Нждейә чевирди, әл чала-чала деди:

— Доғрудур, дүздүр. Яшасын эрмәни милләтинин белә-белә оғуллары.

Нжде деди:

— Чамаат, мәним сизинлә чох данышмаға вахтым йохдур. Анчаг бир суалым вар: Ғызыл Орду Зәнкәзура һүчума кечсә, сиз бизим һөкүмәтә нә кими көмәк эләйчәксиниз?

— Биз ворушачайыг!—дейә Самвел чаваб верди.

Адамларын ичиндән бир сәс учалды:

— Колчакын, Юденичин, Деникинн, Вранкелин гошунуну дармадағын эләйән, мүсават һөкүмәтини йыхан Ғызыл Ордуя гаршы биз нә эләйә биләрик...

— Бу сөзү дейән кимдир, габаға чыхсын?—дейә Нжде бағырды.

Һеч кәс нә дилләнди, нә ериндән тәрпәнди.

Милли шуранын үзвү, гарны йоғун тачир орта яш-

лы бир мүәллим чәкә-чәкә трибуная яхынлашдырыб деди:

— Хмбапет, данышан бах бу иди!

Нжде трибунадан эниб мүәллимлә үз-үзә дурду:

— О сөзләри сән дединми?

— Бәли, мән дедим.

— Буну бөлүйүн габағына чәкин!—дейә Нжде Самвелә әмр эләди.

Самвел мүәллимин голларыны бағлайыб бөлүйүн гаршысында, һүндүр бир дивара сөйкәди, өзү исә яна чәкилди.

Нжде өзү бөлүйә команда верди:

— Вәтән хаининә—атәш!

— Ай чамаат! Ай ча...

Залпла ачылан күлләләр мүәллимә кәлмәни гур-тармаға имкан вермәди. О, үзү үстә мейданын даш дөшәмәсинә сәрилди.

Мейдандакылар гәзәбдән вә һейрәтдән сарсылдылар.

Нжде үзүнү чамаата тутуб деди:

— Бундан сонра горхагларла, милләт хаинләрилә белә рәфтар олуначаг. Дашнак гурулушу әләйинә олан бу адамын мейити үч күн мейдандан көтүрүлмә-мәлидир. Гой һамы бахыб ибрәт алсын.

Нжде енидән трибуная галхаркән, кәнардан бир атлы көрүндү. Бу, Гаракилсәнин кәндхудасы иди. Каронун мейданда олдуғуну диванханадан өйрәнмиш кәндхуда, атыны чамаатын янына сүрдү. Карону со-рушду. Ону көстәрдиләр...

Кәндхуда атдан дүшүб һәйәчан ичиндә деди:

— Кенерал-һанкапет аға, мән сиздән көмәк ал-маға кәлмишәм. Адларыны болшовой вә партизан гоянлар бизим кәнди дағыдырлар. Шәләк, Бәләк, Брнагот кәндләриндә дә вур-чатдасындыр. Эшитмишәм ки, Брнаготда кәндхуданы басыблар дама. Партизанлар бизим кәндин күчәләриндә ачыгдан-ачыға дейирләр: «Мәһв олсун дашнак һөкүмәти!» Мәни дә тутмаг истәйирдиләр, гачдым. Инди сизә хәбәр верирәм...

Кәндхуданы ахыра кими сакит динләйән Нжде, бирдән барыт кими партлады:

— Сән өзүн горхаг түлкүсөн! Нийэ гачыб кэлмисән бура! Онларын чавабыны верэ билмирдин?

Нждени танымаян, лакин заһириндән бөйүк гуллу-чуя охшадан кәндхуда деди:

— Ага, гүввәмиз, силаһымыз йохдур!

Нжде мейданда олан бөлүйүн келиб Гаракилсәдә вә башга кәндләрдә халг үсяныны ятырмасы үчүн әмр берди.

Майын ийирми алтысы иди. Ахшам чохдан дүш-мүшдү. Хынзирәк кәндинин әтрафындакы көзәл мәнзәр-рәләри көрмәк, онлара тамаша этмәк мүмкүн дейилди. Лакин бөйүк кәндин башы үстүндә чәтир кими ачыл-мыш сәманы һеч нә кизләдә билмәзди. Онун мави гой-вунда арамла үзән ай һәр ери сүд кими эләмишди. Дағлардан сәрин мей әсирди. Адама элә кәлирди ки, бу сакит ахшамда. тәмиз һава удуб, ағ чичәкләри ха-тырладан улдузлары сейр этмәкдән зөвглү бир шей йохдур. Адама элә кәлирди ки, белә чазибәдар ахшам-ларда һеч кәсин үрәйиндә дәрә-гүссә ола билмәз...

Сәрин эйванда, бол сүфрә башында габаг-габаға отурмуш Манучарла кәндхуда Минас кефи көк сөһ-бәт едирдиләр.

— Көтүр стәканыны, кәндхуда Минас, ичәк башы-мызын тәзә ағасы Нжденин сағлығына! Мән сәнә дейи-рәм ки, бизим Нжде гырмызылары Зәнкәзура гоймая-чаг.

— Бәлкә...

— Бәлкәни әкибләр чуғундур битиб... һа... һа... һа... Ай бизим авам кәндхуда, билмирсән ки, Нжденин га-бағында болшевик-молшевик дуруш кәтирә билмәз? Чанаварла довшан мейдана кирсә нә олар? Әрә, Ми-нас, йохса горхурсан? Горхма. Гырмызылар кәлсәләр мәнимлә һагг-һесаб чәкәчәкләр, сән кимсән?!

Һәр икиси ичди.

Манучар стәканлары енидән долдуруб деди:

— Мән адамын гочағыны сеvirәм. Горхаг адам көзүмүн ганлысыдыр.

— Әләдир, Манучар ага, чахыр адамы ширә, пә-ләнкә дөндәрир...

— Әрә, демә ки, Манучар кеф һавасына данышыр. Аллаһын алтынды о гырмызыларла бир дөш-дөшә кә-ләм, онда көрәрсән ки, бу арыгча Манучарда нә зор вар!..

— Яхшы, Манучар ага, көтүр бу стәканлары да ичәк сәнин сағлығына, сонра мән кедим.

— Һара? Әрә, гырышмал, сән сеvinмирсән ки, милли шуранын үзвү илә ейиб-ичирсән? Сәһәрә кими ичәчәйик. Чахыр чохдур... Һә, ичәк мәним сағлығыма!

Онлар ичәндән сонра кәндхуда ериндән галхды. Манучар онун этәйиндән тутуб ашағы чәкди.

— Отур, отур, биганачаг! Дейирсән, сәни кәндху-далыгдан чыхардым! Улдузлар сөһәнә кими ичәчәйик. Отур, вәссәлам!

— Манучар ага...

— Отур гырышмал!—Манучар кәндхуданы чәкиб отуртду.—Һөкүмәт нүмайәндәсинин сөзүнү гайтаранын чәзасы әлли стәкан чахыр ичмәкдир.—О стәканлары долдуруб.—Бу бири, ич! Өзү дә тәк ич.

— Тәк нийә? Көтүр ичәк чәнаб Каронун сағлығына! — Нә? Каронун? Һа... һа... һа! Ай авам кәндхуда! О да кишидир? Нә вәзифәсини әлиндә сахлая билди, нә дә... нишанлысыны!

— Манучар ага, сәни милли шуранын үзвү эләйән ахы, одур. Каро илә бәрк дост идиниз.

— Хейр, мәни милли шуранын үзвү эләйән о дейил; она едиртдийим гоюнлар, маллардыр, чибинә басды-ғым гызыллардыр. Бәли, Минас кәндхуда, мәним дос-тум бундан белә Нждедир... Тәзә ай чыханда көһнә айы доғрайыб улдуз гайырарлар. Баша дүшдүн, ай авам?..

Шәраб Манучарын дахили әләминин ачыб кәндху-дая көстәрди. Кәндхуда өзү ялтаг олса да, үрәйиндә деди: «Эй вәфасыз инсан, сәндә нечә сифәт олар-мыш...»

Манучар енә әлини бутулкая атанда бир нечә си-лаһлы адам эйвана чыхды.

Манучарла кәндхуда кәләнләрин ичәрисиндә Ле-вонла Макичи көрдүкдә, тәәччүблә аяга галхдылар вә өзләрини итирмиш һалда, кери чәкилдиләр.

— С-и-з... Сиз хардан белә?—дейә Манучар онун, бунун үзүнә һейрәтлә бахды.

— Сизинлә бир ердә ейиб-ичмәйә кәлмишик, «һөр-мәтли» Манучар аға!—дейә Левон күлдү.

Ваһан дөшүнү габаға вериб амиранә тәрздә деди:

— Гәза ингилаб комитәсинин тапшырығы илә һәр икинизи һәбс эдирәм!

Манучар өзүнү сындырмайыб, учадан деди:

— Мән ингилаб комитәси танымырам. Һеч кәс мәнни душтаг эләйә билмәз! Мән һөкүмәт үзвүйәм. Сән ким-сән?—Манучар. Йәгин ки, силаһ көтүрмәк үчүн, отаға тәрәф йөнәлди, лакин Левон онун яхасындан япышыб кери чәкди.

— Һеч ерә тәрпәнмәйчәксэн!

Кәндхуда ишин чидди олдугуну көрүб, эйванын бир тәрәфинә гысылды.

Ваһан йолдашларына мүрачият этди:

— Бағлайын бунларын голларыны!

Макич кәндхуданын голларыны бағлады. Левон да Манучарын голларыны бағлаянда о, дартынды, мүгавимәт көстәрәрәк деди:

— Ихтиярыныз йохдур!.. Мән милли шуранын үз-вүйәм. Мән Сарумовам! Мән...

— Чығыр-бағыр салма, бизим ишимиз элә сәнин кимиләрийләдир!—дейә Чомәрд онун голларыны арха-да чарпазлады.—Левон, кәндири бу милли шура үзвү-нүн голларына сал!

— Әрә, сән мусурмансан?.. Вай, аллаһ мәнним эвими йыхсын... Әрә, ай эрмәниләр, ай өзүмүнкүләр, гейрәт-ниниз йохдур?.. Мәни дәрәнин бир дәли мусурманы душтаг эләйир, сиз дә буна гошулурсунуз?

— Кәс сәсини!—дейә Левон онун голларыны мөһ-кәм бағлады.

— Мән һөкүмәтә дейәчәйәм. Мән Нждейә шикайәт эләйәчәйәм.

Душтаглары эйвандан ашағы дүшүрдәндә кәндхуда ялвармаға башлады:

— А башыныза дөнүм, элә мәнним тагсырым нә-дир?! Әрә, Левон, Макич, сиз аствас мәнә рәһминиз кәлсин. Ай мусурман гардаш, сән оласан сизин һәзрәт Аббас, мәнни бурахын эвимә!.. Әрә, арвадым эвдә

йохдур, һеч олмаса, гоюн о, эвә кәлсин, билсин ки, мәнни сиз апарырсыныз!—дейә Манучар аяғыны ерә дирәйиб кетмәк истәмәди. Гоншулары эшитсин дейә гәсдән чығыр-бағыр салды. Лакин пейсәринә дәйән дүртмә ону сусмаға мәчбур этди. ✓

Һәр кәс тәбиәтин бир мәнзәрәсини, бир көзәллийини даһа чоһ севир. Мән дә күн доғмасына вурғунам...

Мән көзүмү, дүнән ахшамдан көрмәдийим сәма көзәлинин йолундан чәкмирдим. Онун букүн, мөһз букүн тез кәлмәсини сәбрсизликлә көзләйирдим.

Үзәриндә даяндығым ер күрәси, элә бил бирдән һәрәкәтини өз мөһвәри әтрафында артырды. Санки, о да күнәшин дилбәр чамалыны дүнәя тез көстәрмәйә тәләсди...

Одур, ер ағармаға башлады. Үфүгүн көйүмтраг пәрдәси яваш-яваш ачыг гырмызы рәнк алды. Гәлбим севинчлә дөйүндү. Бир аздан сонра, интизарында олду-ғумун күлүмсәр чөһрәсини көрәчәкдим...

Дәгигәләр кечди... Көзләримин габағында шәфәг долу санки бөйүк бир пиялә көрүндү. О бир кечәнин ичиндә ачылмыш лаләни дә хатырладырды. Элә бил ки, ойу мән өзүм ана юрдумун бағчасындан дәриб үфүгүн яхасына санчмышдым...

«Эй мәнним май күнәшим, баһар күнәшим, кечә ят-майыб йолуну көзләмишәм!» дейә она эл эләдим. О күлүмсүндү, бүтүн тәбиәт онун күлүшүндән нура боянды... Мәнә элә кәлди ки, май күнәши букүн йүк-сәкләрә галхмаг истәмир, дүз яныма эниб мәннимлә гол-гола верәрәк, Хынзирәйин күчәләриндә биркә ад-дымламаг истәйир. Һәр кәндлинин эвинә кириб луча сәслә демәк истәйир: «Галхын юхудан! Букүн сизи сәадәтә говушдурмаға кәлмишәм! Дурун, дүрәкләрини-зин гапыларыны ачын, ора азадлыг шәфәгләри долду-рачағам!..»

Күнәшин хәялымда йүксәлән сәсини кәндин күчә-ләри илә аддымлаян ингилабчылар дәстәсинин ағзын-дан эшитдим. Онларын шуарлары азадлыг көйәрчини кими, һәр тәрәфә ганад чалырды: «Яшасын Шура Ру-

сиясы! Яшасын Шура Азербайчаны! Яшасын тезликлә зүлм боюндуругундан азад олачаг Эрмәнистан!..»

Чийинләрində силаһ, әлләрində ал байраг, дәмир аддымларла кедән дәстә мәктәбин габағында даянды. Ваһан әлиндәки байрағы бинанын диварына санчды. Байраг күнәш шүалары алтында гырмызы бир алов кими шөлә сачмаға башлады.

Дәстә кур сәслә ингилаби маһны охумаға башлады. Буну эшидән кәндлиләр мәктәбә сары ахышмаға башладылар. Адам кетдикчә чоһалды. Лакин кәнддәки бу шәнлийин сәбәбини бир чоһу билмирди. Бә'зиләри фикирләширди: «Йәгин ки, бу күн кәндә һөкүмәт адамларыннан кәләчәк, она көрә индидән шәнлик дүзәлдибләр...» Амма кәндхуда илә Манучарын чамаат арасында олмамасы онлары шүбһәйә салды. Левону, Макичи вә танымадыглары башга адамлары көрәндә, шүбһәләри даһа да артды. Шуарлары эшидиб мәнасыны гананлара, ал байрағы көрәнләрә исә һәр шей айдын иди.

Ваһан бөйүк издиһама мүрачиәтлә деди:

— Гардашлар! Йолдашлар! Бу май айында Эрмәнистанын бир чоһ шәһәр вә кәндләрində фәһләләр, кәндлиләр силаһлы үсян галдырыблар. Халг даһа дашнакларын зүлмү алтында яшамаг истәмир. Бизим Зәнкәзур әрмәниләри дейирләр: «Рәдд олсун дашнак һөкүмәти! Рәдд олсун нжделәр, дролар, каролар, маузеристләр!»

Адамлар бир-биринин үзүнә бахды, лакин һеч кәс диләнмәди. Ваһан сөзүнә давам әләди:

— Гәза ингилаб комитәси адындан, Хынзирәкдә Шура һөкүмәти гурулдугуну ә'лан әдирәм. Бундан сонра һамы азад яшаячаг. Дөйән, дөйүлән олмаячаг. Дөвләтлиләрин торпағы алыныб касыблара вериләчәк.

Ваһан сөзүнү гуртаранда, Әлигулу кәндинин коммунистләриндән вә онлара рәғбәт бәсләйәнләрдән ибарәт бир дәстә адам кәлди.

«Яшасын Хынзирәкдә гурулан Шура һөкүмәти!» дейә онлар достларыны тәбрик әтдиләр. Кәлән адамлар бурада Шура һөкүмәти ә'лан олуначағыны әввәлчәдән билирдиләр. Онлар да ингилаб комитәсинин

көстәриши илә өз кәндләрində үсян байрағыны сабаһ галдырачагдылар. Бурая исә, хынзирәклиләрә көмәйә кәлмишдиләр.

Сурен, Левон, Макич данышдылар. Йохсул кәндлиләрдән, дә бир нечәси чыхыш әдәрәк, тәзә гурулушу алгышлады вә онун мөһкәмләнмәси үчүн мүбаризә әдәчәкләрини сөйләдиләр.

Ахырда Чомәрд данышды; сөзүнү белә гуртарды:

— Шура һөкүмәтинин яранмасы кәндлиләр үчүн бөйүк хошбәхтликир. Бундан сонра әрмәниләрлә мүсәлманларын арасында һеч бир әдавәт вә милли гырғын олмаячаг. Һамы гардаш кими бир-биринә чан дейиб чан эшидәчәк. Чүнки Шура һөкүмәтинин мәгсәди милләтләрин, халгларын һамысыны бир-биринә дост, йолдаш, гардаш әләмәкдир. Яшасын бүтүн милләтләрә азадлыг йолуну көстәрән йолдаш Ленини!

Алгыш сәсләри учалды.

Тәзә гурулушла марагланан кәндлиләр Ваһана чоһ суал вердиләр. Анчаг кәндин варлылары, һампалары ағызларыны ачмадылар...

...Хынзирәкдәки һадисәни икинчи күн Нждейә хәбәр вердиләр. Нжде дәрһал ора һәрби гүввә кәндәрди. Коммунистләр, партизанлар, йохсул кәндлиләр һәрби гүввә илә дөйүшә киришдиләр. Һәр ики тәрәфдән өлән вә яраланан олду. Макич өлдүрүлдү. Коммунистләрә башга кәндләрдән көмәк кәлмәдийиндән вә Нждениң һәрби гүввәсинин сайча артыг олдуғундан, үсянчылар мәғлуб олдулар...

Дашнаклар, коммунистләрин тәрәфини сахлаян, Шура һөкүмәтинин гурулмасыны алгышлаяң кәндлиләрә вәһшичәсинә диван тутдулар. Бә'зиләрини дөйдүләр, бә'зиләрини һәбс әтдиләр, бә'зиләрини кәндин ортасында, чамаатын көзүнүн габағында күлләләдиләр. Сарумовла кәндхуда һәбсдән азад әдилдиләр.

Бир тәрәфдән Зәнкәзурда ингилаби һәрәкатын күчләнмәси, икинчи тәрәфдән Гызыл Ордуңун Гарабагдан көзләнилән һүчүмү Эрмәнистан һөкүмәтини бәрк

тәшвишә салмышды. Зәнкәзуру алынмаз бир галая чевирмәк үчүн орая даһа мөһкәм, даһа бачарыглы, һәрби ишдән баш чыхардан бир адам көндөрмәк лавым иди. Хатисов Зәнкәзура Нждени көндәрди.

Нжде нә милли шурада, нә дә идарәләрдә һеч бир дәйишиклик эләмәишиди. Хидмәтчиләрин һамысы өз ериндә галмышды. Карону исә өзүнә мұавин көтүрмүшдү. Вәзифәсиндән бир пиллә ашағы дүшүрүлмүш Каро, дамагдан да бир гәдәр дүшмүшдү.

Каро өз ерини Нждейә верәндә милли шура илә билаваситә элагәси олан адамлары она характеризә этмишиди. Маһалын вәзийәти илә таныш эдиб, кәндләрдә кимләрә архаланмаг лавым кәлдийини, һансы хәфийәһини һарда яшадығыны сөйләмишиди.

Инди Нжденин гаршысында, аяг үстә дик даямыш Каро, онун әмрләрини, көстәришләрини көзләйирди.

Нжде охудуғу кағыздан көзүнү чәкиб деди:

— Мә'лумат верирләр ки, болшевикләрин галдырдығы үсян Бригаотда да ятырылыбдыр.

— Бәли, чәнаб, сәнин кәлишин чох яхшы олду,— дейә Каро ялтагчасына күлүмсүндү:— Дейир, илан улдуз көрмәсә өлмәз. Сәнин зәһмин ағырдыр. Күман эдирәм ки, бундан сонра, сәнә табе олан Зәнкәзур маһалында «ингилаб», «үсян», «Гырмызы Орду» сөзүнү ағзына алан олмаячаг. Мән дә бачардығымы әсиркәмәишәм... Мән кенерал-һаһанкапет олдуғум заман нә эләмишәмсә, нә иш көрмүшәмсә, ялныз ики шүарымызын хатиринә эләмишәм: «Дәниздән дәнизә узанач Эрмәнистан дәвләти яратмаг!» вә бу йолда габаға чыхан һәр шейи «Сүпүрүб атмаг!»

— Амма, тәәссүф ки, бу шүарлары һәлә еринә етирә билмәишик.

Каро өз көрдүйү ишләри Нжденин көзүндә бөйүтмәк үчүн тәшәххүстә деди:

— Бәли, доғру буюрурсан. Амма мән әлимдән кәләни эләмишәм. Мүсаватчыларын һүчүмунун гаршысыны алмышам. Андроникин бата билмәдийи Софулу дәрәсиндә ерләшән бир нечә пара мүсәлман кәндини элә бу илин март айында яндырмышам. Болшевикләрә гаршы һәмишә амансыз олмушам...

— Кифайәтдир, чәнаб!— дейә Нжде онун сөзүнү кәсди.— Әсл һүнәр, чәсарәт көстәрмәк вахты һәлә габагдадыр. Онда һамынын бачарығына бәләд оларыг...

Каро тутулду. Башыны ашағы салыб явашдан деди:

— Чәнаб хмбапетин әмрини көзләйирәм.

— Һаггында данышдығымыз партизанларын әвләрини күлә чевирмәк үчүн букүн Хыңзирәйә өзүн кәдәрсән.

— Баш үстә.

— Инди отур, Губатлыя бир мәктуб яз!— Нжде она бир вәрәг ағ кағыз верди.

Каро отуруб гәләми көтүрдү.

— Һәмишә бир адама, бир идарәйә кағызы милли шуранын катиби кешиш Месроп язырды...

Каронун сөзләриндә бир һөв инчилик һиссә эдән Нжде онун көзләринин ичинә тәрс-тәрс бахды.

— Яз, чәнаб Һампарсумян!

«Губатлы ингилаб комитәси сәдринә! Зәнкәзурдан гачыб сизин гәзада өзләринә юва тапан әрмәни коммунистләрини вә партизанларыны тәзликлә мәним сәрәнчамыма көндөрмәйи сизә тәклиф эдирәм. Әкәр гайытмасалар, әвләри яндырылачаг, аиләләри, ушагдан гочая кими, күлләләнәчәкдир. Кери гайыдан әрмәниләрин сағ галмасына сөз верирәм.

Г. Нжде. 10 июн 1920-чи ил».

Нжде кағыза гол чәкиб деди:

— Буну көндөрмәк үчүн әтибарлы адамын вармы?

— Бәли, вар.

— Юбатма, букүн көндәр.

— Баш үстә,— Каро галхыб ичәридән чыхды.

Нжде Гызыл Ордуя гаршы дурмаг үчүн енидән әскәр йыгмаг, даһили әкс-ингилабчы гүввәләри өз әтрафына топламаг һагда хейли дүшүндү. Нечә һәрәкәт эдәчәйини хәялында өлчүб-бичди. «Столуң сийирмәсиндән бир кағыз көтүрүб охумаға башлады...

Һәбсхана рәиси Нерсесян ордуда хидмәтә алындығындан, онун еринә тәйин олунмуш Һайк ичәри кирди, салам вериб гапынын ағзында даянды...

Нжде охудуғу кағызы ярымчыг гоюб сорушду:

— Һә, кәтирдин?

— Бәли. Тәләб эләдийин ишләри, сияһыны кәтирмишәм. Будур:—Һайк голтуғундакы говлуглары столун үстә гойду.—Анчаг ону дейим ки, газаматда даһа ер йохдур. Кәндләрдәки май һадисәсиндән сонра дустагларынын сайы чох артыб. Мисал үчүн, беш нәфәрлик камерая он беш адам салмышыг...

Нжде сияһы баха-баха деди:

— Сөзүн дүздүр. Ер аздыр, дустаг чох. Сәнин тәдбирин нәдир?—Нжде башыны галдырыб она бахды.—Һәлә бундан сонра да дустаг чохалачаг. Онда нә эләйчәйик?

Һайкын додағы гачды:

— Нә дейим, валлаһ!.. Сәнин аяғын биләни, мәним башым билмәз. Мән буюруг гулуям. Ону да дейим ки, үч күн бундан габаг Иравандан кәндәрилән ики дустағы олум-зүлүм бир камерада ерләшдирмишик. Ишләрини дә вердим сәнә...

— Нжде әввәл Мусатовун, сонра исә Гуркенин «иши» илә таныш олду. Һайк бир саатдан чох аяг үстә галды.

Нжде көзүнү сонунчу вәрәгәдән чәкиб деди:

— Һәбсхананы бир гәдәр бошалтмаг лазымдыр. Торпағын алтында ер чохдур... Элә дейилми, рәис Һайк Асланяң? Онда сәнин дә ишин бир гәдәр йүнкүлләшәр, һә?—Нжденин үзүндә ийрәнч бир тәбәссүм әмәлә кәлди...

Һайк сонсуз нифрәтини сүн'и бир күлүшлә кизләтмәйә чалышараг деди:

— Мәсләһәт хмбапет ағанындыр. Амма сағ ол ки, газамат гуллуғчуларынын да һалына галырсан. Башына анд олсун, аға, онларын аһындан, нәләсиндән, чығыр-бағырындан гулағымыз дәнк олуб. Вай одур камеранын гапысыны ачасан, аз галырлар адамы дириккөзлү дидиб парчаласынлар. Дедикләри дә будур: «Күнаһымыз йохдур, бизи бурахын! Ачындан өлүрүк бизә чәрәк верин! Нахошлуг бизи әлдән салды, пәким кәндәрин, бизә дава-дәрман верин!»

— Сән мөһкәм ол. Газамат гуллуғчусунун үрәйи даш кими бәрк олмалыдыр... Нәлә-фәған сәсини гулағларынын әшитмәмәлидир.

Нжде гәләми көтүрүб Серкей Мусатовла Гуркен Хачатуриянын «ишинин» үстүнә айдын хәтлә язды: «Күлләләнсин!» Сонра, говлуглары Һайка гайтарыб деди:

— Әмрим бу ахшам саат доғгузда еринә етирилмәлидир!

— Баш үстә!—Һайк кетди.

Нжде баяг ярымчыг гойдуғу қағызы тәзәдән охумаға башлады. Бу, май үсянлары заманы һәбс әдилмиш кәндлинин чибиндән тапылан мүрачиәтнамә иди: «Сисян тәшкилатына!

Йолдашлар!

Халг үсянлары Зәнкәзурда артыг башланмышдыр. Бир чох кәндләрдә Шура һөкүмәти гурулмушдур, бир чохларында исә дашнакларла кәндлиләрин арасында мөһкәм вурушма кедир. Лакин дүшмән гүвәтлидир, өзү дә яхшы силаһланмышдыр. Амма узун мүддәт мүһарибә әтмәк үчүн бизим әлимиздә кифайәт гәдәр силаһ йохдур. Буна бахмаяраг үсяны кенишләндирмәлийик. Сисянлы йолдашлар, үсян байрағыны йүксәкләрә галдырын. Дүшмәнә гаршы чошғун нифрәт һисилә мүбаризәйә киришин. Сисян бу гәти дәгигәләрдә үсяна галхмалыдыр. Халгын азадлыг уғрундакы һәрәкатына гошулмалыдыр.

Йолдашлар! Вахт чатыбдыр, юбанмаг өлүм демәкдир. Өз планыныз вә һәрәкатыныз һаггында дәрһал гәза ингилаб комитәсинә хәбәр верин!..»

Нжде қағызын далыны охумады. Гәзәб ону илийинә кими сарсытды.

— «Ингилаб! Үсян! Һәрәкат!»—дейә ачы-ачы күлдү. Бу балача қағызын она вурдуғу мәнәви яра кетдикчә гәлбиндә дәринләширди.—Әһ, болшевикләр, болшевикләр!—дейә гышгырды.—Нийә һамынызы тутуб Корус һәбсханасында чүрүдә билмирәм? Амма тәләсмәйин, вахт кәләр, сизинлә һагг-һесаб чәкәрәм... Сизи аяғлар алтына саларам. Бах, белә!—Нжде бармағлары арасында әзилмиш қағызы дөрд парча эдиб ерә атды, сонра тапдаламаға башлады...

Май һадисәсиндән сонра, болшевикләрин, партизанларын бир чоху енә мүсәлман кәндләринә гайытмышды. Ялныз ингилаб комитәсинин үзвләри: Ваһан, Чомәрд вә Сурен өз «гәраркаһларыны»—Һайкын эвини тәрк эләмәмишдиләр. Онлар енә әл алтынча ишләйир, чамааты гәти вә сон дәйүшләрә һазырлайырдылар.

Ахшамды. Ширин сәһбәт кедирди. Ваһан сөзүнә давам эдәрәк деди:

— Бәли, йолдашлар, силаһымыз, адамымыз аз олдуғундан вә чамааты үсяна яхшы һазырламадығымыздан мәғлуб олдуғ. Лакин бу мәғлубийәт мүвәггәтидир. Она көрә дә руһдан дүшмәмәлийик, буна һағгымыз да йохдур. Көһнә дүняны үзү үстә чевирмәк асан дейил. Инсанларын һамысынын бейнинә ингилаби шууру, азадлығ дуйғуларыны бирдән еритмәк чәтиндир. Вәтәндаш муһарибәси чох чәтин бир мәктәбдир. Бурда сәһв дә ола биләр, гурбан да верилә биләр. Анчағ, бу илк мүвәффәгийәтсизлик бизә чох шей өйрәтди. Инди биз икигәт гүввәтлә ишә енидән киришмәлийик.

— Доғрудур!—дейә Чомәрд онун сөзүнү тәсдиғ эләди.

Шушаник чийниндә мис сәһәнк ичәри кириб һәйәчанла деди:

— Яндырырлар! Аллаһ, сән сахла! Бирдән бизим эвә дә од дүшәр...

— Нәйи яндырырлар?

— Левонун эвини.—Шушаник сәһәнки эвин ашағы башында диварын янына гойду.—Булагдакы арвадлар данышырдылар ки, Левон кишинин эвинә од вураң Манучардыр. Гисас алыр... Дейирдиләр ки, дашнақ бөйүкләриндән Каро да кәлиб. Вай язығ Левон киши!..

Ваһан, Сурен вә Чомәрд һәйәтә чыхдылар.

... Янғын кәндин баш тәрәфиндә иди. Бир-биринә гарышмыш гырмызы, көй алов сүтунлары ердән көйә дикләнирди. Гара дамын дирәкләри, пәрдиләри чыртачыртла яныр, диварлары курулту илә учуб ерә төкүлүрдү. Галын вә көз чыхардан ачы түстү һәлә од дүшмәмиш эвләрин үстүндә гара илан кими гыврылырды. Зәһмәткеш инсанын мин эзабла тикдийи кома күлә дөнүрдү...

Көйләрә зәбанә чәкән янғына һәйәтләрдән, күчәләрдән тамаша эдән, лакин ону сөндүрмәйә чәсарәт эдә билмәйән кәндлиләр кәдәр вә һейрәт ичиндә идиләр. Онлара элә кәлирди ки, Левонун эвини харабая чевирән алов, чох кечмәз ки, онларын да эвини күлә дөндөрәр. Бәлкә дә үрәкләриндә дейирдиләр: «Адам, күчү чатмаян дашдан япышмаз. Левонун, Макичин хаталары өз башларында чатлады. Макичин өлдүрүлмәси, Левонун эвинин яндырылмасы, һәр икисинин аиләсинин чөлләрә дүшмәси—һамысы Манучар ағанын торпағына әл атдығларындандыр. Адам күләш мейданына кирәндә, кәрәк әввәлчә күчүнү сынасын...» Бәлкә дә бәзиләри дейирди: «Болшевикләрин элә бир атымлығ барыты вармыш, һай-күйлә мейдана кирдиләр, байрағ көтүрдүләр, чамааты үсяна галдырдылар, һөкүмәт гурдулар, амма далында дура билмәдиләр. Адамлар гырылды, тутулуб газамата салынды, аиләләр башсыз, ушағлар көзү яшлы галды...»

Каро, Манучар вә кәндхуда лап кәнарда даяныб янғына бахыр вә ондан нәш'ә алырдылар.

Манучар кетдикчә чошан аловлара диггәтлә бахыб әлини үрәйинин үстүнә гоярағ деди:

— Бах, үрәймдән инди тикан чыхыр. Карочан, о дилим-дилим аловлара баханда, болшевикләрин әлиндән янан үрәймә элә бил сәрин су чиләнир... Бундан сонра касыблар көрәрләр... Көрәрләр ки, Манучар Сарумов нә күчүн саһибидир!.. Биләрләр ки, мәнним архам, көмәйим бир адам, ики адам дейил, бүтүн дашнак гошунудур...

Бир кәндли онлара янашды. Карону танымадығы үчүн Сарумова мурачиәт эләди:

— Манучар аға, башына дөнүм, де ки, адамлар янғыны сөндүрсүнләр. Алов аз галыр ки, мәнним эвимә дә чатсын... Аман күнүдүр, комам янса балаларым чөлдә галар.

Манучар гәһгәһә илә күлдү.

— Сән эвинин янмасындан горхурсан һә? Горхма, сән кедиб о касыб-күсуб тәрәфдарлары болшевикләрә дейәйдин ки, фарағат дурайдылар, сәнин кими адамларын да эви янмаяйды.

— Валлаһ, мән онлары танымырам! Манучар аға, сән аллаһ, сән чанын, бу ишә сәрәнчам чәк. Ора бах, ора бах! Вай дэдәм вай, эв аз галыр од ала!..

— Кет, өзүнү түлкүлүйә вурма. Йәгин сән дә байраг көтүрәнләрин, «яшасын, яшасын» дейәнләрин бисен.

Кәндли чох ялварды. Нәһайәт Манучар Карону көстөрәрәк, агламаг дәрәчәсинә кәлән кәндлийә деди:

— Ихтияр бу хмбапетдәдир. Ондан хәниш элә...

Кәндли Кароя ялварды.

— Баш-бейними апарма,—дейә Каро әлиндәки шаллагла онун пейсәринә бир нечә дэфә вурду.—Сиз касыблар нанкорсунуз. Дара дүшәндә ялварыб илан дили чыхардырсыныз, ийнәнин дешийиндән кечирсиниз, элә ки, бир балача кенишлийә чыхдыныз, гудуруб чызыгыныздан чыхырсыныз! Диван-дәрә танымырсыныз. Кет бурдан!

— Хмбапет аға, мәним эвим һеч, бүтүн кәнд янар! Сәнин өз эвин дә од тутар, Манучар аға!—дейә кәндли зүлмүн гара һейкәлләри кими даянмыш адамлар бахды. Онларын донуг сифәтләриндә рәһм әләмәти көрмәди. Даһа сөз демәйин, ялвармағын әһәмийәтсиз олдуғуну йәгин этди. Кор-пешман керн гайыданда өз дамынын үстүндә бир адам көрдү. Бу, Сурен иди. Үзүнү чамаата тутуб учадан дейирди:

— Ай йолдашлар! Ай кәндлиләр! Нийә дурмусунуз? Нийә кәлиб янғыны сөндүрмүрсүнүз? Нийә дашнакларын зүлмүнә бу гәдәр дөзүрсүнүз?! Кәндлиләр! Нжде бу янғынла сизин көзүнүзү горхудур ки, бир дә Шура һөкүмәтинин адыны чөкмәйәсиниз. Амма инанын, архайын олун ки, бүтүн Зәнкәзурда Шура һөкүмәти гурулачаг! Дашнакларын сөзләринә инанмайын! Һәдәләриндән горхмайын! Букүн Левонун эвини одлаян, саһаһ да сизинкини яндырачаг. Дуруб бахмайын...

Кәндлиләр мүтәрәддид даяныб Суренин сөзләрини динләйирдиләр.

Сурен, Ваһан вә Чомәрд од ишығында онлара тәрәф кәлән бир адамы көрдү. О, баяг Манучарла Кароя ялваран кәндли иди. Үч болшевики көрән кими үрәкләниб деди:

— Сағ олун, гардашлар! Мәнә көмәк әләмәйә, янғыны сөндүрмәйә кәлмисиниз... Ай чамаат, бура кәдлин! Янғын баш алыб кедир! Ай гардашлар, даһа бундан бетәр зүлм олмаз! Нәйи көзләйирсиниз? Янғын кечирилмәсә һамынын эви, күр-күлфәти яныб теләф олачаг!..

Алов артыг кәндлинин әйванына кечмишди. Онун арвады ушағыны бағрына басыб ичәридән теләшлә гышгыра-гышгыра байыра чыхды.

Кәндли буну көрән кими, дамын үстүндән ашағы энди...

Баягдан Суренин сөзләрини айдын эшидән Каро илә Манучар, кәндлинин эвинә янашды... Нәдәнсә дамын үстә чыхмайыб, диварын дибиндә кизләнәрәк, күллә атмаг үчүн әлверишли вахт көзләдиләр. Лакин түстү-думан көзләринин габағына пәрдә чөкәрәк нишан алмаларына имкан вермәди.

Суренин, Хынзирәк чамаатыны интигама чағыран сөзләри һәр ики чанаварын гулағыны деширди...

Каро даһа давам кәтирә билмәйиб тапанча илә далбадал бир нечә күллә атды... Янғыны сөндүрмәк үчүн кәлән кәндлиләр ерләриндә даяндылар. Эви янан кәндлинин, күллә сәсиндән горхан ушаглары агламаға башладылар. Әри илә бәрабәр ичәридән ағлая-ағлая йорған-дөшәк дашыян арвадын һәйәчанлы гышгырығы, сөйүшү, гаргышы һәйәти көтүрдү.

Дүшмәнин һийләсини баша дүшән Сурен, Ваһан вә Чомәрд тез ашағы энди. Онлар ян тәрәфдән бурулуб кәдәндә Каро бағырды:

— Даянын! Арвад кими һара гачырсыныз!—Онун һавая бурахдығы күлләләрә Суренлә Чомәрд атәшлә чаваб вердиләр...

Золаг-золаг аловлар йохсул кәндлинин эвини артыг һәр тәрәфдән гучаглайырды...

Нжде гәфәсдәки айы кими отагда кәзинир, додаг алтындан нә исә мыртылданырды. Гапы ачыланда керн чеврилди, гаршысында Карону көрдү. Тез столун архасына кечиб сорушду:

— Яндырдынмы?

— Бәли, чәнаб хмбапет! Һәлә бир нечә касыб әви дә Левонун әвиндән од алыб янды. Хынзырәклиләр үчүн һәлә бу аздыр. Ораны тамам хараба гоймаг лазымдыр. Бизим үчүн ән горхулу кәндләрдән бири о Хынзырәкдир...

Каро болшевикләрлә атышдығыны да сөйләди.

— Болшевикләр енәми о кәнди тәрк эләмәйибләр?!—дейә Нжде гышгырды.—Бу коммунистләри Зәнкәзурда яман гудуртмусан, чәнаб Һампарсумян! Һәбсхана рәиси адыйла мәнә тәгдим эләдийин адам, дүнән күлләләнмәйә мәнкум эләдийим ики болшевиклә бәрабәр гачыб.

Каро тәәччүблә деди:

— Бу нечә ишидр?! Һайк Асланян да болшевик имиш?!

— Бәли, болшевик имиш, чәнаб Каро... Әкәр гурдаласан, сән гуллауға кәтүрдүйүн адамларын чоху болшевик чыхачаг...

— Онун гуллауға кәтүрүлмәсиндән мәнним хәбәрим олмайыб. Бу Самвел Хачатурянын ишидр.

— Чүнки башын севки мачәрасына гарышыб, дөвләт ишләрини башлы-башына бурахмысан. Һаны о Самвел?

— Әзүн тапшырыг вериб Кафана кәндәрмисән... Чәнаб хмбапет, тәәссүф ки, әввәлдән билмәмишәм. Йохса Хынзырәкдә икән Һайкын да әвини яндырыб, арвад-ушағыны душтаг әдәрдим.

— Онун арвады сабаһ мәнним янымда олмалыдыр!

— Баш үстә. Чәнаб хмбапет, мән көрмәмишәм, амма, дейирләр ки, дүня маралыдыр. Хи... хи... хи...

Нжде онун үзүнә чидди бахды. Каро-әймә агзы кими ачылмыш додагларыны йығды...

— Сән ки, арвад дүшкүнү имишсән...

— Йох, йох! Элә дедим ки, үрәйин ачылсын...

Месроп ичәри кириб, Саакын кәлдийини хәбәр верди.

Нжде ону янына чағыртдырды. Кешиш байыра чыхды вә тез Саакла гайытды.

Нжде Саакдан нә чаваб кәтирдийини сорушду.

Саак әлини дөшүнә гоюб Нждейә баш әйди, Губатлыя нечә кедиб кәлдийини данышды. Ахырда деди:

— Мәнә язылы чаваб вермәдиләр. Сәнин кағзыны охуян адам әввәлчә күлдү, сонра деди: «Биз, эрмәни болшевикләри вә йохсул кәндлиләри илә бирләшиб дашнак һөкүмәтини йыхачайыг. Нждейә дә дейәрсән чох ат ойнатмасын...»

— Сонра?

— Дедикләри элә бу олду.

— Яхшы, кет!

Саак отагдан чыхды.

Нжде фикрә кетди, сонра кәлиб Месропла үз-үзә даянараг деди:

— Кешиш, бу чаваба сән нә дейәрсән! Ахы кешишләр ағыллы, тәдбирли оларлар. Мәнним атам да кешиш иди, кәнддә һамы онун янына мәсләһәтә кәләрди.

Месроп ағыллы вә тутарлы бир сөз демәк истәйирмиш кими, ағыр-ағыр дилләнди:

— Дүшмәндән бундан артыг нә чаваб кәзләмәк олар? Онлар сәнин күчүнә бәләд олаңда айры чүр данышачаглар...

Нжде тез ериндә отуруб әлини стола дөйә-дөйә деди:

— Күч, күч, күч! Индики зәманә анчаг күч зәманәсидир. Мән нә гәдәр ки, чанымда чан вар, ворушачағам. Бүтүн Эрмәнистан гырмызылашса да, мән Зәнкәзурда дағлар республикасы ярадачағам! Болшевикләрлә мүбаризә үчүн Антанта дөвләтләринин пулуну, силаһыны чәкиб Зәнкәзура төкәчәйәм...

— Аллах, сән бизим бу хмбапетин, бу милләт гәһрәманынын голуна шир гүввәти вер! Аллах, сән онун гылынчыны әлиндән ерә салма!—Кешиш бир нечә дөфә хач чәкди. Нждени бу саат дөйүш мейданына йола салырмыш кими, деди:—Аллаһ, сән дүшмәнләри-эрмәни милләтинин һамиси олан чәнаб Нжденин габағында гарышгай дөндәр!..

Месроп вахты илә Карону тәрифләдийи кими инди дә бәзәкли сөзләрлә Нждени тәрифләди. Адлары тарихә дүшмүш гәһрәмәнларла ону бир сырая гөйду. Нәһайәт деди:

— Эрмәни тарихинә көрә бир дәфә Зәнкәзурда Сюник адланан падшаһлыг яраныб, сонра дағылыб... Инди икинчи Сюник падшаһлығыны сән гурусан, амма сөнин һөкүмәтин дағылмаячаг, чүнки һеч бир гүввә сәнә бата билмәз.

Месропун дедикләрини эшитмирмиш кими, Нжде башыны галдырмадан нә исә язырды.

Она мане олмамаг үчүн кешиш явашча отагдан чыхды.

... О күнүн сәһәри иди. Нжде Самвели динләйрди. Самвел Кафан фәһләләринин майда нечә үсян эләдикләриндән вә дашнак силаһлы гүввәләринин үсяны нечә ятырдыгларындан данышды. Ахырда өз тәдбирләрини сөйләди. Нжде фәһләләрә даһа ағыр тәнбиһ этмәк үчүн Самвелә бир нечә тапшырыг верди. Сәһбәт тәзәчә гуртармышды ки, Каро гапыны ачыб Шушаники ичәри салды.

— Чәнаб хмбапет, һәмин хынзирәкли арвад будур.

Нжде ериндән галхыб Шушаникә янашды. Әлләрини белинә вуруб ону тәпәдән-дырнага гәдәр сүздү.

Өмрүндә диванхана көрмәйән Шушаник рәнк вериб рәнк алды. Нжденин ваһимәли бахышларындан горхуб башыны ашағы салды.

— Башыны юхары галдыр, дүз көзүмүн ичинә бах!— Нжде онун чәнәсиндән тутуб башыны юхары галдырды.— Адын нәдир?

Шушаник Нжденин әлини чәнәсиндән кәнара итәләйиб пөртмүш һалда чаваб верди:

— Шушаникдир. Мәни нийә чағырмысыныз?

— Әрин һайк Асланян һардадыр?

Шушаник чаваб вермәди. О, әринин Мүсатовла Гуркени һәбсдән азад әдиб Күрчүлүйә гачдығыны билмирди.

— Сорушурам әрин һардадыр?

— Сизин янынызда, Корусда гүллуг әләйир.

— О болшевикдир, әләми?

— Билмирәм.

— Нийә билмирсэн? Дүзүнү де! Эрмәни гызы әрмәни һөкүмәтиндән һеч нә кизләтмәз. Әри һарда кизләниб?

Бу сорғу-суалдан бәрк тәшвишә дүшән Шушаник үзүнү Самвелә тутду:

— Мән бунлары танымырам... Самвел гардаш, сән бизә кәлмисән, һайка нә олуб?..

Самвел үз-көзүнү туршутду:

— Мәнимлә данышма! Һамымызын бөйүйү будур. — Әһвалатын нә ердә олдуғуну инди билән Самвел үрәйиндә деди: «Мән нә гәләт әләдим ки, һайкы гүллугә дүзәлтдим...»

Нжде Шушаникин йогун һөрүйүнү әлине долайыб башыны керн ганырды, ағ вә әтли янағларына бир нечә силлә вурду.

— Ата! Ата!— Шушаникин гулағбатырычы сәси отагда чинкилдәди.

— Атаны чағырма, көпәк гызы! Болшевик әринин ерини де!

Шушаник Нжденин даш кими ағыр силләләринә давам кәтирә билмәйиб. енә вар күчү илә гышгырды.

Байырда, гапынын ағзында даянан Газар Шушаникин сәсини эшидинчә, әли силаһлы кешикчинин дөшүндән керн итәләйиб ичәри кирди. Гаршысында ачылан мәнзәрәдән көзләри бөйүдү, нитги тутулду.

Атасыны көрән Шушаник һәм гәһәрләнди һәм үрәкләниб деди:

— Алчағлар! Мәни нийә дөйүрсүнүз?

Нжде Шушаникин һөрүйүнү бурахыб, Газардан сорушду:

— Киши, бу сөнин гызындыр?

— Бәли. Башына дөнүм, онун күнаһы нәдир? Нийә дөйүрсүнүз? Дивана нийә чағырмысыныз?

— Сөнин бу ахмаг гызын демир, сән де: кийәвин һайк Асланян һардадыр?

— Мән дә билмирәм, аға! О сизин...

Нжде Газары данышмаға гоймады:

— Һәр икисини бирбаш газамата!.. Орда дедир-дәрләр.

Самвел маузерини чыхартды:

— Дүшүн габағыма!

Газар ичәридәкиләрин үзүнә баха-баха деди:

— Ата-бабадан эшитмишдик ки, һөкүмәт адамы

кэрэк инсафлы олсуй. Күнаһсыз арвады, мән гоча ки-
шини газамата салмаг сизэ ярашмаз!

— Кәс сәсини!—дейә Нжде гышгырды.—Газама-
та кирмәк истәмирсәнсә кийәвинин ерини де. Сән онуи
ерини яхшы билирсән.

Газар дилләнмәди.

Нжде Самвелә деди:

— Апар!

Самвел Шушаники гапыя сары итәләди.

— Даян, сәбр элә!—Газар Самвелин габагына кеч-
ди.—Ону нара апарырсан? Эвдә көрпә ушағы вар...

— Чәһәннәмә вар! О да екәлиб атасы кими болше-
вик олачаг. Элә дейилми, кечи саггал?!—Нжде Газа-
рын юн кими агармыш саггалындан тутуб дартды.—
Яхшы, сәни газамата салмасам кийәвини тапыб кәти-
рәрсәнми?

— Ахтарарам, тапарам. Гызымы да бурахын.

— Гызын биздә Киров галачаг. Кийәвини тап кә-
тир, гызыны апар. Экәр гайыдыб кәлмәсән, гызын
күлләләнәчәк, эвин яндырылачаг! Билдинми?! Сам-
вел, арвады апар!

Дәһшәтдән рәнки агармыш, көзләри һалгаланмыш
Шушаник атасынын бойуну гучаглайыб ушаг кими
аглады.

Самвел онун голундан япышыб байыра итәләди.

Үрәйинин башына од дүшән Газар даһа өзүнү сах-
лая билмәйиб гәзәблә деди:

— Бу ки, һөкүмәтлик олмады! Белә инсаф, белә
мүрвәт, белә кишилик олар?!

— Чәрәнләмә, гоча кафтар,—дейә Нжде онун үстү-
нә чыгырды.—Кет Асланяны тап кәтир...

Көмәксиз, ихтиярсыз гоча ата, көзләриндә яш, үрә-
йиндә гәм йүкү кәндә йолланды. О бүтүн йол узуну
гызынын, балача нәвәсинин таленни дүшүндү...

Он алтынчы фәсил ✓

Ай ярымдан артыг иди ки, Азәрбайчанда Шура һө-
күмәти гурулмушду. Зәнкәзур коммунистләри вә он-
ларла биркә һәрәкәт эдән партизанлар, битәрәфләр
Губатлы гәзасынын кәндләринә даһа кизли кедиб

кәлмирдиләр. Онлар дашнаклара гаршы мүбаризәни
давам этдирмәк үчүн Азәрбайчан фиргә вә Шура гәш-
килатларындан һәр чүр ярдым алырдылар. Лакин Зән-
кәзуру азад этмәк үчүн әсас ярдымы Гызыл Ордудан
көзләйирдиләр.

Май үсянлары ятырылдыгдан сонра гәза ингилаб
комитәси әһалинин арзусуну, хаһишини нәзәрә алараг,
Гызыл Ордуну Зәнкәзур зәһмәткешләринин ярдымына
чагырмаг үчүн өз нүмайәндәләри Ваһаны, мүәллим
Рүстәми вә Левону Бакыя көндәрмишди. Бундан әлавә,
айры-айры кәндләрдән Гарабагдакы Гызыл Орду һис-
сәләри команданлыгына мәктублар көндәрилмишди.

Нүмайәндәләр букүн бир эвә топланмыш адамлара
Бакыдакы данышыглар бәрәдә мә'лумат верирдиләр.
Ваһан сон сөзүндә деди:

— Биз һәрби Шурая кетдик. Зәнкәзур зәһмәткеш-
ләринин хаһишини Гызыл Орду команданлыгына
етирдик. Бизи яхшы-яхшы динләдиләр. Бу яхын күң-
ләрдә шанлы Гызыл Орду һиссәләри Зәнкәзура йү-
рүш этмәлидир.

Йолдашлар, һәрби көмәк кәләнә кими Зәнкәзур-
дакы партизан дәстәләри дашнаклары дахилдән сар-
сытмалыдыр. Бакыда йолдаш Киров вә Нәримановла
да көрүшдүк. Онлар Зәнкәзур партизанларына бир
гәдәр түфәнк-патрон вә палтар көндәрибләр. Өзләри
дә бизә үрәк-дирәк вериб дедиләр ки, горхмайын, мәр-
данә вурешун. Дашнак зүлмүнүн сонунә аз галыб.
Бакы фәһләләри, Азәрбайчан зәһмәткешләри өз эрмәни
гардашларыны дөйүш мейданында тәк гоймаячаглар.

Гызыл Орду һиссәләри дашнак кенералы Дронун
гошунуна чох ағыр зәрбә вурмушдур. Ингилаб коми-
тәсинә мә'лумдур ки, Дро габагда дуруш кәтирә бил-
мир. Башына ени әкс-ингилабчы дәстәләри топламаг
үчүн Дәрәләйизә гачмаг истәйир. О да мә'лумдур ки,
Зәнкәзурда Нжде илә бирләшиб Гызыл Ордуя енидән
мүгавимәт көстәрмәк фикриндәдир. Дронун йолуну
кәсмәк, тәслим олмаға мәчбур этмәк үчүн гәза ингилаб
комитәси бизә көстәриш вермишдир. Биз ону еринә
етирмәлиийк.

Сары рәнкли бездән тикилмиш палтарлары элә
орадача адамлара пайладылар. Түфәнки олмаянлара
түфәнк вердиләр.

Аиләсинин башына кәләңләрден хәбәри олмаян Һайк дәйүш габағы Хынзирәйә кедиб арвад-ушағыны көрмәйә имкан тапмадығына тәәссүфләнди.

Бир-ики саатдан сонра, әскәр палтары кеймиш, силаһларыны чийинләриндән асмыш коммунистләр, партизанлар бой сырасына дүзүлдүләр...

Бу балача пияда дәстә һәрби иши һамыдан яхшы билән Суренин командасы алтында һәрәкәт эләди.

Дронун мәғлубийәтини вә Дәрәләйизә гачдығыны билән Нжде чох пәрт олмушду. Гызыл Ордунун һәр күн, һәр саат һүчүмуну көзләдийиндән ахыр вахтлар өз раһатлығыны тамам итирмишди. О, гошун һиссәләринә һәр дәгигә һазыр олмаг әмрини вермишди. Лакин болшевикләрин һансы тәрәфдән һүчүм эдәчәкләрини билмирди.

Инди Нжде отагда варкәл эдә-эдә Дронун гара-сыңча дейинирди:

— Эрмәнистан һөкүмәти сәнә инанды, гырмызыларын гаршысыны алмаг үчүн Гарабаға көндәрди... Сән нә гочаглыг көстәрдин?.. Әһ, ачиз, горхаг кенерал! Патрону, мәрмини корладың, әрмәни әскәрләрини гырдыра-гырдыра башыны көтүрүб гачдын... Мән сәнин кими этмәйәчәйәм. Габагдан гачмаячагам...

Нжде столун архасында отуранда Каро кәлди.

— Чәнаб хмбапет, ичазә вер янына бир «Сахсаған» кәтирим...

Нжде алтдан юхарыя Кароя бахыб деди:

— Нә? Чәнаб һампарсумян, бәлкә гырмызылар кәлмәмишдән, өзүнү итириб дәли олмусан? Сахсаған нәдир?

Каро «Сахсаған» ким олдуғуну она данышды. Нжденин ичазәси илә Шадлинскини ичәри чағырды.

Нжденин ким олдуғуну Кародан әввәлчә өйрәнмиш Шадлински әлини дөшүнә гоюб баш әйди, сонра күлүмсәйә-күлүмсәйә ирәли ерийиб Нждейә әлини узатды. Нжде онун әлини сыхыб, отурмаг үчүн ер көстәрди.

Шадлински адыны әшидиб үзүнү көрмәдийи Нжденин сәрт симасына бахыб отурду.

— Чәнаб хмбапет, йәгин ки, мәним ким олдуғуму чәнаб һампарсумян сизә дейиб?

— Бәли. Нә хәбәр кәтирмисән, ону даныш! Анчаг гыса!

— Бизим пешәдән олан адамлар узун данышмағы севмәзләр. Бәли, нә исә... Чәнаб Нжде, кәтирдийим бәд хәбәр үчүн кәрәк мәни бағышлясыныз, чүнки...

— Гыса, дедим!..

Шадлински бир гәдәр өзүнү йығышдырды:

— Чәнаб, гысасы будур ки, гырмызылар Гарабағы алдылар...

— Ону билирәм, тәзә нә-хәбәр вар?..

— Онлар Абдаллара чатыблар. Забыг чайынын саһилиндә ерләшибләр. Күман әдирәм ки, Зәнкәзура һүчүму Дыг тәрәфдән башляячаглар...

— Бах, бу тәзә хәбәрди.—Нжде бир ан фикрә кетди. Сонра аяға галхыб Шадлински илә үз-үзә даянды.—Дыг тәрәфдән һүчүм эдәчәкләрини нәдән билирсән?

— Чографиядан аз-чох башым чыхыр... Башга йол йохдур. Чәнаб һампарсумянла данышмышдыг ки, гырмызылар Шушая дахил оlanda, мән онларын ичинә кирим вә лазыми мә'луматлар топлайыб кәтирим...

Каро тез онун сөзүнү кәсди:

— Анчаг юбанмысан, чәнаб Шадлински. Гырмызыларын Забыг чайынын саһилиндә мәскән салдыглары һагда биздә мә'лумат вар. Сәни габаглайыблар... Нийә юбандын?

— Вәзийәт башга чүр олду ки, юбандым. Чәнаб, кенерал Дронун көзләнилмәдән, тез мәғлуб олмасы мәним планларымы позду...

— Гырмызыларын әһали илә рәфтары һаггында бир шей өйрәнә билмисәнми?

— Бәли, чәнаб Нжде, өйрәнмишәм. Тутдуғларыны кәсирләр. Эшитмишәм ки, бәйләрдән бир нечәсини күлләләйибләр... Нә исә, дейир, гурддан горхаң гоюн

сахламаз. Биз өз идеямызда, мәсләкниңиздә мөһкәмик.
Сән өзүн мәнә тапшырыг вер.

Нжде ағзыны ачыб нә исә демәк истәйирди ки,
рәнки-руһу гачмыш Месроп тәләсик ичәри кирди:

— Чәнаб хмбапет, орду забитләриндән бири кәлиб,
сәни тә'чили көрмәк истәйир.

— Де көзләсин.

Месроп кетди.

— Чәнаб Шадлински, сән дә кет, өз ишиндә ол. Бун-
дан сонра яхшы хидмәт көстәрсән, мәнән мұкафат
алачагсан. Мәнә элә мә'лумат кәтир ки, онун эсасын-
да гырмызылара өлүмчүл зәрбәләр вура биләк.

— Баш үстә,—дейә Шадлински Нждейә баш әйиб
Каро илә бәрәбәр отагдан чыхды.

Он-он беш дәгигәдән сонра Нжде дә байыра чыхды.
Әйвандан кечиб кедәндә, гызынын балача оглуну гу-
чағына алыб бир күнчдә даянмыш Газар онун габа-
ғыны кәсди.

— Аға, нә гәдәр эләдим, мәни янына бурахмады-
лар. Мән...

Нжде онун үстүнә гышгырды:

— Көдәк элә, кийәвини тапыб кәтирмисәнми?

— Өзүнү тапа билмәмишәм. Янына бу балача уша-
гы кәтирмишәм, буна рәһмин кәлсин. Анасыз дура
билмир. Ағлайыр, өзүнү өлдүрүр... Йәгин ки, гызымын
да бағры инди газаматда чатлайыр...

— Нейф ки, тәләсирәм, йохса сәнинлә яхшы һагг-
һесап чәкәрдим. Сүрүк бурдан! Нәйк Асланяны тап.
кәтир, гызыны бурахым.

Газар Нжденин этәйиндән япышыб ялвармаға баш-
лады. Нжде ону синәсиндән элә итәләди ки, архасы
үстә ерә сәрилди. Ушаг гышгыра-гышгыра ағлады.
Гоча Газар даша дәйән омбаларынын ағрысыны уну-
дараг:

— Аглама, бала, аглама!—дейә чод әли илә нәвә-
синин көз яшыны силди...

Кешикчи Газары әйвандан говду.

Нждедән мәрһәмәт көрмәйән Газар кор-пешман
кәндә гайытмаға мәчбур олду...

Гапынын ағзында даянмыш чаван бир кешикчи,
она тәрәф кәлән ики адама «Даянын! Яхына кәлмә-
йин!» дейә эвр этди.

Чомәрдлә Сурен ерләриндә даяндылар. Өзләрини
она мұхтәсәр нишан вериб, полк командирләрини көрә-
чәкләрини сөйләдиләр.

Кешикчи кетди. Бир-ики дәгигәдән сонра гайытды,
онларын ичәри кечмәләринә ичазә верди.

Чомәрдлә Сурен дашдан тикилмиш бир мәртәбәли
ярашыглы эвин дәһлизинә тәрәф аддымладылар. Бу
әв, Гырмызы Ордунун кәлмәсиндән горхуб һара исә
гачмыш йүзбашынын эви иди. Инди исә атычы пол-
кунун гәраркаһы олмушду.

Чомәрд гапыны ачыб:

— Ичазә вар?—деди.

Дивара япышдырылмыш хәритәйә бахан һәрби
адам тез кери чөнүб:

— Буюрун!—деди вә онлара тәрәф аддымлады.

Уча бойлу, узун бығлы, шлеминин габағына беш
кушәли улдуз тикилмиш полк командирини онлар та-
ндылар.

— Оһо! Андрей Павлович!—дейә Сурен она әлини
узатды.—Биз енә дә көрүшдүк...

Һәр үчү сәнимийәтлә көрүшүб отурду.

— Бәли, дағ даға говушмаз, адам адама говушар.
Мәнә кешикчи деди ки, ики партизан ичәри кәлмәйә
ичазә истәйир... Демәйнән, мәним достларым имиш...
Бу көрүш тәсадүфү олса да, чох көзәл олду...

— Биз буну тәсадүфү көрүш адландыра билмә-
рик!—дейә Чомәрд күлдү.—Гызыл Ордунун йолуну
сәбрсизликлә көзләйирдик.

— Өзү дә һәр күн, һәр саат!—дейә Сурен Чомәрд-
дин сөзүнә гүввәт верди.—Бүтүн Загафгазия халглары
көзүнү Гызыл Ордуя дикмишди.

— Ордумуз да өз вәзифәсини еринә етирир. Азәр-
байчанда Шура һакимийәти гурулмасына ярдым
әдән гошунларымыз, Күрчүстан вә Эрмәнистан зәһ-
мәткешләринә дә өз көмәк әлини узадачагдыр. Ери
кәлмишкән ону дейим ки, Бақыдан, Һәрби Шурадан
көстәриш алыныб ки, һиссәләримиз зәнкәзурлуларын
көмәйинә кетсин.

Сурен деди:

— Биз Зәнкәзур зәһмәткешләринин хәһиши илә бура кәлмишик. Әһали Гызыл Ордудан көмәк көзләйир. Кенерал Дронун мәғлубийәти чамааты севиңдирмиш, дашнакларын ичинә бөйүк вәлвәлә салмышдыр...

Керасимов гәзет кағызы илә махоркадан йоғун бир папирос эшиб дамағына алды вә чәкә-чәкә сорушду.

— Ерли коммунистләр, партизанлар нечә фәалийәт көстәрирләр?

Чомәрд Зәнкәзурда кедән мүбаризәләрдән, май үсянларындан, айры-айры кәндләрдә Шура һакимийәтинин гурулуб, сонра дашнаклар тәрәфиндән дағыдылмасындан әтрафлы данышды.

Сурен коммунист дәстәсинин Дроя гаршы нечә силаһлы чыхыш әтдийини нағыл эләди. Ахырда деди:

— Дашнак кенералына биринчи зәрбәни Гызыл Орду, икинчи зәрбәни Зәнкәзур коммунист дәстәләри вурду. Инди о, арадан чыхарда билдийи аз-чох гошуну илә Дәрәләйиздәдир. Күман әтмәк олар ки, дишләрини тәзәдән Гызыл Ордуя гычыдачагдыр.

Керасимов күлә-күлә деди:

— Гызыл Орду онун кими чох кенералын дишләрини сындырыб.

Чомәрд дилләнди:

— Биз бундан сонра нечә һәрәкәт әтмәлийик? Гызыл Орду һиссәләри илә бирликдә, йохса айры-айры? Бу мәсәләни һәлл әтмәлийик.

— Бу барәдә данышарыг,— дейә Керасимов папиросдан далбадал ики гуллаб вуруб көтүйүнү кәнара атды. Сиз һәләлик кәнддә олун. Бир саатдан сонра кәлин яныма, мән дә о вахта кими, команданлыгла данышарам.

Суренлә Чомәрд кедәндән сонра Керасимов енә хәритәйә бахмаға башлады. О, Коруса һүчүм эләмәк үчүн әлверишли йол сечмәк истәйирди...

Кешикчи кәлиб Керасимова бир кәндлинин чох вачиб иш үчүн ону көрмәк истәдийини сөйләди.

Керасимов өзү байыра чыхды.

Кәндли Керасимову көрән кими ирәли ериди, әлини синәсинә гоюб баш әйди, сонра күлә-күлә деди:

— Салам, йолдаш командир. Ахырда ки, чамаат өз арзусуна чатды. Сәбрсизликлә көзләдийимиз Гызыл Орду кәлиб чатды...

— Сән кимсән? Мәнимлә нә ишин вар?— дейә Керасимов кәндлийә диггәтлә бахды.

— Мән зәнкәзурлуям. Сисян маһалынын Уз кәндлидәнәм. Эрмәнийәм. Бизим Сисян кәндлиләри чох пис яшайырлар, йолдаш командир. Дашнаклар яман зүлм эләйирләр. Кәндлиләр мәни Зәнкәзур ингилаб комитәсинин үзвү кими сәнин янына кәндәрибләр ки, өйрәниб онлара хәбәр апарым: Зәнкәзура нә заман кәләчәксиниз? Намы сизин йолунузу көзләйир. Мән Гызыл Ордуя бәләдчилик эләйиб йол көстәрә биләрәм. Хараба галмыш бизим бу ерләр дағлыг, гаялыгдыр. Һә, нә исә, мән кәндлиләрә нә хәбәр апарым? Валлаһ, сиз Зәнкәзура гәдәм гоинда кәндлиләр аяғларынызын алтында гурбанлар кәсәчәкләр.

Керасимов сорушду:

— Сән рус дилини һардан белә көзәл билирсән?

— Бақыда нефт мәдәнләриндә ишләйәндә өйрәнишәм. Кәндә кәләндән һәлә ядырғамышам... Мән Николайын әлейһинә фәһлә йығынчағларында элә русча данышардым ки, гулаг асанларын ағзы әйилә галырды... Һә, йолдаш командир, истәсәниз сизә мүтәрчим дә ола биләрәм...

— Савадын вармы?

— Йох. Атам касыб олуб, охуда билмәйиб. Күнүм фәһләликдә, кәндчиликдә кечиб.

Керасимов бирдән сорушду:

— Зәнкәзур ингилаб комитәсинин сәдри кимдир?

Кәндли өзүнү эшитмәмәзлийә вурду. Керасимов буну һисс эләдисә дә, өзүнү о ерә гоймайыб кәндлини ичәри дәвәт эләди. Һәр икиси отаға кирди. Керасимов сорушду:

— Яһынды бир сәнәдин вармы?

— Бәли, вар. Йохса шүбһәләнирсән?— О күлүб эләвә эләди:— Мән чох шадам ки, бизим гырмызы командир белә айыгдыр,— кәндли енә күлә-күлә чибин-

дэн бир кағыз чыхарыб Керасимова узатды.—Ал, оху!

Керасимов оху:

«Һәмин вәсигә верилир Ваһан Газаряна ондан өтрү ки, мәзкур йолдаш актив партизан олмага бәрабәр, әйни заманда Зәнкәзур гәза ингилаб комитәсинин үзвүдүр...»

— Гол чәкәнин ким олдуғуну охуя билмәдим, имза гарышыгдыр,—дейә Керасимов вәсигәни она гайтарды.

— Йолдаш командир, дейәсэн ахы бир балача шүбһәләндиң?—дейә кәндли күлдү.—Шүбһә, әлбәттә, һәр дән пис шей дейил. Һәгигәти мейдана чыхартмаг үчүн сән доғру һәрәкәт эләдин. Биз ингилабчылар садәләвһлүк эләйиб, һамынын сөзүнә инана билмәрик. Бу ингилаб дөврүндә өзүнү мин шәклә салан, мин дил бхуян дүшмән ичимизә асанлыгла сохула биләр...

Керасимов бир тәрәфдән, һиссинин ону алдатдығына тәәссүф этдисә, икинчи тәрәфдән, кәндлини һәбс этмәдийинә севиңди. Анчаг нәдәнсә үрәйи енә архайын олмады.

— Сизин ингилаб комитәси һансы кәнддәдир?—дейә сорушду.

— Демәк олар ки, һәр кәндиң өзүнүн ингилаб комитәси вар.

— Мәним суалыма доғру чаваб вер. Бу вәсигәни сәнә верән гәза ингилаб комитәси һардадыр? Биз онунла әлагә сахламалыйыг...

— Әлагәни нә чүр сахламаг истәйирсиниз? Бәс мән нә үчүн кәлмишәм? Бизим сөлбәтимиз чанлы әлагә дейилми?

Керасимов даһа сорғу-суалла мәшгул олмаг истәмәди. Һәгигәти айдынлашдырмаг үчүн ону һәбс этмәйи гәрәра алды. Кәндли исә дүшдүйү тәләдән хилас олмаг үчүн деди:

— Мән кедирәм. Гызыл Ордунун тезликлә Зәнкәзура дахил олмасыны көзләйирик...

— Кедә билмәйәчәксән! Сәни һәбс әдирәм!—дейә Керасимов тапанчаны дәрһал она тушлады.

Кәндли енә архайын-архайын күләрәк деди:

— Икинчи вәсигә сәни һәр шүбһәдән гуртарар, йолдаш гырмызы командир.—О, әлини голтут чибинә са-

ланда Чомәрдлә Сурен ичәри кирди... Кәндли онлары көрчәк башыны ашағы салды.

Чомәрдлә Сурен, әлиндә тапанча олан Керасимову вә онун гаршысында башыны ашағы салараг даянмыш гара пенчәкли, гара шалварлы, екә, боз папатлы кәндлини көрүб тәәччүбләндиляр.

— Бу кәндлини таныырсыңызмы?—дейә Керасимов онлары мүрачиәт эләди.

— Бу саат, көрәк кимдир.—Чомәрд кәндлийә яхынлашды.—Үзүнү нийә кизләдибсән?—Чомәрд онун башыны юхары галдырды.—Аһа, бу ки, чәнаб Шадлинскидир!

Сурен дә күләрәк деди:

— Йолдаш Керасимов, бу бизим көһнәдән, Николай вахтындан «достумүздүр». Бу чәнаб чох «маһир» часусдур...

Чомәрд, Шадлинскинин ким олдуғуну Керасимова данышды.

Керасимов тапанчаны гобуруна гоюб Шадлинскини ахтарды. Чибиндән яланчы вәсигәни вә наганы чыхартды, тапанчаны столун үстүнә гоюб вәсигәни Чомәрдә верди:

— Оху!

Чомәрд учадан охуду, гәһгәһә илә күләрәк:

— «Әһсән» Шадлински!—деди.—Ингилаб дүшмәни, ингилаб комитәсинин үзвү имиш... Әйби йохдур. Су габы суда сынар. Ахыр әлә кечдин, чәнаб Шадлински. Де көрәк, инди кимә часуслуғ әдирсән? Николай да өлдү, мүсават да. Сәни Гызыл Ордунун ичинә ким көндәриб?

Шадлински дилләнмәди.

Сурен деди:

— Йәгин ки, инди дә дашнакларын я да Антантанын часусудур.

Тәләйә дүшмүш сичан кими гуртулуш үчүн имкан ахтаран Шадлинскинин көзү о яны, бу яны кәзди. О бу дәгигә бир милчәк олуб һавая учмаг, бир илан олуб дешийә кирмәк, бир гара даш олуб лал, кар ериндә галмаг истәрди. Шадлински сүсду, данышмаг истәмәди. Лакин горху онун дилини ачды.

— Болшевикләр, мәним сәнәтим часуслугдур; сиз мәни ифша эләдиниз... Мән онсуз да бир күн элэ кечә-чәйими, өләчәйими билирдим. Анчаг мән инди һеч кимин часусу дейиләм. Антантаны көрмәйә көзүм йохдур. Дашнакларга исә әтибарым йохдур. Онлардан һөкүмәт олмас. Часус исә мөһкәм бир дәвләтә архаланмаса ишләйә билмәз. Мән аралыгда авара гала билмәздим. Инди, бу ингилаб заманында олмаса да, сонралар Шура һөкүмәти мәни ифша эләчәкди. Она көрә, бура кәлмәкдә гәсдим, өзүмү Гызыл Ордуя тәслим вермәк иди. Бу нийәтими әввәлдән демәмәйим, ачыгдан ачыга өзүмү билдирмәмәйим исә алдыгым тәлим, тәрбийәдәндир. Инди мәнә нә чәза истәйирсиниз верин. Анчаг бүтүн Русияны сарсыдан ингилабын хейринә ишләсәм, өзүмү хошбәхт биләрәм. Кечдийим йолларга нифрәт эләрәм. Күман әдирәм ки, сиз мәнә аман вериб өз хейриниз үчүн истифадә эдә биләрсиниз...

Шадлински сусду. Сөзләринин нечә тәсир этдийини билмәк үчүн каһ она, каһ буна нәзәр салды.

Керасимов сорушду:

— Йолдашларын кимдир?

— Мән әввәлдән тәк олмушам.

Керасимов байырда даянан гызыл әскәри ичәри чагырыб деди:

— Дустагы апарын.

Өз нийләләри илә өлүмүн ағзындан нечә дәфә чымыш Шадлински багырды:

— Болшевикләр, амандыр, мәнә рәһм эләйин! Руслар рәһмдил олулар, балаларыма языгын кәлсин, командир!..

— Кедәк!—дейә әскәр онун голундан тутду.

Шадлински дартыныб Чомәрдин этәйиндән япышды:

— Чомәрд, ахы нә гәдәр пис олсам, енә сәнин өз милләтиндәнәм!.. Мәни хилас элә, Чомәрд! Бу яхшылығы һеч вахт унутмарам.

Чомәрд этәйини онун әлиндән чыхардараг деди:

— Сән мәним милләтимин байгушусан! Мүсаватчы, алчаг!..

Шадлински өзүнү күлләнин габагына вермәмәк үчүн сон нийләйә әл атды:

— Аһ, үрәйим ағзымдан кәлир!..—дейә о дәгигә тирәмеш ерә узанды. Бүтүн бәдәнини әсдирди...

Гызыл Орду һиссәләри Дыг вә Инзерак тәрәфдән Зәнкәзура һүчума кечмишди. Зәнкәзур партизанлары Керасимовун командир олдуғу полкла бирләшмишдиләр.

Үч күн иди ки, шиддәтли мұһарибә кедирди. Бу мүддәт әрзиндә бир чох кәнд дашнаклардан азад әдилмишди. Истигамәт Коруса доғру иди. Гызыл әскәрләр дурмадан ирәлиләйирдиләр. Лакин буна бахмаяраг, Каронун командасы алтында дашнак. гошун һиссәси инадла вурушурду.

...Кечә бир гәдәр сакитләшмиш дөйүш, букүн әркәш енидән гызышды. Июл күнәши чешт еринә галхана кими, Кечәлдаг вә онун сағ-солундакы кичик дағлар, тәпәләр, дүзәнләр. гырмызыларын әлинә кечди. Бу ерләрдән Корус әл ичи кими көрүнүрдү. Команданлығын көстәришинә әсасән, шәһәр дағылмасын вә әһалиси гырылмасын дейә, топчулар мәрмиләри онун әтрафына яғдырырдылар. Дүшмән мәрмиләри исә гырмызыларын сәнкәрләринин ян-йөрәсиндә партлайырды.

Һәр ики тәрәфдән атылан күлләләрин вийылтысында, пулемйотларын шагғылтысында, топларын курултусундан гулаг тутулуурду.

Гызыл әскәрләр сәнкәрләрдән һүчума галхыб тударлы бир зәрбә дә әндирсә идиләр, дашнаклар бәлкә дә мөвгеләрини бурахыб гачмаға мәчбур олачагдылар...

Лакин бир тәпәнин дөшүндә сәнкәрә кирмиш партизанлары мұһасирәйә алмаг үчүн дашнаклар сағ чинаһдан һүчума кечдиләр.

Әлиндә тапанча олан бир дашнак забити нә исә чығыра-чығыра габаға йүйүрәндә Суренин күлләләри ону ерә узанмаға мәчбур этди. Лакин о енә галхды...

Әри илә бир сәнкәрдә, чийин-чийинә вурушан Сирануш тәләшла деди:

— Ора бах, енә дүз бизә тәрәф кәлирләр, Сурен!..

Сурен арвадына көзүчү бахыб деди:

— Йохса горхурсан, Сирануш?

— Өзүмдөн йох, сөндөн... Каш бу давадан сағ-саламат гуртарайдын!..

— Нә мәним фикрими элә, нә дә өз фикрини. Ат! Ат!..

Һәр икиси забити нишан алды.

Забит күлөкдөн елләнән бир будаг кими ирәли әйлиб кери кетди, сонра шалбан тәкин шапылты илә архасы үстә ерә йыхылды. Онун далынча аяга дуруб һүчума кечмәк истәйән дашнаклар тез ерә узандылар...

— Забити сәнин күллән өлдүрдү, Сирануш?— дейә Сурен күлүмсүндү вә тез түфәнкини патронламаға башлады...

— Йох, сәнин күллән...

Онлар ерә ятмыш дашнак әскәрләрини көздән бурахмайыб күлләләри онлара тәрәф яғдырдылар...

Левон сүрүнә-сүрүнә кәлән ики дашнак әскәринә ғышгырды:

— Һара кәлирсиниз, иланлар!— О, бирини нишан алды. Ондан бир аз аралыда узанмыш Чамал да түфәнкини икинчи дашнака йөнәлтди. Онун нишан алдығы әскәр о дәгигә ериндә балыг кими партлады... О бири әскәр ердән галхыб далынә бахмадан гачмаға башлады. Буну көрән Юсиф ону нишан алды. Ваһан Юсифи үрәкләндирмәк үчүн:

— Ат, балача партизан!— деди.— Ат, көзүнә дәнүм!— Ваһан өзү дә сәнкәрдән чыхыб сағ дизини ерә гоюраг, гачан дашнакы күлләйә тутду...

Һайк, Рүстәм, Гияс, Серкей, Гуркен әкәшүчума кечмәк үчүн һәрәси бир сәнкәрдән, бир дашын дибиндән аяга галхды. Әйилә-әйилә аддымладылар. Лакин гаршыларында бир мәрми партлады. Онлар тоз-думан ичиндә итдиләр...

Бир көзү дүшмәндә, бир көзү исә аралыда, гаянын далындан дашнаклара күллә яғдыран әриндә олан Нөврәстә, дашнак әскәрләринин архадан оғрун алдымларла Шаһмәрдана янашдығыны көрдү. Әскәр сүнкүнү онун күрәйинә санчмаг үчүн юхарыя галдыранда, Нөврәстәнин күлләси ачылды. Дашнак сәндәләди, түфәнки әлиндән ерә дүшдү, өзү исә ашыб Шаһмәрданын габағына сәрилди. Шаһмәрдан чеврилиб

кери бахды, тәкчә Нөврәстәни көрдү. Нөврәстә дилләнмәди. Шаһмәрдан да һеч бир сөз демәди, лакин һәятыны өлүмдән гуртаран Нөврәстәйә үрәйиндә тәшәккүр этди...

Нөврәстәнин дә хәялындан бир шей кечдими? Шаһмәрданын һеч олмаса, бу өлүм-дирим мейданында онула барышмасыны арзуладымы? Ким билир. Амма о, Шаһмәрданы кечмиш әри олдуғу үчүн йох, азадлыг үғрунда чарпышан бир мубариз, бир коммунист кими севирди...

Ара кетдикчә гызышыр, дөйүш кетдикчә шиддәтли вә дәншәтли бир везийәт алырды. Күлли-чичәкли дағлара, ямяшыл ястанлара даһа чох ган төкүлүрдү, сәнкәрләрдән, дашлары дибиндән, дүзәнликләрдән инилти, сызылты сәсләри учалырды. Адама элә кәлирди ки, бу ганлы дөйүш мейданындан бир нәфәр дә сағ гуртармаячаг; әлинә силаһ алыб даваы кирмиш инсанларын һәяты санки бир түкдән асылы иди...

Элә бил ки, кечә илә күндүз, фәлакәтлә сәадәт үзүзә дурмушду...

Курултусу дағлара, дәрәләрә дүшән «ура» сәси йүксәлди. Зәнчир кими ачылыб, дүшмән үстүнә ерийән рус әскәрләринин габағында тәчрүбәли командир Керасимов кедирди.

Дашнаклар, үсләринә сел тәкин ахан гызыл әскәрләрин һүчумуну даяндырмаға чан атдыларса да, бачармадылар. Бу һүчум онларын арасында чакнашма салды. Һәр әскәр өз башынын һайына галды. «Кери чәкилмәйин! Гачанлары өзүм күлләләйәчәйәм!» дейә ғышгыран Каронун һәдә-горхусуна гулаг асан олмәды...

Пияда гызыл әскәрләр Корусун лап яхынлығындакы тәпәләри тутдулар. Пулемйотчулар пулемйотлары һәмин тәпәләрин башында пурдулар. Топчулар өз ерләрини дәйишиб ени мөвгә тутдулар. Гылынчлары күнәш алтында шимшәк кими парылдаян гызыл сүвариләр пәрәкәндә һалда гачан дашнак әскәрләрини Корус чайына гәдәр говдулар...

Күн батды. Түфәнк гаравулдан дүшдү. Һәр ики тәрәфдә дөйүш әмәлийяты даяндырылды.

...Ишыглашанда кәшфийатчылар команданлыга хәбәр кәтирдиләр ки, Корусда һеч бир һәрби гүввә йохдур. Дашнаклар кечә икән гачыблар.

Сәһәрин көзәл чагында, гәләбәдән руһланмыш гызыл әскәрләр вә партизанлар шәһәрә дахил олдулар.

Бир мүддәт күчәләрдә, һәйәтләрдә, мейданда шәһәр әһлиндән бир нәфәр белә көрүмәди. Чүнки дашнаклар әһали арасында тәблиғат апармышдылар ки, Зәнкәзура һүчүм әдән Гызыл Орду дейил, мүсәлманлар, мүсаватчылардыр. Әкәр, онлар шәһәрә кирсәләр, эрмәниләрдән интигам алачаглар. Мәмә ейәндән, пәпә ейәнә кими һамыны гырачаглар.

Коммунистләр мейдана, күчәләрә гырмызы байраглар вурдулар. Шәһәрә кирән һәрби гүввәнин кимләрдән ибарәт олдуғуну билмәк үчүн тәк-тәк адамлар әвләрдән чыхдылар. Онлар рус әскәрини, онларын арасында да силаһлы эрмәниләри вә азәрбайчанлылары көрдүләр. Кәләнләр һеч кими нә өлдүрүр, нә дә әвини гарәт әдирди...

Кишиләр, арвадлар, ушаглар мейдана ахышыб кәдиләр. Гызыл әскәрләр мейданын бир тәрәфиндә сыра-сыра даянмышдылар.

Ваһан әһалийә мүрачиәтлә нитг сөйләйиб ахырда деди:

— Букүндән сонра, бүтүн гәзада Шура һакимийәти э'лан олунур. Һамы гырмызы ингилаб байрағынын алтында азад яшаячагдыр!..

Ура вә алгыш сәсләри мейданы титрәтди.

Ингилаб комитәси вә команданлыг дәрһал душтагларын һәбсханадан азад әдилмәси, яралылар үчүн әв һазырланмасы, шәһәрин асайишини көзләмәк үчүн патруллар тә'йин әдилмәси кими, бир сыра тә'чили тәдбир көрдү...

...Һайк, Гуркен вә бир гызыл әскәр Корус һәбсханасында сахланан душтаглары азад этмәйә кетди.

Ачарлары тапмадыглары үчүн онлар камераларын гапысыны сындырмалы олдулар.

Бә'зи камераларда өлдүрүлмүш, бә'зиләриндә яраланмыш, бә'зиләриндә биһуш һалда дөшәмәнин үстүн-

дә дүшүб галмыш адамлары көрдүләр. Элә бил ки, әсл муһарибә һәбсханада олмушду.

Сағ галмыш душтагларын дедийинә көрә, дашнаклар душтаглары бу чүр диваны дүнән тутмушдулар. Нжденин әмри илә сияси душтаглар өлдүрүлмүш, галланларына исә чәза верилмишди.

Һайкла Гуркен зиндандан гуртардыглары адамлары дашнак гурулушунун дағылдығыны, Шура һакимийәтинин гурулдуғуну сөйләдиләр.

Гаранлыг зиндандан ишыглы дүняя чыхан адамлар өз хиласкарларына тәшәккүр әдиб севинә-севинә әвләринә, кәндләринә йолландылар.

Һәлә ачылмамыш ики камера галырды. Һайк онлардан биринә, Гуркенлә гызыл әскәр дә о биринә тәрәф кетди.

Гуркен вә гызыл әскәр камера яхынлашанда, «бала вай, оғул вай!» дейә ағлаян бир арвадын түкүрпәдичи сәсини эшитдиләр. Гапыны сындырыб ичәри кирдиләр.

Бучага гысылыб отурмуш арвад гулаг батырычы бир сәслә гышгырды:

— Сиз аллаһ, даһа мәни дөймәйин! Сиз аллаһ, мәни өлдүрмәйин!

Гуркен деди:

— Биз сәни дөймәйә йох, газаматдан бурахмаға кәлмишик. Горхма! Де көрәк кимсән, һаралысан?

Арвад инанмады, кәләнләрин дашнак олдугларыны вә ону бу дәфә истинтага йох, өлдүрмәйә апарачагларыны зәнн әдәрәк, даһа бәрк бүзүшдү, санки бир гарышга олуб залимләрин әлиндән диварын дешийинә кирмәк истәди.

— Мәни өлдүрмәйин, әвдә көрпәм вар... язығыныз кәлсин...

Языг арвад, языг ана! О, йәгин ки, һәбсханая дүшәндән йүз дәфә белә ялвармыш, инләмиш, лакин кимсәдә инсаф, мүрвәт көрмәмишди...

— Ай бачы, биз дашнак дейилик. Дур кет әвинә!— дейә Гуркен онун голундан тутуб юхары галдырды.

Арвад каһ Гуркенин, каһ гызыл әскәрин үзүнә бачыб ағлая-ағлая деди:

— Мәндән нә истәйирсиниз?!.. Мән онун еринн билмирәм. Мәни өлдүрмәйин, көрпәми етим гоймайын...

О бири камерадан дустаглары азад этмиш һайк кәлди.

Дөйүлмәкдән сифәти көйәрмиш, яраланмыш Шушаник әрини көрчәк:

— Һайк, сәнсэн?! — дейә зәиф голларыны онун бойнуна долайыб һөнкүрдү...

— Шушаник! Языг Шушаник! Сән дә бурада имишсэн? — Һайк арвадыны бәрк-бәрк синәсинә басды...

Гуркен вә гызыл әскәр һейрәтдән донуб галдылар.

Дәгигәләр кечди. Әринин голлары арасында байылымыш Шушаник өзүнә кәлди. Һайк арвадынын гара, узун кирпикләриндән сүзүлән көз яшларыны силди. Шушаникин көзләри айдын сәмадакы үлдузлар кими күлдү. О, һәбсханая салындыгынын сәбәбини әринә вә онун йолдашларына данышды.

Гуркен деди:

— Көрүрсәнми, Һайк, Шушаник бачынын белә эзаб чәкмәсинә сәбәб Серкейлә мәнәм. Бизи газаматдан гуртардын, амма өз арвадыны бәлая салдын...

Онлар һәбсханадан чыхдылар.

Шушаник гуш кими ганадланыб балача оғлунун вә көзү йолда галан атасынын янына учмаг истәйирди...

Сәһәр саат догуз оларды. Күнәшин исти, ойнаг шуалары пәнчәрәдән дүшүб Шаһмәрдан ятан отағы ишыгландырмышды.

Һәким Аракел Шаһмәрданын сол балдырындакы яраны сарыяндан сонра онун сағ биләйиндәки яраны сарымаға башлады. Шаһмәрдансә сөзүнә давам әдиб деди:

— ... Бәли, Нөврәстә мәни бир дәфә өлүмдән гуртарды... Сонра ара гызышды... Көрдүм ки, үч дашнак әскәри үстүмә кәлир. Онлар мәнә, мән онлара — бәрк атышдыг... Бирини вурдум. О бириләрини дә күлләйә тутдум, яхына кәлмәйә гоймадым... Бирдән сағ биләйимдән күллә дәйди. Түфәнк әлимдән дүшдү... Дүш-

мән әлинә дири-дири кечмәмәк үчүн сәнкәри тәрк эләмәк истәйирдим ки, янымда топ күлләси партлады. Даһа сонра башыма нә һадисә кәлдийини билмәдим. Бир дә көзүмү ачыб, өзүмү бир гаянын дибиндә көрдүм. Янымда да бир гызыл әскәр отурмушду. Онда билдим ки, аяғым да яраланыб.

Аракел Шаһмәрданын биләйини дә сарыйыб гуртарды, йорғаны онун үстүнә чәкә-чәкә деди:

— Гызыл күл тикансыз олмадығы кими, азадлыг да гурбансыз олмур, һәм бизим өз ерлиләримиз, һәм дә Гызыл Орду Зәнкәзурун азадлыгы уғрунда өз сыраларындан гурбанлар верди. Онларын мәзары дөйүшдүкләри дағларын, тәпәләрин, ястанларын синәсиндә газылды. Яралананлар да чох олду. Сән дә онлардан бирисэн. Нараһат олма, тез сағалачагсан. Хошбәхтликдән күллә сүмүйә дәймәйиб...

— Нараһат дейиләм, доктор. Анчаг мәни дүшмән әлинә кечмәйә гоймаян адамы билсә идим яхшы оларды.

— Ону да биләрсән, инди ят динчәл. Мән дә о бири яралылар баш чәким, — дейә Аракел отагдан чыхды.

Шаһмәрдан көзүнү пәнчәрәйә дикди. Бир гәдәр яшыл ағачлара бахды, будагдан-будаға учан сәрчәләрин чив-чивинә гулаг асды. Индийә кими кечдийи мүбаризә йолу узун бир лента кими көзүнүн габағындан кәлиб кечди. О чәкдийи эзаб-әзийәтә тәәссүфләнерди. Йүз чаны да олсайды, мәгсәдинин уғрунда гурбан вермәйә һазыр иди. Лакин ону мәнәви чәһәтдән сыхан анлә мәсәләси иди. Нөврәстәни һәр дәфә көрәндә көйнә ярасы гөвр эләйирди. Бүтүн оланлары унудараг, Нөврәстә илә барышмаға чәсарәт этмирди. Дөйүш мейданынын од-алову ичиндә Нөврәстә ону өлүмдән гуртардығы вахта да арвадыны данышдырмады. Геч олмаса, бир гуру «сағ ол» да демәди... Намус санки дидини-ағзыны бағлады...

Шаһмәрдан чох фикирләшди, нәһайәт йорулуб юхуя кетди. Онун гашлары чатылмыш, алны гырышмышды. Сифәти чох тутгун вә гәзәбли көрүнүрдү. Бәлкә о енә дөйүш мейданында дүшмәнлә вурушурду? Бәлкә яралары ону иччидирди? Бәлкә Нөврәстә илә үз-үзә кәлмишди?

Байырда гапынын агзында исэ Сирануш рэнки агармыш Нөврәстәйә дейрди:

— Кеч ичәри, утанма.

— Үрәк эләмирәм...

— Онда нийә кәлирдин?

— Нә билим... Сән дедин, сөзүнү ерә салмадым. Элә үрәйим дә «кет» деди. Инди утанырам. Йох, йох... О мәнә нә дейәр?..

— Нә дейәчәк, ай гыз. Утанма, отаға кир! Кефини соруш.

— О мәни данышдырмаз, Сирануш!..

— Нейнәк, о данышдырмаса, сән данышдыр. Ону, Суренлә өлүмдән нечә гуртардыгынызы даныш, гой билсин...

— Билир.

— Ахырынчы әһвалаты билмир. Де ки, әзизим Шаһмәрдан, топ күлләси үстүнү торпагла өртмүшдү. Сәнин һарайына мән кәлдим. Торпағын алтындан чыхартдым. Мәним дә көмәйимә Сурен кәлди. Икимиз дә бир ердә сәни апарыб кәнарда, бир гаянын дибиндә гойдуг...

— Йох, Сирануш, йох... Мән белә сөзләри дейә билмәрәм, үзүмдән кәлмәз...

— Яхшы, яхшы, кир ичәри!

— Сән кир, Сирануш. Мән кери гайыдырам. ✓

Сирануш онун голундан япышыб деди:

— Ай гыз, сән нә тәһәр адамсан? Элә бил ки, дүшмәнләрин көзүнә ағ салан ийид Нөврәстә дейилсән... Шаһмәрдан гардашын кефини сорушмаг үчүн йолдашларын һамысы кәлир, сән дә ол онлардан бири.

Сирануш гапыны явашча ачыб Нөврәстәни әһмалча габаға итәләди.

— Кир ичәри!

Һәр икиси отаға кирди.

Шаһмәрдан юхуდან оянмамышды. Онлар аягларынын учунда ерийиб пәнчәрәнин габағында дурдулар. Сирануш Нөврәстәнин гулағына пычылдады:

— Биз әли бош кәлмәкдә яхшы иш көрмәмишик. Сән бурда дур, мән һеч олмаса бағчадан бир дәстә күл йығым...

— Мән дә кедирәм... Сәнсиз бурда нә ишим вар?!..

— Йох, сән гал. Мән бу саат кәлирәм. Шаһмәрдан гардаш оянанда, көрсүн ки, биз онун янына күл илә кәлмишик. Севинсин, үрәйи ачылсын...

Сирануш отагдан элә тез чыхды ки, Нөврәстә даһа бир сөз демәйә имкан тапа билмәди.

Нөврәстә әлләрини гойнуна гояраг, көзүнү она һәм яхын, һәм узаг, һәм догма, һәм яд олан адама дикди.

Бирдән-бирә Нөврәстәнин янаглары гызыл күл ки-ми нийә гызарды? О нийә көксүнү өтүрүб кери чеврилди? Йохса бағчада өтән гушларын сәси ону чәлб этди? Йохса Шаһмәрдана бахмагдан утанды? Йох, бирдән ағлына кәлди ки, Сирануш ону алдатды, гәсдән күлү бәһанә эдиб кетди...

Нөврәстә Шаһмәрданын чарпайысына яхынлашмаг, онун яралы әлини көтүрүб өз үрәйинин үстүнә гоймаг истәди. Демәк истәди ки: «Мәни бу отаға кәтирән бах бу дәли-диванә үрәйимдир, Шаһмәрдан! О, ганлы чәб-һәдә, дүшмәнләр гаршысында титрәмәйиб, амма, эшгин күчү... Мән эшг дейәндә, сәни дүшүнүрәм... Мән эшг дейәндә, Бақыдан кәләчәйини һәсрәтлә көзләдийим илләр ядыма дүшүр. Мән эшг дейәндә, кәндимиз Шәккени, пәр-пенчәр йығдығымыз күнейләри, Шыршырын янында отуруб ширин-ширин сәһбәт эләдийимиз хош-бәхт чағлары хатырлайырам. Мән эшг дейәндә, элә беш күн бундан габаг чийин-чийинә вурушдуғумуз чәбһә көзүмүн габағында дурур... Мәним дәрә эшгим бир ләкәни ююб апара билмирми, Шаһмәрдан?»

Лакин Нөврәстә ериндән тәрпәнә билмәди. Дизләри учунду, отаг башына фырланды. Әлләрилә үзүнү тутуб һөнкүрдү...

Шаһмәрдан юхуდან оянды.

— Ағлаян кимдир?— дейә сачларыны көзләриндән кәнар эдәндә, аста-аста гапыя сары кедән Нөврәстәни көрдү. Она элә кәлди ки, бәхтинин дан улдузу отагда парлайыр, о кетсә дүня көзүндә зүлмәтә дөнәчәк.— Сән нийә ағлайырдын? Кери гайыт, яхын кәл.

Нөврәстә кери чөнүб деди:

— Сәнин яраландығына...

— Яраларым ағыр дейил... Үрәйим од тутуб яныр... Бурда ичмәйә су да йохдур...

Нөврәстә чарпайынын янындакы кәтилин үстүндән парчы көтүрүб кетди.

Шаһмәрдан онун архасынча бахды.

— Эһ, нийә инсанда ики үрәк йохдур ки, биринә хал дүшәндә, о бири ону яшатсын...

Нөврәстә кәлди. Һәйәтдәки архдан көз яшы кими дуру, буз кими союг су долдурдуғу парчы она верди.

Шаһмәрдан сую башына чәкди... Парчы гайтарды. Нөврәстә габы кәтилин үстә гоюб, кетмәк истәйәндә, Шаһмәрдан онун биләйиндән япышараг, өзүнә тәрәф чәкди. Голуну бойнуна салыб деди:

— Кәл барышаг, Нөврәстә! Бизи бир-биримиздән айыран о амансыз гурулуш, о гәддар зәманә кетди. Сән чаван өмрүндә чох гара күнләр көрдүн. Даһа бәс-дир... Мән һәр сәни көрәндә үрәйим гана дөнүр...— Нөврәстәнин ағлы-гырмызылы янағындан өпәндә, Сирануш ичәри кирди. Нөврәстә тез кери чәкилди.

— Бах, белә һа!— дейә Сирануш шагга чәкиб күлдү. Әлиндәки күл дәстәсини кәтилин үстүнә гоюб әләвә әләди:— Аллаһ һаггы, Юсифин охудуғу сөzlәр ядыма дүшдү:

«Күләм, күлү нейләрәм,
Күлә хидмәт әйләрәм,
Өз күлүмү версаләр,
Өзкә күлү нейләрәм».

Он еддинчи фәсил

Нжде сәсини учалдараг сөзүнә давам әләди:

— Сиз нә фикир әләйирсиниз? Башынызы ашағы нийә салмысыныз? Йохса Азәрбайчанын шуралашмасы, гырмызыларын Корусу, Сисяны алмасы көзүнүзү горхутду? Горхмайын. Хәмир һәлә чох су апарар. Һәлә Күрчүстанда меншевик һөкүмәти, Эрмәнистанда дашнак һөкүмәти мөһкәmdir. Һәлә Нжде өлмәйиб. Нжде-нин ордусу тамам дармадағын әдилмәйиб. Мән Иравандан гүввә истәмишәм. Әминәм ки, ону бизә тезликлә көндәрәчәкләр. Нә исә, сиз милли шура үзвләринин һүчум барәдә фикрини билмәк истәйирәм.

Месроп саггалыны тумарлая-тумарлая деди:

— Әлбәттә, Корусдан чыхарылмағымыз һеч яхшы

олмады... Бизим адамларын кәтирдийн мә'луматлардан айдындыр ки, коммунистләр һәр ердә Шура һакимийәтини мөһкәмләндирирләр. Бизи нүфуздан салмаг үчүн әһали арасында тәблиғат апарырлар. Белә бир вәзийәтдә һүчума кечмәйин бизә фәйдасы ола биләрми? Мәнчә...

Нжде онун сөзүнү кәсди:

— «Мәнчә-мәнчә» әләмә... Ики башлы данышма. Фикрини гыса де.

Нжденин кобудлуғундан пәрт олмуш Месроп деди:

— Һәләлик, Кафанда мөһкәмләнсәк яхшыдыр. Һүчуму гыш дүшәнә сахламаг мәсләһәтдир. О заман йоллар гарла өртүләр. Гызыл Орду һеч ердән силаһ, әсләһә вә әләвә гүввә ала билмәз. Бу мүддәт әрзиндә көрпүләр дағыдылар, болшевикләрин силаһ амбарлары яндырылар. Бундан әләвә, әһалини өзүмүзә табә этмәк үчүн башга тәдбирләр дә көрә биләрлик.

Каро деди:

— Кешишин бә'зи тәклифи доғрудур. Лакин һүчумун гыша сахланылмасында сәһв әдир. Ону билмир ки, гырмызылар әлләрини гоюнларына гоюб отурмаг чаглар. Онлар нәинки Зәнкәзуру, бүтүн Загафгазияны бир күндә гырмызы рәнкә боямаг истәйирләр.

Нжде Кародан сорушду:

— Сәнин фикрин нәдир?

— Мән һүчум тәрәфдарыям. Болшевикләри мөһкәмләнмәйә, өлкәнин һәр еринә көк атмаға гоймаг олмаз.

Нжде деди:

— Каронун тәклифи доғрудур. Һүчуму нә гәдәр тез башласаг, бир о гәдәр яхшыдыр. Кешиш һәрби адам олмадығы үчүн һәрби мәсәләләрдән дә башы чыхмыр... Әлә дейилми, кешиш?

— Мәним сөзүм йохдур. Милләт үчүн һансы йол хейирлидир, онунла кедә.

Нжде сөзүнә давам әләди:

— Һүчуму кечикдирмәк олмаз. Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, алдығымыз мә'лумата көрә, Гызыл Ордунун бә'зи һиссәләри Корусдан Нахчывана кедиб. Демәк, Корусда болшевикләрин һәрби гүввәси азалыб. Мән ерли коммунистләри, партизанлары гүввә һесаб

эләмирәм. Онлары тармар эләмәк мәним әлимдә бир күнлүк ишдир. Нә исә, мән элә зәнн әдирәм ки, нахчыванлылар Гызыл Ордуны севинчлә гәбул этмәйәчәкләр. Кечмиш Николай забити, мусаватчы Калбалыхан Нахчывански гырмызыларын габагыны кәсәчәкдир. Бизим Ираван һөкүмәти дә истәр-истәмәз она көмәк верәчәкдир. Чүнки Нахчыван шуралашса, Эрмәнистан һөкүмәти үчүн бөйүк тәһлүкә ярана биләр. Айдындырмы?

Каро:

— Бәли, бәли.—деди.

Кешиш дә башыны тәрпәдиб ялтагчасына деди:

— Чәнаб Нжде доғру буюрур, әлбәтдә ки, онун аяғы биләни, бизим башымыз билмәз.

Нжде сөзүнә давам этди:

— Мән енә һүчүм мәсәләсинә гаыйдырам. Коруса һүчүм ики тәрәфдән олмалыдыр. Кафандан биз еримәлийик, Дәрәләйиздән исә кенерал Дро. Айдындыр?

Каро вә Месроп санки бир ағыздан дедиләр:

— Бәли, айдындыр.

— Кешиш аға, гәләм, кағыз көтүр яз.

Кешиш столун үстүндән гәләм вә кағыз көтүрүб деди:

— Нә язым? Кимә язым?

— Яз ки: «Чәнаб кенерал Дро! Габагда дуруш кәтирә билмәйиб Дағлыг Гарабағы болшевикләрә вердин. Бу көзләнилмәз һадисә бизим вәзийәтимизи дә Зәнкәзурда писләшдирди. Биз ганлы вурушлардан сонра Корусу тәрк этмәли олдуг... Мән өз адамларымы, гошунуму Кафана кәтирмишәм. Силаһланмыш Кафан фәһләләри, коммунистләри бир нечә дәфә үстүмә кәлибләр. Лакин онлары мешәләрә чәкилмәйә мөчбур эләмишәм. Күман әдирәм ки, болшевикләр нә Кафаны, нә дә онун әтраф кәндләрини әлләринә кечирә билмәйәчәкләр...»—Нжде нәфәсини дәриб деди:—Яз ки: «Чәнаб кенерал! Бу саат вәтән бөйүк тәһлүкә гаршысындадыр. Эрмәнистаны коммунистләр рус ордусуна, гырмызы болшевикләрә сатырлар. Биз онун парчаланмасына вә сатылмасына разы олмамалыйыг. Эрмәни милләтини вә эрмәни һөкүмәтини болшевизмдән мүдафиә этмәлийик. Бунун үчүн һәр икимиз бирләшмәли-

йик. Даһа доғрусу, сиз Дәрәләйиздән, биз Кафандан Зәнкәзурун мәркәзи Коруса һүчүма кечмәлийик. Корусун бизим әлимиздә олмасынын һәрби вә мә'нәви әһәмийәтини өзүнүз билирсиниз. Болшевикләр ордан һәр тәрәфә гол-ганад ача биләрләр».

— Яздыммы?—дейә Нжде кешишә бахды.

— Бәли. һамысыны яздым.

Нжде кағызы алыб охуду вә имза әдиб Кароя деди:

— Кағызы элә бу саат әтибарлы бир адамла кен-

дәр.

— Мән ону Самвеллә кәндәрәчәйәм.

— Она тапшыр ки, әтиятлы олсун. Йоллар горхулудур.

— Баш үстә!—дейә Каро аяға галхыб кетди.

Нжде Месропа деди:

— Инди милләтин дар күнүдүр. Ону аяглар алтында тапдаланмаға гоймаг олмаз. Бу Гырмызы Ордунун сырларында һәр милләтдән вар. Демәк, башга милләтләр йығышыб эрмәни милләтини ер үзүндән йох эләмәк истәйирләр. Өзләри дә «бүтүн милләтләр, халглар бирдир, бәрабәрдир...» дейә тәблиғат апарырлар...

— Яландыр!—дейә Месроп онун сөзүнү кәсди.—Мәним милләтим һамы милләтләрдән алидир. Геч бир милләтин тарихи эрмәниләринки кими гәдим дейил. Һәр дашы галдырсан, алтындан бир эрмәни тарихи чыхар...

— Бах, элә мән ону дейәчәкдим. Инди чамаата эрмәни милләтинин кечмишини вә кәләчәйини баша салмаг лазымдыр. Сән кәрәк бу ишдә бөйүк фәалийәт кәстәрәсән. Әһали арасында болшевикләрин әлейһинә тәблиғат апарасан. Дейәсән ки, гырмызылар динимизи, дилимизи, торпағымызы әлимиздән алачаклар. Кәндләрә кет, мис мә'дәнинә кет, сөзүнү кәндиләрә, фәһләләрә де. Тәкчә топ-түфәнклә иш көрмәк олмаз, тәблиғат лазымдыр. Баша дүшдүнмү?

— Бәли, бәли.

— Чамаат арасында данышанда демәлисән ки, Гызыл Ордуя вә Шура һөкүмәтинә гаршы үсян эләйән, Зәнкәзур кәндлиләри вә Кафан фәһләләри өзләридир.

Месроп нэ исэ фикирлэшиб деди:

— Ахы буна инанмазлар. Чүнки, фәһлэләрин вә кәндлиләрин бизә гаршы үсян эләдикләрини билирләр.

Нжде она әйри-әйри бахды.

— Намы билмир, кешиш аға. Сән, биләнләрин дә үрәйинә кириб фикрини дәйишдирмәлисән. Әсл һүнәр одур ки, сөzlә, тәблиғатла шейтаны пейғәмбәр сифәтиндә көстәрәсән. Баша дүшдүнмү? Бу күндән ишинә башларсан.

Нжде өз әли илә яздығы әмри Кароя вериб деди:

— Ал, сурәтини чыхартдыр. Бизим ихтиярымызда олан кәндләрин кәндхудаларына кәндәр. Кафанын күчәләринә вурдур. Әмрдә көстәрмишәм ки, әскәрликдән боюн гачыранлар күлләләнәчәк, эви-әшийи дағыдылачадыр. Гырылан әскәрләрин ерини долдурмаг лазымдыр. Баша дүшдүнмү?

Нжденин габағында дик даянмыш Каро сорушду:

— Чағырыш мәнәгәси һарда олачаг?

— Кафанда. Кәндхудалар адамлары кәтириб гәраркаһ рәиси Нерсесяна тәһвил вермәлидирләр. Баша дүшдүнмү? Сән Нерсесяна әлагә сахла. О көһнә забитдир, һәрби-тәшкилат ишини яхшы билир. Мән әмрдә көстәрмишәм ки, гочалыг, тәклик, хәстәлик вә башга бәһанәләр нәзәрә алынмаячаг. Бир эвдә аяғы ертутан беш киши варса, беш дә силаһ алтына алынмалыдыр. Баша дүшдүнмү?

— Бәли.

Нжде сол әлини гуршағына кечирдиб дабанлары үстә галхыб-әнәрәк деди:

— Әһалидән әрзаг, ат вә әтлик гоюн, мал йығмаг үчүн икинчи әмр һазырламаг лазымдыр. Буну сәнә тапшырырам. Амма бу ишләри тез көрмәк лазымдыр, вахт тәнқидр.

Каро чәкинә-чәкинә деди:

— Чәнаб хмбапет, әрзаг йығмаг бир аз чәтин олачаг...

Нжде бәркдән гышгырды:

— Нечә? Чәтин олачаг нәдир? Йохса сән дә юмшалыб мума дөнүрсән?

— Йох, чәнаб, мән әввәлқиндән дә мөһкәмәм. Анчаг ону демәк истәйирдим ки, чамаат нәдәнсә үзә дуруб. Бизим әмримизә, сөзүмүзә табе олмаг истәмир. Букүн бир кәндли шикайәтә кәлмишди. Сәнин янына бурахмадым, өзүм данышдырдым. Дейирди ки, әскәрләр биздә тоюг-чүчә гоймадылар. Малымызы, гоюнумузу зорла төвләдән чәкиб апарырлар. Сизин әскәрләрини горхусундан арвадларымыз, гызларымыз һәйәтә дә чыха билмирләр. Дейирди ки, кәндлиләр мәни вәкил сечиб кәндәрибләр ки, бу сөzlәри Нждейә чатдырым.

— О, кәндли нә олду?

— Чәвабыны вериб йола салдым.

— Наһаг ерә. О, болшевик имиш. Күлләләмәк лазым иди. Бундан сонра, бу барәдә шикайәтә кәләнләр олса, де ки, Нжденин гошунуна чөрәк дә лазымдыр, әт дә, арвад да. Баша дүшдүнмү? Зәифлик бизи фәләкәтә салар. Кет, дедикләрим иринә етир. Кафанлыларла өзүм данышачағам.

— Баш үстә.—Каро рәсм-тә'зим әдиб кетди.

Нжде отуруб өз-өзүнә фикирләшмәйә башлады:

«Иравандан нийә көмәк кәлмәди? Мән Иран васитәсилә Антанта дәвләтләри илә өзүм әлагә сахламалыям... Инкилисләр, америкалар Араздан бизим тәрәфә һеч олмаса үч-дөрд мин гошун кечирсәләр, гырмазыларың өһдәсиндән кәлмәк асан олар...»

Самвел ичәри кирди. Нжде башыны юхары галдырды.

— Аһа, Самвел, кәлдин?

— Бәли, чох әзиййәтлә кедиб-кәлдим. Сәнә мәктуб кәтирмишәм, буюр.

— Бу, кенерал Дродандырмы? Өзүнү көрә билдинми?

— Бәли.

Нжде кағызы ачыб охуду:

«Чәнаб полковник Нжде! Мәктубунузу алдым. Фикринизә шәрикәм. Эрмәни милләтини мүдафиә этмәкдән мүгәддәс бизим нә вәзифәмиз ола биләр?..»

Өзүмү мәғлуб һесаб этмирәм. Дағлыг Гарабаға енә дәнәчәйимә әминәм. Гырмазылары мәғлуб эләмәк үчүн һәр икимиз бирләшмәлийик... Дәрәләйизә кәләндән

мүсөлман кәндләриндә әмәлийят апармаға башламышам. Һәрчәнд ерли бинамус әрмәниләр әскәрләринин габағыны кәсир, мүсөлман кәндләрини дағымтаға гоймурлар, мәнә гаршы үсян әдирләр, анчаг енә дә мән өз ишими көрүрәм.

Мән һүчума бу күнләрдә кечәчәйәм. Корус августа кими мәним әлимдә олмалыдыр. Зәнн әдирәм ки, һәр икимиз бирләшсәк, бир һәрәкәт әләсәк, гырмызылары Корусдан, Сисяндан вә башга ерләрдән гоҗа биләрик.

Һүчум әдәчәйим күнү сизә айрыча билдирәчәйәм.

Һәләлик. Кенерал Дро. 18/VI-20 ил.»

— Чох көзәл!—дәйә Нжде кағызы гатлайыб чибинә гойду.—Биз онун мәлүматыны көзләмәли олачайыг.

— Мән бир сәһв әләмишәм, чәнаб хмбапет. Кәрәк Ашоту да өзүмлә бәрабәр апарайдым. Галарды орада. Лазым оlanda кенерал Дронун көндәрәчәйи хәбәри бизә кәтирәрди.

Нжде күлдү:

— Ашот? Билмирәм Қаро о маймағы һардан тапыб бизә гапычы көтүрүб? О ки, ағзынын сөзүнү даныша билмир. Ону һәрби һиссәләрдән биринә көндәрмәк лазымдыр, дәйүшләрдә өләр бахтына, галар бахтына. Әжәр әрмәнинин һамысы онун кими олса иди, күл оларды бизим башымыза.

Ашот ичәри кирди.

— Будур, өзү дә кәлди. Гурд дедик, гулағы чыхды. Нә вар, кенерал Ашот? Чәбһәдән баш кәтирмисән, һә?

Һәмишә көзүнә чәллад сифәтиндә көрүнән Нжденин зарафатына севинән Ашот ясты-ясты күлүб деди:

— Умбапет аға истәсә, мәни дә бөйүк әләр, һәр шей онун әлиндәдир. Мән дә, өзүнүз көрүрсүнүз дә, бачардығым кими. сизә гуллуг әдирәм.

Нжде үз-көзүнү туршудуб:

— Яхшы, яхшы!—деди.—Ағзыны яйма! Нә истәйирсән?

— Кешинш аға адам көндәриб ки, хмбапет аға буюруб кәлсин.

— Кет хәбәр кәтирәнә де, кәлирәм.

Ашот гапыч тәрәф кедиб, бирдән кери дөндү:

— Бағышла, аға, ядымдан чыхмышды... Баягдан икки адам гапыда көзләйир. Янына бурахым я йох?

— Һардан кәлибләр?

— Дейирләр, Корусдан кәлмишик.

Нжде тәәччүблә чийнини атды.

— Корусдан? Де кәлсинләр...

Ашот кетди. Нжде кечиб столун архасында отурду.

Гуркенлә Левон ичәри кирдиләр.

Онлары көрән кими һейрәтдән көзләри бөйүйән Самвел өзүнү сахлая билмәйиб гышгыра-гышгыра деди:

— Бунлар ки, болшевикдирләр. О Гуркен мәним әмимдир, атам тутдурмушду. Ираванда газаматда ятды. Коруса кәтирдиләр. Корус газаматындан да һайк Асланян гачыртды. О бири Левон...

— Даян! Сән онларын тәрчүмейи-һалыны данышма.—Нжде үзүнү Левонла Гуркенә тутду.—Отурун! Нийә кәлмисиниз? Сизи ким көндәриб?

Гуркен деди:

— Биз Гызыл Орду команданлығынын вә гәза ингилаб комитәсинин рәсми нүмайәндәләри кими, сизинлә данышмаға кәлмишик.

— Бәс. нә яхшы горхмамышсыныз?—дәйә Самвел әлини маузеринә атды.

Нжде она көзүнү ағардыб:

— Сакит ол!—деди.—Һәр ким олур олсун, рәсми нүмайәндәләрә әтирам лазымдыр. Буюрун, сөзүңүзү дейин, болшевикләр! Шикайәтиниз нәдәндир?

Гуркен деди:

— Шикайәтимиз йох, тәләбимиз вар! Кафан мис мәдәнинин фәһләләри нечә вахтдыр ки, ишләмирләр. Саһибкарлар лағымларын ағзына гыфыл вурублар...

Нжде сөз атды:

— Чүнки. фәһләләр динч отурмурлар. Күндә бир үсян ярадырлар.

— Дашнаклар онларын һағлы тәләбләрини еринә етирмирләр, күлләләйир, дама басырлар. Онлар сиздән чөрәк, иш тәләб әдирләр. Сиз буна үсян дейирсиниз. Өлкә дағылыб кедир. Чамаат ачыннан гырылыр. Кәндлиләр әкиб-бичә билмирләр. Бәләрини ордуя апа-

ырсыныз, мал-heyванларыны гошуна этлик үчүн эл-лэриндэн алырсыныз.

Нжде эсабилиини бүрузэ вермэдэн деди:

— Тэлэбиниз нэdir?

— Зэнкэзур кэндлилэри, Кафан фэһлэлэри төптүфэнксиз, давасыз яшамаг истэйир. Онлар истэйир-лэр ки, эрмэни огуллары силаһы ерэ атыб. чүтүн дэстэсиндэн япышсынлар. Зэнкэзурун шэфэрлэри, кэндлэри элдэн-элэ кечиб дағылмасын. Кафан вэ онуи кэндлэри эсл саһибинэ тапшырылсын.

Нжде истенза илэ күлэрэк:

— Чох көзөл!—деди.—Мэтлэбинизи баша дүшдүм. «Чэсарэтли» болшевиклэрин даһа нэ сөзү вар?

Гуркен чибиндэн бағлы бир зэрф чыхардыб Нждейэ верди.

— Охуюн.

Нжде охуду:

«Чэнаб полковник Нжде!

Эһалинин һэр ердэ Гызыл Ордуи севинчлэ гаршыладыгы, кэндлэрдэ фэһлэ-кэндли һакимиййэти гурулдуғу бир заманда эксингилабчылары башыныза топлайыб енидэн мүһарибэйэ һазырлашмағыныз файдасыздыр. Кэлэчэктэ ган төкүлмэсин, чамаат эзиййэт чөкмэсин дейэ, Гызыл Орду команданлығы вэ Зэнкэзур ингилаб комитэси силаһы ерэ гоюб тэслим олмағынызы сизэ төклиф эдир. Тэслим оланлар, Шура һакимиййэтини таныянлар, империалистлэрлэ элагэни кэсэнлэр эфв эдилэчөклэр.

Команданлыг бу ултиматуму сизэ тэгдим эдэнлэрин сағ-саламат. бурахылачағларына эминдир...»

Нжде истенза илэ күлүмсэйэрэк қағызы столун сийиртмэсинэ атыб деди:

— Ултиматум чох яхшы язылыб. Буна чаваб вермэк үчүн кафанлыларла мэслэһэтлэшмэк лазымдыр. Буюрун, чэнаб болшевиклэр, кедэк. Чамаат мэни көзлэйир. Сизэ чавабы адамларын янында верэчэйэм.

Дорду дэ отагдан чыхды.

Дағлар, гаялар күнүн һэрарэтиндэн күрэ кими одалов сачырды. Дэрэнин ичиндэ ерлэшэн Кафан алышыб янырды. Адамлар күнүн шаггамасында, бүркүдэ шэфэр көрпүсүнүн янындакы балача мейданчада даянмышдылар. Кешиш Месроп Нжденин тапшырығы эсасында онларла милли руһда сөһбэт эдирди. Һэр сөзүндэ эрмэни миллэтини учалдыр, башгаларыны алчалдырды. Нжделэри, дролары, каролары тэрифлэйир, халг гһэрэманлары кими бөйүдүрдү. О, дашнакларла мүбаризэ эдэн эрмэнилэри, өз миллэтинэ сатғын чыхмыш. ярамаз адамлар кими лэ'нэтлэндирирди. Гызыл Ордуи исэ бир истилачы орду кими гэлэмэ верирди...

Нжденин бир нечэ адамла бирликдэ мейдана яхылашдығыны көрэндэ кешиш:

— Чэнаб Нжде кэлир, өзүңүзү йығышдырын, чамаат!—деди вэ эл чалды. Нжде мейданын башына чатанда Месроп учадан гышгырды:—Яшасын бизим чэнаб Нжде!—О енэ эл чалды. Төк-төк эл вурдулар.

Нжде күндэн көзү гамашмасын дейэ. фуражкасынын күнлүйүнү ашағы эйди, эллэрини белинэ вуруб, һейкэл кими даянараг деди:

— Мэним чамаатым. ағыллы кешишин ағыллы сөзлэринэ гулаг асыр, һэ?

Кимсэ диллэнмэди. Кешиш дөшүндэки хачы сығалая-сығаллая. йүнкүлчэ баш эйиб деди:

— Бура топланмыш эрмэнилэр сэн хмбапет ағанын чанына дуа эдирлэр ки, дүшмэни тезликлэ эрмэни торпағындан тэмизлэйсэ. Һэр сөзүнэ мүти олан бу адамлар сени көзлэйирдилэр. Буюр хмбапет аға, бунлара бир сөз де, үрөклэрини ач.

Нжде ирэли кэлди. Үзүнү чамаата тутуб деди:

— Чамаат, сизэ дейилэси тэзэ хэбэр вар. Ону бизэ кэтирэн ики чэнабдыр.—О дөнүб Самвел мурачиэт элэди.—Онлары габаға чэкин.—Самвел Левонла Гуркени кобудчасына габаға итэлэди. Нжде сөзүнэ давам элэди:—Бахын! Бунлар эрмэнидирлэр, болшевикдирлэр. Бизэ ултиматум кэтириблэр ки, вурушманы кэсөк, тэслим олаг. Йэ'ни өлкэни сатаг Гызыл Ордуя. Сиз нэ дейирсиниз? Биз онлара нэ чаваб верэк?

Чамаатын арасында дэрин бир сүкүт эмэлэ кэлди. Нжде бир дэ ачыглы сорушду:

— Нэ чаваб верэк?

Кешиш диллэнди:

— Тэслим олмаға һеч кэс разы дейил.

Адамларын ичиндэн ким исэ деди:

— Биз даванын кэсилмэсинин тэрэфдарыйыг. Динч яшамаг истэйирик...

Самвел данышан адамы сонра һэбс этмэк үчүн көзү илэ ахтарды.

Нжде деди:

— Кафанлылар! Сөзү даһа узатмаыг. Мэн бу ики болшевики аяг үстэ, күнүн алтында чох сахлайыб инчитмэк истэмирэм. Сизин көзүнүзүн габағында сакитчэ чаваб верэчэйэм. Биринчи чавабым хынзирэкли Манучарын торпағыны зорла экэн бу адамдыр.—Нжде Левонун голундан тутуб ирэли чэкди.—Бунун бой-бухунуна, сир-сифэтинэ бахын! Көрүрсүнүзмү гулаглары нэ екэди? Болшевиклэрин сөзлэрини эшитмэкдэн белэ екэлиб.—Нжде сол эли илэ Левонун гулағындан тутду.

— Гулағымы бурах!—дейэ Левон дартынды.—Өзү-нү һаким адландыран адама белэ һэрэкэт ярашмаз. Адам кими бизэ чаваб вер.

Нжде гуршағына санчдығы балача әйри хәнчәри чыхартды. Бир анда Левонун пулағыны дибиндэн кэсиб ерэ атды.

— Бу бир чаваб. Гой бундан сонра сэнэ десинлэр: гулағы кэсик болшевик!..

Үзүндэн ашағы ган шырылдаян Левон гышгырагышгыра Нждени сөйдү. Самвел Левону кэнара чэкди. Лакин онун сәси кэсилмирди...

Каро тез маузери чыхардыб Левона тэрэф кедэндэ Нжде:

— Өлдүрмә!—деди.—Гой тай гулағыны Гызыл Орду команланлығына чаваб апарсын!

— Сиз вәһши кими һэрэкэт эдирсиниз!—дейэ Гуркен ериндэн диллэнди. Сонра үзүнү адамлара тутуб гышгырды:—Гардашлар, нийэ бу зүлмэ дөзүрсүнүз?!

— Даян, болшевик!—дейэ Нжде онун яхасындан япышды вэ гээблэ силкэлэйиб бурахды.—Чамаат, бу-

на да бахын! Бу түлкү дэ мәним чэзамдан горхуб һэбсханадан гачан адамдыр. Гардашы мүлкэдар Багратын зиддинэ кедэн адамдыр.

Самвел деди:

— Чэнаб хмбапет, ичазэ вер ону өзүм өлдүрүм. О бизи биабыр эдиб...

— Даян! «Языг» күнүн габағында тэрлэйиб. Ону көрпүнүн алтында сәринлэтмэк лазымдыр. Кешиш аға, һэрэт Исаны нэ элэмишдилэр?

— Чармыха чэкмишдилэр, чэнаб хмбапет...

— Апарын, бу болшевики дэ көрпүнүн сүтунунда чармыха чэкин! Чамаат, сизэ әмр эдирэм. Көрпүнүн үстүндөн кэлиб. кетдикчэ, әйилиб она даш атарсыныз вэ үзүнэ түпүрәрсиниз! Бу да икинчи чаваб!..

Каро илэ Самвел. һэрәси Гуркенин бир голундан япышыб. көрпүйэ сары апаранда Гуркен мәрданэ сәслэ учадан деди:

— Мәни өлдүрмәйэ апарырлар, Левон! Сән тез кет! Гой йолдашлар кэлиб чамааты бу чэлладларын әлиндэн гуртарсынлар!..

Исти яй күнү иди. Ямяшыл ағачларын ярпаглары белэ тәрпәнмирди. Бу галын бағчанын сүкүтуну ялныз будагдан-будаға гонан гушларын нәғмәси позурду. Бэс бағчанын дәринлийиндэн кэлэн о пычылты нэ иди? О, бир заман китаб кими өртүлмүш, инди исэ. енидэн ачылмыш ики үрәйин сәси иди...

— Бәлкэ инчийирсэн?—дейэ Шаһмәрдан башыны Нөврәстәнин дзиндэн көтүрдү.

— Инчимирэм, биби оғлу.—Нөврәстә онун башыны тәзәдэн дзиннин үстэ гойду. Илик кими ағ бармаглары илэ Шаһмәрданын тәзә-тәзә дән дүшән сачларыны дарамаға, сығалламаға башлады.

Һәр икиси сусду. Көрдүкләри кәшмәкәшли һәятдан, вәфадан, дөнүклүкдән даһа сөз ачмадылар. Олуб-кечмишлэрин һамысыны барышдыглары күндән унутмушдулар.

Нөврәстә көзүнү, көлкәсиндэ отурдуглары гара тут ағачынын будағында ойнашан сәрчәләрә дикмишди.

Шаһмәрдан ярпагларын арасындан көрүнән сәмайә бахырды.

— Биби оғлу, Шәкийә нә вахт гайыдачайыг?

— Чох дарыхырсан?

— Кәндимизи көрмәк үчүн үрәйим нанә ярпагы ки-ми әсир.

— Сән орда эвимизин харабасындан башга нә көрәчәксән?..

Нөврәстә көксүнү өтүрдү.

— Әлә мәни чәкән о харабалыгдыр. Сәнинлә әл-әлә вериб тәзәдән өзүмүзә кома дүзәлдәрик. Атамын да-ғылмыш эвини дә әмимлә Юсиф абад әләйәр. Нә гәдәр тез гайытсаг яхшыдыр. Даһа гәрибчилик, яд кәндләрдә яшамаг бизи тәнкә кәтирди.

— Ону дүз дейирсән, Нөврәстә. Амма һәлә өз кәндимизә дәнә билмәйәчәйик. Чүнки дөйүшүмүз, мүбаризәмиз гуртармайыб. Һәлә дашнаклары Зәнкәзурун һәр ериндән тәмизләйә билмәмишик. Сән даһа бир нечә ил бундан әввәлки, көзү бағлы Нөврәстә дейилсән, одун-аловун ичиндән чыхмысан... Билирсән ки, бир тәрәфдән Дро, бир тәрәфдән дә Нжде дишләрини үстүмүзә гычыдыблар. Амма дарыхма. Дүшмән нә гәдәр чилов кәмирсә дә, ахырда тәслим олмаға мәчбур олачаг. Бизим архамызда Гызыл Орду кими бөйүк гүввә вар...— Шаһмәрдан сусду, нә исә фикирләшиб сорушду:— Сән, бизим команданлығын Нжденин янына ики адам кәндәрдийини билирсәнми?

— Йох, нә үчүн кәндәриб?

— Нжденин тәслим олуб силаһы ерә гоймасы үчүн. Тәслим олмаса, онун үстүнә ерийәчәйик. Иланын башыны бир дәфәлик әзәчәйик. Бах, онда өз кәндимизә гайыдыб раһат яшаячайыг. Кечирдийимиз күнләри һәм ачы, һәм дә ширин хатирәләр кими ядымыза сала-чайыг. Гәрәз, көрәк Левонла Гуркен нә хәбәрлә кәлә-чәкләр...

Сахсағанын пырылты илә ағачдан учмасындан на-зик будаглар тәрпәнди. Етишмиш тутлар ерә сәпәлән-ди. Ири бир тут дүз Шаһмәрданын алһына дүшдү. Шаһмәрдан башыны галдырды. Нөврәстә яйлығынын учу илә онун алһындакы дырнаг екаликдә ләкәни силди.

Һәр икиси галхыб күлә-күлә эвә тәрәф кетдиләр. Онлар отаға кирәндә һайк Чомәрдлә Ваһана нә исә данышырды. О, арвадыны Хынзирәкдә анарыб гой-дугдан сонра, тәзәчә гайытмышды. Шаһмәрданла Нөв-рәстә отуруб сәһбәтә гулаг асдылар.

Һайк дейирди:

— Хынзирәкдә мәнә мә'лум олду ки, Нжде Кафана гачандан сонра бир чох кәндә әл алтынча кағыз көн-дәриб. Кағызында дөвләтлиләри горхудуб ки, Гызыл Орду, Шура һөкүмәти сизин һәр шейинизи әлиниздән алачаг, өзүңүзү дә өлдүрәчәк, газамата салачаг. Языб ки, сизин арханыз, көмәйиниз мәнәм, болшевикләвлә мүбаризә әләмәк үчүн мәним башыма топланын... Ма-нучар Сарумов да кәнддән чыхыб Нжденин янына ке-диб...

Гапы ачылды, Левон баш-көзү сарыглы ичәри кирди.

— Бәс Гуркен һаны?— дейә Ваһан сорушду.— Башыны, гулағыны нийә сарымысан?

Левон бир тәрәфдә отуруб, һәйәчан вә гәзәблә һәр шейи данышды. Ахырда деди:

— Кетдим саггал кәтирмәйә, бығы да гоюб кәл-дим...

— Һә...— дейә Ваһан фикирли-фикирли дилләнди.— Бу һеч яхшы олмады. Гуркен әлимиздән тез кетди... Сән шикәст олдун...

— Мән өз һалыма янмырам. Анчаг Гуркен языг олду...

— Бәли, о да ингилабын гурбаны олду,— дейә Шаһ-мәрдан көксүнү өтүрдү.

Аралыға ағыр бир сүкут чөкдү. Адамларын көзүн-дә һәм кәдәр, һәм дә бөйүк бир гәзәб һисс олунурду.

Ваһан синәсинә әйилмиш башыны юхары галды-рыб Левондан сорушду:

— Гәраркаһа кетмисәнми?

— Йох, әлә кәлишим бурадыр.

— Дуру кедәк, яраны Аракел дәрманлайыб бағла-сын, сонра гәраркаһа, Керасимовун янына кедәк, әһва-латы даныш.

Левонла Ваһан дуруб кетдиләр.

... Дан ери тәзәчә сөкүлүрдү. Хорузлар бир-бири

илә бәһс эдирмиш кими, арасы кәсилмәдән банлашырды... Анчаг чох чәкмәди ки, һарада исә лап яхында партлаян мәрмиләрин сәси онлары сусдурду...

Ийирми-ийирми беш күн гулағы топ-түфәнк сәси эшитмәйән вә Шура гурулушуна алышмаға башлаян Корус әһалиси сәрасимә юхудан оянды.

Гызыл Орду һиссәләри, коммунист дәстәләри һүчума кечмиш кенерал Дроя чаваб вермәк үчүн мөвгеләр тутмагда идиләр.

Нжде вә Дро өз гошунларыны, топлая билдикләри ени гүввәләринин һесабына, Деникин забитләри вә аф казакларын һесабына артырмышдылар. Дәйүшә рәһбәрлик эдән һәм дашнак, һәм Деникин забитләри иди.

Гызыл Орду һиссәләри вә Кафан фәһләләри Нжденин габағыны қәсиб дәйүшә кирдикләри үчүн о, Дро илә бәрабәр Коруса һүчума кечә билмәди. Лакин чох чидди вә ганлы дәйүшләрден сонра Дро Корусу, онун әтрафындакы кәндләри, Сисян кәндләрини тутмаға мүвәффәг олду.

Болшевикләр Нждени әввәлчә Кафандан чыхартдылар. Лакин о, шәһәри вә бир чох кәндләри тәзәдән алыб өз ерини бәркитди.

Зәнкәзур тамамилә дашнакларын әлиңә кечди. Бу дөврдә ән вәһши террор башланды. Дашнаклар әлә кечән коммунистләрә, партизанлара вә онларын аиләләринә агла кәлмәз диван тутдулар. Бир чохунун әвнини яндырдылар. Мал-һарасыны чәкиб апардылар. Бир чох коммунистләрин вә партизанларын интигамыны арваларындан алдылар, әввәл әлә салыб, сонра күлләләдиләр. Белә гурбанлардан бири дә Шушаник вә онун балача оғлу олду. Нжде шәхсән өзү ана илә баланын һәятыны бирчә күллә илә сөндүрдү...

Он сәккизинчи фәсил ✓

1921-чи илин апрел айы иди.

Отаг адамла долмушду. Дашнак ордусунун бә'зи забитләри, Нжденин әтрафына топлашан маузеристләр,

әксингилабчылар бурада идиләр. Нжде онлары мүшавирәйә чағыртдырмышды. Мүшавирә нечә саат иди ки, давам эдирди.

«Одлу-аловлу» данышмағы севән вә данышдыгча гызышыб өзүндән чыхан Нжде дейрди:

— Чәнаблар! Нечә мүддәтдир ки, Гырмызы Ордунун аяғы Зәнкәзурдан чәкилмишдир. Бу, бизим бөйүк гәләбәмиздир. О адамлар ки, болшевикләрлә бачара биләчәйимизә шүбһә эдирдиләр, инди бөйүк гүввә олдуғумуза инанмая билмәзләр. Анчаг. бизи нараһат эдән партизанлардыр. Онлар каһ күндүз, каһ кечә, бә'зән ачыг, бә'зән кизли олараг, гошун һиссәләримизә, кәндләрә һүчум эдирләр. Чәнаблар, мән ону демәк истәйирәм ки, болшевикләр һәлә көзләрини Зәнкәзурдан чәкмәйибләр. Бундан әлавә, вәзийәт бу сон айларда дәйишилиб, бизим үчүн даһа ағыр олуб. Ачыг данышачагам. Чиданы чувалда кизләтмәк олмаз. Күрчүстан вә Эрмәнистан һөкүмәти тамамилә сүгут этди...— Адамлар тәәччүблә бир-бирләринин үзүнә бахдылар. Кими башыны кәдәрлә ашағы салды, кими көзүнү Нжденин ағына дикиб, сонра онун нә дейәчәйини көзләди, кими өзүнү сахлая билмәйиб ериндән гышырды:

— Йә'ни дейирсән, бизим Хатисов һөкүмәти тамам йыхылды?..

Нжде:

— Бәли,—деди.—Парламент үзвүләриндән бә'зиләрини болшевикләр һәбс әдибләр, бә'зиләри чанларыны тәһлүкәдән пуртарыб Зәнкәзура гачыблар. Чәнаблар, ачыг дейим ки, инди Зәнкәзурдан башга Загафгазиянын һәр еринә гырмызы рәнк чәкилмишдир. Инди Зәнкәзур һәр тәрәфдән болшевикләрлә әһатә олунмуш тәкчә бир адая бәнзәйир. Анчаг бу хәбәр бизим сыраларымызда, гошун һиссәләримиздә чахнашма яратмамалыдыр. Чүнки архамызда Антанта дуруб. О бизә һәрби ярдым көстәрир, мәнәви гүввәт верир. Болшевикләр буну билирләр. Мәһз буна көрә дә. Зәнкәзуру тезликлә әлимиздән алмаға чан атырлар. Гырмызы Ордунун бүкүн-сабаһ енидән һүчума кечәчәйи дә шүбһәсиздир. Онда биз нә әләмәлийик? Тәслим олмалыйыгмы? Йох, чәнаблар, мән бу фикри бейнимә сы-

гышдыра билмирэм. Мәним вурushimaға һүнәрим вә һәрби гүввәм кифайәт гәдәрди. Мән бүкүндән әтибарән Зәнкәзуру Шура Эрмәнистанындан айырырам. Зәнкәзурда дағлар һөкүмәти яратдығымы сизә элан әдирәм. Мән она Сюник¹ һөкүмәти ады верирәм. Өзүмү исә, Сюник спарәпети² элан әдирәм. Чәнаблар, достумуз Антантанын көмәклиий илә болшевикләри Эрмәнистандан тәмизләйәндән сонра, Зәнкәзур енә онун бир гәзасы олачагдыр. Инди парчаланмыш Эрмәнистан тортагынын енә бирләшәчәйинә әминәм. Чәнаблар, һәр кәс өз ишиндә мөһкәм олмалыдыр. Забитләр әскәрләри дөйүшә яхшы һазырламалыдырлар. Ордудан фәрилийә йол верилмәмәлидир. Неч бир әскәр Эрмәнистан һөкүмәтинин йыхылдығыны билмәмәлидир. Айдындырмы?

«Бәли», «Айдындыр», «Биз өз ишимизи билирик» сөзләри әшидилди.

Неч кәсә данышмаг үчүн сөз вермәйән Нжде мүшавирәни бағлады...

Нөврәстә ики мәртәбәли әвин айнабәдиндә отуруб шәһәрә тамаша әдирди. Ачыг пәнчәрәдән ичәри әсән сәрин меһ онун үзүнә вурур, алнына төкүлмүш сачыны ойнадырды...

Өмрүндә шәһәр көрмәмиш Нөврәстә Шушанын ярашыглы әвләринә, тәби мәнзәрәләринә һейран олмушду. Анчаг, бу көзәл шәһәр она зөвг вердийи кими, гүссә дә верирди. «Гәшәнк шәһәрди, яшамалы ердир, амма һейф ки, бир тәрәфи шикәстдир. Бунун да бир яныны бизим кәнд кими яндырыб харабалыға чевирибләр. һейф ки...» Нөврәстә аяг сәсләринә керн дөндү. Кәлән Шаһмәрдан иди. Нөврәстә тез аяға галхыб деди:

— Бибиоғлу, нийә чоһ юбандын?

¹ Гәдим Эрмәнистанда Зәнкәзур Сюник падшаһлыгы алланды.

² Спарәпет—гәдим Эрмәнистанда бүтүн силаһлы гүввәләри командиринин титулудур.

— Гәраркаһда ишимиз варды. Керасимовун полку ахы инди бурдадыр...

— Сәһәрдән кетмисән, инди күнортадыр. Йәгин ки, лап ачмысан... Элә бурадача отур, чөрәк кәтирим, е. Картоф биширмишәм.

— Ач дейиләм. Әскәрләрлә бир ердә емишәм. Отурмаға да вахт йохдур. Ваһан мәни көзләйир. Сәнинлә худаһафизләшмәйә кәлдим.

— Һара кедирсиниз, бибиоғлу?

— Тәзә бир тапшырығы еринә етирмәйә.

Нөврәстә бир ан сусду, даһа сорғу-суал эләмәк истәмәди. Лакин енә өзүнү сахлая билмәйиб сорушду:

— Нә тапшырыгдыр? Мәндән кизли дейил ки?

Шаһмәрдан арвадынын нараһатлыг ифадә эдән көзләринә бахыб күлә-күлә деди:

— Даһа сәндән кизли мәним нә сөзүм ола биләр?! Дашнаклар Гызыл Орду команданлыгынын икинчи тәклифини дә рәдд эләдиләр, тәслим олмаг истәмәдиләр. Көрүнүр ки, ган төкмәкдән, адам гырмагдан доймайыблар... Нә исә, биз дүшмәнләрин ичинә кедирик... Кедирик әрмәни әскәрләрини баша салаг ки, дава эләмәсинләр, түфәнкләрини онлары гырғына верән Нждейә вә башга забитләрә чевирсинләр.—Шаһмәрдан чибиндән бир кағыз чыхартды.—Ал буну мән кәләнә кими сахла, Нөврәстә. Анчаг лап мөһкәм сахла! Бу мәним фиргә билетимдир. Инди кет мәним пенчәйими, шалварымы кәтир. Гызыл әскәр палтарыны һәләлик союнуб ерә гоймаг лазымдыр.

Нөврәстә ериндән тәрпәнмәди. Шаһмәрданы биринчи дәфә көрүрмүш кими, башдан аяға сүзүб сорушду:

— Бибиоғлу, тәк кедирсән, йолдашын да вар?

— Ваһанла кедирик. О, полк гәраркаһында мәни көзләйир. Һә, нийә дөнуб галдын? Рәнкин нийә гачды?

Нөврәстә көксүнү өтүрдү:

— Валлаһ, бибиоғлу, сәни неч көзүмдән кәнара гоймаг истәмирәм...—О дурухду, демәк истәди ки: «Нийә башгасыны көндәрмирләр, аллаһ эләмәмиш бирдән...» Лакин демәди, тәкчә ону сорушду ки:—Тез гайыдачасынзымы бары?

— Нә дейим, Нөврәстә... Чөл ишини билмәк олмаз. Бир дә, нә үчүн нараһат олурсан? Әмин, дайын, гар-

дашын янындадыр. Аллаһа шүкүр, өзүн дө бәркдөн-бошдан чыхмысан!

Нөврәстә даһа суал вермәди, һәр икиси отаға кетди.

Шаһмәрдан палтарыны дәйишди. Тапанчасыны голтуг чибинә гойду.

Нөврәстә, биширдийн картофдан чөрәйин арасына гоюб балача бир дәсмала бағлады.

— Ал, бибиоғлу,—деди,—эвдә емәдин, йолда ейәрсән. Картоф, чөрәкдир.

Шаһмәрдан дәсмалы пенчәйинин чибинә басды. Арвадына әлини узадыб:

— Ди сағ ол,—деди,—мән кедирәм.

Нөврәстә она әл вермәди, бәрк-бәрк бойнуну гучағлады. Шаһмәрдан ону көксүнә басды. Бир нечә дәгигә бу саяғ даяндылар...

— Көзүм енә йолларда галачағ, бибиоғлу!—Нөврәстә нә гәдәр чалышдыса, өзүнү сахлая билмәди. Эввәл алчағдан, сонра һөнкүртү илә ағлады.

Шаһмәрдан арвадынын голларыны әһмалча бойнундан көтүрүб зарафатла деди:

— Пәһ-пәһ!.. Бизим партизанымыза, болшевикими-зә бах!.. Элә бил ки, сәнкәрдә ятан, күллә атан Нөврәстә бу дейил!..

— Мән өз өлүмүмдән горхмурам, бибиоғлу. Мәни дө апар...

Шаһмәрдан өзүнү эшитмәмәзлийә вурду.

— Әминлә, дайынла көрүшмүшәм. Анчағ Юсифлә көрүшә билмәдим. Өз арамызда галсын, о кедиб кәшфийята. Сәнин партизан гардашын инди гочағ бир гызыл әскәр олуб. О күн йолдаш Керасимов бәрк тәрифләйрди. Өзүнү дө полкда комсомола көтүрүбләр... Һә, белә, даһа кедим. Йохса. Ваһан далымча кәләр. Даһа нә дейим...—Шаһмәрдан Нөврәстәнин һәр янағындан бир дәфә өпүб гапыя тәрәф аддымлады. Пилләкәнин башында енә даянды. Нөврәстәйә бахды...—Фикир эләмә! Гайыдыб кәләчәйәм. Өзү дө бачардыгча тез кәләчәйәм. Сән өзүндән мугаят ол, нахошлама!

Нөврәстә айнабәнддә даяныб әринин далынча бахды. Күчә ашағы кедән Шаһмәрдан тини буруландә о буна, бу она әл эләди...

Нөврәстә яйлығынын учуну көзләринин үстүнә басды...

Аяғ таппылтысы эшидилди. Нөврәстә санки юхудан айылды. Кери чевриләндә Сиранушу айнабәнддә көрдү.

— Хош көрдүк, Нөврәстәчан! Эвдә тәксән?

— Тәкәм, Сирануш.

— Сирануш она яхын кәлди.

— Ай гыз, көзүмә бикеф көрүнүрсән? Дейәсән ағламысан да, һә?

— Ағламышам.

— Енә сәнә нә олуб? Шаһмәрдан гардаш һардадыр?

— Кетди...

— Һара? Йохса. енә араныз дәйди? Валлаһ, элә иш олса һа, бир дө она гардаш демәрәм.

Нөврәстә Шаһмәрданын һара вә нә үчүн кетдийини сөйләди.

Сирануш күлдү.

— Элә бундан өтрү үрәйини сыхырсан! Нә олсун ки, ишдир, тапшырыблар, еринә етириб кәләчәк дә...

— Нә билим, ай Сирануш, горхурам, дейирәм, аллаһ эләмәсин, башына бир иш кәләр. О гәдәр һәсрәтини чәкмишәм...

— Яхшы, яхшы, ағзыны хейрлийә ач. Өзүн дө һазырлаш, сәни кәзмәйә апармаға кәлмишәм, дейирәм бир «Чанаггалая» тәрәф кедәк. Нә гәдәр ки, давашава йохдур, Шушанын һәр ерини доюнча кәзәк. Гәшәнк шәһәрди. Сизин кәнди билмирәм, Нөврәстә, бизимки чох яхшы ердир. Гой бир дүня дүзәлсин... Баллаһ, элә күнләр көрәчәйик ки, һа... Сән бизә гонаг кәләчәксән, мән сизә, эләми?

— Сағлыг олсун, ай Сирануш...

— Сағлыг да олачағ, Нөврәстәчан. Кедәк.

Нөврәстә бир сөз демәди. Һәр икиси һәйәтә энди.

Ваһанла Шаһмәрдан Янчинин гырағына чатанда, сәһәрин ачылымасына аз галмышды. Онлар кәндә кирмәйиб, өзләрини яхындакы баға вердиләр. Бөйүк бир гоз ағачынын алтында отуруб чөрәк едиләр. Динчлә-

рини алмаг үчүн көй отун үстүндө узандылар. Йоргуң олдугларындан тез юхуя кетдилэр.

Күн чешт еринэ галханда ояндылар. Дуруб кәндә тәрәф йолландылар. Кәндин кирәчәйиндә габагларына гоча бир арвад чыхды. О ағлая-ағлая гаргыш эләйрди...

— Аллаһ эвинизи йыхсын! Баламы нийә элимдән алырсыныз?..

Ваһан арвады әйләндириб нә үчүн ағладығыны вә кимә гаргыш эләдийини сорушду.

— Кәндә һөкүмәт адамлары кәлиб. Диванханада әскәр йығырлар. Мәним дә тәкчә оғлumu апардылар. Нә гәдәр ялвардым, әл чәкмәдиләр. Ондан башга эвладым йохдур. Әрим дә өлүбдур. Мән нечә доланачагам, аллаһ?!— дейиб арвад йолуна давам эләди.

Ваһанла Шаһмәрдан диванхана кетдиләр.

Ваһан гапыны ачыб ичәри кирмәк истәйәндә, учабой, энлисифәт, чал бығлы забит она гышгырды:

— Гапыны өрт, байырда көзлә, өзүм чагырачагам.

Ваһан кери чәкилди. Шаһмәрданла гапынын янында чөмәлтмә отурдулар. Һәр икиси ичәридән кәлән даңшығы динләмәйә башладылар.

—...Һансы чәһәннәмә кедиб гардашын Михитар? Һара гачыб?

— Аллаһа анд олсун, а кишиләр, гачмайыб... Даһа нийә кизләдим, Михитар гоншу кәнддән нишанлысыны кәтирмәйә кедиб.

— Нә? Кәлин кәтирмәйә?—Нерсесян учадан күлдү, сонра чидди деди:—Бизим дәрдимизә, одумуза бах, бунларын кефинә, дамағына бах!

— Бир илдир ки, нишанлыдыр. Мөһләт верин тоюну эләсин, сонра апарын, әскәрлик гачмыр ки...

— Сәсини кәс!—дейә Нерсесян бағырды.—Һөкүмәт өз ишини билир. Сән дә фырылдагчысан, гардашын да. Даһа сизин кими түлкү адамларын әлиндән зинһара кәлмишик. Бир и ялварыр ки, оғлumu әскәрлийә апарма, долана билмәрәм, бири ағлайыр ки, әримә дәймә, ушагларым башсыз галар, бири өзүнү хәстәлийә вурур, бири мешәйә гачыр, бири той эләйир... Бәс һөкүмәт әскәри һардан йыхмалдыр. Кет, киши, гардашыны тап кәтир!

Гоча киши бир гәдәр сусуб сонра деди:

— Мән сиздән тәвәггә эләйирәм мөһләт верәсиниз. Хейир ишә пәл вурмаг һеч яхшы дейил...

— Кет, дедим! Гардашыны кәтирмәсән онун еринә сәнин өзүнү апарачагам.

— Кәрәк һамы ғырыла ки, мәним кими. әлдән, кирдән дүшмүш гочалар әскәр кедә.

— Биз инди гоча, чаван ахтармырыг. Адам олсун, сийлаһ көтүрүб дүшмән габағына кетсин, баша дүшдүн?

Гоча дейинә-дейинә ичәридән чыхыб йола дүзәлди.

Нерсесян Ваһанла Шаһмәрданы чағырбы сорушду:

— Сиз кимсиниз? Киминлә ишиниз вар?

— Бизә кәндхуда лазым иди.

— Кәндхуда нәйинизә кәрәкдир? Һаралысыныз?

— Дағлыйыг. Аллаһдан кизлин дейил, бәндәдән нә кизлин, чөрәк далынча дүшмүшүк... Иш ахтарырыг.

— Кәндхуда сизә нә көмәк эләйә биләр?

— Биз сәнәткарыг, гардаш, дүлкәрик. Дедик, бәлкә бу кәнддә гапыдан, пәнчәрәдән, вәлдән, чүтдән гаһыртдыран ола. Кәндхуданы көрсәк о бизә дейәр.

— Бу саат мән сизә иш верәрәм.—Нерсесян үзүнү, стол архасында отуруб нә исә язан һәрби кейимли чаван оғлана тутуб деди:

— Элә әсли бизим адамларымыз бунлардыр. Өз аягларыла кәлибләр... Яз ора...

Чаван оғлан башы илә онун сөзүнү тәсдиг эләди. Нерсесян Ваһандан сорушду:

— Адын, фамилиян нәдир?

— Адым Сумбат, фамилиям Һайрапетяндир.

Нерсесян үзүнү Шаһмәрдана тутду.

— Бәс сәнинки?

— Мәним адым Маркар, фамилиям Папяндир.

Чаван оғлан язды.

— Бизим адымызы нийә яздыныз? Доғрудан иш верәчәксиниз?—дейә Ваһан сорушду.

— Иш йох, сизә түфәнк верәчәйик... Баша дүшдүнүзү? Сизи әскәр көтүрүрәм...

— А башына дөнүм, биз иш үчүн кәзирик, әскәрлик нәдир?—дейә Ваһан күлүмсүндү.—Биз өзүмүзү тәләйә салдыг ки...

— Сэн эскэрлийн тэлэ һесаһ элэйрсэн?—дейә Нерсесян Ваһана дигтәтлә бахды.—Бәлкә, эскәрлийин горхусундан кәндиниздән гачмысыныз?

— Чәнаһ забит, аллаһ хатиринә, бизи шәрә салма! Адамы зорла эскәр апарарлар? Ә, Маркар, ери кәдәк!..

Нерсесян онлары бурахмайыб деди:

— Адыныз сияһийә дүшдү, букүндән олдуруз эскәр. Сизин кими бикар адамларын ери эскәрликдир. Бундан башга, гейрәти олан эрмәни бу саат әвдә отурмаз, силаһ көтүрәр, вәтәнини дүшмәндән мүдафиә элэйәр.

— Кимдир о дүшмән?

— О дүшмән—гырмызылар!

— Эрмәни гошунлары гырмызылары элә говмады ки, бир дә кери гайыдалар.

— Гайыдачаглар! Бизим әлачымыз олсайды ағачдан да адам гайырыб әлине силаһ верәрдик. Амма сиз буну баша дүшмүрсүнүз...

Ваһан фикрә кетди, сонра үзүнү Шаһмәрдана тутду.

— Бир тәрәфә баһанда, забит аға дүз дейир. Инди гейрәт заманыдыр. Мән дә разы олмараһ ки, эрмәни торпағы әлдән кетсин... Анчаг, чәнаһ забит, бизә әвә кетмәк үчүн ики-үч күнлүк ичазә версин...

Нерсесян онун сөзүнү кәсди:

— Йох! Сизи бурдан бирбаш һәрби һиссәйә көндәрәчәйәм...

Эрмәни эскәрләринин ичинә дүшмәк үчүн йол ахтаран Ваһанла Шаһмәрдан даһа дилләнмәдиләр, үрәкләриндә, белә тәсадүфүн үз вермәсиндән хошһал олдулар. ✓

Күнәш Үчтәпәни ашды. Онун зәиф шүалары уча зирвәләрдән дә чәкилди. Һава гаралмаға башлады. Әтрафа үрәксыһычы бир ахшаһ гәриблийи чөкдү. Чох кечмәди ки, күндүздән сәмадә долашан гапгара булутлар мешәнин үстүндә сыхлашды. Илдырым чахды, шимшәк бир нечә дәфә әйри гылынч кими үфүгдә пар-

лайыб сөндү, көй курулдады, шыдырғы яғыш яғмаға башлады.

Тәлимдән йорғун-арғын вә исланмыш һалда гайыдан эскәрләр чадырлара долдулар. Һәр кәс түфәнкини өз янына гойду, кимин нәйи вардыса, башынын алтына атыб, гуру ердә узанды.

Ваһан, Шаһмәрдан, онларла бәрәбәр һәрби һиссәйә кәтирилмиш Михитар вә үч башга эскәр бир чадырда иди.

Йорғун адамлар тез юхуя кетдиләр. Лакин бир-бирилә янашы узанмыш Ваһанла Шаһмәрдан ятмадылар, узун мүддәт орадан-бурадан сөһбәт әләдиләр.

Ваһанын сағ тәрәфиндә ятан эскәр уфулдайыб юхудан айылды, өз-өзүнә нә исә мызылданды.

— Ә, Арушан, нийә уфулдайырсан?—дейә Ваһан ону гәсдән данышдырды.—Нийә гоймурсан ятаг?

Арушан Ваһана сары чеврилди вә башыны онун башына яхынлашдырыб яваһдан деди:

— Гычларым яман сызылдайыр, Сумбат киши. Сәһәрдән ахшама кими чөлдә аяг дөймәк, кечә дә палтарсыз-палазсыз, нәм торпағын үстүндә ятмағ мәни әлдән салыб. Валлаһ, бир ай да бу чөл-биябанда галсам, аягларым тамам тупулачаг. Яғыш оlanda атам лап яныр...

— Нийә һәкимә көстәрмирсэн, мүәличә әләтдирмирсэн?

— Әһ, ай пир олмуш, сән нә данышырсан... Бурда мүәличә нә кәзир: Эскәрлийә тәзә кәлмисән, бир аз гал, дадыны көрәрсән... Һәлә яхшыдыр ки, яйдыр, пайызда, гышда эскәрин күнү итин күнү олур.—О енә уфулдады.—Сағ гычым лап бетәр сызылдайыр.

— Ә, нийә хмбапетә демирсэн ки, сәни әвинә бурахсын.

— Күлмәли сөз данышырсан, ай Сумбат киши. Она әлә сөз демәк олар? Чохдан бәри үзүнү көрмәдийим ушагларымдан өтрү бурнумун учу көйнәйир... Амма нейнәйим... Эскәрәм. Дейәрәм, о саат күлләләйрләр.

— Ушаг-ушаг данышма, нийә күлләләйрләр?..

— Спарәпет Нжде чох забитәли адамдыр. Хмбапетләр дә ондан зағ-зағ әсирләр. О әмр вериб ки, гә-

шундан бир эскәрә, бир саатлыға да кетмәйә ичазә верилмәсин, лап атасы-анасы да өлсә, эви дә учса... Эври эскәрләрә охудулар.

— Элә дә иш олар?

— Олур дә... Дейирләр гырмызыларла дава эләмәк лазымдыр. Нә эв? Нә арвад-ушаг? Нә азар?

— Гырмызылар кимдир, Арушан?

Арушан астадан күлдү.

— Эши, элә бил, сән бу дүнянын адамы дейилсэн... Эйб олмасын сорушмаг, харалысан? Савадын-задын вармы?

— Адымы яза билирәм. Нечә ки?

— Ачығына кәлмәсин, авам адама охшайырсан. Индийә кими гырмызы болшевикләри дә танымырсан?

— Мән гырмызы, ағ, көй танымырам. Гоча эскәр бабаям. Дур дейирләр дурурам, отур дейирләр отурурам.—Ваһан бир ан сусуб сонра сорушду:—Сәнин нечә, савадын вармы?

— Мән дә аз-чох языб-охуюрам... Гә, инди баша дүш ки, бизи гырмызыларла дава эләмәк үчүн һазырлайырлар.

Байырдан аяг сәсләри кәлди. Арушан астадан деди:

— Аяг сәсләрини эшидирсэнми? Йәгин ки, нөвбәтчи забитдир. Чадырлары йохлайыр көрсүн ояг галан, данышан кимдир. Биз дә сөһбәтимизи кәсәк.—Арушан сусуб о бири үзү үстә чөндү. Чох кечмәди ки, хорулдамаға башлады.

Кечә яры олду. Ваһан Арушанын ятмыш я ояг олдуғуну билмәк үчүн бир-ики дәфә ону явашдан сәсләди. Анчаг чаваб алмады. Ваһан Шаһмәрдана тәрәф әйилиб пычылдады:

— Вахт дейил?

— Вахтдыр...

Шаһмәрдан ериндән галхды, пәнчәләри үстә яваш аддымларла байыра чыхды.

Ваһан гойнундан бир вәрәгә чыхардыб, әһмалча Арушанын пәнчәйинин чибинә гойду.

Шаһмәрдан кәлиб өз ериндә, узанды, Ваһанын гулагына деди:

— Мән өз ишими көрдүм...

— Мән дә... Инди ятаг...

«Аяға галх! Дүзлән!» дейә команда верилди.

Һәр күн сәһәр верилән бу команда алышмыш эскәрләр ерләриндән дик галхыб, чадырлардан байыра чыхдылар. Лакин Арушан ериндән тәрпәнмәди.

Ярым саат кечмәмишди ки, пейсәри гат-гат, гырмызы янаг бир забит ичәри кирди.

— А һейван, сән нийә сырада йохсан, нийә аяға галхмырсан?—дейә Арушаны аяғы илә тәрпәтди.

— Дура билмирәм, забит аға, гычларым ағрыйыр.

— Өзүнү түлкүлүйә вурма, галх!—дейә забит онун голундан тутуб чөкди...

— А киши, валлаһ, өлүрәм, инанмырсан? Ахшамдан бәри сүмүкләрим сызылдайыр. Бәрк хәстәләнмишәм. Будур э, гычым шишиб, дөнүб тулуға.

Забит Арушанын диздән ашағы шишмиш сағ гычына бахыб деди:

— Гурбан оласан гычынын шишинә, йохса сәни бир көкә салардым ки, атанын тою ядына дүшәрди. Бир күнлүйә ичазә верирәм, ят!

Забит кетди. Арушан онун далынча нифрәтлә бахды, явашчадан дейинә-дейинә енә башыны ерә атды. Анчаг нә гәдәр чалышдыса, юхуя кедә билмәди. Үрәйи папирос истәди. Чибиндән тәнбәки кисәсини чыхарданда, дөрд гат бүкүлмүш бир кағыз ерә дүшлү. «Бу нәдир?» дейә көтүрүб охумаға башлады.

«Эрмәни эскәрләри!

Нжде сизи зорла эвиниздән-эшийиниздән айырыб силаһ алтына алыбдыр. О сизи тәзәдән Гызыл Орду илә дөйүшә һазырлайыр. Һалбуки фәһлөләр, кәндиләр Гызыл Ордунун көмәйи илә Ираванда дашнак һөкүмәтини йыхыблар. Инди Зәнкәзурдан башга Эрмәнистанын һәр ериндә Шура һөкүмәти гурулмушдур. Амма сиз бундан хәбәрсизсиниз, чүнки һәгигәти сиздән кизләдирләр. Забитләр дейирләр ки, куя сиз вәтәни мудафиә эдирсиниз. Вәтән тәкчә Зәнкәзурдан ибарәт дейил, бүтүн Эрмәнистандыр. Сизә дейирләр ки, куя эрмәни коммунистләри Эрмәнистаны Шура Русиясына сатыблар. Бу ялана инанмайын. Русия фәһлөләри, болшевикләри бүтүн Эрмәнистаны дашнак зүлмүндән луртармагда бизә гардашлыг көмәйи эдирләр. Шура

Русиясы Эрмәнистана тахыл, парча, гәнд, котан, көндәрир.

Забитләр сизи алдадырлар ки, азәрбайчанлылар эрмәниләрин дүшмәнидир. Бу ифтирая инанмайын. Азәрбайчан фәһлә-кәндли һөкүмәти Эрмәнистан зәһмәткешләринә тахыл, нефт, бензин вә дуз верир.

Эрмәни әскәрләри! Аиләнизин янында, динч яшамаг истәйирсинизсә, Нжденин әмрләринә табе олмайын. Ону өлкәдән говун! Эрмәни зәһмәткешләри илә бирликдә, Зәнкәзуру азад этмәйә кәлән Гызыл Ордунун һүчүмуна гаршы дурмайын. Өз гардашларыныза күллә атмайын. Тәк-тәк, дәстә-дәстә гачын, я дағларда, мешәләрдә партизанлара гошулун, я Гызыл Орду һүчүма кечәндә. онун тәрәфинә кечин. Зәнкәзуру Шура Эрмәнистаны илә бирләшдирмәк үчүн әлиниздән кәләни эләйин! Нжденин һөкүмранлығы чох давам этмәйәчәкдир!»

Арушаны фикир апарды: «Демәк, Эрмәнистан һөкүмәти дағылыб... Амма әскәрләрин һеч нәдән хәбәрләри йохдур. Бизи адам еринә гоюб сөз демирләр ки... Яхшы, бәс бу кағызы мәним чибимә ким гоймуш ола? Мәнимлә янашы ятан Сумбатмы, Маркармы? Йохса бу о чаван оғлан Михитарын ишидир? Мән онлардан ачыг сорушумму? Йох, һәлә сәсә салмаг, һеч кәсә билдирмәк лазым дейил...—О, вәрәгәни чибинә гойду.—Язырлар ки, гачын... Валлаһ гачардым, амма горхурам ки, гычым мәни яры йолда гоя, тутуб күлләләйәләр...»

Арушан папирос эшди, чәкә-чәкә көзүнү бир нөгтәйә зилләди.

Михитар кәлди.

— Сәнә емәк кәтирмишәм,—дейә әлиндәки бир тикә чөрәйи вә демир парч долу гайнар сую Арушанын янына гойду.

Арушан галхыб отурду.

— Михитар, бүкүн нөвбәтчисән?

— Бәли,—дейә Михитар онун янында отурду.—Арушан әми, гычын бәрк ағрайыр?..

— Һәрдән санчыр, һәрдән даяныр.—Арушан чөрәкдән дишләйиб судан ичмәйә башлады. Михитарын

гәмли сифәтинә бахыб сорушду:—Сәнә нә олуб, ай Михитар? Көзүмә фикирли дәйирсән?

Михитар көксүнү өтүрәрәк деди:

— Әһ, ай Арушан әми, мәним дәрдим, фикрим дуняя сыған дейил...

— Эрә, сәнә нә олуб ки? Чаван оғлансан. Гой мән дәрд чәким ки, эвдә арвад-ушаг гоюб кәлмишәм. Өлдүгалдыларындан да хәбәрим йохдур. Сәнин ки, эвдән кәлдийин аз вахтдыр. Йәгин ки, көзү йолда галанын да йохдур.

Михитар башыны булая-булая:

— Элә дәрд бурасындадыр ки, вар...—О, той күнү әскәр кәтирилдийини, нишанлысынын көзү яшлы галдығыны данышды. Сонра дәриндән аһ чәкиб эләвә этди:—Мәнә олан зүлм һеч кәсә олмайыб, Арушан әми, мән нишанлымын да, гоһум-гардашымын да янында гара пуллуг олдум...

— Һә, яхшы иш олмайыб...—Арушан парчы ерә гойду.—Чанын сағ олсун, фикир эләмә. Гайыдыб кедәрсән, тәзәдән той эләйәрсән. Амма инсафлары олса иди, кәрәк сәнә мөһләт вәрәйдиләр...

— Мөһләт нәдир, киши? Онлар бачарсалар гәбир-дәкиләри дә дирилдиб, әлине түфәнк вериб әскәр эләрләр. Әслинә бахсан, мән һеч яха әлә вермәздим, амма гоча гардашыма язығым кәлди. Горхдум ки, тутуб ичидәләр...

Арушан ахырынчы тикәсини удуб деди:

— Михитар, мән көрүрәм ки, сәң яхшы оғлансан. Үрәйини мәнә ачдын, әйби йохдур, мән ағзы бүтүн адамам. Амма башгаларынын янында әһтиятлы ол. Аллаһ шейтана лә'нәт эләсин, сөзләрини забитләрә чатдырларлар, ишин шулуг олар.

Һәлә һәят тәчрүбәси олмаян Михитар тәәччүблә сорушду:

— Әскәрләрин ичиндә хәбәрчи, шейтан да вар?

— Нийә йохдур? Мешә чаггалсыз олмаз... Анчар сән мәнә үрәк гыздыра биләрсән...

Михитар парчы көтүрдү, бир сөз демәдән галхыб ичәридән чыхды.

Арушан ерә узанды вә өз-өзүнә пычылдайырмыш кими деди:

— Газамат вә өлүм горхусу олмаса Нжденин гошунунда бир эскәр галмаз...

— Нечә йә'ни вермирләр? Кимин ихтияры вар ки, мәним дедийимә эмәл эләмәсин?— дейә Нжде ачыглы-ачыглы Каронун көзүнүн ичинә бахды.

— Чәнаб спарапетин дедийи, әлбәттә, ганундур. Апчаг буну бә'зиләри аламырлар. Көндәрдийим адамлар атлары, улаглары, арабалары бош гайтарыблар. Кәндлиләр дейибләр ки, көһнә тахылымыз пуртарыб, тәзә тахылы да һәлә дөймәмишик.

Нжде бағырды:

— Ялан дейирләр! Тахыл чоходан бичилиб, дөйүлүб. Бунлар һамысы бәһанәдир. Бу о демәкдир ки, кәндлиләр ачыгдан-ачыға үзә дурублар.— Нжде сусуб бир ан фикрә кетди. Сонра деди:— Бу бизим зәифлийимизин нәтичәсидир, партизанларын көкүнү кәсә билмә-мәйимизин нәтичәсидир. Онлар биздән гочагдырлар. Һәр ихтиярат бизим әлимиздә олдуғу һалда, кәндлиләр сөзүмүзә бахмырлар... Мән билмирәм, нечә эләйирсән элә— тахыл топла! Гошуна чөрәк лазымдыр. Онсуз да эскәрләр пайларынын азлығындан шикайәт эдирләр. Биз онлара нечә олмаса гарын долусу яван чөрәк вермәсәк, силаһларыны ерә ата биләрләр. Баша дүшдүнмү, хмбапет?

Каро дилләnmәди.

Нжде она әйри-әйри бахыб деди:

— Нийә сусурсан? Кет фикирләш. Тахыл йығмаг үчүн тәдбирини кәл мәнә де.

— Чәнаб спарапет, мәним нә тәдбирим ола биләр? Мән вәзийәти данышдым. Мән...

— Сус!— дейә Нжде онун сөзүнү кәсди.— Вәзийәт мәнә айдындыр. Тахыл лазымдыр, тахыл! Адам көтүр кет кәндлиләрин хырманларына, һазыр олан тахылы ал кәтир, вәссалам! Вермәк истәмәйәнләри исә чәзаландыр. Билдинми? Сюник һөкүмәтини яшатмаг бизим вәзифәмиздир.

Каро бир сөз демәдән ичәридән чыхды.

Нжде әлини алнына гоюб фикрә кетди: «Кәндлиләр йох, элә өз әтрафымдакылар да үзүмә дурмаға

башлайырлар. Кечмиш кенерал-наһанкапетин, әлимин алтында ишләмәсиндән наразы олдуғуну дуюрам. Нә исә... Мәни чох дүшүндүрән инкилисләрин һәрәкәтидир. Онлар нә үчүн индийә кими Ирандан һүчума кетмәдиләр? Һәлә кечән ил инкилисләрлә данышыб разылыға кәлмишдик ки, Гызыл Орду Загафгазия дахил олан кими, онлар Каспи дәнизиндән Бакыя, Араз боюндан исә Нахчывана, Иравана һүчума башласынлар. Нечә ола биләр ки, онлар Загафгазия кими бир ичидән әл чәксинләр?!»

Гапы чырылдады. Нжде фикирдән айрылды, әлини алнындан көтүрүб стулда дүз отурду.

Нерсесян ичәри кирди, рәсм-тә'зим эләйиб деди:

— Чәнаб спарапети нараһат эләдийимә үзр истәйирәм. Мән кәлдим ки...

— Яхшы эләйиб кәлмисән. Сәни өзүм чағыртдырачагдым. Отур.

— Хейр, чәнаб спарапетин янында отурмарам.

— Отур, мән ичазә верирәм.

Нерсесян отурду. Нжде столун сийиртмәсиндән бир кағыз чыхардыб деди:

— Бу сәнин хмбапет Кароя вердийин сияһидир. Охуюб таныш олдум. Амма ишиндән разы галмадым.

— Нә барәдә, чәнаб спарапет?

— О барәдә ки, чох аз эскәр йығмысан...— О, сияһини көздән кечириб әлавә эләди:— Бурда элә кәндләр вар ки, эскәрлийә бир адам да вермәйиб. Көрүнүр, ишә чох союг янашмысан...

— Хейр, чәнаб спарапет. Ахырынчы сәфәрбәрлик чох чидди кедиб. Һәтта айры-айры кәндләрә өзүм кетмишәм.

— Бәс нийә аздыр?

— Олан о гәдәрдир...

Нжде бир гәдәр сәсини учалтды:

— Нечә йә'ни о гәдәрдир? Мәйәр өлкәдә чамаат гырылыб, батыб?

— Силаһ алтына алына биләчәк адам о гәдәрдир. Яшы алтмышдан, етмишдән юхары оланлары демирәм.

— Мән сәнинлә разылаша билмирәм, чәнаб Нерсесян. Сәфәрбәрлийи давам этдирмәк лазымдыр!

— Мәним сөзүм йохдур, анчаг кәндләрдә гочалардан башга адам галмайыб. Бир дә, чәнаб спарапетин нәзәринә чатдырамы ки, силаһ, патрон да азлыг эләйир...

— Һә, бу сөзүн доғрудур: силаһымыз азлыг эләйир,—дейә Нжде әлиндәки сияһини сийиртмәйә гойду.—Силаһсыз әскәр олмаз. Яхшы, нийә кәлмисән?

Нерсесян чибиндән бир кағыз чыхардыб Нждейә верди.

— Бу нәдир?

— Болшевикләрин бизим әскәрләрә «мүрачиәтнамәси» дир.

Нжде охуду. Сонра әсәби һалда кағызы овчунда әзиб столун үстә атды.

— Буну һардан алмысан?

— Һәрби һиссәдә тапылмышдыр...

— Һансында?

— Татев мешәсиндә олан пияда бөлүйүндә, әскәрләриндән бири бу вәрәгәни чадырдан тапыб вериб бөлүк командиринә, о да чатдырыб полк командиринә... Мүхтәсәр, бир аз бундан әввәл бир әскәр кәтириб мәнә верди. Дүзү, мән охуянда. еримдә отура билмәдим.

Нжде кинайә илә деди:

— Болшевикләр һаһаг ерә гәраркаһ рәисини вә бөлүк командирини ерләриндән тәрпәдибләр. Кәрәк го-йдылар ятайдыныз!—О әсәби һалда стулдан галыб отагда кәзинә-кәзинә сөзүнә давам эләди:—Һаны сизин айыглыгыныз, малбашлар! Орду ичиндә тәблиғат билирсәнми нәдир, чәнаб Нерсесян? Гошун һиссәләриндә баш верән фәрарилик бунун нәтичәсидир.

Нерсесян аяға галхды, һәрәкәтсиз даяныб явашдан деди:

— Әләдир, чәнаб спарапет.

— Һәмин һиссәнин әскәрләриндән фәрариләр йохдур ки?

— Бөлүк командири о барәдә мәлүматында һеч нә язмыр.

— Фикрин нәдир? Нә этмәк лазымдыр?

— Чәнаб спарапет ихтияр версә, һамыны ахартды-

рарыг, шүбһәли әсәрләри һәбс әдәрик. Бөлүйү ләгв әдиб әскәрләрини башга һиссәләрә гатарыг...

Нжде столун архасына кечиб амиранә тәрздә деди:

— Дедикләринин һеч бири ярамаз. Әскәрләрин арасында чахнашма, һаразылыг әмәлә кәләр. Гошунун ичинә сохулмуш болшевикләри тапмаг лазымдыр. Баша дүшдүнмү?

— Бәли, анчаг нечә?

— Бу ишин дүстүнү ачмаг үчүн сәнә адам верәчәйәм. Нечә һәрәкәт этмәк лазым кәлдийини она дейәчәйәм. Онула бәрабәр кедәрсән һиссәйә. Мүгәссир тапылмаса, башга тәдбирә әл атмаг лазым кәләчәк. Баша дүшдүнмү?

— Бәли. Каш о алчаглары тапа биләйдик... Элә орадача күлләләрдим.

— Күлләләнемәлидирләр... Мән өзүм кәлиб онлары данышдырана кими Татевдәки душтагханамызда сахланылмалыдырлар. Баша дүшдүнмү?

— Бәли.

— Кет, ярым саатдан сонра кәл яныма.

— Баш үстә.

Нерсесян кетди.

— Һәр күн бир-бириндән бәд хәбәрләр әшидирәм.— Нжде отурду, башыны ики әлли тутуб фикрә кетди, сонра әлини стола чырпыб деди:—Йох, һеч бир шей мәним ирадәми сарсыда билмәз!..

Сәһәр алагаранлыгдан тә'лимә кедән әскәрләр күнорта чағы гайытдылар. Емәкдән сонра бә'зиләри динчини алмаг үчүн чадырларә долду, бә'зиләрини мешәйә одун гырмаға, бә'зиләрини дә булага су кәтирмәйә көндәрдиләр.

Михитар өз яшадығы чадыра кирәндә ичәридә һеч кәс йох иди. Түфәнкини ерә гоюб байыра чыхды. Чадырын бөйрүндә отурду, яш чарыхларыны, чорабларыны чыхардыб күнә сәрди. «Букүн дағларда, дәрәләрдә яман йорулмушам. Лә'нәт әлине түфәнк көтүрүб әскәр олана!»—дейә йоғун бир көтүйә дирсәкләниб, көзүнү мешәли дағларә дикди. Һеч бир ан унутмадығы севкилиси элә бил кәлиб көзүнүн габағында дурду. Фикир-хәял Михитарын гәлбинин телләрини дилә кәтирди—о явашдан охумаға башлады:

Дәрд әлиндән кабаб олуб үрөйим,
Нечә сәнин һәсрәтнин чәким, яр?
Нә һалдадыр инди күдүм, чичәйим?
Хәбәр верин мәнә ондан, а дағлар!

Учан гушлар, бир дәрдими динләйин,
Демирәм ки, мәним кими инләйин.
Мәним көзәл севкилимә сөйләйин:
Гәм чәкмәсин, тезлик илә яр кәләр.

Шаһмәрдан да йоргуи аддымларла чадыра яхын-
лашыб Михитарын янында отурду.

— Яхшы охуюрсан, Михитар! Көрүңүр, кефин саз-
дыр...

Михитар көксүнү өтүрдү.

— Әһ, ай Маркар, элә билирсэн, кефинин сазлы-
ғындан охуюрам? Дәрдим чохдур, әрә, дәрдим...

— Зарафат эләйирәм. Дәрдли олдувуну яхшы би-
лирәм. Чанын үчүн, бүкүн дә Сумбат киши илә сәнин
барәндә данышырдыг. Дейирдик, языг Михитары тою-
ну эләмәйә дә гоймайыблар. Эйби йохдур, фикир элә-
мә. Әскәрлик вахтыны гуртарыб кедәрсән эвинә... Вал-
лаһ, элә мән дә сән күндәйәм, варым-йохум бир арва-
дым вар, ондан да аралы дүшмүшәм.

— Йох, Маркар, мәнә олан зүлм һеч кимә олма-
йыб. Ахы. де көрүм, бу дағларда, дәрәләрдә тәпик
дөймәкдән бизә нә чыхачаг? Нийә гоймурлар ки, кәнд-
дә галыб касыблыгымызы эләйәк?!

— Әскәрлик һамынын борчудур, белә сөzlәри да-
нышма.

Михитар әлини һавада ойнадыб деди:

— Һай, һай, һәлә мән нә данышырам... Әскәрләрин
арасында элә данышыглар кедир ки, һа...

Шаһмәрдан Михитара даһа яхын отуруб сорушду:

— Нә данышырлар? Хейир хәбәр вар?

— Әрә, Маркар, дейәрәм, бирдән...

— Чанын үчүн, архайын ол. Ағзы бүтүнәм.

— Йә'ни сән өзүн һеч нә эшитмәмисән?

— Йох. Дейәрсән—эшидерәм.

— Онда дур кедәк ичәридә дейим.

Икиси дә чадыра кириб отурду.

— Дүнән көйнәйими юмаг үчүн кетмишдим була-
ға. Мешәнин ичи илә ерийәндә сәс эшитдим. Аяг сах-

лайыб о тәрәфә, бу тәрәфә бахдым. Көрдүм ки, ики
әскәр ағачын алтында отуруб. Дүзү, онларын баш-
баша вериб данышмалары мәни шүбһәйә салды. Яваш-
ча ирәли аддымлайыб бир ағачын далына кечдим,
сөzlәринә гулаг асдым. Бир и дейирди: «Аллаһ кәссин
белә әскәрлийи ки, адамын гарны доюнча яван чөрәк
дә көрмүр». О бири дейирди: «Гардаш, мән лап чандан,
тагәтдән дүшмүшәм. Чарәмиз нәдир, кәрәк һәр эзий-
йәтә дөзәк...» Мүхтәсәр, эвләриндән, аиләләриндән да-
нышдылар. Ахырда бири чибиндән бир вәрәг кағыз
чыхартды, о яна, бу яна бахандан сонра охуду. О сөз-
ләри охуду ки, онлары мән дә билирәм. Әскәрләрин
чохунда о кағыздан вар. Һә, Маркар, өзүмү онлара
көстөрмәйиб булаға сары кетдим.

— Ай Михитар, мәни дә марагландырдыи, о нә ка-
ғыздыр, орда нә языблар?

— Чох сөzlәр, өзү дә биз әрмәни әскәрләринә...

— Ондан сәндә вар?

— Йох. Бизимлә бир чадырда ятан Арушан нәдир,
мәнә дә о охуюб баша салыб.

— Яхшы, о кағызда нә язылдыгыны енә билмәдим
ахы.

Михитар мүрачиятнамәнин мәзмунуну гыса да-
нышды.

Шаһмәрдан сорушду:

— Инди сәнин фикрин нәдир?

— Галмышам мәттәл. Билмирәм, гырмызылар кә-
ләнә кими гачым я йох. Сән нечә мәсләһәт көрүрсән?

— Мән нә дейим, валлаһ, вуран огул атая кәнәш-
мәз. Арушан нә фикирдәдир?

— Элә о да дейир ки, кағызда языланлар доғру-
дур. Дейир: «Әрмәнистанда һөкүмәт бизим кими ка-
сыбларын әлине кечәндән сонра бизә нә дүшүб ки, бу
дағларда өзүмүзү күллә габагына верәк». Инди, Мар-
кар, ишир, Арушанла мән кечәнин бириндә бурдан
әкилсәк сән дә бизә гошуларсанмы?

Шаһмәрдан онун суалына чаваб вермәйиб. өзү со-
рушду:

— Бу фикирдә олан икиннзсиниз, йохса башгалары
да вар?

— Намыны билмирэм. Йэгин о мешэдэ данышан эскэрлэр дэ гачмаг истэйирлэр. Сэнэ дедийнмэ бахма, башгасы илэ данышмарам. Анчаг о күнү Арушанла сөһбэт элэйэндэ, о деди ки, эскэрлэрин ичиндэ наразы оланлары чохдур. Элэ гырмызыларын күллэси ачылан кими чохлары онларын тэрэфинэ кечэчэк. Нэ, инди нэ дейирсэн, бизэ гошулурсан я йох?

— Фикирлэшиб дейэрэм.

— Яхшы, фикирлэш.

Одун гырмагдан кэлэн Ваһан, Арушан вэ башга эскэрлэр чадыра кирдикдэ сөһбэт кэсилди.

Кечэ ярыдан кечди. Чадырда биринин хорултусу, биринин фысылтысы, Арушанынса һэрдэнбир юхулу-юхулу уфулдамасы эшидилирди. Кечэнин бу вахтында еринэ санки гор долан ялынз Михитар иди. Гапы ағзында узанмыш бу эскэр күндүзки фикир-хэялынын тэ'сириндэн гуртара билмирди...

Михитар башыны галдырыб гапыдан байыра бахды. Нэр ери сүд кими элэйэн айын ишыгы онун үзүнэ дүшдү. Башга вахт олса иди. Михитар айын парлаг чамалына бахмагдан доймазды, лакин инди онун тез батмасыны истэйирди...

Михитар интизар ичиндэ хейли көзлэди. Нэһайэт ай бир топа гара булутун гоинуна кирди. Михитар фүрсэти фотэ вермэди. Тез ериндэн галхды. Түфэнкини көтүрүб явашча байыра чыхды. О тэрэфэ, бу тэрэфэ бахды, көзүнэ һеч кэс көрүмэди. Эйилэ-эйилэ мешэйэ доғру аддымлады.

...Эскэрлэр бир дүзэнликдэ сыра-сыра даянмышдылар. Тэ'чили олараг чадырлардан чыхарылыб сыралара дүзүлдүклэринин сәбэбини һеч кэс билмирди. Нэрэ бир шей дүшүнүрдү. Бирн фикирлэширди ки: «Енэ бизи одун гырмага апарачаглар, гоймадылар ки, аллаһын юхусуну да ятаг». Бирн фикирлэширди ки: «Йэгин эскэрлэри бир йоллуг эвлэринэ бурахаглар...» Бирн фикирлэшди ки: «Олмая гырмызылар гәфил һүчума кечиблэр?..»

Шаһмэрдан Ваһанын гулағына пычылдады: «Бэлкэ Михитары тутублар...»

Гаршы тэрэфдэн ики адам көрүндү.

Учабой, арыг, гараяныз бөлүк командири «фарагат» командасы верди, сонра кэлэнлэрин габағына гачды. Гэраркаһ рэисинин гаршысында даяныб рэсм-тэ'зим эдэрэк, бөлүйүн дүзүлмэси һаггында рапорт-верди.

Гэраркаһ рэиси Нерсесян, Саак вэ бөлүк командири эскэрлэрэ тэрэф еримэйэ башладылар. Онлар һеч бир сөз демэдэн яваш аддымларла сыраларын гаршысындан кечэ-кечэ эскэрлэрэ бахырдылар. Архадакы сырая яхынлашанда. Ваһан Саакы таныды. Шаһмэрданын гулағына пычылдады:

— Саакы көрүрсәнми? О алчаг һардан бура кэлиб чыхды?..

— Көрүрэм...

Шаһмэрданла Ваһан, һэр бир эскэрин үзүнэ диггәтлэ бахан Саакын нэзэриндэн яйына билмэдилэр.

О кэлиб Ваһанла Шаһмэрданын гаршысында даянды. Неч бир сөз демэдэн, күлүмсүндү. Үзүңү Нерсесяна вэ бөлүк командиринэ тэрэф чевириб башыйла Ваһаны, Шаһмэрданы көстәрди:

— Бунлары сырадан чыхардын.

Бөлүк командири Ваһанла Шаһмэрданы сырадан чыхардыб явашдан деди:

— Бизимлэ кедэчэксиниз!

— Нара кедэчэйик? Биз...

— Эскэрин белэ суал вермэйэ ихтияры йохдур!— дейэ бөлүк командири Ваһанын сөзүнү кэсди.— Дүшүн габаға.— О үрэйиндэ элавэ элэди: «Ханнлэр! Михитары да сиз гачырмысыныз!»

Бөлүк командири эскэрлэрин дағылышмасы үчүн команда верди.

Эскэрлэр ерлэриндэн һэрәкэт эләмэйэ башлаянда, Ваһан бир аз кәнара чэкилиб гышгырды:

— Эскэрлэр, кетмэйн, мәнн эшидин! Бу ханнлэр бизи өлдүрмэйэ апарырлар. Бу күндөн сизин үчүн дэ вар, гардашлар!

— Сәсини кәс, алчаг!—дейә Нерсесян бағырды.

Ваһан сусмады. Ериндән тәрпәнмәдән она гулаг асан әскәрләрә енә мұрачиәт эләди:

— Ким өлүм истәмирсә, дашнакларын зүлмүндән гуртармаг истәйирсә, дағлара, мешәләрә гачсын!..

Бөлүк командири Ваһаны вурмаг истәди, лакин Нерсесян гоймады... Забит, Саакын көмәклийи илә Ваһанын голларыны бағламаға башлады.

— Гардашлар, билин ки, Гызыл Орду тезликлә көлөчәк!—дейә Шаһмәрдан чибиндән бир нечә вәрәгә чыхардыб һавая туллады.—Бу кағызлары охуюн, һәгигәт бурда язылмышдыр...

— Сус, болшевик!—дейә Нерсесян Шаһмәрданы маузерин дәстәйи илә дөймәйә башлады.

Голу бағлы Ваһана, дөйүлән Шаһмәрдана һейрәт ичиндә бахан әскәрләрә командир әсәби һалда енә «дағылышын» әмрини верди.

Әскәрләр көнүлсүз-көнүлсүз дағылышмаға башладылар.

Чадыра тәрәф мә'юс һалда кедән Арушан үрәйиндә дейрди: «Чибимә «мұрачиәтнамә»ни гоян, демәк, бунлар имиш... Һейиф ки, языглары өлдүрәчәкләр...»

— Бизим Сюник һөкүмәтинин даяғы сизсиниз!—дейә Нжде сөзүнә давам эләди.—Көндәрдийиниз чохла тахыла көрә дә сизә тәшәккүр эдирәм.

— Чәнаб спарапетин бир кәлмәси үчүн мән башымы вермәйә һазырам...

Манучар деди:

— Бағрат аға элә мәним дә фикрими деди. Тәки болшевикләрдән сән чәнаб спарапетә вә бизә бир хәтәр кәлмәсин, тахыл нә шейдир ки...

— Ағалар, тахыл барәдә сөһбәти кәсәк. Мән сизи башга мөгсәд үчүн чағыртдырмышам. Она бахмаяраг ки, Гырмызы Ордуну вуруб кери гайтардыг, Зәнкәзур бүтүнлүклә бизим элимиздәдир, анчаг өлкәнин дахилиндә енә мұбаризә кедир. Көндлиләр һөкүмәтин әмрләрини еринә етирмәк истәмирләр: әскәрликдән имтина эдирләр, веркидән боюн гачырырлар. Бунла-

рын һамысына сәбәб партизанларын фәалийәтидир. Биз онлары дағлардан, мешәләрдән тәмизләйә билмәмишик. Көндлиләр партизанлары кизләдирләр, әлә вермәк истәмирләр. Вәзийәти бу чүр гоймаг олмаз. Бу ишдә сизин көмәклийиниз лазымдыр...

Бағрат дилләнди:

— Биздән нә асылдыр, эләйәк.

— Мән белә мәсләһәт көрүрәм ки, һәр икиниз, инандығыныз адамлардан башыныза дәстә йығасыныз. Кәрәк сән Бағрат аға Сисян көндләриндә, бу Манучар аға да Корус көндләриндә партизанлара, болшевикләрә гаршы мұбаризә апарасыныз. Мән сизә ихтияр верирәм: партизанлары тутдуғунуз ердә күлләләйин, әвини гарәт эләйин.

Манучар әлини бығына чәкәрәк деди:

— Бәс бизим гошунumuz нә эләйир? Нә үчүн партизанларын көкүнү кәсмир?

— Гошун Гызыл Ордунун габағына чыхмаг үчүндүр. Мән гошуну партизанларын далынча мешәләрә, дағлара сала билмәрәм.

Бағрат деди:

— Доғрудур, доғрудур! Мән чәнаб спарапетин тәклифинә тамам шәрикәм. Өзүмүзүн вә һөкүмәтимизин хейри үчүн бир аз әзиййәт чәкәндә нә олар!.. Лап бу йолда өлсәк дә әйби йохдур.

Дағда-дашда партизан ахтармаға, мұбаризә эләмәйә һәвәси олмаян Манучар, Нжденин гәзәби тутмасын дейә, онула разы олдуғуну билдирди.

— Ағалар, бир сөзүм дә вар. Шәр демәсән, хейир кәлмәз. Ишдир, дава башланса, һәр икиниз өз дәстәнизлә дәрһал мәним сәрәнчамыма кәлмәлисизин. Баша дүшүрсүнүзмү?

— Айдындыр, чәнаб спарапет!—дейә Бағрат ериндән галхмаг истәйәндә, Нерсесянла Саак ичәри кирди.

Нжде Нерсесянын үзүнә дик бахыб сорушду:

— Һә, нечә кәлдиниз?

Нерсесян ловға-ловға күләрәк, чаваб верди:

— Чәнаб спарапет пис кәлмәмишик.

— Отурун, данышын!—дейә Нжде Нерсесянла Саака мұрачиәт эләди.

Һәр икиси отурду. Нерсесян дилләнди:

— Тапшырыгыны еринэ етирдик, чәнаб спарапет. Анчаг нечә еринэ етирдиймизи сонра мүфәссәл данышарам.

Нжде Багратла Манучара ишарә эдәрәк деди:

— Бу агалар милли шуранын үзләридир. Бизим бунлардан кизли сирримиз йохдур. Даныш.

Нерсесян өзүнүн вә Саакын «фәалийәтиндән» әтрафлы данышыб ахырда деди:

— Бөлүйүн ичинә сохулмуш болшевикләр әскәрләрин арасында кениш тәблигат апарырлармыш, сизә мә'лум олан мүрачиятнамәни дә яян онлардыр. Бунун нәтижәсиндә бир әскәр гачмышдыр... Анчаг ады, фамилиясы мәнә мә'лумдур. Нә исә, тәрибә бурасыдыр ки, һәбс әдиб Татев монастырына салдығым о ики болшевикин бири мүсәлмандыр. Ахтарыш заманы мәһбусларын чибиндән бунлардан башга һеч нә чыхмады.— Нерсесян тапанчаны вә бир нечә вәрәгәни Нжденин столунун үстә гойду.— Чәнаб спарапет, ону да дейим ки, болшевикләрин ифшасында бу киши бөйүк иш көрдү.

Нжде Саака бахыб күлүмсүндү:

— Афәрин, Саак! Мән сәнин гочаглыгына архайын идим. Бөлүкдән гачан әскәри дә тапсан, янымда һөрмәтин гат-гат артачагдыр...

Нжденин тәрифиндән үрәкләнән Саак деди:

— Мәним арзум анчаг спарапет ағая вә онун һөкүмәтинә яхшы гуллуғ эләмәкдир. Бу йолда башымы да вермәйә һазырам.

Баграт дилләнди:

— Чәнаб спарапет, бизим кәндли бу Саак киши бир нечә ил бундан габаг болшевикләрә гошулмушду. Она көрә дә бундан зәһләм кедирди. Амма инди достам. Әрә, Саак, дәрз мәсәләсини ядындан чыхартмамысан ки?

— Хейр, Баграт аға, ядымдадыр. Олур дә... аллаһ шейтана лә'нәт эләсин. О вахт мәни йолдан чыхардан Ваһан да, онун мүсәлман йолдашы да мөним әлимлә тутулуб дама басылды...

— Әрә, душтаг олунан бизим кәндләки уста Ваһандыр?

— Бәли, одур.

— Чәнаб спарапет, о Ваһаны бир саат да сағ гоймаг олмаз. Сән танымырсан, дүняны бир-биринә вуран көпәк оғлунун биридир. Икисинин дә әтини тикә-тикә дограмаг лазымдыр. Өзү дә чамаатын көзүнүн габағында. Гардашым Гуркени йолдан чыхардыб мәнә дүшмән эләйән онлардыр. Чох яхшы олду ки, Гуркени чармыха чәкдирдин. Каш, Сурен дә элә кечәйди, онда үрәйим союярды...

Манучар деди:

— Онлары мән дә яхшы таныйырам. Кәндхуда илә мәни дама бәсан, байраг галдырыб Хынзирәкдә Шура һөкүмәти гуран ит оғланларыдыр. Чәнаб спарапет, о көһнә гурдлар даш дивары дешиб гача биләрләр. Онлары тезликлә чәһәннәмә васил эләмәк лазымдыр.

Нжде мәғрур-мәғрур күлдү:

— Сиз һеч нараһат олмайын, агалар! Өлү гәбрдән кери гайытмаз. Нерсесян, нә чүр олуб ки, болшевикләр бизим бөлүйүн ичинә сохула билибләр?

Нжденин чәзасындан горхдуғу үчүн Нерсесян һәгигәти кизләтди. Ваһанла Шаһмәрданы өзү әскәрлийә көтүрдүйүнү сөйләмәди.

— Чәнаб спарапет, нә гәдәр сыхышдырдымса да, бизим һәрби һиссәйә нечә сохулдуғларыны демәдиләр...

Нөврәстә айнабәнддә көһнә дәмир чарпайыда ятмышды. Күнорта еринә галхмыш яй күнәши гызыл телләрини онун үз-көзүнә сәпәләмишди. Нөврәстә даш кими ятдығындан шуаларын яндырычы һәрарәтини һисс эләмирди. Булаг сую кими тәмиз, шәффаф тәр дамчыларынын, ағ сифәтиндән, мәрмәр бухағындан синәсинә юварландығыны да һисс эләмирди. Кәнардан бахан олса иди, ону он дөрд кечәлик ая бәнзәдәрди. Фәлакәтләр көрмүш, эзаб-әзийәт чәкмиш Нөврәстә, бир аз сыныхмыш, дәйишилмиш олса да, енә өз көзәллиини сахламышды.

О хейли ятды. Бирдән һиләли гашлары чатылды, янағларыны дөйән узун, гара кирпичләри араланды,

додаглары титрәди. «Гоймарам! Гоймарам!» дейә һөвләк башыны галдырды. Әлини шиддәтлә дөйүнән үрәйинин үстүнә гойду.

— Лә'нәт сәнә, кор шейтан, бир көр нә юху көрүрәм э...—О, үз-көзүнүн тәрини силди, күнәшә бахды.—Өзүм дә нә чох ятмышам!

Нөврәстә әл-үзүнү юмаг үчүн аяға галханда Сирануш айнабәндә кирди.

— Рәнкин-руфун нийә гачыб, ай Нөврәстә?

— Чох пис юху көрмүшәм. Яхшы ки, ояндым, йохса багрым чатлаячагды.

— Нә юху көрмүсән? Кими көрмүсән? Нағыл элә көрәк.

— Көрдүм өз кәндимиздәйәм. Элә индики кими көзәл йй күнүдүр. Гоншумуз оғлуна той эләйир. Намы йығылыб кәлиб. Эв, һәйәт-бача адамла долуб. Мән дә онларын ичиндәйәм. Ким исә Шаһмәрданын голундан тутуб чәкди мейдана. Деди: «Кәл күләшәк». Гуршаг-лашдылар, бибиоғлум ону йыхды. Бу вахт кәнардан үч-дөрд атлы чыхды. Яхылашдылар—көрдүм приставла стражникләрдир. Тойчулар даһа чалмадылар. Пристав Шаһмәрданы көстәриб стражникләрә деди: «Тутун ону, чохдан ахтарырдым». Бибиоғлумун голларыны бағлаянда, әлдән бурахылыб гачды. Пристав ону далдан күлләйә тутду. Шаһмәрдан йыхылды. Ағлая-ағлая өзүмү онун үстүнә салдым. Стражник мәнә керитәләди. Шаһмәрданын голларыны бағлайыб, гычышдан ган сыза-сыза апаранда. мән гышгырдым. Элә бу вахт өз сәсимә айылдым.

Сирануш күлдү.

— Шаһмәрдан гардашын фикри илә ятмышан. Онун үчүн дә юхуна кириб. Юхуда ган көрмәк пис дейил, дейәрләр ки, ган говушугдур. Иншаллаһ, о да, Ваһан дайы да сағ-саламат гайыдыб кәләчәкләр.

— Әһ, нә дейим, ай Сирануш, аллаһ ағзындан эшитсин. Анчаг элә билирәм ки, бир дә онун үзүнү көрмәйчәйәм...

— Яхшы, яхшы, элә фикирләри бейниндән чыхарт. Корус давасында биз дә дүшмәнлә үз-үзә кәлдик—өлмәдик ки... Сурен дүнән мәнә дейирди ки, һазыр ол, бәлкә бүкүнләрдә дашнакларын үстә кетдик. Дейир-

ди, бу дәфә Нжденин гошунуну дармадағын эләйчәйик.

— Ай Сирануш, валлаһ, билмирәм нә вахт бу дава-шавадан гуртарачайыг?..

— Нә билим, ай гыз, дур кедәк.

— Һара?

— Бизә. Сәни апармаға кәлмишәм. Бүкүн күн-орта чөрәйини биздә ейчәйик.

— Кедә билмәрәм. Әмим, дайым кәлиб мәнә эвдә көрмәзләр.

— Онлар да биздә олачаглар. Дур кедәк.

Нөврәстә э'тираз эләмәди. Онлар күчәйә чыханда Чамалла гаршылашдылар.

— Саламәлейкүм. Мән сизә кәлирдим, Нөврәстә бачы!..

— Нә олар, яхшы эләйирдин. Сирануш, гайыдаг эвә.

Чамал деди:

— Йох, даһа эвә гайытмаг лазым дейил. Элә бир вачиб ишим йохдур. Сәнинлә худаһафизләшмәк истәйирдим. Дедим, Нөврәстә бачыны көрмәмиш. кедәрәм, инчийәр.

— Һара кедирсән?

— Эвимизә. Сиздән дә эйб олмасын, арваддан кағыз алмышам, языр ки, хәстәйәм, өзүнү мәнә етир. Мән дә йолдашлара данышдым, кетмәйими мәсләһәт көрдүләр. Керасимов да ичазә верди. Әлимә дә бир кағыз верди ки, Чамал Аллаһяр оғлу партизан олуб, һазырда Гырмызы Ордуда әскәрлик эләйир... Өзү дә тапшырды ки, бу кағызы мөһкәм сахла, бир вахт сәнә лазым олар. Һә, инди мәнә сөзүндән-совундан?..

— Мәндән Түкәзбан бачыя салам-дуа апар.

— Баш үстә, салам көндәрән сағ олсун...

— Де ки, вахт олар, яхшылығындан чыхарам.. О мәнә анадан, бачыдан артыг олуб.

— Нөврәстә бачы. Элә она севинирәм ки, сәндән никаран кетмирәм. Әмин комиссардыр, гардашын әскәр олуб, дайын мүәллимлийә кириб, әринлә дә ки, машаллаһ, чан бир гәлбдәсиниз. Күн о күн олсун ки, дашнаклар тармар олсун, сиз дә өз кәндинизә гайы-

дыб раһат яшайсыныз. Һә, даһа сизи күчәдә чох сах-
ламаг истәмирәм. Икиниз дә саламат галын!

Нөврәстә вә Сирануш санки бир ағыздан:

— Сағ-саламат кет, Чамал гардаш!—дедиләр.

Чамал айрылыб күчә ашағы кетди. Нөврәстә вә
Сирануш да башга сәптә йөнәлдиләр.

Он доггузунчу фәсил ✓

Күнүн саралтысы дағларын башындан чәкиләндә
Татевә доғру үч атлы кәлирди...

Татев кәнди Зәнкәзурун ән гәдим кәндләриндән
биридир. Гәдим олдуғу гәдәр дә көзәл вә мәнзәрәли-
дир. Онун шимал тәрәфиндә сыра-сыра, чылпаг дағ-
лар көрүнүр. Адама элә кәлир ки, зүмрүд сәма, сүтун
кими галхмыш һәмин дағларын уча вә шиш зирвәлә-
ри үзәриндә даяныб... Кәнди гәрб вә шәрг тәрәфдән
дәрәләр, тәпәләр, галын мешәләр әһатә эдир. Ики
гаянын арасындан төкүлән күчлү шәләлә әтрафа сәс
салыр.

Кәндә бу тәрәфдән кирән һәр кәс әввәлчә бир мо-
настыр көрәчәкдир. Гәдим әсрләрдән ядикар галмыш
бу монастыр кениш вә чох дәрин бир дәрәнин ямачын-
дакы сылдырым гаянын үстүндә тикилмишдир. Дейи-
ләнләрә көрә, ону гәдим Сюник һөкүмәти, сайсыз ин-
сан әмәйи вә кәндлиләрдән алынан хәрач һесабына ил-
ләр үзуну тикдиришдир. Онун тақдирләсинадә ики
мәгсәд вармыш: бураны дини очаға чевирмәк, Татеви
вә әтраф кәндләри харичи ишғалчылардан мүдафиә
әтмәк.

Дейирләр ки, һәм кешиш, һәм дә алим олан Грикор
Татевски бурада бөйүк бир китапхана тәшкил әдиб-
миш, дин хадимләри һазырламаг үчүн руһани мәктәб
ачыбмыш.

Монастыр өз архитектурасы, дашлара, диварлара
һәкк олунмуш язылары, шәкилләри, бәзәкләри чәһәт-
дән бөйүк бир сәнәт абидәси кими дигтәти чәлб эдир.
Бүтүн кәнд әһалисини тута биләчәк монастырын ялныз
ики гапысы вар. Гапыларын башынын үстдә бача
ачылмышдыр. Дейирләр ки, бу, дүшмәнин монастыра

дахил олачағы заман, онун башына исти су төкмәк,
даш салмаг үчүнмүш.

Монастырын ичиндә дәйирман, чөрәк биширмәк
үчүн күрә вә зәэрәк яғы һасил әтмәк үчүн ә'малатхана
да вар.

Монастырын бир пүлләси вар ки, дава заманы ке-
шикчиләр бурадан әтрафа бахар, дүшмәнин һансы тә-
рәфдән һүчүм әтдийини көрүб хәбәр верәрмишләр. Бу
заман бөйүк зәнки чалыб бир фәлакәт үз вердийини
әтраф кәндләрә билдирәрмишләр; кәндлиләр йығылыб
кәләр, дүшмәни говармышлар.

Монастырын кениш һәйәтиндә, даима өз-өзүнә йыр-
галанан бир сүтун учалыр. Гәдим эрмәни мүнәччим-
ләри бу һүндүр сүтунун башындан айы, улдузлары
сейр эдирмишләр.

Рәвайәтә көрә, бир дәфә ишғалчылар Татевә һүчүм
әтмишләр. Илк нөвбәдә монастыры элә кечирмәйә чан
атмышлар. Лакин ала билмәйиб бөйүк тәләфәтлә ке-
ри гайытмышлар. Икинчи һүчүм заманы, бир нәфәрин
саттынлығы үзүндән, дүшмән әскәрләриндән бир нечә-
си кизли сурәтдә монастыра сохула билмишдир. Онлар
зәнки ачыб ерә салмышлар. Татевлиләр даһа зәнк
сәсийлә әтраф кәндләрә хәбәр верә билмәмишләр, де-
мишләр: «Занг зур», йә'ни «зәнк сусду». Дейиләнләрә
көрә, өлкә бу замандан Зәнкәзур адланмышдыр.

Бәли, Татевин зәнки чохдан сусмушдур, лакин
дашнакларын инди һәбсханая чевирдикләри монасты-
рын гаранлыг бучагларындан инилти сәси кәсилмә-
мишдир.

...Атлылар энишли, йохушлу дар чығырларла кә-
либ мешәйә кирдиләр.

— Чәнаб спарәпет, аты тез сүрүб мешәдән чыкмаг
лазымдыр...

Нәждә Нерсесянын үзүнә тәрс-тәрс бахды.

— Сән нә замандан бәри белә горхаг олмусан?

— Мән әһтият үчүн дейирәм. Мешә бу саат горху-
лудур...

Атлылар мешәдән чыхдылар. Кәндә чатмаға аз га-
лырды.

— Мән чамаата хәбәр верим ки, спарапет аганын габагына чыхсынлар!—дейә Самвел атыны шаллаглады...

Дэрин бир дәрәнин баш тәрәфиндән кечәндә Нжде Нерсесяндан сорушду:

— Бу дәрәнин адыны билирсәнми?

— Хейр.

— Бурая «Гыз дәрәси» дейәрләр. Белә рэвайәт вар ки, гәдим заманларда бир дәфә Иран шаһы Аразы кечиб эрмәни торпагына басгын эләйир. Дүшмән гошуну бир чох кәнди алып. Эрмәниләрдән бәзиләри әсир дүшүр, бәзиләри дағлара, мешәләрә гачыр. Иранлылар әсир дүшмүш көзәл бир эрмәни гызы өзүнү өлдүрмәк истәйир, анчаг гоймайырлар. Дейирләр ки, сәни шаһын һәрәмханасына апарачайыг. Ону Ирана апармаг үчүн ики әскәрин габагына гатырлар. Бу дәрәнин кәнарындан кечәндә гыз әскәрләрдән бирини учурума итәләйир. Өзү иә гачмаға үз гоюр, лакин икинчи әскәрин оху ону күрәйиндән яралайыр. Гыз сүрүнә-сүрүнә дәрәнин кәнарына кәлиб чыхыр, өзүнү учурума туллайыр. О, вахтдан дәрәнин ады галыр «Гыз дәрәси».—Нжде кери чеврилиб Нерсесяндан сорушду:—Буну нә үчүн данышдығымы баша дүшдүмү?

— Бәли, баша дүшдүм ки, гәдимдән галма белә бир әфсанә вар.

— Йох, рәис. Мән ону демәк истәйирдим ки, бизим әскәрләримиз дә кәрәк о гыз кими гейрәтли олсунлар. Дүшмәнә дири-дири тәслим олмасынлар.

Онлар шәләләннин янындан өтүб кечәндә, Нжде аты сахлады. Нерсесян да өз атынын башыны чәкди. Һәр икиси бир нечә дәгигә сакит дурдугдан сонра. Нерсесян дилләнди:

— Көрүнүр ки, бу ерләр чәнаб спарапетин чох хошуна кәлир... Мешә, шәләлә, дағ-даш...

— О монастыры көрүрсәнми?

— Бәли, көрүрәм, нечә ки?

— Мән ондан башга һеч нәйә бахмаг истәмирәм. О, гәдим Сюник һөкумәтиндән мәнним индики Сюник һөкумәтимә ядикар галмышдыр. Ону тикән устанын адыны билмирәм. Анчаг маһир уста имиш. Сылдырым гаянын үстүндә элә бир әзәмәтли монастыр тикиб. Фи-

кирләширәм ки, мәнним дүшмәнләримдән нә гәдәрини о монастырдан ашағы, дәрәнин дибинә атдырсам үрәйим союяр...

— Кечән пайызда Татев монастырындан нә гәдәр адам атдырдын?

— Ираван һәбсханасындан кәтирилмиш алтмыш гәдәр коммунист...

— Бу ахшам да икисини атдырарсан, үрәйин союяр.

— Ики коммунист нәдир? Мәндә илаһи бир гүввә олсайды. бүтүн ер үзүндәки коммунистләри бир дәфәлик мәһв әдәрдим...

Һәр икиси атыны тәрпәтди.

Кәндин кирәчәйиндә онлары Самвел вә кәндхуда гаршылады.

Кәндхуда салам вериб, Нжденин габагында ики гат олду.

— Спарапет аға, бизә кедәчәйик!—дейә Нжденин атынын чиловундан тутуб чәкмәйә башлады.

Бүтүн кәнд чамаатынын пишваза чыхмамасындан рәнчидә олан Нжде кәндхудадан сорушду:

— Кәнддә сәндән башга, башы папаглы вар? Йохса һамысы гырылыб, һеч хәбәримиз йохдур?

Нжденин бу кинайәли сөзләрлә нә демәк истәдйини дәрһал баша дүшән кәндхуда дилләнди:

— Адамлар чөлдә-байырда, ишдәдирләр. Сәнин кәләчәйиндән хәбәрләри йохдур. Сәни гаршыламаг үчүн һамынын әвезиндән өзүм кәлмишәм...

Монастырын пәнчәрәсиз, бачасыз вә гаранлыг бир мәбәди... һава кәсиф, ердән нәм ийн кәлир. Вахты илә бурада мәмин бәндәләр нийәт әдиб чохлу шам яндырмышлар, кешишин, гүббәләрдә экс-сәда верән дуасына, мөвзәсинә гулаг асмышлар. Һәят мүбаризәсиндән, дүня зөвгүндән әл чәкиб, тәрки-дүня олмуш нечә-нечә раһиб өмрүнү бурда ибадәтлә баша вермишдир...

Ваһанла Шаһмәрдан мәбәдин бир бучагында, союг сал дашларын үстүндә узанмышдылар. Нечә күн иди ки, ишыгы дүня илә әләгәләри тамам кәсилмишди. Са-

ғыр даш-диварлардан, башлары үзәриндә учалан тағ-бәнддән, башга, һеч нә көрмүрдүләр, голларындакы зәнчирләрин сәсиндән башга һеч бир сәс эшитмирдиләр.

Дүшдүйү тәһлүкәдән хилас олмағ үчүн һеч бир имканы олмаян инсанын еканә тәсәллиси фикир-хәялдыр... Ваһанла Шаһмәрдан да ширин хәяллар ичиндә идиләр. Онлар бир ан да олсун өлүм һаггында дүшүмүр, бу гаранлығ зиндандан азад олуб енә дә өз әмәлләри уғрунда чарпышачағларына үмид эдирдиләр.

Көзүнү гаранлығ бир нөгтәйә зилләмиш Шаһмәрданын хәялына мүбариз йолдашлары вә күндә нечә дәфә хатырладығы арвады кәлди. Әлә бил, Нөврәстә она дейирди: «...Бибиоғлу, дедим ахы, әһтиятлы ол... Инди өзүнү дә бәдбәхт әләдин, мәни дә». Шаһмәрдан көксүнү өтүрдү вә Нөврәстә илә габағ-гаршы дуруб данышырмыш кими, учадан деди:

— Йох, әзизим, биз бәдбәхт олмаячайығ! Сәбирли вә мөһкәм ол!

Ваһан да зәнчирини сәсләдә-сәсләдә дуруб отурду.

— Янларымы даш әзди, голларымы зәнчир кәсди...

— Көрәсән бизи бурда чох сахлаячағлар?

— Ону ким биләр...

— Каш, бизимкиләрин хәбәри олайды, бизи азад әләмәк үчүн бир тәдбир көтүрәйдиләр...

— Бизи өлдүрмәсәләр, азад олмағымыз галды Гызыл Ордунун һүчумуна. Мән ону арзу эдирәм ки, ордумуз тезликлә һүчума кечсин...

— Бу харабанын бир дешийи, бачасы да йохдур ки, тәзә һава аласан. Нәфәсим тәнкишир...

— Сәнин нәфәсин тәнкишир, мән дә ачам. Көзләрим гаралыр, башым фырланыр.

Байырдан тапылты сәси кәлди. Мә'бәдин әнсия вә алчаг гапысы ачылды. Әввәлчә әлиндә фанар олан һәбсхана рәиси, сонра бир әскәр ичәри кирди. Ваһан, Шаһмәрдан ерләриндән тәрпәнмәдиләр. Һәбсхана рәиси фанарын ишығыны каһ Ваһанын, каһ Шаһмәрданын үзүнә салыб. деди:

— Галхын аяға!

— Бизи һара апарырсыныз?—дейә Ваһан сорушду.

— Һара? Икинизә дә той әләйчәйик. Галхын аяға!

— Той өзүнә галсын. Биз ачығ, чөрәк верин.

— Яхшы! Чәрәнләмә!—Һәбсхана рәиси Ваһана бир тәпик илишдирди.—Яхшы иш көрмүсүнүз, һәлә бир сизин гарнынызы да доюрачайығ...

Дустағлары байыра чыхартдылар.

Әли тапанчалы һәбсхана рәиси габагда, сүнкүсү аз гала дустағларын күрәйинә тохунан әскәр архада кедирди.

Шаһмәрдан ерийә-ерийә, каһ башынын үстүндә чәтир кими ачылмыш мави сәмайә, сайрышан парлаг улдузлара, каһ ай ишығында талын көлкә кими көрүнән мешәйә бахды. О даянды.

— Нә тәмиз, нә сәрин һавадыр!—дейә синә долусу нәфәс алды.

— Даянма!—дейә әскәр түфәнкинин гундағы илә ону далдан итәләди.—Ери! Аяғыны тез-тез ат!

Дустағлары кәндхуданын әвинә кәтирдиләр. Ичәри кирән кими онларын бурнуна шәраб вә әт ийи кәлди. Көрүнүр, бурадакылар тәзәчә ейиб-ичмишдиләр. Ваһанла Шаһмәрдан отагдакы адамларын ичиндә ялныз Самвеллә Нерсесяны таныдылар.

Нерсесян Ваһаны көстәриб деди:

— О гоча болшевик, әрмәнидир, о бири дә мүсәлман.

Самвел дә дилләнди:

— Чәнаб спарапет, бунлары мән яхшы таныйырам. Көһнә гурддурлар.

Галын дөшәйин үстүндә отуруб мүтәккәйә дирсәкләнмиш, зәр пагонлу, френчинин үстүндән әнли, гара гуршағ бағламыш Нжде дустағлара мә'налы-мә'налы бахыб:

— Хош көрдүк, «гәһрәманлар»!—деди.—Вөрәгәнизи охудум. Чох «маһир» тәблиғатчысыныз. Анчаг мәни бир шей марағландырыр: сизи әскәрлийә алан кимдир?

Ваһан деди:

— Нерсесян.

— Нерсесян?—дейә Нжде гышгырды вә сағ тәрәфиндә отуран рәисә гәзәблә бахды.

Мүгәссир олуначағындан горхан вә о саат рәнки дәйишилән Нерсесян дилләнди:

— Чэнаб спарапет, бу болшевик ялан дейир. Буларын икиси дә бизим эскэрлэрин ичинә кизли сохулублар... Өлүм аягыида һәтәрән-пәтәрән данышыр.

— Мән өлүмдән горхмурам. Амма, сән өз ағандан горхдугун үчүн ялан данышырсан.

— Сус!—дейә Нерсесян Ваһанын үстүнә чығырды.—Бил ки, чэнаб спарапет Нжденин гаршысында-сыныз. О сизин көзләринизи чыхардачагдыр. Мән...

Нжде, Нерсесяна сөзүнүн керисини демәйә имкан вермәйиб. Ваһана мүрачиәт эләди:

— Бизим гошун һиссәләриндә сизин йолдашлардан енә вармы? Дүзүнү десәниз, болшевик олмагыныза бахмайраг. икинизи дә азад эдәчәйәм.

— Мән билмирәм.

Нжде Шаһмәрдана мүрачиәт эләди:

— Сән де: вармы?

— Мән дә билмирәм.

— Эрмәни эскэрләри ичәрисиндә болшевик вәрәгәләрини нә замандан яймаға башламагысыныз?

— Бизим һеч бир вәрәгәдән хәбәримиз йохдур. Буну һеч бир шейлә сүбут эләйә билмәзиниз.

— Кәс сәсини!—дейә Нжде аяға галхды. Бир саат әввәл ичдийн шәрабын тә'сириндән азачыг сәндәләйә-сәндәләйә кәлиб Ваһанын габагында дурду.—Сүбут истәйирсән? Бәс Саак чанлы сүбут дейилми?

— О, хаиндир.

— Бәс, сиз кимсиниз?—Нжде Ваһана бир тәрс силлә вурду.—Өзүнә бах, йолдашына бах!—Бир силлә дә Шаһмәрдана вурду.—Бу мүсәлман эрмәнинин дүшмәнидир, билирик. Амма сән эрмәни олуб өз милләтинә хаин чыхдыгын үчүн ики гат чәзая лайигсән!

— Эрмәни милләтинә ким хаин олдугуну ач-ялавач кәндлиләрдән, зорла силаһ алтына алынмыш эскәрләриниздән сорушун...

Нерсесян аяға галхыб Нждейә янашды:

— Чэнаб спарапет, буларын апарыб «раһат» эләйәкми?

Нжде ачы-ачы күләрәк деди:

— Йох! Бу чәсур болшевикләр бу кечә бизә тамаша көстәрәчәкләр. Онларын голларыны ачын, көйнек-ләрини чыхардын.

Һәбсхана рәиси вә эскәр, дустагларын голларындан зәнчири ачыб. онлары зорла союндурдулар.

Нжде кери чәкиләрәк, Ваһанла Шаһмәрдана деди:

— Инди бокс оюнуна башлайын! Ким кимин әнкинн ериндән чыхартса, ону азад эләйәчәйәм.

Нә Ваһан ериндән тәрпәнди, нә Шаһмәрдан.

— Нийә башламырсыныз?—дейә Нжде багырды.

— Биз оюнбаз дейилик...

— Аһа, белә де!..—Нжде кәндхуданын кетмәсинә башы илә ишарә верди. Өз ишини әввәлчәдән билән кәндхуда эскәри дә көтүрүб отагдан чыхды.—Сиз дә «достларымызы» апарын!—дейә Нжде һәбсхана рәиси илә Самвелә мүрачиәт эләди.—Гоюн өз ерләриндә сәһәрә кими «динчәлсинләр».

Дустаглары байыра чыхартдылар.

... Кечә ярысы иди. Кәнд юхуда иди. Ай батмышды. Дустаглары фанар ишыгында, силаһ габагында апарырдылар. Онлар бу кечә өлдүрүләчәкләрини йәгин этмишдиләр.

Дустаглары монастырын һәйәтиндә даяндырдылар. Һәбсхана рәиси мә'бәдин гапысыны ачды. Самвел Ваһанла Шаһмәрданы итәләйиб ичәри салды. Бу заман кәндхуда илә эскәр дә кәлди. Онларын һәрәсинин әлиндә бир самавар варды.

— Спарапет аға буюрду ки, монастырын дөшәмәси, диварлары нәмдир. Гонаглара союг дәйәр. Онлары бу самаварларла тызышдырын...—Кәндхуда үзүнү Ваһанла Шаһмәрдана тутду:—Һә, болшевикләр, инди зәһмәт чәкин арханызы бәри чевирин. Горхмайын, нараһат олмайын. Дүняда һәр адам кәрәк өз әмәлинин чәзасыны чәксин...

Ваһан төрәбой, косасаггал, көйкөз кәндхудая тышырды:

— Вәһшиләр, чәлладлар, сиз нә эләмәк истәйирсиниз?!

Кәндхуда союгганлылыгга иришиб деди:

— Биз һеч нә... Спарапет ағанын тапшырыгы беләдир...

Гайнар су илә долу самаварлары Ваһанла Шаһмәрданын күрәйинә баглайыб ичәридән чыханда, Самвел гәһгәһә илә күләрәк деди:

— Мән сизин бу күнүнүзү көзлэйирдим, болшевикләр! Кечәниз хейрә галсын. Сизин күрәйиниз яндыгча мәним үрәйим союячаг...

Чылпаг күрәкләри янан Шаһмәрданла Ваһанын ғышгыртысы мә'бәдин галын диварларында әкс-сәда верди. Онлар агрынын шиддәтиндән каһ отурдулар, каһ галхдылар, каһ юмаг кими йығылдылар, каһ яй кими ачылдылар. Самаварлары диварлара чырпдылар, анчаг од йүкү ачылыб күрәкләриндән дүшмәди. Һәр икиси тәсәввүрә кәлмәз бир эзаб ичиндә тагәтдән дүшүб ерә сәрилди...

...Күнүн нә вахты олдуғуну билмәйән Ваһанла Шаһмәрданын һезин-һезин данышығы эшидилирди:

— Нәфәс алдыгча, элә бил күрәйимин дәрисини гопардырлар.

— Мән сәндән бетәрәм, Шаһмәрдан...

— Сәһв әтдийимизи инди баша дүшүрәм. Кәрәк вә-рәгәни яяндан сонра, кечәнин бириндә, дүшәркәдән гачайдыг.

— Биз, эрмәни әскәрләринин ичиндә чох галмаг, онлары өз тәрәфимизә чәкмәк үчүн кәлмишдик. Бизим гошун һиссәләринин һүчүм әтдийи заманда, дүшмәни архадан сарсытмалы идик. Она көрә дә гача билмәз-дик.

— Көрәсэн, Ваһан дайы, нә эчәб Нжде бизи индийә кими өлдүрмәйиб?

— Қирпи овуну бирдән емир, әввәлчә өз тиканла-рына чырпыр, тагәтдән салыр, сонра...

Онлар сусдулар. Дәгигәләр өтүб кечди. Ваһанын инилти сәси мә'бәдин мазар сүкутуну енә позду:

— Үрәйим бәрк гысылыр, Шаһмәрдан. Боғулурам, мәнә һава!

Шаһмәрдан көзүнүн габағында чәһәннәм эзабы чәкән йолдашынын һалына гәһәрләнди...

Гапы ачылды. Һәбсхана рәиси ики әскәрлә ичәри кирди. Фанарын ишығыны онларын үзүнә салыб деди:

— Болшевикләр, һәлә дирисиниз?

— Аллаһ сизә лә'нәт әләсин!— дейә Шаһмәрдан Ва-һаны көстәрди.—Бу киши һавасызлыгдан боғулур. Бизи бир аз байыра чыхардын, нәфәс алаг.

— Баш үстә. Элә спарәпет аға да буюрду ки, болшевикләр орда дарыхырлар, онлары һавая чыхардын. Биз дә онун үчүн кәлмишик. ✓

Ваһан зәиф сәслә деди:

— Самаварлары күрәйимиздән, зәнчирләри голла-рымыздан ачын!

— Һеч нараһат олмайын! Самаварлары ачачайыг, онлар сиздән гиймәтлидир. Зәнчирләр исә сизә пеш-кәшдир. Өзүнүзлә о дүняя апарарсыныз.

— Йохса, бизи өлдүрмәйә апарырсыныз?— дейә Шаһмәрдан гәзәбли бир сәслә сорушду. ✓

Һәбсхана рәиси она мә'налы-мә'налы бахыб деди:

— Ахмаг суал верирсән. Сиз тутулуб бу монастыра салынан күндән өлүбсүнүз. Галхын аяға, чыхын ба-йыра!..

Дустаглары монастырын яхынлығындакы балача бир тәпәнин дүстүнә кәтирдиләр. Бурдан кәндин чәнуб тәрәфиндәки ямяшыл мешә, онун үзәриндән сүзән тала-тала ағ булутлар көрүнүр, гыжылты илә ахыб дәрәйә төкүлән шәләләниң сәси эшидилирди.

Бир нечә дәгигәдән сонра Нжде, Самвел, Нерсесян вә кәндхуда кәлди.

Нжде адәти үзрә әлләрини белинә вуруб, дустаглары башдан аяға сүздү вә истәһзайла күлүмсәди. Бир-ики аддым габаға кәлиб әскәрләрә деди:

— Чәнаб болшевикләрин йүкүнү ачын! Бу дүняда беш дәгигәлик гонагдырлар, даһа эзийәт вермәк олмаз.

Әскәрләр самаварлары ачдылар.

Дүшмәнини өлдүрмәмишдән габаг она олмазын ишкәнчә вермәкдән һәзз алан әзазил Нжде вә онун залым әлалтылары, Ваһанла Шаһмәрданын пөртәләниб габар атмыш күрәкләринә бахыб гәһгәһә илә күлдү-ләр.

Нжде деди:

— Биринчи тамаша гуртарды. Икинчи тамаша даһа мараглы олачаг... Онлары учурумун кәнарына чәкин!

Нжденин ағзындан сөз гуртаран кими әскәрләр дустагларә янашдылар. Бирн Шаһмәрданын, о бирн Ваһанын күрәйиндән пундагла вуруб учурума тәрәф итәләйәндә, Ваһан гәзәблә ғышгырды:

— Даяны! Мәним Нждейә бир нечә сөзүм вар.

— Йохса болшевиклийиниздән, идеяныздан әл чә кирсиниз?—дейә Нжде мәгруранә күлдү.

Ваһан онун суалына әһәмийәт вермәйиб деди:

— Сиз бизи учурумдан атмаг истәйирсиниз вә буну мараглы бир тамаша адландырырсыныз, әләми? Анчаг биз, кәнд чамаатынын да бурда олмасыны, бу «тамашая» бахмасыны тәләб әдирик. Биз...

— Кәс сәсини, чамаатдан һеч кәс сизи бағышламаг, рәһм әтмәк үчүн мәнә ағыз ачмаз.

— Биз чанавардан, гулдурдан рәһм көзләмирик. Биз истәйирик ки, һамы сизин чәллад симанызы бир даһа көрсүн. Биз истәйирик ки, һамы бу ганлы диванын шаһиди олсун...

Ичәридән алышыб янан Нжде әскәрләрә әмр әтди:

— Чәкин онлары учурумун кәнарына, сайыгладылары бәсдир...

Ваһанла Шаһмәрдан өзләри ирәли аддымладылар. Учурумун лап ғырағында даяныб доғма чәлләрә, мешәләрә, дағын зирвәсиндән ашмагда олан ахшам күнәшинә, ғыпгырмызы үфүгә сон дәфә бахдылар. Дөш-дөшә вериб өпүшдүләр. Зәнчирли голларыны өлүм анларында да әйилмәйән башларындан юхары галдырдылар. Сүрдүкләри һәят, кечирдикләри мүбаризә йоллары бир ан парлайыб. сөнән шимшәк кими, көзләрин өнүндән кечди. һәр икиси бир ағыздан:

— Яшасын ингилаб!—дейә аягларыны ердән үздүләр...

Нжде. Каронун вердийи кәшфийәт мә'луматыны охуяурду.

«...Үч-дөрд күндүр ки, Ғызыл Орду һиссәләри, әсәсән пиядалар, топчулар Забығ чайынын саһилинә топланмагдадыр. Ғырмызыларын көстәрилән ерә тә'чили гошун топламалары, шүбһәсиз ки, һүчүм әмәлийятынын тезликлә башланғычыны көстәрир».

— Бәли, енә болшевикләрлә дөш-дөшә дурачайы...—дейә Нжде қағызы Кароя гайтарды.—Мән онларын һүчүмуну чоһдан көзләйирәм.

— Чәнаб спарапет, бу сон мә'луматы алан кими сизи Татевдән кери чағыртдырмаға мәчбур олдум, чүнки тә'чили тәдбир лазымдыр.

— Тәдбир дөйүшә һазыр олмагдан ибарәтдир!—дейә Нжде гаршысында дүз даянымыш Кароя бахды.—Элә дейилми, хмбапет?

— Эләдир, чәнаб спарапет. Бизим гүввәләримиз дөйүшә һазырдыр. Күман әдирәм ки, ғырмызыларын икинчи һүчүму да боша чыхачагдыр.

— Ону габагчадан демәк олмаз.

— Мән чәнаб спарапетин һәрби исте'дадына инаырам.

— Яхшы, яхшы, кет ишиндә ол!—дейә Нжде онун сөзүнү кәсди.—Анчаг тәләб элә ки, Ғызыл Ордуһун һәрәкәти барәдә бизә һәр күн, мүфәссал мә'лумат чатдырсынлар.

— Баш үстә!—дейә Каро чаваб верди.

— Мәни һәр шейдән чоһ нараһат эдән даһили вәзийәтдир. Партизанларын көкүнү кәсә билмирик. Фәрарийин гаршысыны ала билмирик. Гошун һиссәләримизә сохулмуш болшевикләр әскәрләрин бейнини зәһәрләйибләр.

Ғапы яваш-яваш ачылды, Саак ичәри кирди.

— Нә хәбәр кәтирмисән?—дейә Нжде она мүрачиәт әтди.

— Бу дәфәки ишимдән бир шей чыхмады, спарапет аға...

— Нийә?

— Әскәрликдән гачан о доһуз оғлу Михитар эвләринә кәлмәйиб. һардаса кизләниб...

— Бәлкә кәлиб, яхшы өйрәнә билмәмисән?—дейә Нжде гашгабағыны төкдү.

— Хейр, спарапет аға, сәнин чанына анд ичмирәм, өз чаным үчүн, һәр тәрәfli өйрәнмишәм. Ики күн эвләриндә гонаг галмышам. Кәлинини көрмүшәм. Гардашы килейләнирди ки, Нерсәсян гоймады. Михитар һеч олмаса, бирчә кечә кәлинин яһында галсын. Аллаһ онун бәласыны версин. Сонра һөкүмәтин, сән спарапет ағанын гарасына да чоһ сөз данышды. Өзүмү танытмамаг үчүн мән дә гәсдән онун сөзүнә гүввәт

вердим. Амма дишим багырсагымы кәсирди. Һә, инди спарапет ага нечә буюрса, элә дә эләрәм.

— Бу дөфә яхшы фәалийәт көстәрә билмәмисән, Саак.—Нжде үзүнү Кароя тубуб амиранә тәрздә элавә эләди:—Михитарын гардашы сабаһ бурда олмалыдыр. Мән ону гардашыны тапмаға мәчбур эдәрәм. Баша дүшдүнмү, сабаһ!

— Баш үстә.

— Михитарын гардашындан башга, кәлинини дә кәтирсәниз яхшы олар.—Саак каһ Нжденин, каһ Каронун үзүнә бахыб элавә эләди:—Кәлин, нә кәлин! Аствас һаггы сизин кими бөйүк адамлара гисмәт олмалы чандыр. Залымын гызынын янаглары чыраг кими яныр...

Спарапет вә онун мұавини, Саакын дәйюслуг ифадә эдән көзләринә бахыб күлдүләр. Онларын күлүшүндән хошһал олан Саак деди:

— Аталар мисалыдыр: көзәлә бахмаг савабдыр. Михитарын гисасыны нишанлысындан...—О сөзүнүн керисини демәйиб һырылдады.

— Сән бизим кими вәзифә башында дуран адамлары шоркөз һесап эләйирсән?—дейә Нжде күлүмсүндү.

— Киши нә гәдәр бөйүк гуллулда олса да, кишидир. Нечә ки, элиниздә ихтияр вар, өзүңүзә һеч нәдән корлуг чәкдирмәйин. Дүнянын малы дүняда галачаг...

Нжде нә исә демәк истәдийи заман. кешиш Месроп ичәри кирди. Онун үзүндәки һәйәчаны дуян Нжде сорушду:

— Кешиш ага, енә нә вар белә һәйәчанлысан?

— Ишимиз яхшы дейил, чәнаб спарапет. Элә инди чә Гаракилсәдән тә'чили телеграм кәлиб.—Месроп элиндәки кагызы она верди.

Нжде телеграмы учадан охуду:

«Корус. Тә'чили. Спарапет Нждейә. Гызыл Орду һиссәләри Нахчыван тәрәфдән һүчума кечмишдир; Бичәнәк дәрәсиндәки гошунумуз кери чәкилмишдир...»

— Нечә?—дейә Нжде тәәччүблә чийинләрини чәкди.—Бичәнәк дәрәси бизим ән мөһкәм базамыз иди...—О, охумаға давам эләди.—«Гырмазылар чох

сүр'әтли һүчум нәтичәсиндә Мәзрә, Әнкәләвид, Шәләк, Бәләк, Шәки вә башга кәндләри алмышлар. Эрмәни әскәрләри пәракәндә һалда табагдан гачырлар...» Ах, ярамазлар!—дейә Нжде гышгырды, сонра енә охуду:—«Әкәр тә'чили ярдым кәлмәсә Гаракилсә, Бриагот, Уз вә башга кәндләр элә бүкүн гырмазыларын элине кечәчәкдир...»—Нжде телеграмы гәзәбиндән чырыб ерә атды.—Нийә эрмәни әскәрләри, газаклар, Багратын дәстәси онлара мұгавимәт көстәрмирләр?!—дейә чыгырды вә Каронун үзүнә бахды.—Буна нә дейирсән, хмбапет?

Каро деди:

— Чәнаб спарапет, я Корусдакы я Кафандакы әскәрләрдән Гаракилсәйә көндәрмәк лазымдыр.

Нжде Кафанда олан полкун бүкүн Гаракилсәйә йола дүшмәси үчүн, онун адындан телеграм вурмагы Месропа әмр эләди. Месроп отагдан чыхды. Аралыгы сүкут бүрүдү... Лакин чох кечмәди ки, кешиш. элиндә кагыз, енә гайытды. О бу дөфә илдырым вурмуш адамлар кими гапгара гаралмышды.

— Енә нә вар, кешиш?

— Чәнаб спарапет, Кафандан да телеграм кәлиб, буюрун...

Нжде телеграмы Месропдан алды.

— Йохса, гырмазылар о тәрәфдән дә һүчума кечибләр?—дейә охумаға башлады:—«...Гырмазылар бүкүн алагаранлыгдан һүчума кечдиләр. Дава кетдикчә гызышыр. Биз мұгавимәт көстәририк. Анчаг...»—Айдындыр!—дейә Нжде кагызы әсабиләклә овчунун ичиндә әзиб ерә туллалды.—Демәк, болшевикләр икч тәрәфдән һүчума кечибләр. Кечсинләр, лап ән ердән кечсинләр... Хмбапет Каро һампарсумян!

— Бәли, чәнаб спарапет!

— Талеимизин һәлл олуначагы күнләр башланды. Бу дәгигә Гаракилсәйә йоллан. Умум команданлығы өз элине ал. Мән өзүм дә Кафана йола дүшәчәйәм. Баша дүшдүнмү?

— Айдындыр, чәнаб спарапет.

Каро кетмәк үчүн гапыны ачанда Манучар Сарумов өзүнү тәләсик ичәри салды. Каро даянды. Дилидадагы гурумш Манучар деди:

— Спарпет ага, кәлирләр! Спарпет ага, эвимиз йыхылды...

Нжде онун үстүнә гышгырды:

— Ким кәлир? Өзүнү нийә итирмисән?!

— Гырмызылар кәлирләр. Хынзирәйн, Дашкәнди алдылар. Мал-дөвләтими, гурулу эвими, арвадымы гоюб, өзүм бир тәһәр аралыгдан чыхдым. Дағ-дашла сизә хәбәр вермәйә кәлдим. Ярым саата, бәлкә он дагигәйә Коруса чатарлар. Мән сизин яныныздан һеч ерә кетмәйәчәйм. Үмидимиз сәнәдир, спарпет ага!.. Вай, эвимиз йыхылды...

— Демәк, гырмызылар үч яндан һүчума кечибләр. Чәнаб спарпет, мән Гаракилсәйә кедимми?

— Та һара кедирсән? Көрмүрсән вәзийәт башга чүр олду?.. Намымыз Корусу мұдафиә эләмәлийик. Бу саат гәраркаһа кетмәлийик...

Әввәлчә Нжде, онун далынча да ичәридәки башга адамлар отағы тәрк эләдиләр. Онлар байыра чыханда узагдан кәлән топ сәсләрини эшитдиләр. Нжде илә Каро тәләсиә аддымларла һәйәтдән чыхдылар.

Месроп:

— Аллаһ, сән бизи болшевикләрдән хилас элә!—дейиб хач чәкә-чәкә өз отағына кирди.

Рәнки саралмыш Манучарла Саак бир ердә даяныб мәрми сәсләринә гулаг асмаға башладылар...

Гызыл Ордунун Ираван—Нахчыван группасы бир тәрәфдән, Гарабағ—Зәнкәзүр группасы икинчи тәрәфдән һүчуму давам этдирди. Сисян кәндләринин бир чоху дашнактардан азад эдилмишди. Партизанлар йохсул кәндлиләри башларына топлайыб Гызыл Ордуя көмәк эдирдиләр. Дашнак әскәрләриндән бир чоху забитләрин һәдә-горхуларына табе олмаяраг, Гызыл Ордунун тәрәфинә кечмишди. Бәзи һиссәләр исә пәракәндә һалда дағлара чәкилмәйә мөчбур олмушду. Нжденин онларла әлагәси кәсилмишди...

Һаһаг ерә ган төкмәкдән әл чәкиб тәслим олмаг һаггында Гызыл Орду команданлығынын она көндәрдийи сон ултиматуму гәбул этмәйән Нжде, ики күнлүк

шидәтли вурушдан сонра Корусу тәрк этмиш, әскәрләрини Татевә тәрәф чәкмишди. Ән мөһкәм бир гала сандығы монастыры өзүнә игамәткаһ этмишди.

Гызыл Орду һиссәләри илә дашнак гошун һиссәләри арасында дөйүш инди «Гыз дәрәси» әтрафындакы мөшәләрдә кедирди.

Нжде монастырын, «нәзарәт мәнәтәгәси» адландырыдығы гүлләсиндә даяныб дурбинлә узағлара, дөйүш мейданына бахырды. Месропла Манучар да онун янында идиләр.

Топларын нәрилтиси, пулемйотларын, түфәнкләриә шаггылтысы «нәзарәт мәнәтәгәсиндә» дуранларын үрәйинә ләрзә салырды.

Атышма кетдикчә яхынлашырды...

— Вурушма, көрүнүр, чох шидәтли кедир,—дейә Нжде дурбини көзүндән көтүрдү.

— Гырмызылар бу дәфә чох бәрк һүчума кечибләр. Аллаһ өзү бизә көмәк олсун!—дейә кешиш хач чәкди.—Чәнаб спарпет, энәк ашағы, бир гәдәр динчәл, сәһәрдән аяг үстәсән...

— Вәтәнин тәлеи һәлл олунан саатларда сән истираһәтдәнми данышырсан, кешиш?!..

— Бура дөйүш мейданындан бир гәдәр узаг олса да, һәр һалда әһтият лазымдыр. Бирдән дүшмән топун ағзыны монастыра чевирәр, аллаһ эләмәмиш...—Кешиш сөзүнү пуртармамыш Манучар гышгырды:

— Ора бахын, ора! Кәндә сары чапан атлыны көрүрсүнүзмү?..—Нжде вә Месроп чеврилиб бахдылар. Атлы дәрәдән кечиб кәндиң алтындакы дүзәнлиә чыханда ону таныдылар.

— Самвел кәлди, кедәк көрәк нә хәбәр кәтириб,—дейә Нжде даш пилләләрлә ашағы энмәйә башлады...

Монастырын һәйәтиндә аты едәйиндә тутмуш Самвел, әсәбиликдәнми, горхуданмы, синәси атлана-атлана деди:

— Дава Кафанын лап яхынлығында кедир. Бизимкиләр гырмызылары шәһәрә бурахмамаг үчүн бәрк даяныблар. Анчаг гырмызылар һеч нәйә бахмырлар. Әлә һей ирәли сохулмаға чан атырлар. Мән...

Месроп Самвелин сөзүнү кәсиб сорушду:

— Бизимкиләр гырмызылары керн гайгара биләчәк-ләрми?

— Билмирәм. Анчаг полк командири мәчә деди ки, болшевикләрнн күлләсинин сәсини эшидән кими фәһләләрдән бир чоху кечә илә шәһәрдән чыхыб онлара тәрәф гачыблар...

Нжде гышгыра-гышгыра деди:

— Агачы өз ичиндән гурд ейәр. Күнаһ мәнәдәди ки, Кафан фәһләләрннн һамысыны, Шаһназаряны мис мәдәниинн шахталарында боғдурдугум кими боғдурмадым.—О бир ан сусуб сонра ачыглы-ачыглы Самвелдән сорушду:—Даһа нә сөзүн вар?

— Вәзийәт агырдыр, спарапет аға! Дүзү, өлән, яраланан чохдур. Чамаат дөңүк чыхыб, бизимкиләрә көмәк эләмир. Полк командири деди ки, чәнаб спарапет билә әләвә гүввә вә патрон көндәрсин.

— Гүввәни, патрону спарапет һардан алсын?—дейә кешиш дилләнди.—Гырмызылар бизи элә карыхдырдылар ки, Корусдан түфәнк, патрон, тахыл да чыхарда билмәдик...

— Нейиф мәним долу галан тахыл амбарларыма!—дейә Манучар көксүнү өтүрдү.

Гызыл Ордунун габагында чох даяна билмәйәчәйини йәгин эдән Нжде деди:

— Кешиш аға, сән бу саат Теһрана йола дүшмәлисән.

— Теһрана?—дейә кешиш тәәччүблә Нждейә бахды.

— Бәли, кешиш аға. Сәни өзүмә сәдагәтли бир адам билиб Теһрандакы инкилис консулунун янына көндәрирәм. Сюник һөкүмәтимин вә эрмәни милләтинн бир нүмайәндәси кими онунла көрүшүб даныш. Вәзийәтимизи нағыл элә. Де ки, Нжде сиздән тә'чили көмәк көзләйир. Де ки, Сюник һөкүмәти Зәнкәзурун мешәләрини, мис мәдәнләрини вә башга ералты сәрвәтләрини онлара вермәйи вәд эдир. Хүсуси гейд эт ки, Нжде сизә архаландыгы үчүн гырмызылара тәслим олмур. Бәс инкилис гошуну нийә һәрәкәтә кәлмир? Нийә бизи дөйүш мейданында тәк гоюр?! Британия һөкүмәти Загафгазия кими бир инчинин болшевикләрин

элиндә галмасына нийә разы олур? Сонра чәнаб консулун васитәсилә Иран һөкүмәт башчылары илә дә көрүш. Онлара де ки, болшевикләр ерләрини Загафгазияда бәркитсәләр, Иран һәмишә тәһлүкә алтында олачагдыр. Гой Иран һөкүмәти бачардыгы гәдәр бизә көмәк эләсин. Неч олмаса, Азәрбайчандан гачмыш мүсаватчылары топлайыб инкилис гошунуна гатсын, бизә көмәйә көндәрсин... Баша дүшдүнмү, кешиш аға?..

— Бәли. Анчаг, чәнаб спарапет, инкилис консулу мәним сөзләримә инанармы?

— Сәнә өз һөкүмәтим адындан вәкаләтнамә верәчәйм.

— Бәс Ирана һардан, нә илә кетмәлийәм?

— Бурдан Меғрийә кими атла кет. Орда Сетрак адлы бир адам вар. Сорушсан, һамы онун әвини сәнә көстәрәр. О мәним достум вә көһнә кандрабатчыдыр. Онун адына кағыз верәчәйм. О сәни Аразын о тайына кечирәр.

... Нжде вәкаләтнамә вә Сетрака кағыз язды, имза атыб мөһүр басараг Месропа верди.

Кешиш, Самвелин, нечә дейәрләр, ерлә-көйлә әлләшән боз атыны минди.

Нжде деди:

— Кешиш аға, тез кет, неч ердә юбанма. Өзүнү әлә вермә. Бәлкә иш әлә кәтирди ки, сән гайыдыб кәләнә кими мән Татевдән чыхмалы олдум. Нәр һалда мәни я Гатар, я да Хүстуб дағларында тапарсан. Бир тәк өзүм галана кими гырмызыларла вурушачағам. Яхшы йол!

— Худаһафиз!—дейә Месроп аты тәрпәтди...

Нжде, Самвел, Манучар вә Саак гүлләйә чыхмаг истәйәндә Ашот гача-гача кәлиб Нжденин габагында даянды. Әлини кичкаһына апарыб, төйшүйә-төйшүйә деди:

— Спарапет аға! Спарапет аға!

— Зәһримар спарапет аға! Сөзүнү де!

— Спарапет аға, бағышла, тәнкәфәс кәлмишәм, данышанда үрәйим ачыйыр... Нә, хмбапет Каро деди, кет спарапет ағая де ки, иш шулугдур. Болшовойлар ирәлиләйрләр... Спарапет аға, доғрудан да иш шулугдур. Бизим әскәрләри гарышга кими гырырлар...

Хмбапет деди ки, мәнә спарапет агадан тез хәбәр кәтир: гошуну керн чәким, я нә эләйим?

Нжде фикирләшди: «Татевдәки полку Каронун көмәйинә көндәримми? Йох, эһтият лап дар күн үчүндүр. Индидән бүтүн һиссәләри дөйүшә бурахсам, сонра адамсыз галарам...»

— Кет де ки, әскәри керн чәкмәсин, бир адам галана кими вурושун.

— Баш үстә!—дейә Ашот силаһыны чийнинә салды. Кетмәк истәйәндә Нжде ону сахлады.

— Даян!—Сонра Саакла Манучара мүрачиәт эләди:—Сиз дә Ашотла кедин, вурושун. Өзү дә гырмызыларла мөһкәм вурושун.

Өзүнү күлләнин габағына вермәк истәмәйән Саак тез дилләнди:

— Мән бурда сәнә лазым оларам, спарапет ага!

Бәрк аягда Саакдан да ағ үрәк олан Манучар деди:

— Спарапет ага, мән сәни тәк гоя билмәрәм.

Һәр икисинин үрәйини көзләриндән охуян Нжде чаваб верди.

— Неч бириниз бурда мәнә лазым дейилсиниз. Самвел янымдадыр. Кедин гырмызыларын габағына. Билдинизми? Инди бизә вурושан адамлар лазымдыр. Даянмайын, кедин!

Нжденин сөзүнү чевирмәйә чәсарәт эләмәйән Саак вә Манучар Ашотла бәрабәр кетдиләр.

Нжде илә Самвел гүлләйә чыхдылар.

Күн әйилди. Нава кетдикчә соююрду. Татевин шималындакы дағларын башындан галхан лай-лай думан яваш-яваш ашағылара доғру энирди. Чох кечмәди ки, кәнд, әтрафдакы тәпәләр, мешәләр, монастырын алтындакы дәрин вә кениш дәрә көрүнмәз олду. Лакин сусмаг билмәйән топларын, түфәнкләрин сәси лап яхындан кәлирди.

Нждени фикир-хәял көтүрдү. Гызыл Ордунун һүчумуну нечә дәф эләчәйи барәдә хейли дүшүндү... Нәһайәт, дөйүш мейданына кетмәйи, әскәрләрә өзү команда вермәйи гәрәра алды.

— Кәл кедәк, Самвел!

— Һара?

— Габаға, дөйүш еринә. Даһа бурада дурмағын ады йохдур.

— Нийә нараһат олурсан? Йәгин инди бир шад хәбәр кәтирәрләр...

Нжде бир сөз демәдән ашағы энди.

Онлар монастырын һәйәтиндә сахланылан атлары минәндә топ күлләләри кәндиң гырағында ачылды. Самвел партлайыш сәсиндән диксинәрәк деди:

— Паһ атанан! Гырмызылар инди дә Татевн топа тутмаға башладылар. Йәгин ки, ирәлиләйирләр. Чәнаб спарапет, бәлкә биз неч кәнддән чыхмайт?..

Нжде она тәрс-тәрс бахды.

— Ағ үрәк олма! Далымча кәл!—дейә атыны мөһмизләди.

Онлар кәндиң алтындакы мешәйлә «Гыз дәрәсинә» доғру кедирдиләр. Чох да һүндүр олмаян тәпәнин кәдәйини ашанда, сейрәлмәкдә олан думанда бир нечә адам көрдүләр. Онлар дашнак әскәрләри иди, ағачларын, колларын арасы илә әйилә-әйилә Татевә сары гачырдылар.

— О горхаглары сәслә даянсынлар!—дейә Нжде атынын башыны сахлады.

Самвел ағыны кәһ о әскәрә, кәһ бу әскәрә чевириб гышгырды:

— Эрә, даянын, бура кәлин!

Әскәрләр даянмайыб тез ағачларын далында көздән итдиләр.

— Көрүрсәнми, чәнаб спарапет. Бигейрәтләр дөйүшдән гачырлар.

Һирсиндән диши бағырсағыны кәсэн Нжде чаваб вермәди. Атыны тәрпәтди.

Онлар бир гәдәр дә кетдиләр. Тини буруланда, йолун ичиндә үзүгойлу узанмыш, түфәнки янына дүшмүш бир әскәр көрдүләр. О бәрк инилдәйирди.

Самвел атдан дүшүб она яхынлашды, архасы үстә чевирди.

— Саак, сәнән? Эрә, яраланмысан?—дейә гышгырды.

Ики эли илэ гарныны тутмуш Саак зэйф сәслә деди:
— Күллә белимдән дәйиб гарнымдан чыхыб, Самвел ага! Бағысағларым доғраныр. Сүрүнә-сүрүнә кәлиб бура чыхмышам. Даһа кедә билмирәм. Мәнә су верин.

Нжде деди:

— Чох тез яраланмысан, бигейрәт, бары дедикләrimi Кароя чатдырдынмы?

— Чатдырдым. Элә мәни сәнин янына көндәрирди ки, йолда эвим йыхылды... Башыныза дөнүм, мәни бурда гоюб кетмәйин, өлүрәм...

— Чох бөйүк һүнәр көстәрмисән, ахмаг!—дейә Нжде нифрәтлә үзүнү Самвелә тәрәф чевирди:—Ону йолдан кәнара чәк!

Самвел Саакын түфәнкини көтүрдү, патрондашыны белиндән ачды, өзүнү исә чийинләриндән япышыб сүрүйә--сүрүйә йолун кәнарындакы һәмәсур колунун дибинә чәкли. Саак бәркдән уфулдайыб илан кими гыврылды... Ону апармалары үчүн енә ялварды...

Нждейлә Самвел она фикир вермәдиләр, мешәдән чыханда этрафларына күллә яғмаға башлады.

— Чәнаб спарәпет, дүшмәнләр бизи көрдүләр,— даһа габаға кедә билмәрик. Бурдан тез...—Самвел сәзүнү гуртармамыш, миндийи ат шапылты илэ ерә сәрилди. Күллә алнындан дәйән үркәнин чаны о саат чыхды.

— Самвел, өзүн яраланмамысан ки?

Самвел сол гычыны зорла атын алтындан чыхардыб деди:

— Йох, яраланмамышам, амма аяғым бәрк ағрыйыр. Залым ушағы мәнни пияда гойдулар. Чәнаб спарәпет, ннди фикрин нәдир? Дүзү, мән сәндән торхурам. Ираг чанындан күллә-зад дәйәр.

Габаға кетмәйин даһа тәһлүкәли олдуғуну йәгин эдән Нжде, атынын башыны чевириб деди:

— Кери гайыдаг!

... Ахшам чағы иди. Думан һәр ердән чәкилмишди. Күнәши синәсинә чәкмиш үфүг вә она яхын олан йығын-йығын булутлар ал гырмызы рәнкә боянмышды. Татевә, ону эһатә эдән дағлара, мешәләрә гүрүб хүсуси бир көзәллик верирди.

Енә монастырын гүлләсинә чыхмыш Нжде, онун явәри Самвел бу көзәллийи көрмәк истәмирди. Гызыл Ордунун ирәлиләмәсиндән ганлары гаралмыш бу миләт «гәһрәманлары» өз талеләрини дүшүнүрдүләр.

— Ора бах, чәнаб спарәпет!—дейә Самвел әлини ирәлийә узатды.—Ашағы тәрәфдән кәндә дәстә-дәстә адам кирир.

Нжде дурбини көзүнә тутуб бахды вә гәзәблә бағырды:

— Мәним әскәрләримдир. Мәним гошунум сыныг дүшүб кери гайыдыр?! Көрәсән, хмбапет Каро нечә олду? Бәс Деникин забитләри, Губан газаклары нийә кери чәкилирләр?

Чох кечмәди ки, дашнак әскәрләрини изләйән гызыл сәвариләр ялларын, тәпәләрин башында, мешәнин кәнарында көрүндүләр...

Һирсиндән додағларыны кәмирән Нжде гүлләдән ашағы энәрәк, Самвели чәбһәдән гачан әскәрләри дағлара, мешәләрә чәкилмәйә гоймамаға, ени мөвгеләр тутуб дәйүшү давам этдирмәйә көндәрди; өзү исә монастырын һәйәтиндәки топчулара, пулемйотчулара әмр верди ки, гызыл сәвариләри атәшә тутсунлар.

Һәр ики тәрәфдән енидән атышма башланды... Лакин чох чәкмәди ки, һава гаранлыглашдығындан атәш кәсилди.

... Шаһмәрданла Ваһанын душтагылыг заманы сахландығлары мә'бәдин тахчасында янан шам зэйф шө'ләләнир, бир бучагда отуруб башыны әлләринин ичинә алмыш Нжде исә фикирләширди: «Мән нийә бу вәзийәтә дүшдүм? Неч кимин гаршысында әймәдийим башымы ннди монастырда кизләтмишәм...»

Каро илэ Самвел ичәри кирәндә Нжде әлләрини кичкаһларындан көтүрүб, Кароя әйри-әйри бахараг деди:

— Афәрин, хмбапет һампарсумяһ! Чох бөйүк һүнәр, гәһрәманлыг көстәрдин. Аллаһа шүкүр ки, гиймәтли башын саламат галыб...—Нжде кинайәдән тәәррүзә кечәрәк сәсини учалтды:—Гырмызыларын габағындан гачдын! Дейирдин: мәни ордуя көндәр—көндәрдим, бир полкун талеини сәнә тапшырдым. Анчаг һәрби истә'дадыны, яныма гачыб кәлмәклә көс-

тәрдин. Инди бурдан һара гачагаһсан?! Гырмызылар бәлкә элә бу дәгигә кәндә долурлар...

— Чәнаб спарәпет өзү дәйүш мейданында олса иди, әскәрләримизин гәһрәман кими вурушдуғларыны көрәрдди. Мән...

— Сус!—дәйә Нжде Каронун сөзүнү кәсди.—Сәнин әскәрләринин гәһрәманлығыны букүн көрдүм... Көрдүм түлкү кими нечә гачырдылар. Яхшы командириң әскәри, ону дава мейданында тәк гоюб гачмаз.

— Гүввәтлинин гаршысында зәиф нә эдә биләр? Онлар чохдулар, биз азыг. Мәним бурада тагсырым нәдир?

Нжде һирсләндисә дә, аты Каройла дашлыға сүрмәди. Үрәйиндә деди ки, болшевикләр мәғлуб оларса, Каро кимиләринин чәзасыны сонра вермәк олар. Нәләлик ону элдә сахламаг лазымдыр. Одур ки, мулайим сәслә деди:

— Сән инчийрсән, амма аз галыр мәним үрәйим партласын. һакимийәтимиз әлдән кедир, баша дүшүрсәнми?

— Бәс мәним үрәйим партламырмы? Болшевикләрин әлинә кечсәк, биринчи мәни богазлаячағлар. Амма ачыг демәк лазымдыр ки, күч дүшмәнин тәрәфиндәдир. Сел кими ахыб кәлир...

— Кешиши Ирана, инкилисләрдән көмәк алмаға көндәрмишәм. Инкилис гошуну кәлинчә өзүмүзү мудафиә этмәлийик.

— Мән даһа о чәнаблара да инанмырам. Болшевикләр бизи говуб дағларын кәлләсинә чыхардандан сонра кәлсәләр дә хейри йохдур.

— Бәс сән дейирсән нечә олсун? Йохса фикрин болшевикләрә тәслим олмагдыр? Йох, элә шей олмаячағ. Бундан сонра, дәйүшә биләваситә өзүм рәһбәрлик эләчәйәм. Әскәрләрин һардадыр?

— Бурда, кәндин ичиндә.

— Нә гәдәр саламат әскәр галыб?

— Саймамышам.

— Сайыб мәнә мә'лумат вермәк лазымдыр.—Нжде ани фикирдән сонра, әләвә әләди:—Кәдәк! Мән өзүм әскәрләрлә данышмаг истәйирәм.

Үчү дә байыра чыхды.

...Кәшфийәтчылар, дашнак әскәрләринин Татевә кечә икән тәрк этдикләри хәбәрини Гызыл Орду командалыгына чатдырдылар.

Сәһәрин көзү тәзәчә ачыланда, Керасимовун командир олдуғу зәрбә полку Татевә дахил олду.

Корусла Татев арасындакы алтмыш-етмиш верстлик мәсафәни дағ-дәрәләрлә, мешәләрлә ағыр дәйүш шәраитиндә кәлмиш гызыл әскәрләрә динчәлмәк үчүн вахт верилди.

Кәндлә монастырын арасындакы ачыглыгда митинг дүзәлди. Гызыл Ордунун кәлдийини һәлә сәһәр тездән билән кәндлиләр митингә топландылар. Сурен, Чомәрд вә Керасимов данышды. Татевдә Шура һөкүмәти ярандыгыны ә'лан этдиләр. Гызыл Ордунун дәйүш, мүбаризә мәгсәдини әһалийә баша салдылар. Ени сөзләр әшидән, меһрибан сималы ени әскәрләр көрән чамаатын арасындан бир кәндли сөз алды вә бир аз габаға кәләрәк деди:

— Бизим кәндлиләр Нжденин гошуну илә бу таваришләрин арасында кәдән даваны билирдиләр. Амма, даванын ахыры нечә олачағыны билмирдиләр. Дашнаклар һәмишә өзләрини тә'рифләйиб дейирдиләр ки, гырмызылар бизә бата билмәзләр. Анчағ өзләри габагда дуруш кәтирә билмәдиләр. Нә, сөзүм ондадыр ки, онлар дейирдиләр, болшовойлар кетдикләри һәр кәндә адамлары өлдүрүрләр, дама басырлар, чамаатын вар-дөвләтини әлиндән алырлар. Амма өзләри чамаата яманча диван тутурдулар. Бах, о монастырын янындакы учурумдан, дәрәнин дибинә чохлу адам атыблар. Дашнаклар...

— О адамлар ким иди?—дәйә Сурен онун сөзүнү кәсди.

— Ким олачағ, болшовойларды... Бир нечә күн бундан габағ кәндә хәбәр яйылды ки, Нжде һәммин учурумдан енә ики адам атдырыб: бири әрмәни, бири мүсәлман.

Сурен сорушду:

— Бәс онлар ким имишләр?

— Нә билим валлаһ,—дәйә кәндли үзүнү кәндху-дая тутду.—Бах бу кәндхуда яхшы биләр, чүнки Нжде кәндә кәләндә бунун әвиндә гонаг галырды. Гой өзү

десин. Мэн сөзүмү гуртарыб дейрэм: яшасын кэнди-миздэ гурулан Шура һөкүмәти!—О эл чалыб өз еринэ чәкилди.

Сурен кәндхудая мұрачиәт эләди:

— Даныш!

Көдәк бойлу, гарны ири гарпыз кими габаға чыхмыш, домбакөз кәндхуда деди:

— Мэн ялан данышмаячагам. Кәндхуда олмушам. Нжде мәним эвимдә галыб. Онун көстәришини еринэ етирмишәм. Етирмәсәйдим, мәни өлдүрәрди. Бизим кәндли Арам дүз дейир: Нжде адамлары учурумдан атдырырды. Анчаг мәним бу ишдә элим йохдур. О адамларын ким оллуғуну да билмирәм.

Арам ериндән ғышгырды:

— Ялан дейир, билир. Эрә, таваришләрин габағында нийә дүз данышмырсан? Сәнин әтини кәсмәйәчәк-ләр ки. О адамларын ким оллуғуну де, билсинләр.

Кәндхуда Арама көзүнү ағардараг деди:

— Балам, нийә яхамдан эл чәкмирсэн? Сәнә нә яманлыг эләмишәм?

Ерләрдән кәндлиләрин сәсләри учалды:

— Бизә пислийин чох кечиб.

— Нжденин сағ әли идин.

— Болшовойларын далынча чох бәд сөзләр данышмысан. Өзүн дә шейтан, хатакүн адамсан...

«Эвин йыхылсын, Нжде, хардасан? Элә бу саат бөйүрдән чых, бу кәндлиләрин дилләри кирсин гарынларына...» дейә кәндхуда фикирләшди. Адамларын арасындан әкилмәк истәйәндә дуюг дүшдүләр.

— Гара кедирсән?—дейә Сурен она ғышгырды.

Арам тез кәндхуданын голундан тутуб сахлады.

— Түлкү кими орталыгдан чыхыб әкилмәк истәйирсэн...

Суренин тәкидинә бахмаяраг, кәндхуда даһа бир кәлмә дә данышмады. Өз үрәйиндә деди: «Спарәпет Ғызыл Ордуя үстүн кәләчәк, енә бөйүк вә ихтияр сәһибә олачаг... Инди онун чинайәтләрини ачыб сөйләсәм, сонра гулағына чатар, дәрими сойдуар...»

Кәндхуданы һәбс әтдиләр. Ики әскәр ону габағына салыб апарды.

Керасимов кәндлиләри айыг-сайыг олмаға, Ғызыл Ордуя һәр чүр көмәк әтмәйә чағыран сөзләрини гуртаран заман бир дәстә силаһлы адам издиһама янашды. Неч кәсин танымадығы бу адамларын ичиндән Михитар айрылыб ирәли кәлди вә сорушду:

— Бурда командир кимдир?

Сурен Керасимову көстәрди. Михитар онун янына кедиб эл верди. Өзләринин нечә нәфәр олдуғларыны вә дашнак ордусундан нә сәбәбә гачдығларыны данышыб ахырда деди:

— Дашнаклар мәним үрәйимә дағ чәкибләр. Ондардан гисас алмаг үчүн бу адамлары башыма топлалдым. Элә онлар да Нжденин, Каронун зүлмүндән зара кәлмиш адамлардыр. Нә яхшы олду ки, сиз кәлдиниз. Мэн өз дәстәмлә сизә гошулмаг истәйирәм. Дашнаклар тармар әдиләндән сонра кәндимизә гайыдыб тәздән той эләйәчәйәм.

— Биз сәнин дәстәни ордумуза гәбул эләйирик!—дейә Керасимов әлини онун чийинә вурду.—Әксингилабчылары гаршы вурушан гочаг оғланлара сыраларымызда һәмишә ер вар.

Митинг гуртарды. Чамаат дағылыб кедәндә Арам Суренә янашыб деди:

— Аман күнүдүр, керә чәкилиб кетмәйин һа! Йохса, аствас һаггы, дашнаклар болшовой ады чәкәни дилини бойнунун ардындан чыхардарлар. Мәним дайым да болшовойду, кечәнин бириндә илим-илим итирдиләр. Одур ки, дашнаклары көрән көзүм йохдур.

Левон команданығын әмри илә, гайда-ганун сахламаг үчүн бир нечә адамла кәнддә галды.

Күн күнорта еринә кәләндә гошун йүрүшә башлады.

Нжде өз әскәрләрини кечә илә Татевдән Хүстүб дағына чәкмишди. Лазымы ерләрдә сәнкәрләр газдырмыш, топлары, пулемйотлары гурдурмушду. Забитләрә һәр дәгигә айыг вә дөйүшә һазыр олмағы тапшырмышды. О инди бөйүк бир гаянын дибиндә отуруб фикирләширди: «Көрәсэн, кешиш Месроп Аразы о тая

аддая билдими? Бөлкө элэ кечди? Инкилисләрдән кэмәк кәлмәсә, вәзийәтим нечә олачаг? Мән болшевикләрн өлтматумуну нийә гәбул эләмәдим? Ахы онлар мәнн өзләринә зорла тәслим әтдирә биләрләр... Йох, йох! Буну бачармаячаглар. Бу отсуз, ағачсыз боз дағларда тәкчә өзүм галсам да, гырмызылара тәслим олмаячагам... Анчаг мәнә адам лазымдыр, көмәк лазымдыр. Бу саат кафанлылардан башга, өлкәдә даһа неч кимә үмидим йохдур. Бу ағыр вәзийәтимдә енә онлара мүрачнәт әтмәлийәм».

Нжде ян чантасындан кағыз, гәләм чыхардыб язды:

«Кафан ағсаггалларына!

Әрмәни милләтинин дүшмәни олан Гызыл Орду тәзәдән һүчума кечиб. Сайча чох олдуғундан бизим гошунумузу дағлара сыхышдырыб. Пәгин ки, болшевикләр орда сизә олмазын әзаб-әзийәтини верирләр. Онлар мәннм башыма үч миллион верирләр. Сиз я чамааты болшевикләрнн әлейһинә галдырын, я кәлиб мәннм башымы кәсиб апарын онлара верин, үч миллион алын, бу аз пул дейил. Кәлин көзүмү чыхардын ки, сизә олан зүлмү көрмәйим...

Кафанлылар! Мән Хүстуб дағынын башында дурмушам. Мәндән юхарыда аллаһдыр. Мән онун әтәйиндән тутмушам. Сиз дә мәннм әтәйимдән тутсаныз; болшевикләр бизә неч нә эләйә билмәзләр.

Кафанлылар! Милләтимиз үчүн ағыр олан бу күндә мән сиздән көмәк көзләйирәм!

Спарәпет: Г. Нжде. 6 июл, 1921-чи ил».

Нжде аралыда даянмыш Ашоту янына чағырды. Мәктубу она вериб тәчили Кафана чатдырмасыны тапшырды.

Ашот кетди.

Нжде енидән фикрә-хәяла гәрг олду. Лакин чох кечмәди ки, ат аягларынын таппылыгыны эшидиб башыны галдырды. Бағрат чапараг она яхынлашды.

— Саламәлейкүм, спарәпет аға!

— Бағрат!..— дейә Нжде ериндән галхды.—Һардан белә?.. Мән сәни өлмүш билирдим.

— Өлмәмишәм. Анчаг өлүмләрдән гуртармышам.— Бағрат ган-тәрә батмыш аты голбәнд әдиб бурахды. Түфәнкини чыхардыб даша сөйкәди.

Һәр икиси гаянын дибиндә отурду. ✓

— Мән сәнин вә оғлумун фикрини чәкирдим. Шүкүр саламәтсан. Самвел дә сағдырмы?

— Сағдыр, һиссәйә көндәрмишәм, бир аздан кәләр. Бәс бизим еримизи һардан билдин?

— Дағларла-дашларла кәлиб Татев көйшәнинә чыхдым. Мал отаран бир кәндлидән сәни сорушдум. Деди: «Ики күндүр ки, гырмызы болшовойлар бизим кәндә кирибләр. Нжде гошунуну көтүрүб Хүстуб дағына гачыб. Дүнән гырмызылар Аршак адлы бир әрмәнини күлләләдиләр. Мәннм әмири дә дама салдылар». Сорушдум әмин кимдир? Деди: «Татевин кәндхудасы...» һә, белә, спарәпет...—Бағрат дәрндән көксүнү өтүрдү.—Мал-дәвләт, торпаг әлдән чыхды. һөкүмәтимиз дағылды, эвимиз йыхылды. Ахырымыз нә олачаг—аллаһ билир...

Онлар хейли данышдылар, дәрләшдиләр...

Самвел кәлди.

— Ата, нә яхшы сағ-саламәт кәлиб бизи тапа билмисән,—дейә Бағратын янында отурду.—Сәнин фикрини чәкирдим. Анам нечә олду? ✓

— Кәнддә галды. Мән башыма йығдығым адамларла бәрәбәр дүшмәнләрлә ворушурдум. Анчаг иш бәркә дүшәндә көпәк оғланлары намәрдлик эләдиләр: бәзиләри гачды, тәзикди, бәзиләри болшовойлара тәслим олду. Кәндимизи гырмызылар алдылар, даһа анын янына кедә билмәдим. Сәнинлә дүшдүк чөлләрә... Нжде баягдан бәри шикайәтләнән Бағрата деди:

— Нә чох килейләнирсән, Бағрат? һәлә ки, түфәнкимиз, патронумуз вар... ✓

Курултулу бир сәс онун сөзүнү кәсди.

— Тәйярә!.. Инкилис тәйярәси!..—Нжде севинчлә ериндән галхыб, көзү илә тәйярәни һавада ахтарды. кетдикчә артан вә гүввәтләнән сәс яхындан кәлмәйә башлады. Чох кечмәди ки, гоша учан ики тәйярә көрүндү. Тәйярәләрнн ганадларында гырмызы улдуз нишаны көрән Нжде пәрт һалда, о саат кери чәкилди.

Һәр үчү дәрһал гаянын дибинә сыхылды. Онлара элә кәлди ки, болшевик тәйярәләри бәмсалары дүз башларына салачаг.

Кәшфийят тәйярәләри бир гәдәр ашағы энди, Нждекилин көзүнүн габагында дөврә вурмаға башлады. Гаянын алтында отуранлар ерләрини билдирмәмәк үчүн күллә атмадылар.

Тәйярәләр ағыр-ағыр учуб кетди.

— Гырмызылар мәним үстүмә тәйярә дә көндәриб-ләр!..— дейә Нжде юрду-ювасы дагылмыш адамлар кими, кәдәрлә көксүнү өтүрдү.

Ашот динчини алмаг үчүн юмру, йосунлу бир дашын үстүндә отурду. Папагыны чыхардыб онунла алнынын тәрини силди. Дәриндән нәфәс алыб әтрафа нәзәр салды. Ики чығыр көрдү. О бу чығырлардан биринин Кафана, дикәринин исә Татевә кетдийини билирди.

Бүтүн йол бою фикирләшән, мүтәрәддид һаллар кечирән Ашот бурда сон гәрара кәлди: «Кафана кет-мәйәчәйәм! Мәни өлдүрсәләр дә, Татевә, гырмызыла-рын ичинә кедәчәйәм. Дашнаклардан һеч бир хейир көрмәдим. Онлар мәни нә бөйүдүб хмбапет эләдиләр, нә азымы чөрәйә чатдырдылар. Һәмишә үзүм данла-гы олду, күрәйим шаллаглы... Инди өзләри дә гачыб даг-даша пәнаһ кәтирибләр. Һәмишә өз күчүнү тәриф-ләйән спарәпет болшовойларын габагында дуруш кәтирә билмир. Белә адама әскәр олмагдан нә чыхар? Көпәк оғлу әскәрләри гырдырмагдан әл чәкмир. Куя о, Николайдан күчлүдүр ки, вуруб гычыны башындан ашырдылар. Аллаһ ағлымы онда алды ки, вахтында гачыб болшовойлара гошулмадым. Әһ, элә әввәлдән мәним бахтым кәтирмәди, охум даша дәйди. Сирану-шун эшгини салдым үрәймә, һәр төһмәтә, пислийә дөздүм—о да гисмәтим олмады. Көрәсән о инди һар-дадыр, бары сағ-саламатдырмы? Каш ону көрүб яша-йышыны өйрәнәйдим. Чан алан көзләринә бир дә ба-хайдым... Дейәйдим: Сирануш, һәсрәтин енә үрәйим-дәдир...»

Ашот ериндән галхды, фикир-хәял ичиндә йолуна давам эләди.

... Кешикчи гызыл әскәр түфәнкини һиссәйә яхын-лашмагда олан Ашота тәрәф тушлайыб:

— Даян!—деди.

Ашот русча билмәдийиндән кағызы чибиндән чы-хардыб она көстәрди вә эрмәничә деди:

— Мән болшовой...

Гызыл әскәр кағызы алыб бахды. Эрмәничә языл-дыгы үчүн охуя билмәди. Ашоту габагына салыб. Ке-расимовун янына, чадыра кәтирди...

Керасимов бир Ашота бахды, бир охуя билмәдийи кағыза.

— Сән кимсән? Һардан кәлмисән?

Ашот әлини дөшүнә вура-вура деди:

— Мән... Болшовой... Нжде... Кағызы...

Керасимов күлүмсүндү, элә зәнн этди ки, Нжде өзүнүн тәслим олмасы барәдә кағыз языб. Әскәри көп-дәрди ки, рота командиринин муавини Сурени ча-гырсын.

Сурен ичәри кириб Ашоту көрдү. Һәр икиси бир-биринә тәәччүблә бахды. Лакин һеч бири дилләнмәди. Керасимов охумаг үчүн кағызы Суренә верди.

Ашот башыны ашағы салыб фикрә кетди: «Көрә-сән, мәни дустаг әләмәйәчәкләр? Өлдүрмәйәчәкләр? Бәлкә Сурен арамызда олуб-кечмишләрин гисасыны мөндән инди алачаг?..»

Сурен кағызы охуяб тәрчүмә эләди.

Керасимов деди:

— Нжде тәләйә дүшмүш сичан кими өзүнү ора-бура вурур. Соруш көрәк бу адам кағызы нә үчүн бизә кәтириб? Олмая йол азыб?..

Сурен Ашоту сорғу-суала тутду.

Ашот гырмызыларын янына кәлдийинин сәбәбинн сөйләйиб ахырда да деди:

— Дашнак ордусунда чох инчидим, башым дашдан-даша дәйди. Хмбапеләрин ич үзүнә бәләд олдум. Һә, Сурен, мән сәнә чох пислик әләмишәм. Кәрәк бағыш-лаясан. Ганачагсыз һәрәкәт әләмишәм, дүшүнчәсиз олмушам. Чаванлыг мәни йолдан, башдан чыхарт-мышды. Инди ихтияр сизиндир, я мәни өлдүрүн я өз

яныңызда сахлайын. Гырмызы Ордуя чан-башла гул-луг элэмэйэ һазырам. Дава гуртарандан сонра, сағ галсам, кәндимизә гайыдыб рәнчбәрлийими элэйчә-йәм. Оңун, бунун гапысында дурмагдан, гушуну көтүр-мәкдән чаным боғазыма йығылыб, өзүмдән зәһләм кедиб...

Сурен Ашотун көзләринә диггәтлә бахыб күлүм-сүндү:

— Демәк ағылланмысан, һә? Яхшы... Дашнаклардан нә билирсән? Даныш көрәк.

— Бир күн хмбапет Каро әскәрләрин ичинә кәлиб чоҳ данышды. Ахырда деди ки, айыг олун, араныза дүшмән сохулмасын. Деди ки, спарапет Нжде, әскәрләрин ичинә кирмиш ики болшовоюу Татевдә гаядан атдырыб: бири әрмәни Ваһан, о бири мусурман Шаһ-мәрдан...

Сурен Ашотун кәтирдийи гара хәбәрдән санки ики яра алды. Ерләри вә таләләри индийә гәдәр мә'лум олмаян йолдашларынын өлүмүнү Керасимова да сөйләди. Бир нечә лал санийә кечди. Керасимовла Суренин бахышлары санки дейирди: «Әзиз вә икид йолдашларымыз, сизин интигамынызы дүшмәндән йүз гат алачайыг...»

Бир нечә күн кедән шиддәтли вә ганлы вурушмадан сонра Хүстүб дағы болшевикләрин әлине кечди. Нжде керн чәкә билдийи әскәрләрини башга бир дағын зир-вәсиндә, синәсиндә ерләшдирди. Бура дашнакларын сон даяг мәнтәгәси иди...

Күн тәзә чыхмаға башлаянда дөйүш тәзәдән гызышды. Гызыл топчулар дашнаклары атәшә тутдулар. Дүшмәнләр, үзәрләринә учан мәрмиләрә атәшлә чаваб вердиләр. Ярым саат давам әдән топ атышмасы кәсилди.

— һүчум! Ирәли!

Керасимовун командасыны эшидән әскәрләр сәнкәрләрдән галхдылар, күллә ата-ата ирәлиләмәйә башладылар. Дашнаклар ашағылан, дүзәнликдән һәрәкәт әдән гызыл әскәрләри шиддәтли атәшә тутдулар. Өлүмү ядә салмайыб, ялныз гәләбә үчүн нәр кими вуру-

шан гызыл әскәрләр һей ирәли сохулурдулар. Онлар дағын дибинә кими кәлдиләр. Анчаг әввәлчә билмә-дикләри уча вә сылдырым бир гая габагларыны кәсди. Ирәли кетмәк, юхары топ, пулемйот чыхартмаг мүмкүн олмады.

Вәзийәтдән чыхмаг үчүн Керасимовла Чомәрд тәдбир дүшүндүләр. Әскәрләри ики һиссәйә бөлдүләр. Бир һиссәсини дағын дибн илә сағ тәрәфә, о бири һиссәсини сол тәрәфә көндәрдиләр.

Әскәрләр күллә атмадан, өзләрини билдирмәдән дағы бурулуб дүшмәни муһасирәйә алмалы идиләр.

Керасимов башга бир һәрби һийлә дә ишләтди. О бир нечә әскәрә әмр этди ки, гайыдыб дүзәнликлә керийә гачсынлар...

Әйилә-әйилә, ятыб дура-дура гачан әскәрләри көрән дашнаклар, болшевикләрин тәбии маниәни кечә билмәйиб керн чәкилдикләрини зәнн этдиләр. Она көрә дә күлләләри «горхудан гачан» әскәрләрә тәрәф яддырмаға башладылар...

Бир нечә саатдан сонра, сол тәрәфдән кедән гызыл әскәрләр дағын гуртарачағындан бурулдулар. Өзләринә ени мөвгә тутдулар вә атәш ачмаға башладылар. Гызыл әскәрләрин көзләнилмәз ердән кәлмәләри дүшмәнләри тәшвишә салды.

...Гаянын дибини өзүнә команда мәнтәгәси эләмиш Каро башыны юхары галдырыб гышгырды:

— Галхын! Ирәли һүчум!

— Әрмәни әскәрләри сәнкәрләрдән һүчума галханда, гызыл дөйүшчүләрин түфәнк вә пулемйот атәшин онлары енидән ерә ятмаға мәчбур эләди.

Самвел шүчаәт көстәрмәк вә башгаларыны да руһландырмаг үчүн аяг үстә галхыб:

— Далымча кәлин!—дейә сәнкәрдән чыхды. Лакин ики аддым атмамыш архасы үстә ерә кәлди.

Бағрат оғлунун янына гачды.

— Оғул, яраландын?—дейә голуңу Самвелин бойнунун алтындан салыб башыны юхары галдырды. Самвелдән чаваб кәлмәди.

— Оғул! Оғул! Мәни тәк гоюб һара кедирсән? Самвел!

Баграт башыны оғлунун күллә дешмиш үрәйинин үстә әйиб һөнкүрдү...

Гызыл әскәрләр ирәлиләйирдиләр. Дүшмән сәнкәрләринә чатмаларына аз галмышды ки, әл бомбаларыны тулладылар. Тоз галхды, ара гарышды, чыгырты-багырты сәси учалды.

Тоз-думан сейрәләндә Каро Гиясын, Серкейин вә һайкын сүнкүсүнү синәсинә тушланмыш көрдү. О мугавимәт көстәрмәди. Тапанчаны ерә атыб әлләрини яваш-яваш юхары галдырды.

Бир гәдәр аралыда исә ики гызыл әскәр Баграты тәрксиләһ әдиб габагына гатмышды.

...Гызыл әскәрләр дашнакларын пәнаһ кәтирдикләри дағын зирвәсини әлә кечирмәк үчүн ирәли ахышырдылар.

Һәмин зирвәдә, дәрин бир сәнкәрдә отуруб дөйүшә нәзәр салан Нжде, мәғлубийәти көрүб, сон эһтият гүввәсини габага вермәйи гәт этди. О, ериндән галхыб маузәрини чыхартды. Өзү габага дүшәрәк әскәрләринә гышгырды:

— Гырмызылара атәш! Горхмайын, якид оғланларым! Сюник һәку...

Улдуз нишан тәйярәләрдән төкүлән бомбалар «Сюник спарәпәти»нин сөзүнү ағзында гойду. Тоз-торпаг бир нечә ердә сүтун кими көйә учалды. Нжде көрүмәз олду...

— Гардашлар! Биз Нждедән өтрү нийә өзүмүзү өлүмә веририк! Силаһлары ерә атын, гырмызыларын тәрәфинә кечәк!— дейә чоҳдан тәслим олмаға фүрсәт ахтаран Арушан әскәрләрә мурәчиәт әләди.— Далымча кәлин, гардашлар! Бәзә дава лазым дейил!— Арушан түфәнкини ерә туллады. Онун янындакы әскәрләр дә түфәнкләрини атдылар. Онлар әлләрини юхары галдырыб гызыл әскәрләрә тәрәф гачмаға үз гойдулар. Дашнак забитләри гачанлары күлләйә тутдулар.

Әскәрләрин гачыб болшевикләрә тәслим олмаларындан аз гала бағры чатлаян Нерсесян бирдән архадан «Ура! Яшасын азад Зәнкәзур!» сөзләрини эшитди. Бу, дағы сағ тәрәфдән бурулуб кәлән икинчи дәстә гызыл әскәрләрин сәси иди.

Гаршыдан вә архадан һүчум әдән гызыл әскәрләр дашнаклары мұһасирәйә алдылар. Мұһасирә даяраси кетдикчә даралырды. Гызыл әскәрләр сүнкү дөйүшүнә кечәндә, бир чоҳ дашнак әскәри силаһларыны ерә атыб ваһимә ичиндә чыгырды: «Тәслим олурут! Бизи гырмайын!»

Мұһасирәдән һеч йолла чыха билмәйәчәйини йәгин әдән вә өз әскәрләринин дөнүклүйүнү көрән Нерсесян бир нечә санийә мұтәрәддид галды, нә әдәчәйини билмәди. Бирдән дәли кими гышгырды:

— Мән болшевикләрә дири-дири тәслим олмаячағам!— Онун тапанчаны кичкаһына даямасы илә тир кими ерә йыхылмасы бир олду.

Сүнкүләри, гылынчлары күнәшдә алмас кими парылдаян гызыл әскәрләр дағын зирвәсинә доғру ахышдылар...

Тибб мәнтәгәси дөйүш мейданындан аралыда, дәрәнин ичиндә, бөйүк бир гаянын дибиндә ерләшмишди. Санитарлар яралылары бура кәтирирдиләр. Аракел вә башга һәкимләр онлара бахыр, шәфгәт бачылары исә әскәрләрин ярасыны сарыйырдылар. Аяғы ер тутанлар, йүнкүл яралылар өзләри арха чәкилир, ағыр яралылары исә санитарлар апарырдылар.

Нөврәстә илә Сирануш бу сон дөйүшдә силаһ көтүрүб дава әләмирдиләр. Онлар санитар идиләр.

Рәфигәләр ағыр яраланмыш Серкей Мусатову тибб мәнтәгәсинә кәтириб, енә дөйүш кедән ерләрдән яралы дашымаға гайытдылар. Онлар дәрәдән чыхыб кәдийи о яна ашанда, габагда бир колун янында даянмыш беш адам көрдүләр. Бир гәдәр ирәлиләдикдә онлары таныдылар, аддымларыны ейинләдәрәк кәлиб чатдылар...

Голлары бағлы Каро илә Баграт бөйүк гаратикан колунун янында дурмушду. Онлардан он-оники аддым аралыгда исә Гияс, һайк вә Сурен даянмышды.

Баграт гызыны көрән кими бәркдән гышгырды:

— Сирануш! Мәним иткин гызым, атаны күлләләйрләр, бала!

Сиранушун рэнки ағарды, алт додағы хәфиф тигрәди. Сурен гәсдән арвадынын көзләринә бахды. Сирануш бу бахышларын мәнәсыны баша дүшдү.

— Мән ингилаба, сәнә хаин чыха билмәрәм, Сурен,— деди.

Баграт ялвармаға башлады, Каро она һирсләнди:

— Арвад кими ялварма, Баграт. Бунлар бизим дүшмәнләримиздир. Нарда әлимизә кечсәйдиләр, орадача өлдүрәчәйдик.—О бир ан сусдугдан сонра үзүнү Суренә тутду:—Амма иш элә кәтирди ки, биз сизин әлинизә кечдик... Инди өлдүрүн бизи, гочаглар! Тез өлдүрүн ки, көзүм сизи көрмәсин.

Сурен ирәли аддымлады.

Багратын үрәйини дәншәт алды. О, дили-додағы журумун һалда нә исә анлашылмаз сөzlәр деди.

Каро исә ғышгырды:

— Сурен Погосян! Бил: сизин үрәйинизә дағ чәкмишик. Ваһаны, Шаһмәрданы биз өлдүрмүшүк.

Индийәдәк әринин өлдү-галдысындан хәбәри олмаян, лакин ону көрмәк үмидилә яшайн Нөврәстә сарсылды... Онун гулагбатырычы чыгыртысы гаяларда әкс-сәда верди:

— Шаһмәрдан! Бибиоглу!

Синаруш ону гучаглады, йыхылмасын дейә ерә отуртду.

Далбадал бир нечә күллә ачылды.

Сирануш башыны галдыранда, Багратла Карону гаратикан колунун дибиндә ян-яна ерә сәрилмиш көрдү...

Сәһәрин көзү тәзә ачылырды. Һәлә әмәлли ишыг-лашмамышды. Һүндүр дағларын, гаяларын дибин, дәрәләр, гобулар алагаранлыгыды. Ғыжылтылы Араздан галхан сәрин меһ Мегри кәндинә яйылырды. Саһилдә адам бойда галхмыш ямышыл гамышлар, чилотлары яваш-яваш далғаланырды...

Чох кечмәди ки, чайын кәнарына ики атлы, бир пияда кәлди. Онлар Һүндүр бир гаянын янында даяндылар.

— Сиз о тая бурдан кечмәлисизиз!—дейә гоча бәләдчи, Нжде илә Манучара мүрачигәт эләди, сонра кечиди кәстәрәрәк әләвә этди:—Аразын даяз ери, горкусуз ери бурадыр.

Нжденин көзү вә фикри башга ердә олдуғундан дилләнемәди.

Манучар көһнә кандрабатчы Сетракын сөзүнә инанмады. Аразын һәр ери она кечилмәз дәрә кими көрүнүрдү. О, бәләдчидән сорушду:

— Бәлкә бурдан да даяз ер вар?

— Хейр, хейр. Мән өзүм бах элә бу ердән азы мин дәфә кечиб Ирана кетмишәм. Сизин кешиш Месропу да. элә бу ердән сағ-саламат кечирмишәм. Сөзүмүн дүзлүйүнә шүбһә ола билмәз. Мән спарапет ағанын Ирана башы саламат кедиб чыхмасыны истәйирәм. Кәләчәйи билмәк олмаз, бәлкә иш элә кәтирди ки, о енә, аллаһ гойса, гайыдыб кәлди. Дейир, илан һара эйри кетсә, өз ювасына дүз кедәр. Она ахыра кими сәдагәтли олмағ мәним борчумдур. Гәрәз, юбанмайын, аты суя вурун.

Манучар деди:

— Чәнаб Нжде, тәрпәнмәйәкми? Ғырмызылар инди кәндә долларлар, бизи элә бурадача яхаларлар. Аллаһ мәни дә, сәни дә өз мөчүзәси илә онларын топундан. күлләсиндән гуртарыб...

Нжде көксүнү өтүрдү, көзүнү баягдан бәри бахдығы ерләрдән чәкмәдән деди:

— Эй бивәфа дағлар, дәрәләр, ял-ямачлар! Ахырда мәним дүшмәнләримә гисмәт олдуруз. Инди мән бу юрда, бу торпаға нифрәт эдирәм! Нифрәт эдирәм, чүнки төкдүйүм ганлар, вердийим гурбанлар һәдәр кетди.

Сетрак деди:

— Фикир эләмә, Нжде аға! Дейәрләр ки, бир арха су кәлди, күман вар ки, бир дә кәлсин. Башына Иранда адам топлаярсан, енә өз милләтинин һарайына кәләрсән. Йәгин ки, кешиш Месроп Теһранда инкилис-ләрлә данышыб.

— Мән инди өз милләтимә дә, инкилисләрә дә нифрәт эдирәм. Һеч бири мәним голумдан тутмады. һамысы бигейрәт чыхды. Милләт дә...

—Эвин йыхылмасын, ора бах, кәлирләр!..—дейә Манучар дағларын, тәпәләрин синәси илә үзү ашағы, кәндә сары кәлән пиядалары, сүвариләри кәстәрди. Гызыл әскәрләр мугавимәт көрмәдикләриндән атәш ачмадан кәлирдиләр.— Бәс нийә тәрпәнмирсән? Ахы кәнди көтүрдүләр...

—Даһа мән бурда дура билмәрәм!—дейә Сетрак онлардан айрылыб кетди.

—Мән Эрмәнистан торпағында олдугум бу сон дәгигәләрдә дә гырмызылардан интигам алачағам!—дейә Нжде түфәнки чийиндән ашырды.—Бирини дә, икн-сини дә өлдүрсәм гәнимәтдир.

Манучар тез дилләнди:

—Ай чаным, кәл бәри кедәк! Ашығы удузуб чуруна күвәнмә. Биз дейән олмады. Күллә атма, еримизи билдирмә. Гой һеч олмаса башымызы о тая саламат апарыб чыхардаг. Атыны сүр!..

Нжде кәндин ашағысына доғру кәлән сүвариләрә бир нечә күллә атыб, атыны чая вурду. Манучар атыны онун далынча сүрдү.

Һеч биринә күллә дәймәйән сүвариләр онлары Аразын ичиндә көрдүләр. Атларыны саһилә доғру чапачапа Нжде илә Манучары шиддәтлә күлләйә тутдулар. Манучар атдан ашды. Аразын бой вермәз далғаларында көрүнмәз олду.

Нжде о тай саһилә чыхыб, далына бахмадан атыны маһмызлады...

Гызыл сүвариләр атәши кәсдиләр.

Эпилог

Узуң вә чошғун фыртынадан сонра дәниз сакитләшдийи кими, илләрлә сүрән гаңлы, гурбанлы мубаризәләрдән, мубарибәләрдән сонра Зәнкәзур динч һәята гәдәм гойду.

Ингилаб күнәшинин бу маһалы да сәнмәз нура гәрг әддийини һәр ердә билдиләр. Вахты илә гачгын дүшүб ора, бура дағылмыш мүсәлманлар һәдсиз севинчлә өз доғма кәндләринә гайытмаға башладылар. Начы Атакиши, Ферман вә Әһмәд дә гайытды.

Ени, гардашылыг, бирлик дүнясы милли әдавәтә әбәдилик сон гойду.

Гияс кими, Левон кими торпаг һәсрәтиндә олан минләрлә кәндли торпаға саһиб олду.

Охучум, «ингилаб йолунда чарпышан, вурушан гәһрәманларын инди һардадыр?»—дейә соруша биләрсән. Мән сәнә һансынын ерини дейим. Ахы онлар чохдур, күтлөләр, халғлардыр. Лакин адларыны тез-тез әшятдийин, мубаризә мейданында тез-тез көрдүйүн гәһрәманларын һаггында дейә биләрәм. Серкей Мусатов сағалыб Бакыя, арвадынын янына кетди. Юсиф, һайк вә Аракел Гызыл Ордунун сыраларында галды. Гияс, Нөврәстә, Рүстәм Шәкийә дөндү. Чомәрд гәза партия комитәсиндә, Сурен гәза ичрайийә комитәсиндә ишә кирди. Левон өз кәндинә гайытды. Кечмишин мин боранлы гышыны көрмүш бу инсанлар инди әмәк чәһәсиндә, даһа хошбәхт вә зәнкин һәят уғрунда мубаризә апарырлар. Мән исә онлары һеч бир заман унутмаячағам...

1956—1957.

7879к

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Биринчи фәсил	3
Икинчи фәсил	19
Үчүнчү фәсил	29
Дөрдүнчү фәсил	35
Бешинчи фәсил	47
Алтынчы фәсил	83
Еддинчи фәсил	117
Сәккизинчи фәсил	170
Догузунчу фәсил	201
Онунчу фәсил	213
Он биринчи фәсил	242
Он икинчи фәсил	270
Он үчүнчү фәсил	275
Он дөрдүнчү фәсил	318
Он бешинчи фәсил	340
Он алтынчы фәсил	378
Он еддинчи фәсил	398
Он сәккизинчи фәсил	412
Он догузунчу фәсил	440
Әһиләг	476

Редактору М. Әфәндиев
 Рәссамы М. Гасымов
 Бәди редактору Ф. Гулиев
 Техн. редактору Е. Арзуманов
 Корректорлары: Б. Х. Мәммәдова
 Ш. Адикоэлова

Чала нмзаланымш 301X-1957-чи ил.
 Форматы 84x108^{1/16}—7,5—24,6 ч. в. (Уч. нәшр.
 в. 25,2) ФГ 16667. Сифариш 395. Тиражы 15000.
 Гиймәти 10 ман. 60 гәп.

Ушагкәчнәшр. Бакы, Филолетов күчәси, 8.

Азәрбайчан ССР Мәдәнийәт Назирлининиш
 „Гизил Шәрг“ нәтбәәси.
 Бакы, Нәзи Асланов күчәси, 80.

Абасов Эюб Джабраил оглы

З А Н Г Е З У Р

Роман

Книга вторая

(на азербайджанском языке)

Азербайджанское

Издательство Детской и Юношеской Литературы

Баку 1957